

FORDULAT 25

TÁRSADALOMELMÉLETI FOLYÓIRAT

<i>Andreas Malm és Alf Hornborg</i> Emberi tényező? Az antropocén-narratíva kritikája	5
<i>Jason W. Moore</i> Az olcsó természet vége, avagy rájöttem, hogy nem kell félni „a” természetet, meg is lehet szeretni a kapitalizmus válságát	17
<i>Szigeti Attila</i> A kapitalocén – avagy mibe kerül az olcsó természet?	54
<i>Gille Zsuzsa</i> Létezik-e szocialocén?	76
<i>Steffen Dalsgaard</i> A szén-dioxid mint értékmérő	104
<i>Hódosy Annamária</i> Kapitalocinema	128
<i>Ariel Salleh</i> Ökofeminizmus	146
<i>Philip McMichael</i> A parasztok maguk csinálják a történelmüket, de nem szabadon	163
<i>Andreas Malm</i> Forradalmi stratégia egy felmelegedő világban	196
<i>Emma Piercy, Rachel Granger és Chris Goodier</i> Felkészülés az oljacsúcsra: mit tanulhatunk Kuba „különleges időszakából”?	222
<i>Gagyfi Ágnes</i> Félelem helyett kölcsönös segítség: a katasztrófaszociológia tanulságai a klímaválságra való felkészülésre	241
<i>Domschitz Mátyás</i> Üzemanyag és társadalmi változás	251
<i>Czeglédi Alexandra</i> Gombafonállal szőtt esszék az értékmentő felhalmozásról	259
<i>Balogh Róbert</i> A történettudomány válsága és haszna antropocén témák tükrében: egyenlőtlenség, hatalom, világrendszer, ellenállás és <i>deep history</i>	269

BEVEZETŐ

A FORDULAT 25. SZÁMÁHOZ

A Fordulat legújabb száma a klímaváltozás kérdését járja körül. A téma fenyegető aktualitásával és jelentőségével valószínűleg minden olvasónk tisztában van, de hogy pontosan hol kell keresni a klímaváltozás okait, és végső soron mit is lehet tenni ellene, az korántsem egyértelmű. A jelen lapszámban olvasható szövegek ezeket a kérdéseket próbálják megválaszolni.

A szám abból a feltevésből indul ki, hogy a klímaváltozással kapcsolatos elterjedt magyarázatok alapvetően félreértik a jelenséget – és ezáltal a politikai cselekvést is hátráltatják. Konkrétan: az a népszerű elgondolás, amely „antropocén” néven ismert, és amely szerint az emberiség egésze általában felelős a környezetrombolásért, nem sok teret hagy az ellenállásnak, hiszen e szerint a magyarázat szerint „az ember” és „az emberiség” alapvetően ilyen, tehát sorsa elkerülhetetlen, és ebbe bele kell nyugodni.

Ezzel szemben a szám első cikkében Andreas Malm és Alf Hornborg új megvilágításba helyezik a kérdést: egyrészt amellett érvelnek, hogy a legkomolyabb környezeti károkat okozó technológiák (például a szénenergia és a fosszilis üzemanyagok) elterjedéséért az emberiség egy szűk kisebbsége – a vállalataik termelékenységét fokozni kívánó tulajdonosok és tőkések – volt elsősorban felelős. A szén rendkívül környezetterhelő ipari felhasználása például a 19. századra vezethető vissza, amikor a brit textilgyárosok a termelés fokozása érdekében fokozatosan áttértek a vízenergiáról a szénre (erről a történelmi léptékű váltásról lásd Domschitz Mátyás összefoglalóját e számunk recenziói között). A társadalmi egyenlőtlenségek azonban nem csak a múltban játszottak kulcsszerepet a környezetszennyezésben: Malm és Hornborg arra is rámutatnak, hogy a globális osztálykülönbségek a károsanyag-kibocsátást is nagyban meghatározzák. Ahogy írják: „a 21. század elején az emberi népesség legszegényebb 45 százaléka a teljes kibocsátás 7 százalékáért felelt, míg a leggazdagabb 7 százalék az 50 százalékáért”. Mindez arra enged következtetni, hogy a klímaváltozás nem az emberiség kollektív ősbűne, hanem az ezen egyenlőtlenségekért is felelős gazdasági-politikai rend, azaz a kapitalizmus terméke. Ezért érdemes „antropocén” helyett tehát inkább „kapitalocénről” beszélni.

Ezt az elgondolást alapozza meg elméletileg a szám második tanulmányában a téma egyik legismertebb szakértője, Jason W. Moore. Röviden összefoglalva, Moore amellett érvel, hogy a tőkefelhalmozásnak két fontos összetevője van: az egyik a bér munka *kiszákmányolása* (az a jelenség, melynek lényege, hogy a munkás értéket termel, ám csak a megtermelt érték egy részét kapja meg fizetéséért – az érték másik része a

vállalat tulajdonosánál marad, és részben profittként realizálódik), a másik pedig az Olcsó Természet *elsajátítása*. Ez utóbbi alatt azt kell érteni, hogy a rendszer működtetéséhez szükséges energiát, nyersanyagokat, élelmiszert és munkaerőt a rendszer nem fizeti meg – vagy ahogy Moore fogalmaz: „az ártermelés szigetei az elsajátított munka óceánjain alakultak ki”. A szám következő tanulmányában Szigeti Attila nagy alaposággal foglalja össze Jason Moore elméleti rendszerét, kitérve annak hiányosságaira és kritikus pontjaira is. Ezt követően Gille Zsuzsa cikke arra keresi a választ, hogy hogyan illeszthetők be az államszocialista rendszerek a kapitalocén-narratívába, és hogyan viszonyult a természet-hez a létezett szocializmus.

Az átfogó rendszerkritikus elemzések után két írás azt nézi meg egy-egy esettanulmányon keresztül, hogy a kapitalizmus miként próbál megbirkózni a klímaváltozás kérdésével. Steffen Dalsgaard a szén-dioxid-kibocsátást kordában tartani hivatott kvótarendszert elemzi kimerítően, és arra a következtetésre jut, hogy a piaci alapú megoldások képtelenek érdemben kezelni az ökológiai válságot. Hódosy Annamária pedig bemutatja, hogy miként jelenik meg a klímaváltozás fenyegető katasztrófája a hollywoodi filmekben.

A szám második fele a klímaváltozásra adható lehetséges politikai válaszokat veszi számba. Ariel Salleh rövid írásában az ökofeminizmus meglátásait foglalja össze. Egyrészt hangsúlyozza, hogy a nők alávetése és a természet alávetése között számtalan párhuzam figyelhető meg. Másrészt a cikk bevezet egy fontos elválasztást a gazdaság produktív és reprodukív szférája között: az előbbi, jellemzően férfiak által dominált szféra az árutertermelés és a tőkefelhalmozás köré szerveződik, utóbbi célja viszont az emberi életek és közösségek újratermelése. Salleh amellet érvel, hogy az emberiség és a természet közötti harmonikus viszony csak akkor állítható helyre, ha a gazdaság reprodukív szféráját felszabadítjuk a produktív szféra elnyomása alól, és a közösségek újratermelését célzó értékek és gyakorlatok válnak dominánssá. A következő cikkben Philip McMichael a globális mezőgazdaság és parasztság helyzetét elemezve jut hasonló következtetésekre, Gagyai Ágnes könyvrecenziója pedig azt foglalja össze, hogy természeti katasztrófák hatására miképpen alakulnak ki spontán módon a társadalmi reprodukció és önségítés kis körei.

Egy ilyen átalakulás természetesen nagyon is kívánatos lenne, bekövetkezte azonban egyáltalán nem szükségszerű: Andreas Malm az 1917-es szovjet és a 2011-es szíriai forradalmat elemezve a klímaváltozás hatására kirobbanó forradalmak négy lehetséges formáját tárja fel, melyek közül némelyik kifejezetten aggasztó jövőt jósol. Végül a lapszám utolsó írása egy izgalmas esettanulmány arról, hogy mit tanulhatunk Kuba „különleges időszakából”, amikor az 1990-es években a Szovjetunióból érkező olaj- és élelmiszer-szállítmányok elapadása után a szigetországnak újjá kellett szerveznie gazdaságát, hogy az csak minimális mértékben függjön a fosszilis energiahordozóktól és az élelmiszerimporttól. Mindez többek közt a tömegközlekedés erős támogatását, a városi terek

újrászervezését és a helyi mezőgazdaság megerősítését jelentette – ezzel a környezeti fenntarthatóság felé billentve az országot.

A szám négy könyvrecenzióval zárul: Balogh Róbert a történettudománynak a kapitalizmus–környezet viszony feltérképezésében betöltött szerepéről ír, Czeglédi Alexandra a tőkés termeléstől függetlenül létrejött javaknak a kapitalizmusba való integrálódását elemzi, Domschitz Mátyás a szénenergia társadalomformáló szerepét mutatja be, Gagy Ágnes pedig a nagy természeti katasztrófák után spontán módon kialakuló önszervező körök példáinak tanulságait összegzi.

A klímaváltozással foglalkozó kritikai diskurzusok főbb irányzatainak bemutatásával célunk annak az ellentmondásnak a hangsúlyozása, amely az élővilág védelmének szükségessége és a kapitalizmus mindent átszövő logikája között húzódik. Az, hogy a bevett gyakorlatok nem jók, nem azt jelenti, hogy nincs jó megoldás. Az itt szereplő tanulmányok elsősorban a reflexiót hivatottak elmélyíteni, amely a cselekvéshez vezető első lépés lehet.

Csurgó Dénes

Domschitz Mátyás

Fabók Márton

Fülöp Nóra

Horváth Bence

Nagy Kristóf

Sidó Zoltán

Szabó Liza

a Fordulat 25. számának szerkesztői

Andreas Malm és Alf Hornborg

EMBERI TÉNYEZŐ? AZ ANTROPOCÉN- NARRATÍVA KRITIKÁJA*

* Eredeti tanulmány: Malm, Andreas – Hornborg, Alf (2014): The Geology of Mankind? A Critique of the Anthropocene Narrative. In: *The Anthropocene Review*, Vol. 1., No. 1.: 62–69.

Az általános antropocén-narratíva szerint az ipari forradalom korától fogva az emberiség nagymértékben átformálja a Föld rendszereit, elsősorban a klímaváltozás formájában, amely a leglátványosabban és legveszélyesebben lépett túl a holocén kerekein.³ Crutzen 2002-es cikkében egész pontosan azt írja, hogy a James Watt-féle gőzgép feltalálása jelenti az új korszak kezdetét. A javasolt kronológia olyannyira megragadt, hogy az antropocén virágzó irodalmában a gőzgépre gyakran úgy hivatkoznak, mit arra a találmányra, amely lehetővé tette a fosszilis energiában rejlő lehetőségek kiaknázását, ezzel egyeduralkodó fajjá téve az emberiséget (Alberts 2011: 6; Beerling 2007: 8; Berners-Lee és Clark 2013: 8–10; Irwin 2010: 1; Lynas 2011: 21; Robin és Steffen 2007: 1699; Sayre 2012: 58; Steffen et al. 2011: 844–845).

A korszak teoretikusai mélyen hallgatnak a gőzmeghajtás előretörésének okairól, ellenben azt, hogy az ipari forradalom során áttértünk a fosszilis energiahordozókra, logikai szükségszerűségből az emberi természetből vezetik le. Az áttérés esetlegességének bizonyításával azonban jóval nehezebb lenne egy teljes faj – az *emberiség* mint olyan – uralkodásának narratíváját fenntartani. Az „emberiség” földtörténeti korszakát az emberiség tulajdonságaiból kell levezetni. Bármilyen más egy szűkebb csoport földtörténeti korszakához vezetne, a *Homo sapiens* egy részhalmazához. Még ha az antropocént Watt korától számítjuk is – és nem a mezőgazdaságra alapuló civilizációk felemelkedésétől, ahogy a „korai antropocén” hipotézise javasolja (Ruddiman 2003; Smith és Zeder 2013) –, annak eredete a régmúlt homályába vész és az emberi fejlődés korai szakaszába nyúlik vissza.

Az antropocén-narratíva kulcseleme a tűzhasználat: a fosszilis gazdasághoz vezető úton emberszabású őseink indultak el, amikor réges-régen megtanultak bánni a tűzzel. Rupuach és Canadell szavaival „ez volt a antropocénhez elvezető alapvető evolúciós lökés”: a fosszilis tüzelőanyagok égetése abból eredeztethető, hogy „bizonyos főemlősök bőven az ipari forradalom előtt megtanulták, hogyan hasznosíthatják a fák szénttartalmában rejlő energiatartalékokat” (Rupuach és Canadell 2010: 210–211). Will Steffen, Paul J. Crutzen és John McNeill megfogalmazásában „elődeink tűz feletti uralma nyújtotta az emberiség számára azt a más fajok számára elérhetetlen egyeduralkodó eszközt, amely *az antropocén felé vezető hosszú úton elindított minket*” (Steffen et al. 2007: 614, kiemelés a szerzőtől; lásd továbbá Clark 2012; Crosby 2006; Steffen et al. 2011: 846). Ebben a narratívában a fosszilis gazdaság kifejezetten az emberiség, vagyis „a tűzhasználó majom, a *Homo pyrophilis*” alkotása, ahogy Mark Lynas fogalmazott az antropocén gondolatot népszerűsítő, beszédes nevű *The God Species* (Lynas 2011), avagy Isteni faj című könyvében.

3 A holocén a legutóbbi földtörténeti kor, mely az utolsó nagy globális eljegesedés után vette kezdetét, bő 11 ezer évvel ezelőtt – a ford.

A fosszilis üzemanyagokra való 19. századi, nagy-britanniai áttérés vizsgálata (Malm 2013a) viszont rámutat arra, hogy az éghajlat emberi hatásra történő változása már annak történeti kezdeteitől milyen rendkívül egyenlőtlen globális folyamatokon alapult (lásd még Frank 1998; Pomeranz 2000). Akkoriban a gőzgépbe való befektetést a nagyrészt elnéptelenedett Újvilág, az afroamerikai rabszolgaság, a brit munkásság a gyárakban és bányákban való kizsákmányolása és az olcsó pamut ruhák iránti globális kereslet nyújtotta lehetőségek együtt alapozták meg. A gőzmeghajtást nem az emberiség általános képviselői kezdték el alkalmazni: a dolgok társadalmi rendjének jellegéből adódóan csak a termelőeszközök tulajdonosai vezethették be ezek használatát. Ők még Nagy-Britanniában is csöppnyi kisebbségnek számítottak, a *Homo sapiens* faj egy végtelenül apró töredékét tették ki a korai 19. században. Valójában a fehér brit férfiak egy belterjes csoportja a gőzmeghajtást a szó szoros értelmében fegyverként vetette be – tengeren és szárazföldön, hajókon és síneken – az emberiség nagyobb része ellen a Niger-deltától a Jangce-deltáig, a Közel-Keletről Latin-Amerikáig (lásd Headrick 1981, 2010). A Nyugat egy kis szegletének tőkésai fektettek be a gőzgépekbe, lerakva ezzel a fosszilis gazdaság alapját. Az emberi faj egésze soha nem szavazott erre akár lábbal, akár cédulával, soha nem menetelt ezért egymást karonfogva, vagy soha nem élt bármi módon együttes hatalmával saját sorsa vagy a Föld rendszere fölött.⁴

Természetesen a tűz használatának képessége szükséges feltétel volt Nagy-Britanniában a fosszilis üzemanyagok elégetésének megkezdéséhez, akárcsak az eszközhasználat, a nyelv, a kooperatív munka és további emberi képességek egész tárháza. Ezek azonban *triviálisan* szükséges feltételek, amelyek önmagukban még nem magyarázzák a fosszilis tüzelőanyagok használatát. Ez a történetírásban alapvető tankönyvi hibának számít. Ennyire távoli okokat keresni olyan, mintha a japán vadászpilóták sikerét az előemberek előrenéző két szemével és a befelé hajtható hüvelykujjával magyaráznánk. Amint arra John Lewis Gaddis rámutat, a „vizsgált oknak ennél jóval közvetlenebbül kell magyaráznia a következményeket, különben figyelmen kívül hagyható” (Gaddis 2006: 26; lásd továbbá Bloch 1992: 158–159). Azok a próbálkozások, amelyek az éghajlatváltozást az emberi természet számájára akarják írni, hatalmas irt hagynak maguk után. Másképpen fogalmazva: nem lehet történeti korszakokon átívelő, sőt egyenesen az emberi faj egészére kiterjedő hajtóerőkkel magyarázni a történelem minőségileg új rendjét – mint például a világgpiaci exportra szánt áruk gőzgép segítségével történő előállítását.

Mi a helyzet a fosszilis gazdaság későbbi szakaszaiban? A gőzmeghajtás utódait mind beruházási döntések útján vezették be – legyen szó villamos áramról, a

4 Az antropocén-narratíva nem is mozdítja elő a demokráciát, hanem éppen ellenkezőleg (lásd Leach 2013).

belsőégésű motorról, a teljes olajipari komplexumról autókkal, tartályhajókkal, repülőkel – időnként erőteljes kormányzati ráhatással, de a legritkább esetben demokratikus vitákon keresztül. Úgy tűnik, hogy az újabb technológiák bevezetésének kiváltsága mindig az ártermelés felett uralkodó osztályé maradt. Az emberiségen belüli egyenlőtlenségeket máshogy nézve: a fejlett tőkés országok, avagy „a globális Észak” a világ népességének 18,8 százalékát tette ki 2008-ban, míg az 1850 óta kibocsátott szén-dioxid 72,7 százalékáért volt felelős, nem is számítva az országon belüli egyenlőtlenségeket. A 21. század elején az emberi népesség legszegényebb 45 százaléka a teljes kibocsátás 7 százalékáért felelt, míg a leggazdagabb 7 százalék az 50 százalékáért. Egy átlagos amerikai állampolgár – az országon belüli osztálykülönbségeket ismét figyelmen kívül hagyva – ugyanannyi kibocsátásért felelős, mint akár 500 etiópiai, csádi, afganisztáni, mali, kambodzsai vagy burundi polgár (Roberts és Park 2007). Összeegyeztethetők ezek az alapvető tények azzal a nézettel, amely az *emberiséget* tekinti a legújabb földtörténeti tényezőnek?

Érvelésünk szerint éppen ellenkezőleg: az egyenlőtlen elosztás a fosszilis energián alapuló technológia *létezésének* alapvető feltétele (Hornborg 2001, 2011). A *high-tech* modernitás bőségét nem tekinthetjük általánosnak – vagyis a teljes faj sajátjának –, mert az a globális munkamegosztáson alapszik, ami az embercsoportok közti mértéktelen ár- és jövedelem-különbségektől függ. A fosszilis üzemanyagokon nyugvó technológiák eloszlása jelentős összefüggést mutat a vásárlóerő eloszlásával. Ezek a technológiák együtt járnak a tőkefelhalmozással, az erőforrások kiváltságos felhasználásával, a munkahelyi és a környezeti terhek kiszervezésével. Bő 200 év elteltével is úgy gondolunk a „technológiai fejlődésre”, mint a találékonyság varázspalcájára, amely mindenféle politikai vagy erkölcsi következmény nélkül megoldja a fenntarthatóság helyi problémáit. Azonban a globalizálódott technológiai rendszerek lényegében a tárgyiasult munka és föld egyenlőtlen cseréjét jelenítik meg a világrendszerben. A modern közgazdaságtani világnézet, amely az ipari forradalommal egy időben jelent meg a Brit Birodalom központjában, szisztematikusan elrejtje azoknak a biofizikai erőforrásoknak az aszimmetrikus cseréjét, amelyek az iparosodás nyugszik. A csereérték és fizikai megjelenés elválasztása ugyanolyan feltétele a modern technológiának, mint a mérnöki tevékenység. Az éjszakai műholdas fénytérképeken látható „technomassza” egyenetlen felhalmozódása egyszerű algoritmust követ: minél több fosszilis tüzelőanyagot és egyéb erőforrást herdál el a tőke ma, annál többet tud holnap is. A „technológiáról” alkotott felfogások, hasonlóan a „Természetről” alkotott felfogásokhoz, a globális hatalmi struktúrák által meghatározott kulturális konstrukciók. Az emberiségnek tett ígéretetek a fosszilis üzemanyagra épülő technológiáról végig illúziók voltak. Az erről a pusztító erőről szóló narratíváinknak nem szabad újratermelniük ezeket az illúziókat.

Az antropocén-narratíva legjobb ellenérve látszólag a népességnövekedés: ha kimutatható, hogy a fosszilis tüzelőanyagok égetését leginkább az emberi népesség sokasodása szította, akkor az emberi faj felelősségét valóban sikerülne oksági alapon levezetni. Az antropocén ideológusai ezért szeretik ezt a bioszférát felkavaró egyik, ha nem a legjelentősebb hatásként bemutatni (Crutzen 2002; 2006: 14; Steffen et al. 2007: 618; Zalasiewicz et al. 2008: 4; 2010: 2228–2229). Az emberi népesség és a szén-dioxid-kibocsátás között van összefüggés, de míg utóbbi 1820 és 2010 között 654,8-szorosára nőtt (Boden et al. 2013), előbbi „csak” 6,6-szorosára (Maddison, 2006: 241; United Nations 2011). Ez jelzi, hogy más, sokkal erősebb hajtóereje kell, hogy legyen ennek a jelenségnek. Az utóbbi évtizedekre vonatkozóan a korreláció egyenesen negatívnak bizonyult. David Satterthwaite az 1980 és 2005 közötti negyed évszázadban egybevetette a népességnövekedés arányát és a kibocsátás növekedésének ütemét, és azt állapította meg, hogy a népesség ott növekszik a leggyorsabban, ahol a kibocsátás legkevésbé nő, és *vice versa* (Satterthwaite 2009). A népességnövekedés és a kibocsátás emelkedése tehát elváltak egymástól, a leggyakrabban olyan helyeken történik az egyik, ahol a másik nem – és ha egy korreláció negatív, akkor az egyenes oksági viszony ki van zárva.

Az emberiség jelentős része egyáltalán nem része a fosszilis gazdaságnak: több száz millió fő támaszkodik faszénre, tűzifára vagy szerves hulladékokra (például trágyára) háztartásának fenntartása során. Satterthwaite arra a következtetésre jutott, hogy az emberi lakosság egyhatoda „lehetőleg ne is kerüljön említésre az üvegházhatású gázok kibocsátásával kapcsolatos felelősség számbavételekor” (Satterthwaite 2009: 547–550). A hozzájárulásuk közel nulla. Ezenkívül 2 milliárd ember, vagyis az emberiség közel egyharmada nem fér hozzá a villanyáramhoz. Václav Smil szavaival élve „a modern energiafogyasztásban a különbség egy Száhel-övezeti pásztor és egy átlagos kanadai között könnyen lehet, hogy több mint ezerszeres” (Smil 2008: 259). Attól függően, hogy milyen körülmények közé született a *Homo sapiens* egy képviselője, hatása a Föld légkörére ezerszeres eltérést is mutathat (Satterthwaite 2009: 564). Tekintettel ezekre a hatalmas eltérésekre – térben és időben, vagyis jelenben és a múltban egyaránt – az emberiség elvont szintje túlságosan absztrakt a felelősség oksági viszonyainak megértéséhez.

Az antropocén elmélet hívei érvelhetnek úgy, hogy az összes élőlény, vagy akár a bioszféra egésze szempontjából az éghajlat drasztikus változása az *emberi fajon belülről* ered, még ha nem is okolható *minden* ember, tehát igazolható, hogy az emberiségről nevezzük el az új földtörténeti kort. Mindegy, hogy tuareg pásztor vagy torontói banki ügyintéző égeti a fosszilis üzemanyagot, végső soron *emberről* van szó. Ez meggyőző érvnek tűnik, amely meglehetősen szilárd alapot biztosít az antropocén koncepciójának. Ez is a fogalom természettudományos eredetére utal, arra, ahogy geológusok, meteorológusok, biológusok és más kutatók felismerik, hogy az ember ökoszisztémára gyakorolt

hatása már a természetes szelekcióval, a napsugárzással vagy a vulkanikus tevékenységekkel említhető egy lapon. Az „antropocén” fogalma megragadja a pillanatot, amikor a tudósok rádöbbennek, hogy a természettől az emberek kezébe került az éghajlat befolyásolásának képessége.

Amint ezt felismerjük, azonnal láthatóvá is válik ennek a narratívánknak – hacsak nem magának az antropocén koncepciónak – a fő ellentmondása: a klímaváltozás jelensége az egyik pillanatban *denaturalizálódik* – a természeti okok köréből az emberi tevékenységek körébe kerül –, de csak hogy a következő pillanatban *renaturalizálódjon*, azáltal, hogy egy olyan veleszületett emberi képességből vezetjük le, mint amilyen a tűzhasználat. Az antropocén a természetet az emberi természetre cseréli. Ez viszont elfedi előlünk korunk legfontosabb tudományos felfedezésének valódi mélységét, miszerint az emberiség saját *történelme* során okozta a globális felmelegedést.

A történelem ilyen módon nem jelenik meg más fajok életrajzában: a hódok és a bonobók mindig is a saját mikrokörnyezetüket építették generációról generációra, ezzel szemben egy bizonyos emberi közösség tíz évezredig tüzelt fával, mígnem a következő században átállt a szénre. A klímaváltozás „emberi eredetének” felismerése valójában a *társadalmi eredetének*⁵ az elismerése is. Az éghajlatváltozás az időben változó társadalmi kapcsolatok hatására alakult ki, amint ezek a kapcsolatok a természet többi részében materializálódnak. Amint elfogadjuk ezt az ontológiai állítást, amely hallgatólagosan megbújik a klímaváltozás tudományában, többé már nem kezelhetjük az emberi fajt csupán biológiai evolúciója eredményeként. És nem tekinthetjük elhanyagolhatónak az emberek közötti társadalmi megkülönböztetéseket sem, mivel ezek a különbségek a kezdetektől szervesen kötődnek a fosszilis tüzelőanyagok elégetéséhez (Homborg 2001, 2011).

Ahogy az éghajlattudomány kilép a természet kereteiből, bele kell merülnünk a társadalomtörténet mélységeibe. Nem eshetünk vissza egy újabb elkerülhetetlen természeti magyarázat hamis bizonyosságába. Az antropocén-narratívára tekinthetünk úgy is, mint a klímaváltozást eredetileg felfedező természettudományos közösség logikátlan és végső soron önsorsrontó behatolására az emberi kapcsolatok világába. A geológusok, a meteorológusok és kollégáik nem feltétlen vannak felkészülve az emberek közötti folyamatok, és ennél fogva az emberek és a természet egyéb területei közötti folyamatok tanulmányozására. Egy közet összetétele, vagy egy futóáramlat mintázata a légkörben

5 A társadalmi eredet kérdése, a *sociogenic* nyelvi újítása, természetesen azt jelenti, hogy a mögöttes hajtóerők valamely konkrét társadalmi struktúrából származnak, mintsem az emberi faj egy jellemzőjéből. Richard Noorgard (2013) hasonlóképpen az „ökonocén” (*Econocene*) gondolatát javasolta, látva „a gazdasági tevékenységek ötvenszeres emelkedését és globalizálódását a 20. században”. A másik két megfontolandó javaslat egyaránt a társadalmi és természeti szempontok integrációja jegyében a „technocén” és a „kapitalocén”.

meglehetősen eltér az olyan jelenségektől, mint a világnézet, a tulajdon vagy a hatalom. Most, hogy földi létünk utóbb említett rétegei formálják az előbbi rétegeket, számos ismeretelméleti zavarra lehet számítani. Ennek fényében az „antropocén” egy olyan kísérletnek tűnik, amely a természeti és társadalmi – valójában jócskán összefonódó – világ közti szakadékot csupán az egyik oldalról épített híd segítségével próbálja átszeli. A híd forgalmának haladási iránya ráadásul ellentétes a valós folyamatokkal: míg a klímaváltozás során a társadalmi kapcsolatok határozzák meg a természeti feltételeket, az antropocén gondolkodásmódban a természettudósok terjesztik ki a világképüket a társadalomra.

Mondanunk sem kell, hogy a klímaváltozás renaturalizációja legalább annyira köszönhető a társadalom- és humán tudományoknak, amelyek későn ébredtek rá, hogy melegszik a világ. A természettudományok nem adták át a stafétát a társadalomtudományoknak, és mire az utóbbi lassan elkezdett ráérezni a helyzetre, az „antropocén” gondolkodásmód már mélyen gyökeret vert. Sajnálatos módon sok társadalomtudós és bölcész ezt az utolsó betűig magáévá tette, megfélemlítve e gondolkodásmód társadalomellenes hajlamairól, humanista érzékenységükben elbűvölve attól a gondolattól, hogy az ember a világegyetem közepe és ura, legyen szó teremtésről vagy rombolásról (Alberts 2011; Palsson et al. 2013; Szerszynski 2012).

Az antropocén vitában talán a legfontosabb hozzáadott érték a kritikai elméletek felől Dipesh Chakrabarty részéről érkezett, aki *A történelem klímájáról, négy tételben* című esszéjében reflektál az emberi fajra alapozott gondolkodás néhány buktatójára, de végső soron megerősíti annak szükségességét (Chakrabarty 2010). Az emberiség egyetemes fajaként szerepel, mely „a klímaváltozás okozta veszély pillanatában” lép színre, leginkább az új korszakot jellemző szélsőséges időjárási események idején. „A kapitalizmus többi válságától eltérően most nem lesznek mentőcsónakok a gazdagok és a kiváltságosok számára (nézzék csak meg az Ausztráliában pusztító aszályt vagy a Kalifornia jómódú környékeit felperzselő tüzeket)” (uo. 12). Ez az érvelés azonban sántít. Otrombán szemet huny afölött, hogy a valóságban az emberi társadalom sebezhetősége mennyire eltérő minden szinten. Elég csak összehasonlítani a Katrina hurrikán hatását New Orleans fehér és fekete lakosságú részein, a Sandy hurrikánét Haitiben és Manhattanben, a vízszint emelkedését Bangladesben és Hollandiában, vagy a klímaváltozás bármely más közvetlen vagy közvetett hatását. A belátható jövőben – egész pontosan addig, amíg léteznek emberi társadalmak a Földön – mindig lesznek mentőcsónakok a gazdagok és kiváltságosok számára. Ha a klímaváltozás az apokalipszis egyik formája, akkor az nem egyetemes, hanem egyenletlen és összetett: emberi fajról beszélni legalább annyira elvonatkoztatott a következmények esetében, mint az okok között (lásd Malm 2013b; Malm és Esmailian 2012).

Ami a klímaváltozás mozgatórugóit illeti, a renaturalizáció könnyen felismerhető. Karl Marx szavaival élve: „bizonyos társadalmi viszonyok a dolgok természetes rendjeként

jelennek meg”. A termelést „a történelemtől független örök természeti törvények keretébe foglaltak ábrázolják, s ez alkalommal aztán suttyomban *polgári* viszonyokat csempésznek be megdönthetetlen természeti törvényekként az *in abstractio* [elvontan] vett társadalomba” (Marx 1972: 14). Ez következképp lezárja bármiféle változás lehetőségét. Ha a globális felmelegedés a tűzhasználat ismeretének, vagy bármely más, az emberi faj által az evolúció egy távoli lépcsőfokán megszerzett tulajdonságnak a következménye, akkor hogyan is képzelhetnénk el a fosszilis gazdaság lebontását? Az antropocén elmélete csupán a jegesmedvék, kétéltűek és madarak számára lehetne hasznos, hogy megtudják, melyik faj teszi tönkre az élőhelyeiket, ám ők sajnos nem rendelkeznek azokkal a képességekkel, hogy alaposan számba vegyék az emberi tevékenységeket és kiálljanak ezek ellen. Az emberek körében az éghajlatváltozás faji alapú megközelítése értetlenséget és politikai benuátságot eredményez. Mindez nem lehet alapja az uralkodó érdekviszonyok megkérdőjelezésének.

Azonban van egy jelentős különbség a Marx által kritizált tőkés politikai gazdaságtan és az antropocén-narratíva között. A klímaváltozást naturalizáló tudósok csak ritkán – ha egyáltalán – szolgálják az uralkodó érdekviszonyokat. Sőt, a legtöbbjük valószínűleg szívesen megszabadulna ezektől. Akármennyire is elrejt a globális felmelegedés eredetét és megváltoztathatatlanul állítja be a fosszilis gazdaságot, az antropocén ideológia nem tudatos tervezés eredménye. Nem rosszindulatú apológiát álltak vele elő, inkább a természettudományok klímaváltozás témájában betöltött uralkodó szerepének terméke, kiegészítve talán a kritikaiság általános visszazorulásával és a politikai horizontok beszűkülésével az 1989 utáni világban. Ez viszont nem teszi kevésbé ártalmassá az elgondolást. Az antropocén azon elméleti keretek egyike, mely nem csupán tudományosan elhibázott, hanem a cselekvést is bénítja.

Fordította: Csorba Géza és Nagy Klára
Az eredetivel egybevetette: Fabók Márton

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Alberts, Paul (2011): Responsibility Towards Life in the Early Anthropocene. In: *Angelaki: Journal of the Theoretical Humanities*, Vol. 16., No. 4.: 5–17.
- Beerling, David (2007): *The Emerald Planet: How Plants Changed Earth's History*. Oxford University Press.
- Berners-Lee, Mike – Clark, Duncan (2013): *The Burning Question: We Can't Burn Half the World's Oil, Coal and Gas. So How Do We Quit?* Profile Books.

- Bloch, Marc (1992) [1954]: *The Historian's Craft*. Manchester University Press.
- Boden, Thomas A. – Marland, G – Andres, RJ (2013): *Global, Regional, and National Fossil-Fuel CO₂ Emissions*. Carbon Dioxide Information Analysis Center, Oak Ridge National Laboratory, US Department of Energy.
- Chakrabarty, Dipesh [2009] (2010): A történelem klímájáról, négy tételben. 2000 – *Irodalmi és társadalmi havi lap* 2: 3-13. Interneten: <http://ketezer.hu/2010/02/dipesh-chakrabarty-a-tortenelem-klimajarol-negy-tetelben/> (Letöltve: 2019. 04. 04.)
- Clark, Nigel (2012): Rock, Life, Fire: Speculative Geophysics and the Anthropocene. In: *Oxford Literary Review*, Vol. 34., No. 2.: 259–276.
- Crosby, Alfred W. (2006): *Children of the Sun: A History of Humanity's Unappeasable Appetite for Energy*. WW Norton.
- Crutzen, Paul J. (2002): Geology of mankind. In: *Nature*, 415: 23.
- Crutzen, Paul J. (2006): The 'Anthropocene'. In: Ehlers, Eckart – Kraftt, Thomas (szerk.): *Earth System Science in the Anthropocene: Emerging Issues and Problems*. Springer.
- Frank, Andre Gunder (1998): *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*. University of California Press.
- Gaddis, John Lewis (2002): *The Landscape of History: How Historians Map the Past*. Oxford University Press.
- Headrick, Daniel (1981): *The Tools of Empire: Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century*. Oxford University Press.
- Headrick, Daniel (2010): *Power over Peoples: Technology, Environments, and Western Imperialism, 1400 to the Present*. Princeton University Press.
- Hornborg, Aalf (2001): *The Power of the Machine: Global Inequalities of Economy, Technology, and Environment*. AltaMira Press.
- Hornborg, Alf (2011): *Global Ecology and Unequal Exchange: Fetishism in a Zero-Sum World*. Routledge.
- Irwin, Ruth (2010): Introduction. In: Irwin, Ruth (szerk.): *Climate Change and Philosophy: Transformational Possibilities*. Continuum.
- Leach, Melissa (2013): *Democracy in the Anthropocene? Science and Sustainable Development Goals at the UN*. Interneten: www.huffingtonpost.co.uk/Melissa-Leach/democracy-in-the-anthropocene/ (Letöltve: 2019. 04. 04.)
- Lynas, Mark (2011): *The God Species: How the Planet Can Survive the Age of Humans*. Fourth Estate.
- Maddison, Angus (2006): *The World Economy, Vol. 1: A Millennial Perspective, and vol. 2: Historical Perspectives*. OECD.
- Malm, Andreas (2013a): The Origins of Fossil Capital: From Water to Steam in the British Cotton Industry. In: *Historical Materialism*, Vol. 21., No. 1.: 15–68.

- Malm, Andreas (2013b): Sea Wall Politics: Uneven and Combined Protection of the Nile Delta Ccoastline in the Face of Sea Level Rise. In: *Critical Sociology*, Vol. 39., No. 6.: 803–832.
- Malm, Andreas – Esmailian, Shora (2012): Ways In and Out of Vulnerability to Climate Change: Abandoning the Mubarak Project in the Northern Nile Delta, Egypt. In: *Antipode*, Vol. 45., No. 2.: 474–492.
- Marx, Karl [1867] (1967): *A tőke*. Szikra.
- Marx, Karl [1857-1858] (1972): *A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai. Első rész*. Kossuth.
- Norgaard, Richard B. (2013): The Econocene and the California delta. In: *San Francisco Estuary & Watershed Science*, Vol. 11: 1–5.
- Palsson, Gisli – Szerszynski, Bronislaw – Sörlin, Sverker et al. (2013): Reconceptualizing the ‘Anthropos’ in the Anthropocene: Integrating the social sciences and humanities in global environmental change research. In: *Environmental Science and Policy*, Vol. 28.: 3–13.
- Pomeranz, Kenneth (2000): *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*. Princeton University Press.
- Raupach, Michael R. – Canadell, Josep G. (2010): Carbon and the Anthropocene. In: *Current Opinion in Environmental Sustainability*, Vol. 2.: 210–218.
- Robin, Libby – Steffen, Will (2007): History for the Anthropocene. In: *History Compass*, Vol. 5., No. 6.: 1694–1719.
- Roberts, J. Timmons – Parks, Bradley C. (2007): *A Climate of Injustice: Global Inequality, North-South Politics, and Climate Policy*. MIT Press.
- Ruddiman, Willaim F. (2003): The Anthropogenic Greenhouse Era Began Thousands of Years Ago. *Climatic Change*, Vol. 61., No. 3.: 261–293.
- Satterthwaite, David (2009): The Implications of Population Growth and Urbanization for Climate Change. In: *Environment & Urbanization*, Vol. 21., No. 2.: 545–567.
- Sayre, Nathan F. (2012): The Politics of the Anthropogenic. In: *Annual Review of Anthropology*, Vol. 41: 57–70.
- Smil, Václav (2008): *Energy in Nature and Society: General Energetics of Complex Systems*. MIT
- Smith, Bruce D. – Zeder, Melinda A. (2013): The Onset of the Anthropocene. In: *Anthropocene*. Interneten: <http://dx.doi.org/10.1016/j.ancene.2013.05.001>. (Letöltve: 2019. 04. 04.)
- Steffen, Will – Crutzen, Paul J. – McNeill, John R. (2007): The Anthropocene: Are humans Now Overwhelming the Great Forces of Nature? In: *Ambio*, Vol. 36., No. 8.: 614–621.

- Steffen Will – Grinevald, Jacques – Crutzen, Paul J. et al. (2011): The Anthropocene: conceptual and historical perspectives. In: *Philosophical Transactions of the Royal Society A*, Vol. 369.: 842–867.
- Szerszynski, Bronislaw (2012): The End of the End of Nature: The Anthropocene and the Fate of the Human. In: *Oxford Literary Review*, Vol. 34., No. 2.: 165–184.
- United Nations (2011): *World Population Prospects: The 2012 Revision*. UN Department of Economic and Social Affairs, Population Division, CD-ROM edition.
- Zalasiewicz, Jan – Williams, Mark – Smith, A. et al. (2008): Are we now living in the Anthropocene? In: *GSA Today*, Vol. 18., No. 2.: 4–8.
- Zalasiewicz Jan – Williams, Mark – Steffen, Will et al. (2010): The New World of the Anthropocene. In: *Environmental Science & Technology*, Vol. 44., No. 7.: 2228–2231.

Jason W. Moore

**AZ OLCSÓ TERMÉSZET VÉGE,
AVAGY RÁJÖTTEM, HOGY NEM
KELL FÉLTENI „A” TERMÉSZETET,
MEG IS LEHET SZERETNI A
KAPITALIZMUS VÁLSÁGÁT***

* Eredeti tanulmány: Moore, Jason W. (2014): The End of Cheap Nature or: How I Learned to Stop Worrying about “the” Environment and Love the Crisis of Capitalism. In: *Structures of the World Political Economy and the Future of Global Conflict and Cooperation*. Szerk.: Suter, Christian és Chase-Dunn, Christopher. LIT.

Vajon szembesül-e ma a kapitalizmus az „olcsó természet végével”? Amennyiben igen, mit jelenthet ez, és mik ennek a jövőbeli következményei? Egy történetileg specifikus értelemben valóban tanúi vagyunk az olcsó természet végének. Ahelyett azonban, hogy erre mint a „növekedés határait” mint külsődleges adottságokra tekintenénk, inkább amellet érvelek, hogy a kapitalizmus napjainkra kimerítette azt a történelmi viszonyt, amely az olcsó természetet előállította. Mindezt leginkább úgy érthetjük meg, mint azon értékviszonyok kimerülését, melyek újra és újra hozzáférhetővé tették a „Négy Olcsó Erőforrást”: a munkaerőt, az élelmiszert, az energiát és a nyersanyagokat. Fontos kiemelni, hogy ezek az értékviszonyok az emberek és a természet kölcsönhatásaiban jöttek létre. Az elemzés középpontjában tehát az emberi és emberiségen kívüli természet rendszeresen újraformálódó konfigurációit átfogó és felfedő kapcsolatok állnak, melyek szimbolikus és anyagi értelemben is a modern világrendszer *longue durée*-je keretén belül léteznek. Lényeges tanulság, hogy a fizetetlen munka kisajátítása – ideértve a „természet ajándékait” is – és a munkaerő kizsákmányolása dialektikus egységet alkotnak. A növekedés napjainkban tapasztalt határai valóságosak, ezeket a „határokat” pedig a kapitalizmus mint világekológiai rendszer termeli, és ugyanúgy hozzátartoznak a rendszer egészéhez, mint a tőkefelhalmozás, a hatalomvágy és a természet előállítása. A tőke világekológiai határait maga a tőke jelenti.

BEVEZETÉS

Mit jelenthet „az olcsó természet vége”? A kérdés megtévesztően egyszerűnek tűnhet, ám tisztázásra szorul. Vajon egy bizonyos korszakhoz kötődő jelenségről van szó, azaz a neoliberalizmus olcsó természetének végéről beszélünk? Vagy végleges jelenséggel van dolgunk, és a kapitalizmus olcsó természetének vége ez? Mint ismeretes, a kapitalizmus hosszú időn keresztül képes volt arra, hogy leküzdjön végzetesnek tűnő akadályokat és visszaállítsa a tőkefelhalmozást. Ez különösen igaz a Négy Olcsó Erőforrás – azaz a munkaerő, az élelmiszert, az energia és a nyersanyagok – kimerülése által jelentett akadályokra. Az „olcsó természet” vajon egyenlő az emberiségen kívüli biológiai és geológiai rendszerek adományaival és ezek fokozatos kimerülésével? Vagy az olcsó természet egy olyan, a modern világrendszerre jellemző történelmi körülményt jelöl, amely a hatalom, a felhalmozás és a természet közötti kapcsolatokban jött létre? Vajon az olcsó természet és lehetséges pusztulása az *emberi* természetet is magában foglalja? A legfontosabb kérdés pedig talán az, hogy az olcsó természet kimerülése alatt vajon a könnyen hozzáférhető erőforrások végét értsük-e – mert az eddig ingyen használt források kimerültek és a személtlerakónak használt környezet megtelt –, vagy pedig a

természet megszervezésének egy speciális, a vég nélküli árutermelést kiszolgáló módjáról van inkább szó?

ELMÉLETI KERET: ÉRTÉKVISZONYOK A KAPITALISTA VILÁGÖKOLÓGIÁBAN

Amit ma tapasztalunk, az a civilizációs stratégiaként értelmezett „olcsó természet” vége, amely a kapitalizmus felemelkedésével született meg a „hosszú tizenhatodik század” során, az 1450 és 1648 közötti időszakban. Ennek a stratégiának a magját egy leleményes civilizációs projekt képezte, melynek értelmében a természetet az emberi tevékenységhez képest külsődleges dologként konstruálták meg, és a még nem áruvá változott emberi és nem emberi természet munkáját mozgósították annak érdekében, hogy növeljék a munka termelékenységét az árutermelésben. Ennek fényében kell értelmeznünk a táj és a természet átalakítása léptékében, hatókörében és sebességében megtett nagy előrelépést az 1450 utáni három évszázadban Lengyelországtól Brazíliáig, az észak-atlanti tőkehalhalásztól a délkelet-ázsiai fűszerszigetekig (Moore, 2007; 2010a; 2010b; 2013a; 2013b). Ezek az átalakítások korszakalkotó kifejeződései voltak az érték-képződés egy olyan új rendszerének, amely a termelékenységnek és az árutermelésnek alárendelve szervezte újra a még nem áruvá változtatott emberi és nem emberi természetet: a rabszolgákat, az erdőket, a földeket.

Ez az új értéktörvény meglehetősen szokatlan volt. A korábbi civilizációkban a föld termelékenysége szolgált a jólét mértékegységéül, a kapitalizmusban azonban a munka termelékenysége kezdte el betölteni ezt a funkciót. Ez a furcsa mérték – az érték – Nyugat- és Közép-Európa egészét a tér szintűgy furcsa meghódítására ösztönözte. Ez a furcsa hódítás volt az, amit Marx „a térnek az idő által való megsemmisítésének” nevez (Marx [1973] 1972a: 9), a „hosszú tizenhatodik században” pedig az idő új formája alakult ki – az absztrakt idő (Postone 1993). Ugyan bizonyos mértékig minden civilizáció úgy épül fel, hogy különböző topográfiák mentén terjeszkedjen – „lükteszen” (Chase-Dunn és Hall 1997) –, de egyik sem reprezentálta ezeket a tereket külsődlegesként és elvontként olyan mértékben, ahogy az a korai kapitalizmus földrajzi *gyakorlataira* jellemző volt. A kapitalizmus olcsótermészet-stratégiájának zsenialitása abban rejlett, hogy az időt lineárisnak, a teret laposnak és a természetet külsődlegesnek mutatta (Mumford: 1934; Merchant: 1980; Pickles: 2004). Ez volt az „isten tréfa” civilizációs trükkje (Haraway 1988), amelyben a számszerűsítésre és tudományosságra épülő polgári tudás úgy jelent meg, mint tökéletes leképezése a világnak – amelyet aztán éppen a korai modernitás tudományos forradalmi

alakították át, a birodalmakkal és a tőkével karöltve. Másképp fogalmazva: az absztrakt idő kialakulása az absztrakt tér megjelenésével járt együtt (Lefebvre 1991). Ezek elengedhetetlen következményei voltak az emberi és az emberiségen kívüli természet elvont társadalmi munka¹ formájában való különös kikristályosodásának. Ez a felszálló ágban lévő – és inkább gravitációs mezőként, semmint mechanizmusként működő – értéktörvény volt az, amely az alapját képezte a tájban és a biológiában bekövetkezett rendkívüli forradalmaknak a korai modernitás során. Az antropocén-érvelés ábrándos történelmi értelmezéseivel és idealizált, két évszázados modernitási modelljeivel (Stefen és tsai. 2011) szemben azt állítom, hogy a kapitalizmus olcsótermészet-stratégiájának kezdetei és napjaink bioszférában okozott zűrzavara a „hosszú tizenhatodik századtól” eredeztethetők. A probléma gyökerét nem a valamiféleképpen általános és egységes értelemben vett emberiség tevékenységében kell keresni, hanem a tőke és a tőkés hatalom viszonyrendszerében. A probléma nem az antropocén, hanem a *kapitalocén*.

A földtermelékenységből a munkatermelékenységbe történő, különféle „hűbéri” viszonyokban megfigyelhető kora modern kori átmenet számos „áruviszonyban” az emberi és az emberiségen kívüli természet által közösen termelt folyamatokon keresztül ment végbe. Innen nézve a kapitalizmus az *oikeiosban* – az emberiség és a természet kreatív, generatív és sokrétű viszonyaiban – és azon keresztül bontakozik ki (Moore 2011a). Az ember, a többi fajhoz hasonlóan, egyszerre termelője és terméke környezetének (Levins és Lewontin 1985). Az embereket és a civilizációkat is a természettel közösen hozzuk létre. Az *oikeios* szellemét lelhetjük fel Wallersteinnél (Wallerstein 1980: 162, 132–133; 1974: 44, 89), amikor „ökológiai kimerülésről” mint világtörténelmi mozzanatról beszél, amely az *emberi* természeteket a termőföldek és az erdők mentén foglalja magában. A testek és a környezetek egészsége valójában dialektikus összeköttetésben vannak egymással (Marx [1867] 1977: 238, 636–638).

Kétségtelenül igaz, hogy az emberek történelmileg specifikus elképzeléseket dolgoznak ki azzal kapcsolatban, hogy milyen szerepet töltenek be az élet szövedékében. Ez a természet eszméinek története (Williams 1980), ám ezek az eszmék valójában nem csak a természetre, hanem minden emberi tevékenységre vonatkoznak. Mi vagyunk a Föld leghatékonyabb „ökoszisztéma-mérnökei” (Wright és Jones 2006); ugyanakkor bennünket és a civilizációinkat is az élet környezetformáló tevékenységei hoznak létre és építenek le. (Kétségbe vonná-e ma bárki azt, hogy a betegségek és a klíma pontosan annyira történelemformáló erők, mint bármilyen birodalom, osztály vagy piac?) Ebből az álláspontból szorosan következik civilizáció (vagy világrendszer, vagy kapitalizmus) és

1 Marxnál a munka két formáját találjuk: konkrét és elvont munkát. Az elvont munka az értéktermelés érdekében végzett emberi tevékenységeket jelöli – *a szerk.*

környezet szembeállításának elvetése, és azon megközelítések újrafelfedezése, melyek középpontjában a civilizáció-a-természetben gondolata áll, és melyek a kapitalizmust *mint* környezetformáló folyamatot elemzik. Ezek a környezetek éppúgy magukba foglalnak gyárakat, mint erdőket, otthonokat és bányákat, pénzügyi központokat és farmokat, a várost és a vidéket. Az „ökológiát” az emberiség és a természet közötti bonyolult viszonyok jelölőjeként használva a kapitalizmust „világökológiának” nevezem, amelyben a tőkefelhalmozás, a hatalomvágy és a természet termelése dialektikus egészet alkot (Moore 2011a; 2011b; Olof 2012; Deckard 2012; Leonardi 2012; Mahnkopf 2013; Niblett 2013; Ortiz 2013).

A következőkben a „természet” inkább mátrixot jelöl, nem nyersanyagforrást vagy hulladéklerakót. Egy ilyen állítás azonban két okból sem kielégítő. Először is az emberiség és a természet bonyolult összefonódására vonatkozó filozófiai felismeréshez működőképes elemzéseket kell társítani, melyek lehetővé teszik számunkra, hogy a történelmi változásokat ember és természet aktív együttműködésének eredményeként értsük meg. Ez a holisztikus filozófiából a relacionális történelmi elemzésbe való átmenet képezi a világökológiai érvrendszer alapját. Másrészt pedig, ha a természetet mátrixként értelmezzük, úgy annak tartalmaznia és magyaráznia kell a külsődleges természet eszméjét és *gyakorlatát*, melyet a modernitás egymást követő tudásforradalmi alakítottak ki. A természet ugyanis addig nem lehet „olcsó”, amíg nem ábrázoltuk külsődlegesnek. Ember és emberiségen kívüli természet megkülönböztetése persze hosszú múltra tekint vissza, bizonyos formái már a görög-római antikvitásban megtalálhatók (Glacken 1967). Ezt megelőzően azonban a természet külső tárgyként semmilyen civilizáció szervezőelvét nem képezte.

Ez a természetről mint külsődleges tárgyról alkotott nézet, noha kimutathatóan téves a történelmi *módszer* fogalmi szerint, a kapitalizmus felemelkedésének alapvető fontosságú mozzanata volt. Itt „anyagi erőként” (Marx [1927] 1978: 388) működő eszméssel van dolgunk. A korai kapitalizmus világpraxisa a szimbolikus kódok és az anyagi gyakorlatok együttes erejével nagyban elősegítette a természet szemérmetlen fetisizálását. Ez drámaian megmutatkozott az akkori térképészetben, tudományban és számszerűsítésben lezajlott forradalmakban. Ezek voltak az eredeti tőkefelhalmozás szimbolikus mozzanata, melyek létrehoztak egy olyan, Descartes neve által fémjelzett eszmerendszert, amely ember és természet elválasztásán alapult. A korai modern materializmus célja nem pusztán az volt, hogy megmagyarázza a világot, hanem hogy kontrollálja azt: „a természetnek ezáltal mintegy uraivá és birtokosaivá tehetnők magunkat” (Descartes [1637] 2006: 76). Erőteljes vízió volt, olyannyira erőteljes, hogy még a globális környezetváltozás sok kutatója is internalizálta azt a kora modern

természetfelfogást, miszerint a tér lapos, az idő lineáris, a természet pedig ontológiailag külsődleges az emberi tevékenységhez képest (például Stefen és Tsai. 2011).

Az olcsó természet eredete természetesen nem pusztán eszmékben és szimbólumokban keresendő. A középkori intellektuális határok átlépése a középkor térbeli határainak áthágásával párosult. A terjeszkedés így vagy úgy, de minden civilizációra jellemző ugyan, ám a kora modern Európában sajátos földrajzi lendületet vett. Míg minden civilizáció *rendelkezett* egyfajta határvidékkel (*frontier*), úgy itt a kapitalizmus *volt maga a határvidék*. A még nem kommodifikált területekre való benyomulás vált a kapitalizmus alapösztönévé. Másutt elemeztem már a korai kapitalizmus határvidékeinek történelmi földrajzát (Moore 2000; 2003; 2007; 2010a; 2010b). Most eme határvidékek két egymással összefüggő tengelyt szeretném csupán kiemelni. Egyrészt a határvidékek mozgása nem pusztán az áruviszonyok kiterjesztéséről szólt, noha ennek valóban központi jelentősége volt. Az áruviszony határainak mozgásai döntően azon területi és szimbolikus módszerek kiterjesztései voltak, melyek lehetővé tették az *árutermelés érdekében mozgósított fizetetlen munkák elsajátítását*. Ezt a fizetetlen munkát emberek – például nők vagy rabszolgák –, vagy az emberiségen kívüli természet is elvégezheték, úgymint erdők, termőföldek vagy folyók. Másrészt ezek a határmozgások már a kapitalizmus korai szakaszában is alapvető fontosságúak voltak az olcsó természet kapitalizmusra jellemző formáinak kialakításában: ez a munkaerő, az élelmiszer, az energia és a nyersanyagok „Négy Olcsó Erőforrása” (Moore 2012).

A kapitalizmus alapvető problémája, hogy a tőke igénye az olcsó természeti erőforrásokra gyorsabban növekszik, mint ahogy azt biztosítani tudná önmaga számára. A termelési költségek növekednek, míg a felhalmozás akadozik. Ezt Marx már régen felfedezte, nem csupán a gépek „túltermelésének” és a nyersanyagok „alultermelésében” (Marx [1867] 1977) „általános törvényében”, hanem azon éleslátó megfigyelésében is, miszerint a tőkés a tőke felhalmozását „a munkaerő élettartamának megrövidítése útján éri[k] el, mint ahogy a kapzsi gazda a talaj termékenységének megrablása útján ér el fokozott terméshozamot” (Marx [1867] 1977: 248). Mi a megoldás? Mozgósítsd a határvidéket, főleg akkor, ha a határvidék gyarmati sorban van: így tűnnek fel az ír munkások, a karibi cukor, a mississippi gyapot. Ennélfogva a tőke folyamatosan függ attól, hogy a tőkés hatalom és a polgári tudás azonosítsa azokat a „külsődleges” forrásokat, melyeket olcsón meg lehet csapolni, át lehet alakítani és el lehet sajátítani.

A tőke a szükségből erényt kovácsolt ezeknek a külsődleges és „olcsó” természeteknek a létrehozásával. Az államgépezettel, az imperialista hatalommal és a polgári tudással kötött szövetségének köszönhetően a tőke alkalmasnak bizonyult arra, hogy leküzdje a folyamatos felhalmozás előtt tornyosuló valós vagy fenyegető akadályokat. A határvidék ennélfogva a kapitalizmus sajátos módszere volt a számlák kiegyenlítésére, melyek

gyorsan megugrottak a felhalmozás egymást követő, hosszú évszázadai alatt.² Vajon az olcsó természet neoliberais kapitalizmus általi kimerítése ciklikus jelenség csupán – akár csak a hosszú tizenhetedik század végén vagy az 1970-es években tapasztalt kimerülés –, vagy ez az olcsó természethez vezető kapitalista út vége? Más szóval: vajon napjaink *válsága* csak fejlődési válság, melyet meg lehet oldani a tőkés viszonyok további kiterjesztésével, vagy inkább korszakos válság ez, amely alapvetően új viszonyokat kényszerít majd ki jólét, hatalom és természet között?

Ez a kérdésfeltevés eddig marginális volt a gazdasági és ökológiai válságról szóló irodalomban. Kiemelkedő tudósok, akik a válság mindkét aspektusát tárgyalják – úgymint David Harvey és John Bellamy Foster –, úgy írnak, mintha a természet és a kapitalizmus egymástól független, nem pedig egymással összefüggő jelenségek lennének. Filozófiai kiindulópontjukat, miszerint az ember a természet része (lásd pl. Harvey 1996; Foster 2013b) ritkán fordítják a történelmi elemzés nyelvére. Harvey nyomós érveket sorakoztat fel amellet, hogy az emberiséget a természet részeként kell megértenünk, ám ez háttérbe szorul a neoliberalizmust tárgyaló elemzésében³ (Harvey 2003; 2005; 2010); Foster (2009) szerint nincs szükségszerű kapcsolat a felhalmozás és a bioszféra válsága között. Foster és Harvey itt azért szerepelnek, hogy általuk rámutassunk egy nagyobb intellektuális problémára. Még ha filozófiai pozíciójuk szerint az embert a természet részének tekintik is, a világtörténelem kutatóinak narratív szabályai, módszertani premisszái és elméleti rendszerei gyakran a természetet mint külsődleges tárgyat felfogó modernista nézőpont foglyai maradnak. Ez magyarázhatja az „ökológiai válság” súlyos alulteoretizáltságát, és azt, hogy a kritikai elmélet képviselői miért képtelenek rámutatni arra, hogy a természet nemcsak elsajátítandó végtermékként szolgálja a kapitalizmust, hanem a kettő konstitutív viszonyban áll egymással.

Hogyan is nézne ki egy ilyen magyarázat, amely a kapitalizmust az emberek és a természet által közösen termelt jelenséggé értelmezi?

2 Moore elemzésében a világrendszer-elméletet és azon belül is Giovanni Arrighi munkásságát veszi alapul (Arrighi 1994). Arrighi szerint a kapitalizmus történetében ún. globális felhalmozási ciklusok váltják egymást – ezek egy-egy „hosszú évszázadig” tartanak és kitermelik a maguk hegemon nagy hatalmait (Németalföldet, a Brit Birodalmat vagy az USA-t), melyek megszerzik és felügyelik a világ egyre nagyobb részére kiterjedő gazdasági rendszert. Tehát amikor Moore ciklusokra és hosszú évszázadokra utal a cikkben, akkor ezekre a felhalmozási ciklusokra gondol – *a szerk.*

3 David Harvey egyik témába vágó tanulmányát magyarul lásd a Fordulat 7. számában (Harvey 2009) – *a szerk.*

TEMÉSZET, HATÁROK ÉS TŐKE: ÉRTÉK ÉS VILÁGÖKOLÓGIAI TÖBBLET

Válaszom két nagy vitás pontból indul ki, melyek a természet, a tőke és annak mai határai köré összpontosulnak. Az egyik kérdés történelmi, a másik fogalmi jellegű. Az első esetben fel kell tennünk a kérdést, hogy az aktuális konjunktúra és árrobbanás kezdőpontját, azaz 2003-at követő események különös láncolata vajon a Négy Olcsó Erőforrás – az élelmiszer, a munkaerő, az energia és a nyersanyagok – ciklikus vagy végleges „végét” jelzik-e (Moore 2012). A kapitalizmus már a tizenkilencedik század eleje óta feltűnően sikeresen küzdi le a valóságos (bár átmeneti) és kerüli el a lehetséges (ám nagyon is fenyegető) akadályokat, melyeket a Négy Olcsó Erőforrás árának növekedése jelent (Rostow 1978). Az akadályok leküzdésének és elhárításának képessége egymást követő, korszakalkotó mezőgazdasági forradalmakban öltött testet, melyek egyre növekvő mértékben termelték újra az olcsó élelmiszer–olcsó munka nexusát (Moore 2010c). Anglia késő tizennyolcadik századi mezőgazdasági stagnálását és a növekvő élelmiszerárakból fakadó problémákat az amerikai határvidék termékenységének és az amerikai farmok gépesítésének kombinációja oldotta meg az 1840-es évek után. Nyugat-Európa és Észak-Amerika kapitalista mezőgazdaságának huszadik század eleji termelékenységi stagnálását egymást követő „zöld forradalmakkal”⁴ hidalták át, amelyek a hibridizált, vegyszereket használó és gépesített amerikai farmok modelljének háború utáni globális terjedésében öltöttek testet (Kloppenburger 1988; Federico 2004). E szerint a nézőpont szerint jó okunk van a 2008 utáni globális válságban a kapitalista világökológia fejlődési válságát látnunk, melyet többek közt – ám nem kizárólag – a mezőgazdaság kommodifikációjának újabb fordulóival lehet csak megoldani. Ám az agro-biotechnológia által képviselt legutóbbi mezőgazdasági forradalom egyelőre képtelen volt megakadályozni a termelékenység lassulását (Gurian–Sherman 2009). Ennélfogva az is lehetséges, hogy a kapitalizmus *korszakos jelentőségű válságba* került.

A fejlődési és a korszakos jelentőségű válságok nem az ontológiailag különálló környezeti és gazdasági válságok „közeledését” mutatják (pl. Foster 2013a). Ezek a válságok inkább az érlelődő ellentmondások kifejeződései, melyek az érték, a hatalom és a természet azon rendszereibe vésődtek be, amik a kapitalizmust a *longue durée* és a felhalmozás egymást követő hosszú évszázadai folyamán kormányozzák (Arrighi 1994; Moore 2011b).

4 Zöld forradalmak alatt a fejlődő világ mezőgazdaságainak 1960-as évektől történő radikális átalakulását értik. Ezekben az évtizedekben terjedtek el globálisan a műtrágyák, növényvédő szerek és nemesített vetőmagok, mindez pedig az ipari növénytermesztés hatékonyságának látványos növekedését hozta – *a szerk.*

Az egymáshoz közeledő környezeti és gazdasági válságok modellje helyett napjaink meggrázkódtatásaira a kapitalizmus – mint a természet szervezésének módja – rendkívüli válságaként kell tekintenünk, amelynek rengeteg megnyilvánulása van. Az élelmiszer és a klíma, a pénzügyi rendszer és az energiatermelés válsága nem különálló jelenségek sora, hanem a kapitalista világökológia nagy válságának *sokféle megnyilvánulása*.

Kezdhetnénk azzal, hogy a kapitalizmus hogyan hozza létre és szervezi újra a jólét, a hatalom és a természet sajátos konfigurációit: ezek nem mint egymástól elkülönülő kategóriák jelen, hanem egymással összefonódó jelenségekként vesznek részt a modern világrendszer ciklikus felhalmozási folyamataiban. Vizsgálódásaink nyomvonalát követve egyenesen a kapitalizmus értéktörvényének elemzéséhez érünk, mivel a tőke, a hatalom és a természet kialakulását, fejlődését és ciklikus újrastrukturálódását döntően a kapitalizmus értékviszonyai határozzák meg.

Az értékviszonyokat két különböző módon gondolhatjuk el. Az első az értéket mint módszert elemzi (Moore 2011a; 2011b). Ez a megközelítésmód a történelmi kapitalizmust a „való élet termelésén és újratermelésén” (Engels [1934] 1977: 453) keresztül rekonstruálja mint „különbség[et] [...] a szerves egészben” (Marx [1972] 1973: 25–26). Ez lehetővé teszi, hogy „természet” és „társadalom” kategóriái helyett „a való élet termelésének és újratermelésének” ellentmondásos egységére helyezzük a hangsúlyt.⁵ Olyan egység ez, amely minden, az ember és a természet egésze között húzódó történelmi határt átlép és destabilizál; a „való élet újratermelése” az emberiségen kívüli erőket is magában foglalja, melyek minden lépésnél összefonódnak az emberrel. Amennyiben az élet termelését és újratermelését vesszük kiindulópontnak, úgy ez lehetővé teszi számunkra gazdaság és ökológia ontológiai és történelmi szétválasztásának feloldását annak érdekében, hogy az emberi és az emberiségen kívüli természeteket történelmi konfigurációkként határozzuk meg. Amint megszabadulunk „a gazdaság” fétisétől, kiemelt figyelmet szentelhetünk a hatalmi és (újra) termelési viszonyoknak, melyek kettős értelemben is lehetővé teszik az érték vég nélküli újratermelését: *elvont társadalmi munkaként és elvont társadalmi természetként*. (Az utóbbira rövidesen kitérünk.) Ennélfogva az értéket mint módszert elemző megközelítés a történelmi kapitalizmust nem a kommodifikáció tereként tételezi, hanem a végtelen kommodifikáció, valamint az újratermelési feltételek – az ember újratermelésétől a bioszféra stabilitásának újratermeléséig – elsajátításának ellentmondásos egységként írja le.

Ez az értékviszonyok második megközelítéséhez vezet minket, mely szerint az érték nem más mint történelmi vállalkozás. Ebben az értelemben az értéket történelmi projektként gondolhatjuk el, amely a valóságot annak kicserélhető alkatrészeire redukálva

5 Az élet újratermelésének témájáról lásd például a Fordulat ezt megelőző, 24. számának bevezető tanulmányát (Csányi, Gagyai és Kerékgyártó 2018) – *a szerk.*

gondolja el. Ezek a redukciók egyszerre szimbolikusak és anyagiak és magukba foglalják a „gazdasági” és a „nem gazdasági” leegyszerűsítéseket is (pl. Braverman 1974; Worster 1990; Scott 1998). Az értékviszonyok kiterjesztése a termelés tőkésítésének és az újratermelés elsajátításának dialektikáján keresztül megy végbe. Érték egyszerre jön létre az áruter-melésben résztvevő munkaerő *kiszákmányolása* és a természet életadó kapacitásainak *elsajátítása* – mint fizetetlen munka – által. Az érték eme kettős meghatározottságában ennél fogva az érték/nem-érték dialektikáját fedezhetjük fel. Az utóbbi *nem-értéket* az elsajátítás zónájában „állítják elő”: ez az előfeltétele az érték kiszákmányolás zónájában való előállításának. Ez döntően minden fizetetlen emberi munkavégzést magába foglal, különösen az úgynevezett „női munkákat”.

A történelmi kapitalizmus azért volt képes kezelni visszatérő válságait, mert a területiális és tőkés szereplők gyorsabban terjesztették ki az elsajátítás zónáját mint a kiszákmányolását. Ennek folytán a kapitalizmus még a látszólag legyőzhetetlennek tűnő „természetes korlátokkal” is megbirkózik az olcsó természet erőszakosan és szimbolikusán engedélyezett elsajátítása által, ciklikusan megújítva a Négy Olcsó Erőforrást. Az elsajátítás zónájának drámai kibővítése a kapitalizmus válságait egy rendkívüli – és szükségkép-pen rövid életű – trükkkel oldja meg: az elsajátítás addig a pontig „működik”, amíg az élet fizetetlen munkaként felfogott újratermelését kontrollálja és becsatornázza, *azonban nem vonja be a tőkeviszonyokba*. Az érték csak akkor működik, ha a legtöbb munkát nem értékeli. A modernitás ebben az értelemben nem más, mint hatalmas ellenőrző projekt, mely a számszerűsítés és a kategorizálás legkülönbélebb módjait arra használja, hogy a felhalmozás számára azonosítsa, biztosítsa és irányítsa az emberi és nem emberi termé- szetek szolgálatait. Utóbbi az *elvonat társadalmi természet* terepe.

Ebből a szempontból az értékviszonyok fejlődését annak legfőbb anyagi kifejező- désén, azaz a munkaerő, az élelmiszer, az energia és a nyersanyagok által képviselt Négy Olcsó Erőforráson keresztül érthetjük meg. Ezek a felhalmozás hosszútávú megújulásának elengedhetetlen (de nem kizárólagos) feltételei, amint azt 1846 és 1873, 1947 és 1973 és legújabbban 1983 és 2007 közötti időszakban láthattuk.

A Négy Olcsó Erőforrás ciklikus felemelkedése és hanyatlása ennél fogva ígéretes magyarázatot nyújt a történelmi kapitalizmus mélyebb, világökológiai megértéséhez. Az „olcsó” a Négy Olcsó Erőforrás értékösszetételét jelöli. Az alacsony értékösszetétel azt jelenti, hogy az átlagos áruban viszonylag alacsony az átlagos emberi munka (elvonat társadalmi munka) mennyisége – és viszonylag magas a fizetetlen munka aránya. Az „értékként” felfogott elvonat társadalmi munkát átlag munkaidőben mérik. Az értéktörvény ebben az olvasatban olyan világtörténelmi tendencia, amelyet „[m]egvalósulásában [...] sokféle körülmény módosít” (Marx [1867] 1977: 602) és amely a természet gazdagságát értékké alakítja át – azaz a gazdagság olyan kicserélhető és számszerűsíthető egységeivé,

melyeket az áruterelésben végzett emberi munka kicserélhető és számszerűsíthető egységei határoznak meg.

Ez utóbbi a társadalmilag szükséges munkaidő. Bár minden faj „működik” valamilyen módon, de csak az ember termel és dolgozik a társadalmilag szükséges munka rendszerében. *Csak az ember – és csak néhány ember.* Az értéktörvény – nem az értékelmélet, hanem annak tényleges történelmi működése – antropocentrikus és egy nagyon konkrét értelemben az. Csak az emberi munka termel közvetlenül értéket. Egy fát, egy lovat vagy egy földtani hasadékot nem lehet bérezni. Az áruvá vált munkaerő azonban semmit nem tud előállítani a ló vagy a fa fizetetlen munkája nélkül. A társadalmilag szükséges *fizetetlen* munka az a talapzat, amin a társadalmilag szükséges munkaidő áll.

„De várjunk csak!” – mondja a környezetvédő. „Ezzel nem azt mondjuk, hogy az érték részleges és nem működik?” Az ellenvetés első fele teljes mértékben helyénvaló: az érték valóban részleges. *Szükségképpen* részleges. És a lóval vagy a fával ellentétben a fizetetlen emberi munkát ki *lehet* fizetni. A kapitalisták azonban nem szeretik törleszteni az adósságukat, erre pedig jó okuk van. A munkaerő újratermelésének áruvá változtatása felszámolná a fizetetlen munkát, amely lehetővé teszi a felhalmozás elfogadható profitrátáját. A marxisták néha olyan rendszerként jellemzik a kapitalizmust, amelyben „a társadalmi munka zömét a tulajdon nélküli munkások végzik, akik munkaerejük áruba bocsátására kényszerülnek” (Wood 2002: 3). Ez pontosan az, ami *nem történhet meg* a kapitalizmusban! Amennyiben a kapitalizmusban végzett munka zömét megfizetnék, úgy a munkaerő költségei az egekbe szöknének, az olcsó munkaerő megszűnne és csupán a tőkefelhalmozás legcsekélyebb rátája lenne lehetséges.

Mindez nem jelenti azt, hogy a bérmunka másodlagos jelenség lenne. Éppen ellenkezőleg! A proletarizációt akkor érthetjük meg pontosabban, ha a kapitalista világökológia szempontjából alapvető fontosságú „összekötő történelmi folyamatként” tekintünk rá (McMichael 1991: 343). Ebben az értelemben az értéktörvény felemelkedése *nem egyszerűen* a modern proletariátus felemelkedéséhez, hanem ahhoz a *dialektikus viszonyhoz* kötődik, amely a globális szinten egyenlőtlenül létező fizetett munka és „annak általános újratermelése” között fennáll (McMichael 1991: 343). Az elvont társadalmi munkaként felfogott érték részlegessége által, nem pedig annak ellenére működik.

Az áruterelésen kívüli, de azzal összeköttetésben lévő élettevékenység a *társadalmilag szükséges fizetetlen munka*. Szigorú értelemben véve nem lehet ugyanolyan módon mennyiségileg meghatározni, mint az áruvá vált munkaerőt, mivel a mennyiségileg meghatározható elvont társadalmi munka előfeltétele a mennyiségileg *nem meghatározható* munka tömege. A tőke a szükséges munkaidő csökkentésére törekszik. Ez az erőfeszítés kulcsfontosságú a kapitalizmus számára: ezért helyezi a hangsúlyt a munka termelékenységére a föld termelékenységére helyett, és ezért mozgósítja az olcsó természetet a

munkatermelékenység növelésének érdekében. A környezet megváltozásának felgyorsulása és az elvont társadalmi munka képlékeny, mégis szívós rendszerének kialakulása volt a kapitalizmus felemelkedésének két oldala a tizenhatodik században; az elvont társadalmi munka csak az olcsó természet fizetetlen munkájához fűződő új, jelentősen intenzívebb viszonyának köszönhetően tudott formát öltetni.

A közismert narratíva szerint (Landes 1969) a munkatermelékenység növekedése az ipari termelésben végbemenő technológiai fejlődés és munkaszervezési innováció története. Ez igaz. De ez lenne a teljes történet? A termelésben használt új gépek és energiahordozók csak a Négy Olcsó Erőforrás értékösszetételét csökkentő hatalmi technikák segítségével képesek hosszútávon csökkenteni a társadalmilag szükséges munkaidőt, azaz növelni a termelékenységet. A Négy Olcsó Erőforrást az áruterelés meglévő zónáiban csak részlegesen lehet helyreállítani innovációkkal; történeti tapasztalatok alapján ehhez az elsajátítás új stratégiáira és új határvidékekre is szükség van. Ebben a mozzanatban fellelhető a tőkefelhalmozás és a kapitalista hatalom közti rendszerszintű kapcsolat, mely lehetővé teszi azt, hogy ezt a civilizációt az értéktörvény irányítsa. A társadalmilag szükséges munkaidő csökkentésének érdekében a tőke mozgósít – a kényszer, a beleegyezés és a racionalizáció eszközeivel egyben létre is hoz – egy civilizációt, amely igyekszik a lehető legtöbbet kisajtolni a tőkeviszonyokon kívül eső, ám a tőkés *hatalom* fennhatósága alatt álló fizetetlen „munkából”.

A kommodifikáció segítségével csökkentett társadalmilag szükséges munkaidőt nevezem *tőkésítésnek*; a tőkésítés szolgálatába állított fizetetlen munka maximalizálása az *elsajátítás*. A kettő között természetesen vannak átfedések. Ahol a karteziánus elméleti keret feltételezi emberiség és természet szétválasztását, ott a világökológiai érvrendszer dialektikus egységet azonosít, amely az ember az élet szövedékében betöltött sajátos szerepéből fakad. Azt vizsgálom tehát, hogy a tőkésítés és az elsajátítás miként működnek együtt, mint az érték és a hatalom újratermelésének mintázatai és szabályai az élet szövedékében. Ez lehetővé teszi számunkra a történelmi kapitalizmus *longue durée*-je során végbemenő környezetalakítás mintázatainak azonosítását és magyarázatát. Ez egy leegyszerűsített modell „*cisizolatlan*”, ha úgy tetszik. A tőkefelhalmozás alapvető történelmi dinamikáit olyan folyamatként írjuk le, amely az emberi és emberiségen kívüli természet *sajátos* viszonyain keresztül operál és amelyet az értéktörvény vezérel.

Kezdhetjük az újratermelés viszonyaiként felfogott tőkésítéssel és elsajátítással. Ezt követően elgondolkodhatunk a két mozzanat egymáshoz való viszonyán. Először is, bár az újratermelés tőkésítése számos formát ölthet, a legszembetűnőbb ezek közül a proletarizálódás. Ez történetileg megelőzte az emberiségen kívüli természet tizenkilencedik században lezajlott nagy mértékű tőkésítését (Seccombe 1995). „Proletarizáció” alatt azt értjük, hogy a munkaerő újratermelése a tőkés viszonyokon keresztül történik, jórészt

fizetett munka formájában.⁶ Ez persze mindig csak részleges folyamat, hiszen még a globális Észak proletár háztartásai is a fizetetlen munka jelentős hozzájárulásain alapulnak (mosás, főzés, gyereknevelés stb.). Az ember a természet egészét a munkafolyamaton keresztül alakítja át, éppen ezért a munka – közvetlen vagy közvetett – áruvá tétele az emberiségen kívüli természet tőkésítésének történetileg sarkalatos pontja.

Azonban nem csak a munkaerő újratermelését vonták be a tőkés viszonyokba, hanem az emberiségen kívüli természet újratermelését is. A kapitalista mezőgazdaság elmúlt öt évszázada során az agro-ökoszisztémák éppen annyira függtek a globális tőke-áramlásoktól (különösen a hitelektől), mint a tápanyagoktól vagy a hidrológiai rendszerektől. A huszadik században végbement rendkívüli átrendeződés – a hibridizáció, a vegyszerek és a biotechnológia egymást követő „forradalmi” –, azon agro-ökológiai viszonyok (fizetetlen munka) tőkésítését hajtották végre, melyek korábban kívül álltak az árutermelésen (Kloppenburger 1988). A huszonegyedik század kapitalista farmere kénytelen minden évben új vetőmagot venni, ahelyett, hogy megőrizné a sajátját; egyre több rovar- és gyomirtószert kell vásárolnia szántóföldjének karbantartásához; a farmercsaládnak egyre nagyobb termelékenységre kell törekednie, hogy megfizesse annak az agrár-ökológiai modellnek az adósságait, amely egyre inkább „a tőkefelhalmozás körforgásában termelődik újra” (Boyd és Tsai. 2001: 560). Az élelmiszer, az emberek és a tőke áramlása történelmi totalitást alkot, amelyben minden áramlás magában foglalja a másikat – a kapitalizmus zöld kritikussai gyakran figyelmen kívül hagyják ezt (pl. Foster és Tsai. 2010).

Az elsajátításon keresztül történő felhalmozás gondolata a karteziánus kettősséget is meghaladja és feloldja. Az igazán lényeges különbség nem ember és természet között van, hanem két szféra között: aközött az élettevékenység között, amely az árutermelés rendszerén belül történik, és aközött, amely azon kívül – ám a tőkés hatalom befolyása alatt – zajlik. A két szféra mozgásai döntően hozzájárulnak a társadalmilag szükséges munkaidő meghatározásához. Az első folyamat az árutermelés, „szerves egészén” belül zajlik, amely magában foglalja a cserét, az elosztást és a közvetlen termelést (Marx [1939] 1973: 26). A másik a fizetetlen munka elsajátításának, „szerves egésze”, amely a munkatermelékenység növelése érdekében történik. Más szóval, az értéktörvénynek alárendelt kizsákmányolás mértékét nem csak az áruterelésben zajló (tőkések és közvetlen termelők közötti) osztályharc határozza meg, ahogy nem is csak az áruterelés eszközei, megszervezése és értékösszetétele. Mindezek mellett *a fizetetlen munka hozzájárulása is meghatározza*, melyet az emberi és emberiségen kívüli természet egyaránt elvégez (itt is osztályharcra van dolgunk).

6 Azért írom, hogy „jórészt fizetetlen munka formájában”, mivel tőkés és munkás viszonya számos konkrét formát feltételez, beleértve az urat és a rabszolgát a koramodern cukornád-ültetvényeken (Mintz 1978); a huszadik század végén Lewontin (1998) (némi túlzással) azt állítja, hogy a farmer is proletárrá vált.

Az elvont társadalmi munka egymást követő rendszerei ennél fogva aktívan újraservezték a termelés és újratermelés világait. Ebben az értelemben az értékviszonyok az érték/nem érték dialektikáján keresztül bonthatók ki, melyben a „nem érték” az elvont társadalmi munka rendszerének közvetlen feltételeként jelenik meg. Ez azt jelenti, hogy a kapitalizmus *technikái* – az eszközök, a természet és a hatalom sajátos kikristályosodásai (Mumford 1934) – többet tesznek annál, mint hogy „leszakítják az alacsonyan lógó gyümölcsöket” (Cowen 2011). A kapitalista technikák a (fizetetlen) „természeti erők” mozgósítására és elsajátítására törekednek, hogy a (fizetett) „munkaerőt” termelékennyé tegyék modern formájukban (értéktöbblet-termelés). Ebben áll a természet *termelésének* jelentősége; a természet nem előre megformált tárgy a tőke számára, hanem kapcsolatok hálózata, amiket a tőke úgy formál újra, hogy növelje a fizetetlen bioszféra „munkájának” hozzájárulását a tőkefelhalmozáshoz. Ebben a folyamatban a tőke is átalakul a természet egészének hatására.

A fizetetlen munka elsajátításának – amelynek történelmi kifejeződése a Négy Olcsó Erőforrás ciklikus felemelkedése és hanyatlása – ennél fogva központi témának kell lennie mindazok számára, akik komolyan veszik a rendszer korlátainak kérdését. Elsősorban azért, mert a kapitalizmus *valós* történelmi korlátai a tőke mint a tőkésítés és elsajátítás viszonyából adódnak. A „növekedés határai” (Meadows és Tsai. 2005 [1972]) nem külsőlegesegek, hanem a kapitalista civilizáció belső viszonyaiból erednek. Hogy miért belső viszonyokról beszélünk? Itt belső alatt nem rögzített határt értünk – és nem is a karteziánus értelemben vett „társadalmi” és „természeti” korlátokról van szó –, hanem a kapitalizmust mint *internalizáló* civilizációt elemezzük. A „belső” módszertani előfeltétel, nem pedig történelmi állítás. A közgazdászok gyakran beszélnek arról, hogy a kapitalizmus hogyan „externalizálja” a költségeket. Szemléletes példa erre a léghőmérséklet emelkedésének üvegházhatású gázok lerakóhelyévé. Amit itt hangsúlyoznunk kell, az az, hogy a költségek externalizálása egyben a tőkefelhalmozáshoz szükséges terek internalizálását is jelenti: a személtelakóként használt határvidék is fontos a rendszer szempontjából.

Ha a tőkésék képesek a tőke *kis* tömegeit mozgásba hozni és a fizetetlen munka *nagy* mennyiségét elsajátítani, akkor a termelési költségek csökkennek, és a profitráta emelkedik.⁷ Ezekben a situációkban *nagy világekölölgiai többlet* (vagy egyszerűen: „ökölölgiai többlet”) keletkezik. Az ökolölgiai többlet a tőke tömegének és a fizetetlen munka hozzájárulásának egymáshoz viszonyított aránya rendszerszinten. A fizetetlen munka növekvő aránya a tőke szerves összetételének csökkenése felé hat rendszerszinten, különösen a felhalmozás új központjaiban. Egy felhalmozási ciklusban a fizetetlen munka hozzájárulása a befektetés

7 Ez egy leegyszerűsített modellje a tőkének és a természetnek. Ezt az egyszerű modellt természetesen világtörténelmi elemzésekkel és újragondolások sorával fejthetnénk ki, melyek számos meghatározás bővebb totalitásain alapulhatnak.

után kutató tőke tömegéhez viszonyítva apadni kezd. Ezáltal a felhalmozás összes nagy hulláma magas ökológiai többlettel veszi kezdetét, amit a *tőke* (mozgásban lévő érték) és a *tőkés hatalom* (területi, de kulturális is) kombinációja hoz létre. A tőke és a tőkés hatalom együttműködése a fizetetlen munka új, jelentősen bővített forrásait biztosítja a felhalmozás számára. Ez a dialektikus ellenpontja az eredeti felhalmozás hagyományos leírásának, mely szerint a folyamat kulcsmomentuma a termelésben végbemenő osztályformálódás (azaz a tőkés- és munkásosztályok kialakulása). Valójában az eredeti felhalmozás *ezzel egyenlő mértékben* szól az emberi és a környezeti reprodukció viszonyainak újraszervezéséről, ami biztosítja az „olcsó” munkaerő, élelmiszer, energia és nyersanyagok folyamatos és egyre nagyobb mértékű áramlását az áruterelés rendszerébe.

A tőke problémája az, hogy a Négy Olcsó Erőforrás kialakításának stratégiái „egyszeri” események. Nem lehet valamit kétszer felfedezni. A külsődleges természet eszméje azért működött olyan hatékonyan, mert a tőkének folytonosan magához képest külső természeteket kell felfedeznie. Mivel ezek a természetek történelmileg meghatározottak és ezáltal végesek, egy történetileg meghatározott természet kimerülése új természetek „felfedezésére” ösztönöz, melyek a fizetetlen munka még érintetlen forrásait bocsátják rendelkezésre. Ezért adták át a helyüket a brit hegemoniában fontos szerepet játszó Kew Gardens Királyi Botanikus Kert az amerikai hegemoniaciklus Nemzetközi Mezőgazdasági Kutatóközpontjának, hogy végül azt is leválták a neoliberais korszak biológiai erőforrások hasznosítására, járadékvadászatra és géntérképészetre támaszkodó gyakorlatai (Brockway 1978; Kloppenburg 1988; McAfee 1999; 2003). Ez azt jelenti, hogy nem csak maga a kapitalizmus van szoros kapcsolatban a történelmileg specifikus természettel; ugyanez érvényes a kapitalista fejlődés különböző fázisaira is. A felhalmozás hosszú évszázadai nem egy nyersanyagforrásként eleve létezett, külsődleges természetet „csapoltak meg”. Ehelyett ezek a hosszú ciklusok létrehozzák a maguk történelmileg meghatározott természetét a maga kényszereivel és lehetőségeivel – és maguk is alakulnak ezáltal. A ciklusok elején működő felhalmozási stratégiák – melyek a tudomány, a technológia, valamint a térbeli terjeszkedés és a kormányzás új formái segítségével történelmileg meghatározott természeteket hoznak létre (azaz elvont társadalmi természetet) – folyamatosan kimerítik az újratermelés viszonyait, melyek az „olcsó” munkaerőt, élelmiszert, energiát és nyersanyagokat biztosítják. Egy bizonyos ponton ez a kimerülés az árucikkek árának növekedésében mutatkozik meg.⁸

8 Ezen a ponton talán érdemes hosszabban idézni Moore egy másik művéből, amelyben egy konkrét példán keresztül szemlélteti, hogy mit is ért kimerülésen, illetve azon, hogy a kapitalizmus ciklusai létrehozzák a maguk elvont társadalmi természetét:

„A kapitalizmus gyökerei részben Közép-Európa 1450 utáni bányászati konjunktúrájában keresendők. A kor új munkaszervezési modelljeinek és technológiai innovációinak köszönhetően az ezüst, a réz és a vasérc kitermelése megötszöröződött. 1530-ra azonban a növekedés lanyhulni

A MAXIMÁLIS ELSAJÁTÍTÁSTÓL A CSÖKKENŐ ÖKOLÓGIAI TÖBBLETIG

A *kimerülés* magában foglalja az emberi és emberiségen kívüli természet fizikai elhasználódását (pl. egészségügyi problémák, talajerózió), ám nem redukálható pusztán a kizsigerelésre. Az elhasználódás egy empirikusan tapasztalható viszonyrendszerre vonatkozik: a fizetetlen munka (elsajátítás) és a fizetett munka (tőkésítés) viszonyára a globális felhalmozáson belül. A kimerülés a gazdasági fellendülés másik oldala. Mindkettő felhasználja egyes fajok, ökoszisztémák (az embert is beleértve), sőt földtani képződmények kapacitását arra, hogy fizetetlen munkát végezzenek. Ez a kapacitás azonban nincs „csak úgy ott”: a tőkeviszonyok, a kapitalista hatalom és az osztályharc együttesen hozzák létre. A kimerülés ebben az értelemben a tőke, a hatalom és a természet sajátos formáit létrehozó, egy-egy hosszú évszázadig tartó, történelmileg specifikus *felhalmozási stratégiák* erőzőjét jelöli. A „természetes korlátokról” folytatott diskurzus tévedése abban

kezdt, az 1550-es évekre pedig Közép-Európa bányászati komplexuma elvesztette vezető szerepét a világ nemesfém piacán. (...) A növekedés lelassult, de nem kizárólag azért, mert az érc minősége romlani kezdett. A növekedés azért lassult le, mert Közép-Európa bányászati komplexuma egyre inkább elvesztette a képességét arra, hogy növelje (vagy legalábbis szinten tartsa) a munka termelékenységét. A *termelékenység növekedését* – és a kizsákmányolás mértékét – az emberi és emberiségen kívüli természetek közösen teszik lehetővé. A tizenhatodik század Közép-Európájában a fellelhető érc minősége csak egy része volt ennek. Ugyanúgy ahogy az olyan földrajzi kihívások is, mint amit például az egyre mélyebb bányák építése és az ezzel párhuzamosan felbukkanó vízbetörések jelentettek. De a termelékenység megtorpanása szempontjából fontosak voltak a növekvő bérek, a munkások lázongásai, valamint a fűtőanyagként használt fa árának növekedése is. Ezek a tényezők együtt jelentették a régió azon képességének kimerülését, hogy növeljék a munka termelékenységét a bányászatban és a kohászatban.

(...) A közép-európai bányászat kimerítésének problémáját az oldotta meg, hogy az ezüsttermelés központja Potosiba került át. A kitermelés gőzerővel zajlott, miután Spanyolország 1545 után bekerítette a Cerro Ricót („Gazdag Hegy”). (...) Két évtizeden belül azonban a termelés összeomlott. (...) Ekkor ment végbe a korai kapitalizmus egyik leglátványosabb társadalmi-környezeti kiigazítása. (...) Feltalálták és bevezették az ezüstabányászat egy új módszerét, az amalgámozást. Radikálisan újraszervezték a régió parasztságát, így biztosítva olcsó munkaerőt a bányák számára. Nagy vízerőművek építésébe kezdtek, melyek energiával látták el a bányákat. A részesművelést pedig felváltották a munkaerő feletti kontroll közvetlenebb formái. A kitermelés mértéke gyorsan helyreállt. (...) Ez a történelmi mozzanat visszatérő problémát jelképez: az elsajátítás viszonyainak kimerülését. (...) Nem a „kapitalizmus” vagy a „természet” merülnek ki, hanem a tőkésítés és az elsajátítás régiós szinteken kialakult sajátos kapcsolatait” (Moore 2015: 121–123.) – *a szerk.*

rejlík, hogy összetéveszti az anyagok felélését a felhalmozási stratégiák kimerülésével (pl. Foster és tsai. 2010). Ezek azonban összefüggésben *vannak* egymással. És természetesen az anyagok *is* számítanak. De ahogy azt minden energiagazdaságtan-hallgató tudja, a tőke számára nem a befektetett energiával arányos energiamegtérülés a kérdés, hanem a befektetett *tőkével* arányos energiamegtérülés: BTAEM, nem pedig BEAEM. Ami a kapitalizmus történetében lényeges, az a fizetetlen munka tömegének és a többlettőke tömegének az aránya. Formálisan kifejezve a fizetetlen munka *tömege* akkor is növekedhet, ha *aránya* a tőkésítés általi felhalmozáshoz képest csökken. Feltehetően ez történt a 2003-as árhoobbanást követő évtizedben.

Számos példával alátámasztható ez az ellentmondásosnak tűnő elméleti képlet. A munka termelékenységének növekedése folytatódik, azonban sokkal visszafogottabban, mint korábban. Pontosan ez történt a világ mezőgazdaságával az 1980-as évektől kezdődően (Moore 2010c). A termelékenységi növekedés folytatódott, de olyan ütemben, ami túl lassú volt a tőke olcsó élelmiszerre irányuló szükségleteinek. A lassuló növekedési ráta akkor jelez kimerülést, ha a fizetetlen munka iránti szükséglet növekszik, de a mezőgazdasági-élelmiszeripari rendszer képtelen biztosítani a megfelelő mennyiségű olcsó élelmiszert. Ugyanakkor az árucikkek példátlan financializációjának korában az emelkedő élelmiszerárak nem redukálhatók a termelékenységre (Moore 2012; Tang és Xiong 2012).

A második ábrándkép a globális energiáról folyó kortárs diskurzusban érhető tetten. Az erőforrások kimerüléséért aggódó elemzők az olaj- és végül a szénkitermelés közelgő hanyatlására figyelmeztetnek (Heinberg 2003). Efféle hanyatlásra minden bizonnyal sor kerül majd, noha korántsem biztos, hogy földtani eredetű lesz. A geológiai dimenziók valóban meghatározók, azonban ez a szűkre szabott perspektíva figyelmen kívül hagyja a történelmi valóságot. Ennek a valóságnak pedig fontos eleme az értéktörvény. A kapitalizmus szempontjából az *elsajátítás* maximuma az, ami igazán lényeges: a pillanat, amikor a fizetetlen munka hozzájárulása a legmagasabb a felhasznált elvont társadalmi munkához (tőkéhez) képest. A maximális elsajátítást egyaránt azonosíthatjuk ciklikusan, az egymást követő felhalmozási időszakok során, és kumulatíván a tizenhatodik század óta. A szén kumulatív, maximális elsajátítása valamikor a huszadik század elején került sor; a kőolaj maximális elsajátítása 2000 körül következett be. A termelés kimenő teljesítménye emelkedhet, amint az ökológiai többlet csökken, ahogy ez a mai széntermelés esetében jól látható. A növekvő termelés csak akkor állítja vissza az olcsó energiát, ha a fizetetlen munka aránya (itt geológiai „munka”) növekszik a termeléshez szükséges tőkéhez képest. Ennek fényében a kisajátítás maximuma azt jelenti, hogy a tőke egyre kevésbé képes a természet olcsó (kevesebb és kevesebb munkaerővel történő) elsajátítására. A kérdés nem az, hogy egy elvont teljesítményörbébe viszonyítva hogyan termelhető ki példáulul

még több kőolaj, hanem az, hogy hogyan termelhető ki több kőolaj (vagy más nyersanyag) kevesebb munkával.

És mi van az emberi erőforrásokkal? A munkaerő is kimerül. Napjaink amerikai munkásosztálya például nem a küszöbön álló fizikai összeomlás értelmében kimerült; azon kapacitása merült ki, hogy növekvő mennyiségben szolgáltatson fizetetlen munkát a tőkének. Fizetetlen munkát biztosító potenciálját csúcsra járatják. A „műszakok” megsokasodásával – második vagy harmadik műszak a fizetett és fizetetlen munkában – és a munkahét neoliberális kibővítésével jó okunk van azt gondolni, hogy az amerikai munkások nem tudnak már sokkal többet vagy sokkal keményebben dolgozni (pl. Hochschild 1989; Schor 1991; 2003). (Egy fikarcnyival talán igen, de nagyságrendekkel többet biztosan nem.) A kimerülés maga után vonja a társadalmi-fizikai „leépülést”. Az 1980-as évek óta ezt láthatjuk visszaköszönni a mentális egészségügyi problémák drámai növekedésében a globális Északon (HHS 2010), melyhez a rákos megbetegedések rohamosan növekvő száma társul (Davis 2007). A halmozódó egészségügyi problémákon kívül szembetűnő még a nők „szülésztrájkja” is – a hanyatló termékenység elsősorban az észak-atlanti régióban élő munkásnőkre volt jellemző az elmúlt évtizedekben, de a jelenség most terjed az iparosodott Kelet-Ázsia felé (Livingston és Cohn 2010; The Economist 2013). A felhalmozási ciklusok során az újratermelés tőkeviszonyokon kívül eső részét folyamatosan monetizálják. Az újratermelés illetően bevonása a tőkés rendszerbe megújult lendületet ad a felhalmozásnak. A középtávú fellendülésnek azonban ára van. Amint az újratermelést az áruviszonyokba csatornázzák, a *fizetetlen* munka részesedése stagnálni vagy csökkenni kezd. Amikor ez bekövetkezik, a kiterjesztett tőkefelhalmozás egyre inkább az élet kommodifikált újratermelésére kénytelen támaszkodni, a tőkefelhalmozás költségei pedig nőni kezdenek.

Ez a dinamika a csökkenő ökológiai többlet tendenciája.

A csökkenő ökológiai többlet legnyilvánvalóbb mutatója a Négy Olcsó Erőforrás árának emelkedése. A munka, az élelmiszer, az energia és a nyersanyagok egyre drágulnak. A Négy Olcsó Erőforrás megszűnik olcsónak lenni. Ez általában nem egyszerre történik, noha tényleg ez az, amit a 2003-as árrobbanás kezdete óta látunk. A pont, amikor a Négy Olcsó Erőforrás megszűnik egyre olcsóbb lenni és drágulni kezd, a kapitalizmus aktuális fázisának *válságjele*. Egy ilyen válság jelzi az adott felhalmozási rendszer kimerülését (Moore 2012). A kapitalizmus neoliberális fázisának válságjelei 2003 körül mutatkoztak és sokkal jelentősebbek voltak, mint a pénzügyi rendszer kvázi-összeomlása 2008-ban. A kétezres évek eleje óta az ökológiai többlet csökken, és kevés jel mutat arra, hogy ez a hanyatlás hamarosan megfordul, ha ez egyáltalán bekövetkezik még valaha. Hogy miért? Jórészt azért, mert a legnagyobb határvidékek már kimerültek, és ezzel egyidejűleg a többlettőke tömege még mindig emelkedik. Ördögi kör látszik kialakulni. Mivel

egyre ritkábban találni új határvidékeket, a többlettőke növekvő tömege az áru piacban talált menedéket, és éppen abban a pillanatban nyomja *fel* az élelmiszer, az energia és a nyersanyag árát, amikor a kapitalizmusnak (mint rendszernek) éppen az árak lenyomására lenne szüksége. Ez azonban súlyosbítja a többlettőke elnyelésének problémáját, amely részleges és átmeneti megoldásra lelt a finanszírozási újabb és újabb formáiban. Mindez pedig további „rövidzárlat[okat] okoz a termelés- és a kereskedelem áramlásában [...] a hosszú távú társadalmi többlet rovására” (Blackburn 2006: 67).

Ez rámutat a tőkefelhalmozás marxista elméletének meghatározó hiányosságára. A ciklikus túlfelhalmozás – amikor a megtermelt tőke „többletét” nem lehet profitábilisan újra befektetni – válságainak megoldása a Négy Olcsó Erőforrás ciklikus helyreállításától függött. A csökkenő ökológiai többlet – ami a tőke azon képességének csökkenését jelöli, hogy fizetetlen munkát sajátítson el – szorosan kapcsolódik a reálgazdaságban megtalálható profitábilis befektetési lehetőségek számának csökkenésével (P-Á-P').⁹ Az olcsó kőolaj, az olcsó munka vagy az olcsó fémek *lehetővé teszik* új termékek előállítását, mint például – saját korszakukban – a vasútvonalat és a gőzgépet vagy az autót. Ezen új termékekkel együtt járó termelési rendszerek, városi terek és infrastruktúrák a többlettőke hatalmas mennyiségét nyelték el. Az észak-atlanti régióban 1790 és 1960 között végbemenő iparosodási hullámok – az első és második ipari forradalom, valamint a fordizmus forradalma – története elmesélhető azon módokon keresztül, ahogy ezek a korszakos jelentőségű találmányok (gőz/szén, autó/olaj) átszervezték a kapitalista *oikeiost*, és lehetővé tették a fizetetlen munka relatív hozzájárulásának növekedését ebben az időszakban. Meglepő módon az elmúlt negyven év információs technológiai „forradalma” szemmel láthatóan alkalmatlan volt a többlettőke elnyelésére (Foster és McChesney 2012: 38).

A Négy Olcsó Erőforrás, amely lehetővé tette az iparosítás nagy hullámainak, központi jelentőségűnek bizonyult a történelmi kapitalizmus visszatérő túlfelhalmozási válságai-
ban, melyek során a felhalmozódó tőkét nem lehetett nyereségesen újra befektetni. Következésképpen a Négy Olcsó Erőforrás „vége” az egymást követő felhalmozási ciklusokban szorosan összefügg a parlagon heverő és befektetésre váró tőke tömegének növekedésével. Amint a felhalmozás akadozni kezd a reálgazdaságban, egyre több tőke áramlik a pénzügyi tevékenységekbe (ez inkább a P-P' képlettel írható le a P-Á-P' helyett)

9 Ezen a ponton Marx általános tőkeképletének Arrighi által leegyszerűsített modelljére támaszkodom. A „P-Á-P' [leegyszerűsített képletében]... a [p]énztőke (P) likviditást, flexibilitást és szabad választást jelent. Az árutőke (Á) egy konkrét bemenet-kimenet kombinációba (*input-output combination*) való befektetést jelent a profitcsinálás reményében. Így ez kézzelfoghatóságot, merevséget és szűkülő vagy záródó lehetőségeket jelent. A P' kibővített likviditást, flexibilitást és szabad választást jelent” (Arrighi 1994: 5).

(Arrighi 1994; Leyshon és Thrift 2007).¹⁰ A határvidékek kimerülése – és a fizetetlen munka rendszerszintű stagnálása, melyet egy ilyen kimerülés magában foglal – szorosan kötődik a finanszírozás 1970-es évek óta megfigyelhető különös formáihoz.

AZ OLCSÓ TERMÉSZET FELEMELKEDÉSE ÉS BUKÁSA: A NEOLIBERÁLIS PILLANAT

Vajon látható-e a csökkenő ökológiai többlet tendenciája a neoliberális korszakban? Csak emlékeztetőül: a magas világökológiai többlet az alacsony tőkésítés magas elsajátításhoz viszonyított arányát jelenti. Ez a felhalmozás újraindításának szükséges feltétele. A neoliberális „robbanást”, amely 1983 után vette kezdetét, az élelmiszer, az energia és a források árainak jelentős, ciklikus hanyatlása kísérte – vagy előzte meg. A fémek piaci ára 1975 és 1989 között majdnem a felére csökkent, az élelmiszer 39 százalékkal lett olcsóbb, míg a kőolaj ára 1983-ban stabilizálódott a következő húsz évre – hordónként kétszer annyiba került, mint a háború utáni időszakban (McMichael 2005; Radetzki 2006; van der Mensbrugge és tsai. 2011).

Azonban nem csak az emberiségen kívüli erőforrások váltak olcsóvá.

A felhalmozás újraélesztése az 1980-as években az olcsó *munka* rendszerét is életre keltette. Ennek velejárója az olcsó emberi természet rendszerének előállítása volt, ami fizetett és fizetetlen munkával egyaránt ellátta a helyreállított felhalmozást. Formálisan kifejezve az új, olcsó munkarezsím a munkaerő értékének csökkenését jelentette. Ezt nem volt könnyű végrehajtani. Az olcsó munka visszaállítására irányuló neoliberális projektnek öt kulcsmozzanata volt 1973 után. Az első a „bérek lenyomása” volt (Harvey 2010: 12). A globális Észak tőkései elkezdtek „osztályként szerveződni” (Moody 1988), és agresszívan léptek fel a szakszervezetek ellen az 1974–1975-ös recessziót követően. A bérek lenyomása különösen fontossá vált, amint a munkatermelékenység elapadt az 1970-es években; ez egy olyan sebességcsökkenés, amely egyre inkább állandónak tűnik (Gordon 2010). Másrészt az amerikai iparban tapasztalható profitráta-csökkenés – melyet a munkásosztály befolyása és a tőke növekvő szerves összetétele idéztek elő – ahhoz

10 A P-P' olyan időszakokban jön játékba, amiket Arrighi pénzügyi expanzióknak nevez, mint például az 1970-es évek óta tartó időszak. Ezek a pénzügyi expanziók „egy olyan helyzet tünete, amelyben a termelésbe és a kereskedelembe fektetett pénz (P-Á-P') nem képes olyan mértékben biztosítani a megtérülést, mint a pénzügyi megoldások. Ilyen helyzetben a kereskedelembe és a termelésbe fektetett tőke jelentős része visszakonvertálódik pénzzé és közvetlenül tőke formájában halmozódik fel, ahogy azt Marx P-P' képlete mutatja” (Arrighi 1994: 8–9).

vezetett, hogy az amerikai és más kapitalisták gyorsan a „globális gyár” felé mozdultak el az 1970-es években (Barnet 1980; Gordon és tsai. 1982). Ez a tektonikus átrendeződés együtt járt a centrumországok iparának leépítésével és a globális Dél gyors iparosodásával (Arrighi és tsai. 2003). Harmadrészt a globális gyár a „nagy globális bekerítéstől” függött (Araghi 2000), amely az 1980-as évek elején vette kezdetét. Ezek a rendszerszintű kiigazító programok és a piaci liberalizáció által megvalósuló globális bekerítések világszerte átrendezték az osztályviszonyokat a mezőgazdaságban, parasztok százmillióit semmizve ki világszinten. Egyedül Kínában 200–300 millió munkavállaló költözött vidékről a városokba (Webber 2012). Az új globális proletariátus mellett eltörpült minden korábbi proletarizációs folyamat. Oroszország, Kína és India világpiacon nyitásával a világ proletariátusának mérete 1989 után megkétszereződött (Freeman 2010). Negyedrészt még ennél is nagyobb arányban nőtt a munkásnők aránya: a nők által végzett fizetetlen munka példátlan mértékben egészült ki fizetett munkákkal. A neoliberális proletarizáció ebben az olvasatban a Hochschild által leírt „második műszak” példátlan globális expanziója (Hochschild 1989) és az abszolút értékűtöbblet szemérmetlen maximalizálása volt. Végül – és ezt a szempontot a környezetvédők majdnem mindig figyelmen kívül hagyják – az olcsó munkaerőt a „kikényszerített alulfogyasztás” új rendszerével hozták létre (Araghi 2009), aminek következtében ma közel hárommilliárd ember éhezik vagy szenved alultápláltságtól, beleértve az Egyesült Államok ötvenmillió lakosát is (Keats és Wiggins 2010).

2003-ra a világökológiai többlet növekedése megállt és elkezdett csökkenni. Ez az eleinte lassú, majd egyre gyorsuló árrobbanás formáját öltötte, és a neoliberalizmus mint természetszervező erő *válságjelét* jelentette (Moore 2010c). A válság illetően kifejeződése jelzi az ökológiai többlet ciklikus gazdasági csökkenésének kezdetét. Ennek a válságjelnek a legvilágosabb mutatója a fémek, az energia és az élelmiszeripari árucikkek árnövekedése volt. Ez azonban nem pusztán egy átlagos árrobbanás volt, már csak a tartóssága miatt sem, hiszen tíz éve kezdődött és még mindig tart. Mire utal ez a látszólag végtelen drágulás? A robbanás szokatlan jellege – több elsődleges árut tartalmaz, tovább tartott és több áringadozást élt át mint bármelyik árrobbanás a modern világtörténelemben (World Bank 2009) – a neoliberalizmus olcsótermészet-stratégiájának kimerülésére utal. Figyelemre méltó, hogy a neoliberalizmus Négy Olcsó Erőforrásra vonatkozó árcsökkentő stratégiái legalább öt évvel a 2008-as pénzügyi események előtt akadozni kezdtek. A közgazdászok erről a rendkívül hosszan tartó árrobbanásról – az alapélelmiszer-árak évtizedeken át tartó növekedéséről – „szuperciklusként” beszélnek. De eddig csupán a „hiány időszakaként” (Jacks 2013) interpretálták az eseményeket, ahelyett, hogy megfontolták volna annak lehetőségét, hogy napjaink szuperciklusa a kapitalizmus „olcsó ökológiája” *long durée*-jének történelmi korlátját jelenti (Araghi 2010).

Még az olcsó munka is nagy sebességgel apad el. Másként kifejezve, a neoliberalizmus válságjele nem pusztán az emberiségen kívüli természet kérdése – ami az árrobbanásban jelenik meg – hanem az emberi természeté is. Kínában a reálbérek 300 százalékkal nőttek 1990 és 2005 között (Midnight Notes 2009: 4). A feldolgozóipar bérei hatszor olyan gyorsan nőttek, mint az infláció, és az egységnyi munkaerőköltségek 85 százalékkal növekedtek 2000 és 2011 között (USDC 2013). Mindeközben az olcsó munkát kínáló határvidékek felfedezésének stratégiája – az alulfizetett munkásokat kiegészítő fizetetlen munka után kutatva – mozgásban van ugyan, de az eredmények egyre kevésbé biztatóak. Kínában a kormány „Menj Nyugatra!” politikája, amely megpróbálta az ország nyugati végei felé csábítani az ipar képviselőit, azzal az eredménnyel járt, hogy a bérkülönbségek a partmenti régiókban és a belföldi részeken „meglepően apróra zsugorodtak” (Scott 2011: 1). A vidékről a városba történő migráció számottevően lelassult az elmúlt években (Fegley 2013). 2012-re Kambodzsa megelőzte Kínát az egy főre jutó külföldi befektetéseket illetően (Bradsher 2013). Kambodzsa azonban sokkal kisebb, mint Kína, ami része a nagyobb problémának: a határvidékek egyre zsugorodnak, holott a tőkének egyre nagyobb határvidékekre lenne szüksége, hogy megoldja a túlfelhalmozás problémáját. Mindeközben az információs és kommunikációs technológiákat, melyek lehetővé tették a globális termelést, ma az osztályharcban is használják:

„Kambodzsában ma a munkások szakszervezeti akciókat szerveznek, és ehhez csak néhány évre volt szükség, nem huszonötre. Sztrájkokkal és nyomásgyakorlással küzdenek a magasabb bérekért és juttatásokért, nem is sikertelenül. Ez természetesen csökkenti annak az értékét, hogy a multinacionális cégek Kambodzsába, Mianmarba, Vietnámba vagy a Fülöp-szigetekre települjenek át. Most kiderül, hogy a megtakarítás, amit a Kínából való elköltözés jelent, egyáltalán nem olyan nagy” (Wallerstein 2013).

Az olcsó munkaerő folyamatos elapadása nem kizárólag kelet-ázsiai történet. Kevesen értik, de nem kevésbé jelentős a globális Északon zajló átmenet a „második (és harmadik) műszakba” – ez a bérmunka mellett végzett a reprodukzív munkát jelenti. Ez az átmenet a történelmi kapitalizmus egyik utolsó nagy határvidékének megtestesülése. A fizetetlen házimunka az áruvá válás egyik legfontosabb pillére a tizenhatodik század óta (Mies 1986). Ami 1970 után a globális Északon, és különösen Észak-Amerikában történt, az a nők felgyorsult proletarizációja volt. Ez fémjelezte a fordista egykeresős családmodell bukását és a „rugalmas”, kétkeresős háztartás felemelkedését. Az 1970-es évek felgyorsulásának előképei a szovjet fejlesztéspolitika (Sacks 1977), valamint az 1930-as évektől kezdődően az amerikai nők fizetett munkákba történő gyors belépése voltak (Goldin 2008). Ez is az

árutermelés egy határvidéke volt, melyet a munkaképesség fokozatos kommodifikációja és a(z emberi) természet, „ingyen” ajándékainak fokozatos elsajátítása jellemezett. Ezért történt meg a második és harmadik „műszakok” bevezetése és a nők kettős nyomás alá helyezése a tőkésítés és az elsajátítás egyidejűleg működő folyamatainak keresztül; már az 1960-as évek közepén egyre több amerikai családanya cserélte le a heti 55 órányi házimunkát 76 órás munkahétre, mely során házimunkát és bér munkát is végeztek (Hartmann 1981). Ha ez volna minden – amint azt Hochschildnél is láttuk (Hochschild 2002) –, akkor elméletünk nem sok mindent tenne hozzá érdemben az eddigi diskurzukhoz. Az árutermelés határvidékének elmélete nem csak azt világítja meg, hogy miként működnek együtt a kommodifikáció és az elsajátítás stratégiái, hanem azt is, hogy ezekbe az erőfeszítésekbe kódolva van saját végességük (Moore 2013a; 2013b). Az anyák munkaerőpiaci részvételének rendkívül gyors növekedése az Egyesült Államokban – 50 százalékos növekedés 1975 és 1995 között (BLS 2009) – nem egyszerűen a neoliberális politika sikeres kísérlete volt a bérek lenyomására és a fogyasztói kereslet szinten tartására. Ez egy *egyszeri lehetőség* volt. Az egyszer elsajátított és az árutermelésbe bevont határvidékek nem határvidékek többé – ezt követően a tőke kénytelen új lehetőségek után nézni, erre pedig jó példa a globális Dél női lakosságának folyamatos proletarizációja az 1980-as évektől kezdődően (Kabeer 2007; McMichael 2012).

A KAPITALIZMUS MINT HATÁRVIDÉK: ELVONT TÁRSADALMI TERMÉSZETEK

Lehetséges ugyan új határvidékek felbukkanása, de csak egy darabig. A kapitalizmus nem pusztán határvidékekkel *rendelkező* rendszer; a kapitalizmust alapvetően a határvidékek folyamatos mozgása *határozza meg*. A koramodern térképészeti forradalmak a Földet absztrakt térként és nem konkrét terek együtteseként írták le. A konkrét tereket elméletben felszámolták (vagy legalábbis kontrollálták) ugyan, mégis rendszeresen felbukkantak, amint a földrajzi sajátosságok (klímák, talajok, topográfiák, betegségek) dinamikus feszültségi viszonyba kerültek az absztrakt tér polgári elképzelésével. A világ térképhálózatként való leképezése és a természet külsődleges tárgyként való felfogása lehetővé tette, hogy a természet gazdagságát a tőkefelhalmozásnak hatékonyan alárendelve sajátítsák el. A kapitalista termelés dinamikáját nem lehet elgondolni a határvidékek elsajátítása nélkül, melyek lehetővé tették, hogy minél több anyag folyjon keresztül az elvont munkaidő adott egységén: a folyamatos értéknövekedés alapfeltétele, hogy a termelésben használt elvont munka mennyisége az adott szinten maradjon, miközben a

megmunkált anyagmennyiség exponenciálisan nő. A munkaidő csökkentése azonban csak olyan mértékben lehetséges, amilyen hatékonyan sikerül elsajátítani az olcsó energiát, olcsó élelmiszert, olcsó nyersanyagokat és olcsó munkaerőt *a tőke közvetlen körforgásán kívül* eső határvidékekről. Ez kizárólag az elsajátítás földrajzi színtereinek folyamatos bővítésével érhető el. Ezért szövetkezik a tőke és a kapitalista hatalom az olcsó természetek közös előállítására.

Ennélfogva a határvidékek jóval jelentősebb szerepet töltenek be a tőke kiterjesztett újratermelésében és a kapitalista teljesítményben, mint azt általában elismerik. Amikor Harvey arról ír (Harvey 2003: 131), hogy a határaival szembesülő kapitalizmus „aktívan létrehozta” ezeket a határvidégeket, akkor a kortárs radikális gondolkodás közhelyeit foglalja össze. Ez azonban téves értelmezés. A privatizáció és a pénzügyi rendszer által előírt elsajátítás, amennyiben a tőkés viszonyok rendszerén belül történik, képtelen visszaállítani a felhalmozást; ezek a folyamatok éppen azért voltak sikeresek a neoliberalizmus idején, mert képesek voltak arra, hogy a tőkeviszonyokon kívülről csatornázzanak be olcsó munkaerőt, élelmiszert, energiát és nyersanyagokat a rendszerbe.

Történetileg a tőkeviszonyokba minimálisan vagy kis mértékben bevont határvidékek jelentették a legnagyobb lehetőséget arra, hogy a tőke lenyomja a munkaerőt, az élelmiszert, az energia és a nyersanyagok, azaz a Négy Olcsó Erőforrás árát. Ezek a költségek változó, álló és különösen forgótőke formájukban közvetlenül vagy közvetetten tükrözik az árutermelés egészének értékösszetételét. (Fontos kiemelni, hogy a *forgótőke* egy adott termelési ciklusban felhasznált eszközöknek felel meg; ez különbözik a tőke körforgásától.) A határvidékek azért kulcsfontosságúak a felhalmozás hosszú ciklusai szempontjából, mert kordában tartják a tőke szerves összetételének növekedését és ennélfogva a csökkenő profitráta tendenciáját. A Négy Olcsó Erőforrás értékösszetételének alacsony tartása azért lényeges, mert fordítottan arányos a globális profitráta kialakulásával és ezáltal a világszintű felhalmozással. Marx ritkán idézett, alutermelésről szóló „általános törvénye” szerint a termelőeszközök túltermelése a nyersanyagok alutermeléséhez vezet, ami ugyanakkor nem csak a nem emberi munka (nyersanyagok) értékösszetételét határozza meg, hanem – az egymást követő felhalmozási ciklusokon keresztül – az állótőkét is. Az olcsó szén például nem csak a forgótőke (azaz az energiaárak) költségét csökkentette a „hosszú” tizenkilencedik század második felében, hanem a gőzgépek és más létfontosságú erők előállításának költségét is.

A paraszttalanítás, a paraszti mezőgazdaság világgpiacba való becsatornázása, a bőséges energia- és nyersanyagkészletek kitermelése – a modern világtörténelem ezen mozzanatai mind – hol inkább, hol kevésbé nyilvánvaló – határmozgások voltak. Az elsajátítás ezen formái megnövelték a munka tartalékseregét, élelmiszerral látták el a világ munkásait, bőséges energiaellátást és teljesítménynövekedést biztosítottak az

árutermelésen belül és hatalmas mennyiségű nyersanyagot csatornázta az ipari termelésbe, ezzel lenyomva a forgó- és állótőke értékösszetételét még úgy is, hogy közben a tőke technológiai összetétele látványosan nőtt (Moore 2011a; 2011b). Egyszerűen fogalmazva: a Nagy Határvidék azzal indította útjára a kapitalista korszakot, hogy a tőke és a hatalom tulajdonosai számára többé-kevésbé olcsón tette hozzáférhetővé az emberi és emberiségen kívüli természet ingyenes erőforrásait. A határvidék kimerülése napjainkra a természet ingyenes ajándékainak végét és ezáltal a kapitalizmus élőködésének végét is jelenti.

A határvidékek elsajátítása nem csak a kapitalista rendszer horizontális peremvidékein megy végbe – azaz nem csak bekebelezésről van szó (pl. Hopkins és Wallerstein 1987) –, hanem az árutermelés központjaiban is, a társadalmi-ökológiai újratermelés „vertikális” tengelye mentén. Habár a határvidékek elsajátításának horizontális és vertikális módjai különböző földrajzi terekben és sajátos társadalmi-ökológiai módszerekkel történtek, mégis összeköti őket a felhalmozáshoz fűződő viszonyuk. Az árutermelés határvidékei mind a központokban, mind a hátszágokban lehetővé tették a fizetetlen munka elsajátítását és a társadalmi-ökológiai újratermelés zónáiból az árutermelés zónái felé történő átcsatornázást. A központokban a fizetetlen női munka elsajátítása központi jelentőséggel bírt az olcsó munkaerő újratermelése szempontjából; a hátszágokban az emberiségen kívüli természetek elsajátítása (erdők, talajok, ásványkincsek) volt elsődleges fontosságú. Az értéktörvény titka a munkaerő kizsákmányolásának és az emberi és emberiségen kívüli természetek fizetetlen munkája elsajátításának korszakalkotó szintézisében rejlik. Az elvont társadalmi munka kialakulása csupán részben, nem teljesen, megy végbe a kommodifikáció zónájában. A társadalmilag szükséges munkaidő elvén alapuló elvont társadalmi munka rendszere az *elvont társadalmi természet* rendszerein keresztül alakult ki és strukturálódott újra.

Az állítás itt az, hogy az elvont társadalmi természet – érteve ezalatt a világ racionalizálására, leegyszerűsítésére, standardizálására és más típusú feltérképezésére irányuló folyamatok összességét – közvetlenül hozzájárul az olcsón elsajátítható külsődleges természetek létrehozásához. Ebben az értelemben az elvont társadalmi természet az értéktörvény immanens részét képezi; a külső természet gyakorlata kulcsfontosságú volt az árutermelés és a csere általánossá válásához. A kommodifikáció, a tőkefelhalmozás és a szimbolikus innovációk összefüggő és egymást erősítő folyamatai a modern világejlődés anyagi körét hozták létre a hosszú tizenhatodik századtól kezdődően. Szigorú értelemben nem Marx értéktörvényének felülvizsgálatát javaslom: a tőke lényege az elvont társadalmi munka. Azonban sem a kapitalizmus átfogó története, sem a kapitalizmus határainak adekvát, dinamikus elmélete nem lehetséges anélkül, hogy az értékviszonyokat mint a tőke/hatalom/természet hármasságára irányuló módszertani előfeltételt vennénk alapul.

Ebből a szempontból az értékviszonyok történetileg az elvont munka és természet egymást követő konfigurációin alapulnak. Az értéktörvény által meghatározott történelmi

természet minden formája lehetővé teszi a munkaerő mindig megújuló kizsákmányolását és az élettevékenység fizetetlen munkaként való, mindig megújuló elsajátítását. A fizetetlen munka elsajátításának felül kell múlnia a munkaerő kizsákmányolását, különben a Négy Olcsó Erőforrást – és ezzel a kapitalista fejlődést – nem lehet helyreállítani. Az elvont társadalmi természet olyan folyamatokat jelöl, melyek szimbolikus gyakorlatok és tudásformák új módjai segítségével kiterjesztik a felhalmozás – mind a tőkeviszonyok kiterjesztése általi felhalmozás, de kiváltképp az elsajátítás általi felhalmozás – határait.

Az érték ennél fogva *nem* egy rendszerszintű következményekkel járó gazdasági forma. Inkább egy alapvető „gazdasági” *kifejeződéssel* (elvont társadalmi munka) rendelkező rendszerszintű viszonyról van szó. A tőkefelhalmozás nem gondolható el az elvont társadalmi munka és a társadalmilag szükséges munkaidő csökkentéséért folyó harc nélkül. Ugyanígy nem gondolható el az elvont társadalmi természet szimbolikus gyakorlatai nélkül, melyek olyan arányban teszik lehetővé a fizetetlen munka elsajátítását, hogy amellet a munkaerő kizsákmányolása méretét tekintve eltörpül. Ennek a két folyamatnak az egyesítése olyan elemzési keretet igényel, amely egyszerre veszi figyelembe a tőke körforgását és az élet elsajátítását – a kapitalizmus története és a természet, a hatalom és a tőke esetleges és változó súlya csak egy világökológiai keretben érthető meg.

A korai modernitás korszakalkotó absztrakciói – melyek megalkották az elvont társadalmi természet hatalmas, ám gyenge rendszerét – a kor új térképészeti megoldásaiban, új időbeliségében, új kutatási és tulajdonformáiban, a festő- és zeneművészetben, könyvelési gyakorlatokban és tudományos forradalmakban öltöttek testet. Ezek az absztrakciók fémjelezték az elvont társadalmi természet születését (Mumford 1934; Merchant 1980; Harvey 1993; Crosby 1997; Pickles 2004; Cosgrove 2008). A jelenség a tizenhatodik század vége felé kezdett el kiteljesedni. Az amszterdami tőzsde 1602 után megfigyelhető felemelkedésével a pénz- és hitelpolitika új formái jöttek létre. Itt nem csupán a Holland Kelet-indiai Társaság részvényei cseréltek gazdát, hanem igen hamar az árucikkek növekvő száma (1639-re már 360 különböző áru!), sőt határidős részvények is. A tőzsdén zajló kiterjedt árucseré és az intézményre jellemző „szimbolikus racionalitás megalapozta azon hitelezéssel kapcsolatos gyakorlatok terjedését és megerősödését, melyek a holland(ok) által vezetett) pénzügyi világrendet megkülönböztették a modernitás előtti pénzügyi rendszerektől” (Langley 2002: 45; ill. Petram 2011).

Természetesen az elvont társadalmi természet még mindig velünk van.

A kapitalizmus történetét részben úgy is olvashatjuk, mint olyan egymást követő tudományos forradalmak történetét, melyek aktívan közreműködtek sajátos történelmi természetek létrehozásában a tőkefelhalmozás egymást követő időszakai során. Ezek a tudományos forradalmak nem csak új lehetőségeket hoztak létre a tőke és az államok számára, hanem emellett átalakították a természetről mint egészről alkotott felfogásunkat,

és – ami talán még ennél is fontosabb – újrarájzolták az ember és a természet közti határokat. Ezt az értelmezést legdrámaibban a neoliberalizmus sokkdoctrínái és a földtani rendszerben és az élettudományokban bekövetkezett forradalmak rendszerszintű kapcsolata húzta alá, mely szorosan kapcsolódott az új tulajdonrezsimekhez, melyek elegendő földet és életet biztosítottak a tőkefelhalmozás számára (Klein 2007; Mansfield 2009). Mindezek a folyamatok a globális és a molekuláris léptékek szintjén egyszerre bontakoztak ki (McAfee 2003). Egyfelől az új élettudományok 1973 (a rekombináns DNS felfedezése) utáni felemelkedése a felhalmozás hatékony új eszközévé vált például életformák szabadalmaztatásán keresztül, ami az 1980-ban az amerikai Legfelsőbb Bíróság által is elismert mikroorganizmusokkal kezdődött. A szándék „az élet újratermelésének adósság formájában történő” bekerítése volt (Cooper 2008: 31). Másrészt a Föld rendszertudományai – a térképészettel (például a távérzékeléssel, földrajzi információs rendszerekkel stb.) karöltve – igyekeztek a Földet

„valamiféle gazdag nyersanyagforrássá változtatni, amely erőforrás-raktárként és hulladéklerakóként is mindig elérhető... Minden erejünkkel azon vannak, hogy feltárják és felbecsülik az energia, az információ és az anyag áramlásának, valamint a hulladéklerakók, -tározók és roncsletelek leghatékonyabb felhasználási módjait” (Luke 2009: 133).

Ezt nevezi Luke „planetáris könyvelésnek” (Luke 2009). A planetáris könyvelés nem csak a biofizika szférájára vonatkozik, hanem például új pénzügyi technikák létrehozását is jelöli, melyek ugyanúgy a tőkefelhalmozás számára leghatékonyabb módszerek „feltárását és felbecsülését” szem előtt tartó világképen alapulnak.

„Az 1970-es évek elejétől a bizonytalanság kommodifikálását célzó pénzügyi technikák fejlesztésében beindult 'fegyverkezési verseny' korábban ismeretlen csúcokra repítette a profitéhes pénzügyi innovátorokat, az 1990-es évekre pedig példátlan népszerűségnek örvendtek az olyan kifejezések mint „pénzügyi termék” vagy „pénzügyi termék részleg”. Az ehhez kapcsolódó „termelési” módot „kvantizmusnak” nevezhetjük: ez azokat az anyagi és társadalmi folyamatokat jelöli, melyek során elválasztják, tárgyasítják, leegyszerűsítik, absztrakttá teszik, kvantifikálják, összehasonlítják, beárazzák és újra összeadják az ismeretlen tömegeit és ezáltal derivatívákat hoznak létre és kommodifikálják a bizonytalanságot. Számítógépeket és kiemelkedően tehetséges matematikusokat használtak azon erőfeszítések során, melyekkel megpróbálták újraakerezni, matematizálni, diverzifikálni és elsajátítani a jövő járadékait” (Lohmann 2009: 19).

Mind a világ „feltárása és felbecslése”, mind az egyre egzotikusabb pénzügyi eszközök létrehozása értelmezhető az ismeretlen terepre tévedt kapitalizmus problémáinak megoldására irányuló erőfeszítésként: ez a terep pedig nem más mint az elsajátítás maximuma utáni korszak, avagy más néven az olcsó természet vége.

KONKLÚZIÓ

A kapitalizmus felemelkedésével a természet szervezésének új módja alakult ki, a gazdagság fokmérője pedig a történelem során először a munka termelékenysége lett a föld termelékenysége helyett. Ez volt a ma gyorsan tovatűnő „olcsó természet” születésének pillanata. Ez a hosszú tizenhatodik század során a határvidékek elsajátításában és a termelési innovációkban testet öltő különös értéktörvény tette lehetővé a kapitalizmus rendkívüli civilizációs dinamizmusát: képes volt elsajátítani a természet egészét a munkero-kizsákmányolás fokozása érdekében. 1450-től kezdetét vették a termelékenység és fosztogatás egymást követő folyamatai, amik a természet ingyen ajándékainak elsajátítását célzó, a termelésben és a szállításban végbement rendkívüli technikai innovációkkal társultak. A kapitalizmus minden ezt követő hulláma a nagy határmozgásoktól függött: ezek voltak a tőkefelhalmozás metropoliszokban történő térbeli és termelékenységi „kiigazításainak” mezőgazdasági ellentétpárjai. Az elsajátításon és a tőkeviszonyok kiterjesztésén keresztül történő felhalmozás folyamatai együttesen hozták létre a világökológiai forradalmakat, melyek lehetővé tették az elsajátítás és a tőkefelhalmozás maximalizálását. Ezek a világökológiai forradalmak – és a velük együtt járó szervezeti struktúrák – az ipari és pénzügyi innovációkat éppúgy magukba foglalták, mint a mezőgazdaságot és a nyersanyag-kitermelést. Ezek az innovációk előbb új lökést adtak a felhalmozásnak, de idővel a határvidékek kiterjesztése és az elsajátításon keresztül zajló felhalmozás – olykor drámai gyorsaságú – elapadásával el is lehetetlenítették azt: az újonnan proletarizált rétegek elkezdtek megszervezni magukat, a mezőgazdasági területek terméketlenné váltak, a szénbányák kiürültek. Ezeknek a trendeknek az eredménye a tőke szerves összetételének emelkedése és az ökológiai többlet csökkenése lett, ami az új befektetési lehetőségek eltűnésével a felhalmozási ráta zsugorodásához vezetett. Ezek a folyamatok szorosan kapcsolódtak a termelési inputok (a forgótőke) árának növekedéséhez és ezáltal a csökkenő profitráta trendjéhez.

Ez a tanulmány nem törekszik a természet tőkefelhalmozásban játszott szerepének végleges tisztázására. Inkább afféle felhívás arra, hogy radikális, dialektikus és történeti módon összegezzük kapitalizmus és természet viszonyát: O'Connor (1998) és Burkett

(1999) is fölvetették már ezt, azonban ennek következményei még nem lettek alaposan végiggondolva.

Hogyan tovább? Bizonyára minden említésre méltó összegzésnek meg kell haladnia „természet” és „társadalom” karteziánus szembeállítását. Ezzel kapcsolatban nagy hatással volt rám Marx azon meglátása, miszerint a földtermékenység „úgy hathat, mint az állótolke gyarapodása” (Marx [1939] 1972b: 207). Az angol mezőgazdasági forradalom pontosan ezen alapult: „a rövid távú profit érdekében kiaknázza a korábban leelőzőnek használt és ezért nitrogénben gazdag földeket” (Overton 1996: 117), majd 1760 után stagnálni kezdett. Nagyjából ugyanez a folyamat játszódott le az amerikai középnugaton is 1840 és 1880 között, ami után a terméshozam növekedése egészen az 1930-as évekig lelassult (Kloppenburg 1988; Friedmann 2000). A rövid távú maximális elsajátítás hasonló módja rajzolódott ki Dél-Kelet Ázsiában is az 1960-as és 1980-as évek „zöld forradalmi” során (Moore: 2010c). A kapitalizmus mezőgazdasági forradalmi – annyira különbözne ez az energiatermelés forradalmaitól és a „kitermelés egyéb módjaitól”? (Bunker 1985) – mindig efféle elsajátításokra támaszkodtak, melyek ötvözték a legmodernebb ipari termelés technológiáit a határvidékek bekerítésével. Ez lehetővé tette az élelmiszer olcsó előállítását és két további ajándékot is jelentett a tőke számára: a parasztság kisemmizését és a már proletarizált rétegek reprodukciós költségeinek csökkenését. Ennélfogva kiterjeszthetjük Marx megfigyelését a „termékenység” valamennyi formájára.

A kapitalizmus *long durée*-n átívelő olcsótermészet-stratégiája megkísérelte elsajátítani a Föld biológiai kapacitáit annak érdekében, hogy csökkentse a termelés értékösszetételét és ezáltal ellensúlyozza a csökkenő profitráta trendjét. Az elsajátításon keresztül történő felhalmozás kimerülésével arra lehet számítani, hogy a térbeli kiigazításokról az időbeli kiigazításokra tevődik át a hangsúly (Harvey 1989), azaz a tér elsajátítása helyett az idő gyarmatosítása élvez majd kiemelt szerepet: ez a neoliberais finanszírozás legnagyobb erőssége. A huszonegyedik század elejére kilátásba került az olcsó természet vége. Az 1983-at követő két évtizedben több erőszak, több biopolitika és több fegyver még képes volt visszaállítani a Négy Olcsó Erőforrást. De a kétezres évek elejére elfogyott a lendület: az elsajátítás akadozott és megkezdődött a mezőgazdaság, az energiatermelés és az erőforrás-kitermelés költségeinek emelkedése. A költségek növekedése 2003-ban, a végtelenség tűnő áremelkedés kezdetén vált hivatalossá. A munkaerő egy darabig olcsónak tűnt még, de az olcsó munka rendszere is a kimerülés jeleit mutatja. Az olcsó munka egyre kevésbé olcsó. A globális munkaerő nagy megduplázódása nem jelentett már megoldást többé. A természetet behálózó tőkeviszonyok azonban nem álltak meg ezen a ponton, az elsajátítás kifulladására egyre súlyosbodó formákat öltött: a palagáz-kitermelés során szétrepesztett vízáteresztő rétegek, letarolt hegycsúcsok, a Mexikói-öböl egyik napról a másikra való feldúlása.

Napjaink problémája a *kapitalocén* vége, nem pedig az antropocén tombolása. Nem az a baj, hogy az emberiség „legyőzi a természet nagy erőit” (Stefen és tsai. 2011), hanem hogy a kapitalizmus olcsótermészet-stratégiája kimerülőben van. (Ez az egyetlen igazság az ökoszisztéma szolgáltatásairól folyó, egyébként abszurd diskurzusban.) Az emberi és emberiségen kívüli természetek dolgoztatása rendkívül olcsón a kapitalizmus nagy határvidékeinek és a felhalmozás hosszú korszakainak kulcsfontosságú folyamata. A határvidék földjeinek és munkaerejének elsajátítása a tőkefelhalmozás nagy hullámainak elengedhetetlen feltétele volt a holland hegemónia tizenhetedik századi korszakától a neoliberalizmus 1970-es és 1980-as évekbeli kialakulásáig (Moore 2010b; 2012). A határvidékek ezen nélkülözhetetlen „munkáját” *nem fizették meg*; ennek köszönhetően az olcsó természet stratégiája képes volt rendszeresen visszaállítani a Négy Olcsó Erőforrást. A határvidékek gyors kimerülésével az olcsó természet stratégiája két szempontból is válságba került. Egyrészt a fizetetlen munka új formái lassacskán csordogálnak a rendszerbe, már ha felbukkannak egyáltalán. Másrészt a hulladék és a környezetmérgezés felhalmozása fenyegeti azt a fizetetlen munkát is, amelyet éppen elvégeznek. Ennek legszemléletesebb példája a klímaváltozás. Egyre nyilvánvalóbbnak tűnik, hogy a globális felmelegedés legyőzhetetlen akadályt jelent minden kapitalista mezőgazdasági forradalom – és ezzel az „olcsó élelmiszer” visszaállítása – számára (Kjellstrom és tsai. 2009; Zivin és Neidell 2010). Ebből a szempontból a huszonegyedik század legnagyobb problémája talán nem is a nyersanyagok ingyenes „forrása” lesz. Az olcsó szemetesek vége még az olcsó erőforrások végénél is nagyobb problémának tűnik (Parenti 2012). A finanszírozás és a reprodukció szféráját egyre mélyebben átszövő áruviszonyok képesek voltak elodázni a modernitás olcsótermészet-stratégiájának szükségszerű összeomlását. Lehetővé tették a kapitalizmus túlélését. De vajon meddig még?

Fordította: Tillmann Ármin

Az eredetivel egybevetette: Sidó Zoltán

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Araghi, Farshad (2000): „The Great Global Enclosure of Our Times.” In: *Hungry for Profit*. Szerk.: Magdof, Fred – Foster, John Bellamy – Buttel, Frederick. Monthly Review Press.
- Araghi, Farshad (2009): Accumulation by Displacement. In: *Review*, Vol. 32., No. 1.: 113–146.
- Araghi, Farshad (2010): The End of „Cheap Ecology” and the Crisis of „Long Keynesianism.” In: *Economic & Political Weekly*, Vol. 45., No. 4.: 39–41.

- Arrighi, Giovanni (1994): *The Long Twentieth Century*. Verso.
- Arrighi, Giovanni – Silver, Beverly – Benjamin Brewer (2003): Industrial Convergence, Globalization, and the Persistence of the North-South Divide. In: *Studies in Comparative International Development*, Vol. 38., No. 1.: 3–31.
- Barnet, Richard (1980): *The Lean Years*. Simon and Schuster. BLS (Bureau of Labor Statistics). 2009. Labor Force Participation Rate of Mothers, 1975–2007. *The Editor's Desk*, January 08, 2009. Interneten: <http://www.bls.gov/opub/ted/2009/jan/wk1/art04.htm> (Letöltve: 2019. 02. 18.).
- Boyd, William – Prudham, Scott – Schurman, Rachel (2001): Industrial Dynamics and the Problem of Nature. In: *Society & Natural Resources*, Vol. 14., No. 7.: 555–570.
- Bradsher, Keith (2013): Wary of China, Companies Head to Cambodia. In: *New York Times*, April 8. Interneten: <http://www.nytimes.com/2013/04/09/business/global/wary-of-events-in-china-foreign-investors-head-to-cambodia.html>, (Letöltve: 2019. 02. 18.).
- Brockway, Lucile (1978): *Science and Colonial Expansion*. Academic Press.
- Bunker, Stephen (1985): *Underdeveloping the Amazon*. University of Illinois Press.
- Burkett, Paul (1999): *Marx and Nature*. St. Martin's.
- Chase-Dunn, Christopher – Hall, Thomas D. (1997): *Rise and Demise*. West-view.
- Cooper, Melinda (2008): *Life as Surplus*. University of Washington Press.
- Cosgrove, Denis (2008): *Geography and Vision*. I.B. Taurus.
- Cowen, Tyler (2011): *The Great Stagnation*. Penguin.
- Crosby, Alfred W. (1997): *The Measure of Reality*. Cambridge University Press.
- Csányi Gergely – Gagyai Ágnes – Kerékgártó Ágnes (2018): Társadalmi reprodukció – az élet újratermelése a kapitalizmusban. In: *Fordulat*, Vol. 24.: 5–31.
- Davis, Devra (2007): *The Secret History of the War on Cancer*. Basic.
- Deckard, Sharae (2012): *Mapping the World-Ecology*. Kiadatlan írás. School of English, Drama, and Film, University College Dublin, Ireland.
- Descartes, René ([1637] 2006): *Értekezés a módszerről*. Kossuth Könyvkiadó.
- Engels, Friedrich ([1934] 1977): „Engels Joseph Blochhoz Königsbergbe”. Levelek 1888–1890. 37. kötet. In: *Marx-Engels összes művei*. Kossuth Könyvkiadó, 452–455.
- Federico, Giovanni (2004): The Growth of World Agricultural Production, 1800–1938. In: *Research in Economic History*, No. 22.: 125–181.
- Fegley, Bryce (2013): End of an Era: 30 Years of Double-Digit Chinese Growth. In: *From the Yardarm*, Vol. 7., No. 1.
- Foster, John Bellamy (2009): *The Ecological Revolution*. Monthly Review Press.
- Foster, John Bellamy (2013a): Marx and the Rift in the Universal Metabolism of Nature. In: *Monthly Review*, Vol. 65., No. 7.: 1–19.

- Foster, John Bellamy (2013b): The Epochal Crisis. In: *Monthly Review*, Vol. 65., No. 5.: 1–12.
- Foster, John Bellamy – Clark, Brett – York Richard (2010): *The Ecological Rift*. Monthly Review Press.
- Foster, John Bellamy – McChesney, Robert (2012): *The Endless Crisis*. Monthly Review Press.
- Freeman, Richard (2010): What Really Ails Europe (and America): The Doubling of the Global Workforce. In: *The Globalist*, June 3. Interneten: <https://www.theglobalist.com/what-really-ails-europe-and-america-the-doubling-of-the-global-workforce/> (Letöltve: 2019.02.18.).
- Friedmann, Harriet (2000): What on Earth is the Modern World-System? In: *Journal of World-Systems Research*, Vol. 6., No. 2.: 480–515.
- Glacken, Clarence (1967): *Traces on the Rhodian Shore*. University of California Press.
- Goldin, Claudia (2008): „Gender Gap.” In: *The Concise Encyclopedia of Economics*. Szerk.: Henderson, David R. Interneten: <http://www.econlib.org/library/Enc/GenderGap.html> (Letöltve: 2019.02.18.).
- Gordon, David – Edwards, Richard – Michael Reich (1982): *Segmented Work, Divided Workers*. Cambridge University Press.
- Gordon, Robert (2010): *Revisiting U.S. Productivity Growth over the Past Century with a View of the Future*. Munkaanyag, 15834. National Bureau of Economic Research, Washington, DC.
- Gurian-Sherman, David (2009): *Failure to Yield*. Cambridge, MA: Union of Concerned Scientists.
- Haraway, Donna (1988): Situated Knowledges. In: *Feminist Studies*, Vol. 14., No. 3.: 575–599.
- Hartmann, Heidi. (1981): The Family as the Locus of Gender, Class, and Political Struggle. In: *Signs*, Vol. 6., No. 3.: 366–394.
- Harvey, David (1989): *The Condition of Postmodernity*. Blackwell.
- Harvey, David (1996): *Justice, Nature, and the Geography of Difference*. Blackwell.
- Harvey, David (2003): *The New Imperialism*. Oxford University Press.
- Harvey, David (2005): *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford University Press.
- Harvey, David (2009): Az „új” imperializmus: felhalmozás kisemmizés által. In: *Fordulat*, Vol. 7.: 78–106. Interneten: http://fordulat.net/pdf/7/harvey_szepe.pdf (Letöltve: 2019. 03.09.).
- Harvey, David (2010): *The Enigma of Capital and the Crises of Capitalism*. Profile.
- Harvey, P. D. A. (1993): *Maps in Tudor England*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heinberg, Richard (2003): *The Party's Over*. Gabriola Island, BC: New Society.
- HHS (U.S. Department of Health and Human Services). 2010. *Health United States 2010*. Washington, DC: U.S. Government Printing Office.
- Hochschild, Arlie (1989): *The Second Shift*. Viking.

- Hochschild, Arlie (2002): *The Commodity Frontier*. Munkaanyag, 1. Center for Working Family, University of California, Berkeley.
- Hopkins, Terence – Immanuel Wallerstein (1987): Capitalism and the Incorporation of New Zones into the World-Economy. In: *Review*, Vol. 10., No. 5–6.: 763–780.
- Jacks, David (2013): From Boom to Bust? In: *Vox*, August 16. Interneten: <http://www.voxeu.org/article/boom-bust> (Letöltve: 2019.02.18.).
- Kabeer, Naila (2007): *Marriage, Motherhood and Masculinity in the Global Economy*. IDS munkanyag, 290. Institute for Development Studies, University of Sussex.
- Keats, Sharada, and Steve Wiggins. 2010. *Non-staple Foods & Micro-nutrient Status*. Overseas Development Institute.
- Kjellstrom, Tord – Kovats, Sari – Lloyd, Simon J. – Holt, Tom – Tol, Richard S. (2009): The Direct Impact of Climate Change on Regional Labor Productivity. In: *Archives of Environmental & Occupational Health*, Vol. 64., No. 4.: 217–227.
- Klein, Naomi (2007): *The Shock Doctrine*. Metropolitan.
- Kloppenburg, Jack (1988): *First the Seed*. Cambridge University Press.
- Landes, David (1969): *Prometheus Unbound*. Cambridge University Press.
- Langley, Paul (2002): *World Financial Orders*. Routledge.
- Lefebvre, Henri (1991) *The Production of Space*. Blackwell.
- Leonardi, Emmanuele (2012): *Biopolitics of Climate Change*. Doktori disszertáció. University of Western Ontario, Canada.
- Levins, Richard – Lewontin, Richard C. (1985): *The Dialectical Biologist*. Harvard University Press.
- Lewontin, Richard C. (1998): The Maturing of Capitalist Agriculture. In: *Monthly Review*, Vol. 50., No. 3.:72–84.
- Leyshon, Andrew – Thrift, Nigel (2007): The Capitalization of Almost Everything. In: *Theory, Culture & Society*, Vol. 24., No. 7–8.: 97–115.
- Livingston, Gretchen – Cohn, D'Vera (2010): *The New Demography of American Motherhood*. Pew Research Center. Interneten: <http://www.pewsocialtrends.org/2010/05/06/the-new-demography-of-american-motherhood/> (Letöltve: 2019.02.18.).
- Lohmann, Larry (2009): *When Markets are Poison*. Corner House Briefing Paper, 40. The Corner House, Dorsey, UK.
- Luke, Timothy (2009): Developing Planetarian Accountancy. In: *Current Perspectives in Social Theory*, No. 26.: 129–159.
- Mahnkopf, Birgit (2013): Peak Everything – Peak Capitalism? Munkaanyag 02/2013. DFG-KollegforscherInnengruppe Postwachstumsgesellschaften, Jena, Germany.
- Mansfield, Becky (szerk.) (2009): *Privatization*. Routledge.

- Marx, Karl ([1939] 1972a): A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai I. kötet. In: *Marx-Engels összes művei*. Kossuth Könyvkiadó.
- Marx, Karl ([1867] 1977): A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. I. kötet. In: *Marx-Engels összes művei*. Kossuth Könyvkiadó.
- Marx, Karl ([1939] 1972b): A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai I. kötet. In: *Marx-Engels összes művei*. Kossuth Könyvkiadó.
- Marx, Karl ([1885] 1968): A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. II. kötet. In: *Marx-Engels összes művei*. Kossuth Könyvkiadó.
- Marx, Karl ([1894] 1974): A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. III. kötet. In: *Marx-Engels összes művei*. Kossuth Könyvkiadó.
- Marx, Karl ([1927] 1978): *A hegeli jogfilozófia kritikájából. A hegeli államjog kritikája (261–313. §)*. In: *Marx-Engels összes művei*. Kossuth Könyvkiadó, 203–338.
- McAfee, Kathleen (1999): Selling Nature to Save It? In: *Society and Space*, Vol. 17., No. 2.: 133–154.
- McAfee, Kathleen (2003): Neoliberalism on the Molecular Scale. In: *Geoforum*, Vol. 34., No. 2.: 203–219.
- McMichael, Philip (1991): Slavery in Capitalism. In: *Theory and Society*, 20(3): 321–349.
- McMichael, Philip (2005): Global Development and the Corporate Food Regime. In: *Research in Rural Sociology and Development*, No. 11.: 269–303.
- McMichael, Philip (2012): *Development and Social Change*. Sage.
- Meadows, Donella – Meadows, Dennis – Randers, Jorgen – Behrens, William (2005 [1972]): *A növekedés határai - Harminc év múltán*. Kossuth.
- Merchant, Carolyn (1980): *The Death of Nature*. Harper & Row. Midnight Notes. 2009. Promissory Notes. From Crisis to Commons. Interneten: www.mid-nightnotes.org (Letöltve: 2019.02.18.).
- Mies, Maria (1986): *Patriarchy and Accumulation on a World Scale*. Zed Books.
- Mintz, Sidney W. (1978): Was the Plantation Slave a Proletarian? In: *Review*, Vol. 2., No. 1.: 81–98.
- Moody, Kim (1988): *An Injury to All*. Verso.
- Moore, Jason W. (2000): Sugar and the Expansion of the Early Modern World-Economy. In: *Review*, Vol. 23., No. 3.: 409–433.
- Moore, Jason W. (2003): Nature and the Transition from Feudalism to Capitalism. In: *Review*, Vol. 26., No. 2.: 97–172.
- Moore, Jason W. (2007): *Ecology and the Rise of Capitalism*. Doktori disszertáció. University of California, Berkeley.
- Moore, Jason W. (2010a): Amsterdam is Standing on Norway. I. rész. In: *Journal of Agrarian Change*, Vol. 10., No. 1.: 35–71.

- Moore, Jason W. (2010b): Amsterdam is Standing on Norway. II. rész. In: *Journal of Agrarian Change*, Vol. 10., No. 2.: 188–227.
- Moore, Jason W. (2010c): The End of the Road? Agricultural Revolutions in the Capitalist World-Ecology, 1450–2010. In: *Journal of Agrarian Change*, Vol. 10., No. 3.: 389–413.
- Moore, Jason W. (2011a): Transcending the Metabolic Rift. In: *Journal of Peasant Studies*, Vol. 38., No. 1.: 1–46.
- Moore, Jason W. (2011b): Ecology, Capital, and the Nature of Our Times. In: *Journal of World-Systems Analysis*, Vol. 17., No. 1.: 108–147.
- Moore, Jason W. (2012): Cheap Food & Bad Money. In: *Review*, Vol. 33., No. 2–3.: 125–161.
- Moore, Jason W. (2013a): El Auge de la Ecología-Mundo Capitalista. I. rész. In: *Laberinto*, No. 38.: 9–26.
- Moore, Jason W. (2013b): El Auge de la Ecología-Mundo Capitalista. II. rész. In: *Laberinto*, No. 39.: 6–14.
- Moore, Jason W. (2015): *Capitalism in the Web of Life*. Verso.
- Mumford, Lewis (1934): *Technics and Civilization*. Routledge.
- Niblett, Michael (2013): The „Impossible Quest for Wholeness.“ In: *Journal of Postcolonial Writing*, Vol. 49., No. 2.: 148–160.
- O’Connor, James (1998): *Natural Causes*. Sage.
- Olof, Kerstin (2012): „Greening“ the Zombie. In: *Green Letters*, Vol. 16., No. 1.: 31–45.
- Ortiz, Roberto José (2013): *Latin American Agro-Industrialization, Petrodollar Recycling, and the Transformation of World Capitalism in the Long 1970s*. Kiadatlan írás. Fernand Braudel Center, Binghamton University, USA.
- Overton, Mark (1996): *Agricultural Revolution in England*. Cambridge University Press.
- Parenti, Christian (2012): The Book That Launched a Movement. In: *The Nation*, December 24–31: 24–26.
- Petram, Lodewijk O. (2011): *The World’s First Stock Exchange*. Doktori disszertáció. University of Amsterdam, the Netherlands.
- Pickles, John (2004): *A History of Spaces*. Routledge.
- Postone, Moishe (1993): *Time, Labor, and Social Domination*. Cambridge University Press.
- Radetzki, Marian (2006): The Anatomy of Three Commodity Booms. In: *Resources Policy*, No. 31.: 56–64.
- Sacks, Michael (1977): Unchanging Times. In: *Journal of Marriage and Family*, Vol. 39., No. 4.: 793–805.
- Schor, Juliet (1991): *The Overworked American*. Basic Books.
- Schor, Juliet (2003): The (Even More) Overworked American. In: *Take Back Your Time*. Szerk.: Graaf, John de. Berrett-Koehler.

- Scott, James (1998): *Seeing Like a State*. Yale University Press.
- Scott, John (2011): Who Will Take Over China's Role as the World's Factory Floor? In: *Saturna Sextant Newsletter*, Vol. 5., No. 7.
- Seccombe, Wally (1995): *Weathering the Storm*. Verso.
- Stefen, Will – Jacques, Grinevald – Crutzen, Paul – McNeill John (2011): The Anthropocene: Conceptual and Historical Perspectives. In: *Philosophical Transactions of the Royal Society*, Vol. 369., No. 1938.: 842–867.
- Tang, Ke – Xiong, Wei (2012): Index Investment and Financialization of Commodities. In: *Financial Analysts Journal*, Vol. 68., No. 6.: 54–74.
- The Economist (2013): Women in South Korea: A Pram Too Far. *The Economist*, October 26. Interneten: <https://www.economist.com/special-report/2013/10/26/a-pram-too-far> (Letöltve: 2019.02.18.).
- USDC (United States Department of Commerce) (2013): Assess Costs Everywhere. Interneten: <http://acetool.commerce.gov/labor-costs> (Letöltve: 2019.02.18.).
- van der Mensbrugge, Dominique – Osorio-Rodarte, Israel – Burns, Andrew – Bafes, John (2011): Macroeconomic Environment and Commodity Markets. In: *Looking Ahead in World Food and Agriculture*. Szerk.: Conforti, Piero. Food and Agriculture Organization.
- Wallerstein, Immanuel (1974): *The Modern World-System*. I. kötet. Academic Press.
- Wallerstein, Immanuel (1980): *The Modern World-System*. II. kötet. Academic Press.
- Wallerstein, Immanuel (2013): End of the Road for Runaway Factories? Interneten: <https://www.iwallerstein.com/road-runaway-factories/> (Letöltve: 2019.02.18.).
- Webber, Michael (2012): The Dynamics of Primitive Accumulation. In: *Environment and Planning A*, Vol. 44., No. 3.: 560–579.
- Williams, Raymond (1980): *Problems in Materialism and Culture*. Verso.
- Wood, Ellen Meiksins (2002): *The Origin of Capitalism*. Verso.
- World Bank (2009): *Global Economic Prospects 2009*. World Bank.
- Worster, Donald (1990): Transformations of the Earth. In: *Journal of American History*, Vol. 76., No. 4.: 1087–1106.
- Rostow, Walt Whitman (1978): *The World Economy: History and prospect*. University of Texas Press.
- Wright, Justin – Jones, Clive (2006): The Concept of Organisms as Ecosystem Engineers Ten Years On. In: *BioScience*, Vol. 56., No. 3.: 203–209.
- Zivin, Joshua – Neidell, Matthew (2010): *Temperature and the Allocation of Time*. Munkaanyag, 15717. National Bureau of Economic Research.

Ára: 950,- Ft

Olvasóink figyelmébe

Folyóiratunk vidéken és Budapesten a Magyar Lapterjesztő Zrt. RELAY és INMEDIO üzletében, valamint a következő budapesti árusítói helyeken kapható:
Irók Könyvesboltja – VI. Andrássy út 45.
ELTE BTK Jegyzetbolt – VIII. Múzeum kert. 6-8.
Gondolkodó Antikvárium – I. Logodói u. 51.

A folyóirat összes archív száma elérhető a www.eszmelet.hu „Korábbi számok” menüpontja alatt, valamint az Elektronikus Periódika Adatbázisban: www.epa.oszk.hu. Régebbi lapszámaink a következő linkeken rendelhetők meg: goo.gl/h6ZmWm.

Az Eszmelet rendezvényeit a honlap „Események” menüpontja alatt, illetve a www.facebook.com/eszmelet oldalon hirdetjük meg.

Ha szeretne előfizetni folyóiratunkra, kérjük, jelemtkezzék az eszmelet2017@gmail.com e-mail címen, vagy rendelje meg a folyóiratot közvetlenül a www.eszmelet.hu „Előfizetés” menüpont alatt. Elektronikusan előfizethet, illetve támogathatja a folyóiratot Patreon-oldalunkon: <https://www.patreon.com/eszmelet>.

Kérjük kedves előfizetőinket, olvasóinkat – akiknek fontos, hogy az Eszmelet folyóirat továbbra is fennmaradjon –, ha tehetik, járuljanak hozzá akár csak egy jelképes összeggel a lap további működéséhez.

A felajánlásokat az alábbi számlaszámra várjuk: K&H 10200830-32319448-00000000

Az 1%-os SZJA felajánlásokhoz az Eszmelet Alapítvány adószáma: 18067068-2-41

ESZMELET

ESZMELET/121

121

- Tanácsköztársaság 100
- 1918–1919 forradalmi
- Fénykép és történelemhamisítás
- Vita a marxizmus egységéről
- Lukács szocializmusa
- Szélsőjobb fordulat Brazíliában

Szigeti Attila

A KAPITALOCÉN - AVAGY MIBE KERÜL AZ OLCSÓ TERMÉSZET?

A marxista ökológiai gondolkodásban az elmúlt évtized során kibontakozó kapitalocén-diskurzus az antropocén történeti narratívájával vitatkozó alternatív történelmi-társadalomelméleti magyarázat a jelenlegi ökológiai válságra. A klímaváltozást, általában a környezeti válságot eszerint nem az emberi természet által erre predeterminált, kollektív homogén ágensként felfogott emberiség, hanem a kapitalista tökefelhalmozás osztályellentétek, illetve hatalmi-kisajátító viszonyok által átjárt társadalmi-gazdasági viszonyrendszere okozza. Az itt következő tanulmányban azt vizsgálom meg, hogyan alkalmazza a kapitalocén-diskurzus a kapitalizmus marxi kritikáját, sajátosabban a marxi munkaérték-elméletet, illetve ezek kortárs kiterjesztéseit, korrekcióit az ökológiai válság értelmezésében. Az első két alfejezetben Jason W. Moore világökológiai elméletét mutatom be, ezt követően a közte és az anyagcsere-szakadás iskola (John Bellamy Foster, Paul Burkett, Andreas Malm és mások) között kibontakozófélelben levő vitát értelmezem, végül arra a kérdésre is kitérek, hogy milyen normatív ökopolitika fogalmazható meg a kapitalocén elméleti perspektívájából.

A kapitalocén nyilvánvalóan az antropocénnel vitatkozó kifejezés: „az” embert, az anthropos-t a tőkével, a kapitalizmussal helyettesíti be. Az antropocén narratívájában valamikor a 18. század vége felé, a fosszilis tüzelőanyagok nagyarányú használatán alapuló ipari forradalom kezdetétől számítva egy új, a geológiai és az emberi időt – természettörténetet és emberi történelmet – menthetetlenül összekuszáló korszakba léptünk át: a „geológiai erővé” avanszált emberiség földtörténeti korszakába. Az emberiség ekkortól kezdve bizonyítottan – és a 20. század közepétől egyre pusztítóbban – hat a Föld-rendszer atmoszférikus, geológiai és bioszférikus folyamataira: az általános környezeti válság (a klímaváltozás mellett ideértve a biodiverzitás megszűnését, a nitrogénciklus megbomlását, az óceánok savasságának az emelkedését stb.) az emberi aktivitás eredménye (Crutzen 2002; Steffen, Crutzen és McNeill 2007; Steffen, Grinevald és Crutzen et al. 2011).

Az elmúlt évtizedben több olyan marxista ökológiai munka is megjelent, amelyek az érvelésében a klímaváltozást, illetve általában a környezeti válságot nem az elvontan értett emberiség – az emberi faj vagy az önmagában vett emberi technológia –, hanem egy történetileg meghatározott társadalmi-gazdasági viszonyrendszer: a kapitalizmus okozza (Foster, Clark és York 2010; Malm 2015; Moore 2015). A továbbiakban a kapitalocént az antropocén-narratívával szembehelyezkedő ellennarratívák egységes címkéjeként használom (elttekintek tehát attól, hogy ezek egy heterogén – mint látni fogjuk: belső elméleti viták által szabdalts – ökomarxista kutatási területről származnak; magát a kapitalocén kifejezést is, bár Andreas Malm ötlelte ki, inkább csak Jason W. Moore használja rendszeresen). Egy lehetséges félreértést már az elején elkerülendő: *a kapitalocén-diskurzus nem a geológiai antropocén-elmélettel vitatkozik* (amellett, hogy teljességgel osztja utóbbinak

a környezeti válságra vonatkozó tudományos diagnózisát, nyilvánvalóan nem egy rivális geológiai vagy Föld-rendszer-tudományi hipotézis kidolgozása a célja), hanem az antropocén történeti narratívájával, illetve az erre épülő populáris antropocén-diskurzussal: alternatív történelmi-társadalomelméleti magyarázatot kínál az ökológiai krízis történeti eredetére, illetve mindenekelőtt a válságot előidéző ágenciára. Ezekkel kapcsolatban ugyanis megítélése szerint az antropocén-narratíva egy sor vitatható előfeltevéssel operál.

Először is, bár első lépésben látszólag historizálja a geológiai erővé vált emberiséget, végül mégis csak egy *naturalizált* és *transzhistorikus* ágenst farag belőle. Noha ténylegesen csak a 18. századi ipari forradalommal veszi kezdetét, az antropocén korszak mintha mégis már eleve bele volna kódolva valamilyen, az emberi fajt a többtől megkülönböztető jellemzőbe, például a tűzhasználat (Steffen, Crutzen és McNeill 2007: 614) vagy általában a technológiahasználat képességébe. Az antropocén-narratívában tehát „[...] a klímaváltozás jelensége az egyik pillanatban denaturalizálódik – a természeti okok köréből az emberi tevékenységek körébe kerül –, de csak hogy a következő pillanatban renaturalizálódjon azáltal, hogy egy olyan veleszületett emberi képességből vezetjük le, mint amilyen a tűzhasználat. Az antropocén a természetet az emberi természetre cseréli.” (Malm és Hornborg [2014] 2019: 11). Ha azonban az antropocén, illetve a környezeti válság egyszerűen csak az emberi természetből ered, akkor az emberiség valójában egy eleve elrendeltnek tűnő ökológiai bukástörténet előidézője – és egyben áldozata: az eredetileg természetfüggetlen emberi faj valamilyen evolúciós állandóból (netán valamiféle eredendő környezetetiki, „gyarlóságból”) kifolyólag elkerülhetetlenül elpusztítja az eredetileg érintetlen, embertől független természetet. (Egy ilyen narratíva nyilvánvalóan mind elméleti, mind politikai-normatív vonatkozásban zsákutcába vezet; politikailag például csakis egyfajta előre elrendelt katasztrófizmus, *ergo* defetizmus következhet belőle.) Az antropocén elmélete biogeológiai következményekből következtet vissza a – valójában renaturalizált – történeti ágenciára, ám a „két kultúra” – jelen esetben a természettudományos és a történelmi leírás – között tett újabb átívelési kísérlet inherensen ellentmondásos marad: a történelemnek a minőségileg új történeti-társadalmi jelenségekhez (például a fosszilis kapitalizmus megjelenéséhez) vezető, az emberi szabadságnak és az esetlegeségnek is helyt adó felfogása nem egyeztethető össze az emberi fejlődés predeterminált, esszencialista felfogásával. Az ökológiai válságnak ez a naturalizált-determinisztikus bukástörténete ugyanakkor jól megfér az antropocén-narratívát is kísérő neo-malthusianus magyarázati kerettel: a bolygó egyre növekvő népessége és a természeti erőforrások – a társadalmi elosztási egyenlőtlenségekből a természetbe vetített – „objektív” szükségessége közötti naturalizált ellentmondással.

Másodszor, az antropocén narratívája ezt a naturalizált és történetietlenített emberi-geológiai ágenst a társadalmi jellemzőitől is megfosztja. *Homogén kollektív tényezőként*

tételezi, mintegy kilúgozva belőle a történeti kapitalizmus konkrét társadalmi heterogenitását és antagonisztikus viszonyrendszerét: az egyenlőtlen tulajdonviszonyokat, az osztálynyomást, a hatalmi-erőszakos viszonyokat, az imperializmust, a rasszizmust, a patriarkalizmust stb. Márpedig a környezeti válságot nem valamiféle absztrakt módon antropogén, hanem pontosan ilyen *szocio- illetve kapitalogén tényezők* idézték, idézik elő – a korai kapitalizmustól kezdve az ipari kapitalizmuson át napjainkig.

Jason W. Moore, a kapitalocén-diskurzus meghatározó szerzője például a bioszféra jelenlegi válságát egy már a „hosszú 16. században” (1450–1648) kialakuló civilizációs stratégiára, a természet „olcsóvá tevésén” és kifosztásán/kisajátításán alapuló árutermelési módra vezeti vissza¹ (Moore 2015). Az 1450 utáni három évszázadban a tájátalakításban bekövetkezett világméretű ugrást a föld (a feudalizmusban meghatározó) termelékenységeről a munka termelékenységére (és az általa termelt absztrakt gazdaságra, az értékre) való áttérés tette lehetővé. A munka termelékenységének növekedését viszont az árrendszeren kívüli emberi és emberen kívüli olcsó természet (termékeny földek, erdők, gyarmatok, rabszolgamunka stb.) fizetetlen munkájának a hatalmi-erőszakos kisajátítása biztosította. De az ipari-fosszilis kapitalizmus gőzgép-technológiájának bevezetésére is egy sajátos társadalmi-történeti konstellációban került sor. Ahogyan Malm és Hornborg felidézik: „*a nagyrészt elnéptelenedett Újvilág, az afroamerikai rabszolgaság, a brit munkásság gyárakban és bányákban való kizsákmányolása és az olcsó pamutruhák iránti globális kereslet*” körülményei között került bevezetésre egy meghatározott társadalmi osztály, „*a termelőeszközök tulajdonosai [...], fehér brit férfiak egy belterjes csoportja*” által, akik „*a Homo sapiens faj egy végtelenül apró töredékét tették ki a korai 19. században. [...] A Nyugat egy kis szegletének tőkésai fektettek be a gőzgépekbe, lerakva ezzel a fosszilis gazdaság alapját. Az emberi faj egésze soha nem szavazott erre akár lábbal, akár cédulával, soha nem menetelt ezért egymást karonfogva, vagy soha nem élt bármilyen módon együttes hatalmával saját sorsa vagy a Föld rendszere fölött*” (Malm és Hornborg [2014] 2019: 8).

A klímaváltozás előidézőjeként okolt emberi-geológiai tényező a jelenben sem kezelhető homogén kollektív aktorként. Ez könnyen belátható, ha figyelembe vesszünk néhány adatot a szén-dioxid-kibocsátásban megfigyelhető egyenlőtlenségekkel kapcsolatban: az emberiség csupán egytizede felelős a fogyasztásból származó aktuális szén-dioxid-kibocsátás feléért, illetve másfelől az emberi faj fele a kibocsátás egy tizedéért; az emberiség leggazdagabb egy százalékának a szénlábnyoma 175-ször nagyobb a legszegényebb 10 százalékánál; az amerikaiak, luxemburgiak és szaúd-arábiaiak

1 Moore bevallott célja, hogy túllépjen a környezeti válságot a fosszilis energia-alapú ipari kapitalizmusra visszavezető – az antropocén-narratíva, de az ökomarxista irányzatok javarésze által is osztott – történetileg behatárolt, „két évszázados” modellen.

leggazdagabb egy százalékának a szén-dioxid kibocsátása kétezerszer nagyobb a legszegényebb hondurasiakénál, mozambikiakénál és ruandaiakénál (Chancel és Piketty 2015; Oxfam 2015; idézi Malm [2017] 2019: 213).

Az antropocén-narratíva kritikája tehát arra figyelmeztet, hogy az antropocén korszakába való átlépést nem érthetjük meg pusztán természettudományos alapon: a környezettel való emberi interakció, anyag- és energiacsere környezeti kihatásai nem elemezhetők az ezt az interakciót szervező történeti-társadalmi viszonyok értelmezése nélkül. Az általános ökológiai válságot a kapitalocén-diskurzus tézise szerint nem az erre predeterminált, kollektív homogén ágensként felfogott emberiség, hanem történetileg sajátos (újra)termelési és tulajdonviszonyok, jelesen a kapitalista tőkefelhalmozás osztályellentétek, illetve hatalmi-kisajátító viszonyok által átjárt társadalmi-gazdasági viszonyrendszere okozza.²

Az itt következő elemzésben alapvetően azt vizsgálom meg, hogy a kapitalocén-diskurzus hogyan alkalmazza a kapitalizmus marxi kritikáját, sajátosabban a marxi munkaérték-elméletet, illetve elsősorban ezek kortárs kiterjesztéseit, korrekcióit az ökológiai válság értelmezésében. Kezdetben – az első két alfejezetben – Jason W. Moore kapitalocén-elméletét részletezem, ezt követően a közte és az anyagcsere-szakadás ökomarxista irányzata között kibontakozófélben levő vitát értelmezem, végül pedig arra a kérdésre is kitérek, hogy milyen normatív ökopolitika fogalmazható meg a kapitalocén elméleti perspektívájából.

AZ OLCSÓ TERMÉSZET ÉRTÉKTÖRVÉNYE

Moore *Kapitalizmus az élet szövédékekében. Ökológia és tőkefelhalmozás* (Moore 2015) című munkája különösen ambiciózus szintézisre törekszik: a marxista ökológiai és feminista gondolkodás, továbbá a világrendszer-elmélet, a környezet- és gazdaságtörténet, a kritikai társadalomföldrajz stb. irányzatait oly módon ötvözi a *világökológia* új paradigmájába, hogy a végeredmény egyszerre a kapitalizmus fölhalmozási ciklusainak és válságainak átfogó elmélete és egyben empirikus történeti leírása. A kapitalizmus Moore

2 A kapitalocén tézise természetesen nem tagadja azt, hogy a Szovjetunió, általában a kelet-közép-európai országok extraktivistá, szocialista iparai is hozzájárultak a környezeti válsághoz. Anélkül, hogy itt részletekbe bocsátkozhatnék, a kapitalocén címkét a következőkben a szocialista rendszerekre is érvényesként használok, amennyiben ezek is a kapitalista világrendszerbe tagozódtak, és a piaci közvetítés fölszámolása ellenére ugyanolyan, az értéktermelésre épülő államkapitalista népjóléti rendszerek voltak, mint például a nyugat-európaiak.

mevlátásában nem a külső természetre – többé vagy kevésbé pusztítóan – ható társadalmi-gazdasági rendszer, hanem maga is eleve egy világökológiai, „természet-alakítási” praxis. Olyan, a világrendszeren belüli egyenlőtlen ökológiai termelési és csereviszonyokon alapuló tőkefelhalmozási praxis, amelyet az olcsó természet tudományos megkonstruálása és hatalmi-erőszakos kisajátítása tesz lehetővé. Társadalom és természet dualizmusa – két különálló szubsztancia interakciója – helyett Moore egyfajta „monista és relacionális” (Moore 2015: 93) ontológiát javasol. A társadalom és a természet olyan dialektikus viszonyban található, amelyben „minden, amit az emberek tesznek, már eleve egybefonódik az emberen kívüli természettel” (Moore 2015: 18). A kapitalizmus ennek a kettős internalitásnak („emberiség-a-természetben/természet-az-emberiségben”) egy sajátos történeti változata, amelyben „a kapitalizmus a természetet *keresztül*”, a természet pedig „a kapitalizmuson *keresztül*” működik (Moore 2015: 13). A „kapitalizmus-a-természetben/természet-a-kapitalizmusban” történeti dialektikája során a kapitalizmus a természetet „a bioszféra munkáját/energiáját” internalizálja és átalakítja értéktöbbletté (Moore 2015: 87).

Ha azonban a kapitalista értéktöbblet-felhalmozás a természetet „keresztül” működik, akkor a marxi munkaérték-elmélet kiegészítésre szorul. Utóbbi ugyanis – röviden összefoglalva – azt állítja, hogy az áru értékét a kapitalizmusban alapvetően a konkrét használati értékeket termelő konkrét munkáktól elvonatkoztató *absztrakt társadalmi munka* hozza létre: egy adott áru értéke az absztrakt munka, illetve a társadalmilag szükséges munkaidő mennyiségével mérhető és az ennek megfelelő pénzmennyiségben fejeződik ki (Marx 1974: 41–85). Moore világökológiai elemzései a marxi értékelmélet egy alapjaiban átértelmezett változata, az ún. olcsó természet értéktörvénye köré szerveződnek. Eszerint a kapitalista értékesülés, az absztrakt társadalmi munka-, illetve időmennyiség felhalmozása nem működhet kizárólag – ahogyan azt Marx magyarázza – a fizetett bérmunka *kizsákmányolása* révén. A tőkefelhalmozás szükségszerű előfeltétele az „emberi és az emberen kívüli természet” (a „négy olcsó erőforrás”: az olcsó élelmiszer, munkaerő, energia és nyersanyag) „fizetetlen munkájának/energiájának” a *kisajátítása* (*appropriation*) (Moore 2015: 62–64).

Első látásra újszerű – és váratlan – ebben az értéktörvényben az *emberi fizetetlen munka* és az *emberen kívüli természet* által „végzett” *fizetetlen munka/energia* egybevonása. Ez valójában a *társadalmi reprodukció* (az emberi fizetetlen munka) marxista-feminista kulcsmotívumának egy kétségkívül kreatív – bár, amint később meglátjuk, vitatható – újragondolásának felel meg: a tágran értelmezett reprodukív munka Moore szerint egy *szocioökológiai szférában* megy végbe, amely az emberi munkaerő természeti-társadalmi reprodukciója mellett az emberen kívüli természet „reprodukív munkáját” is magába

foglalja. De még mielőtt ezt az újraértelmezést részleteznénk, idézzük fel először röviden a társadalmi reprodukció marxista-feminista koncepcióját.³

A termelés és az újratermelés viszonyát az 1970-es évektől kezdődően újragondoló marxista feminizmus (Dalla Costa és James 1972; Mies 1986, Federici 2012) a következő fölvetésből indult ki: a társadalmi reprodukció (a gyerekszülés és -nevelés mellett ideértve a láthatatlan, béreztelen házimunkát, az ún. affektív munkát, gondoskodást stb.), szemben a marxista ortodoxiával, egyáltalán nem a kapitalista termelés szférájától elkülönült, nem produktív szféra. Ellenkezőleg, e két szférát egy rejtett, de konstitutív folytonossági viszony kapcsolja össze: maga az újratermelés is produktív, és nem is pusztán csak használati értéket (a munkaerőpiacon eladható munkaerőárut), hanem közvetve értéktöbbletet is termel. A bérmunka tehát nem csak a fizetetlen többletmunka kizsákmányolását rejti el, mint Marxnál, hanem azt is, hogy a tőke a termelés szférájában megjelenő „férfi” bérmunkán keresztül egyben a munkaerő láthatatlan, fizetetlen „női” újratermelését is kizsákmányolja, illetve kisajátítja. A termelő és újratermelő munka szexualizált felosztása a férfiak fölértékelt, nyilvános bérmunkájára és az ennek alárendelt, a magánszférába utalt, leértékelt, láthatatlan női fizetetlen munkára történeti, sajátosan kapitalista konstrukció: egymást feltételező folyamatokként hozza létre egyfelől a *proletarizálódást*, a férfi munkaerő kizsákmányolását, másfelől a *háziasszonyosodást*, a fizetetlen női házimunka kisajátítását. Összegezve: a bérmunka kizsákmányolásán alapuló tőkefelhalmozás történeti és strukturális előfeltétele a társadalmi újratermelés nem gazdasági szférájában végbemenő láthatatlan és fizetetlen munka kisajátítása.

Moore az eleve társadalmi és természeti újratermelés fizetetlen munkájára használja a „munka/energia” fogalmát. A „természet-a-kapitalizmusban” internalitása tehát a kapitalizmusnak ingyen vagy olcsón „dolgozó” természetre vonatkozik. A tőkefelhalmozásnak dolgozó fizetetlen reprodukív munkába bele kell érteni a természet fizetetlen munkáját/energiáját is. Sőt – kibontva a társadalmi és természeti reprodukció között vont analógiát – ahogyan a férfi bérmunka kizsákmányolásának strukturális előfeltétele a női fizetetlen reprodukív munka kisajátítása, úgy az általában vett *emberi fizetett munka kizsákmányolása* is kizárólag az emberi és *az emberen kívüli természet fizetetlen munkájának a kisajátítása* révén működhet. „A természet *fizetetlen* „munkája” – a mezőgazdaság rövid, a gyerekeknevelés nemzedékközi vagy a fosszilis üzemanyagok létrejöttének geológiai időtávjain belül végzett munka – az a pienesztál, amelyen a tőke *fizetett* munkája kibontakozhat” (Moore 2015: 108).

Érdemes itt még kitérni a „természet-a-kapitalizmusban” internalitás egy másik értelmére is: a kapitalista világökológia környezetalakítása nem úgy értendő, hogy a

3 A társadalmi reprodukcióval kapcsolatban bővebben lásd a Fordulat előző, 24. számát – a szerk.

környezettől független kapitalista folyamatok utólag környezeti következményeket idéznek elő. A tőke termelését és újratermelését szervező hatalmi és uralmi viszonyok (például a nemek, fajok vagy osztályok közötti viszonyok) eleve környezetalakítási praxisokkal egymásba fonódva jönnek létre (Moore 2015: 20). A modern osztályviszonyok, a tőkés-proletár antagonizmus például az eredeti felhalmozás, ezen belül a *közjavak elkerítésének* (a köztulajdonban levő földek erőszakos magántulajdonba vételének, kommodifikációjának) a környezetalakításával jött létre. De ugyanez a környezetalakítás hozta létre a nemek közötti modern viszonyokat, a már említett proletarizálódás–háziasszonyosodás egymást kiegészítő folyamatait is (melynek során a kismimizett paraszt városi bérmunkássá, a nő a társadalmi reprodukció fizetetlen munkáját végző háziasszonnyá vált). A modern rasszizmust az a transzatlanti rabszolga-kereskedelem teremtette meg, amely a cukor-árutermelés általi tőkefelhalmozás, illetve az ezzel járó valaha legnagyobb méretű környezetátalakítás emberi fizetetlen munkáját biztosította (Moore 2015: 20). Az olcsó természet kifejezésben az olcsóság tehát egy második lényeges értelemmel is bír: az emberi és az emberen kívüli természet munkájának az olcsósága szorosan összefügg a hatalmi-leértékelő értelemben vett *olcsósítással*, amely során a nők, színes bőriű emberek, bennszülöttek munkáját és életét dehumanizálják, illetve a humánumot naturalizálják: az emberi fizetetlen munkát egyenlővé teszik az emberen kívüli természet ingyenmunkájával és mindkettőt leértékelik.

A Moore-féle értéktörvény elemzésében továbblépve, a tőke értékesülését tehát két szféra ellentmondásos egysége, dialektikája hajtja előre: egyfelől az értékforma, az absztrakt munka (a társadalmilag szükséges munka-, illetve időmennyiség) fölhalmozásának, azaz a bérmunka kizsákmányolásának szűk gazdasági szférája (ez a politikai gazdaságtan marxi kritikájának a tárgya); másfelől pedig az ún. *értékviszonyok* sokkal kiterjedtebb gazdaságon kívüli szférája: az olcsó, nem áruvá tett természet(ek) fizetetlen munkája/energiája kisajátításának szférája, amely ugyan *az áru- és a tőkeforgalmon kívül*, de – és ez lényeges – a kapitalista *hatalom és tudomány hatókörén belül* található (Moore, 2015: 61–82). A kapitalista értékesülés folyamata tehát három konstitutív dimenzió kölcsönhatásából bomlik ki: a tőke, az *absztrakt társadalmi munka* csak olyan tőkén kívüli – de a kapitalizmusban mégis strukturális szerepet betöltő – folyamatok révén értékesülhet, mint az *absztrakt társadalmi természet* modern tudományos konstrukciója, illetve a *folyamatos eredeti felhalmozás*, a tőkén kívüli természet(ek) munkájának/energiájának a hatalmi-erőszakos kisajátítása.

Az értékesülés e hármasságában a *folyamatos* eredeti felhalmozás elképzelését nyilvánvalóan Rosa Luxemburg tőkefelhalmozás-koncepciója ihlette. Míg az eredeti felhalmozás (a parasztság kisajátításának és bérmunkába kényszerítésének erőszakos folyamata) Marxnál prekapitalista (azaz genetikus és átmeneti) mozzanat, Luxemburg (és

az ő nyomán utólag több más szerző is, például: Mies 1986; Harvey 2003) úgy gondolta, hogy *a nem kapitalista felhalmozás a kapitalizmus állandó, strukturális sajátossága*. A tőkefelhalmozás folyamata történetileg folyamatosan „nem kapitalista társadalmi rétegek és társadalmak” (a parasztság, a gyarmatok, az imperialista rendszer) egyidejű létezésétől függ, illetve, funkcionálisan, minden érték- és materiális viszony (állandó és változó tőke, értéktöbblet) vonatkozásában is „nem kapitalista termelési formákhoz” kapcsolódik (Luxemburg 2015: 331–348). A kapitalizmusnak tehát folyamatosan szüksége van saját maga nem kapitalista „külsőjére”.⁴ Ennek megfelelően a világökológiai, természetalakítási praxis is folyamatosan (minden újabb ökológiai fölhalmozási ciklusban), mintegy belülről megkonstruálja saját (áru-)határait: azokat az áru- és tőkeforgalmon kívüli, de a kapitalista hatalom hatókörébe bevont, nem kommodifikált természeteket (olcsó erdők, termékeny földek, rabszolgák, nők stb.), amelyek olcsó vagy fizetetlen munkájának/energiájának kiszajátítása a kizsákmányolás általi tőkefelhalmozás előfeltétele. Nincs kizsákmányolás „a nők, a természet és a gyarmatok” (Mies 1986: 77) kiszajátítása nélkül (hogy a Moore által gyakran idézett miesi fordulattal éljünk). Ha tehát „minden Manchester mögött egy Mississipp-delta rejlik” – ez már Moore saját visszatérő formulája –, ez azt jelenti, hogy ahogyan a manchesteri magas profitot hozó textilipar termelékenységét az amerikai rabszolgamunka által termelt olcsó gyapotnak köszönheti, úgy általában minden magas profitráta valójában a kizsákmányolt bérmunka mögötti olcsó természetek kiszajátított munkáját olvasztja magába.

A kapitalista világökológia belső határainak, a nem kommodifikált természeteknek a konstrukciója az *absztrakt társadalmi természet* tudástermelési gyakorlatainak a műve. Az absztrakt társadalmi természet fogalmával Moore azokat a modern tudományos-technikai, tér-időbeli absztrakciós (mérési és reprezentációs) gyakorlatokat jelöli, amelyek az emberi és nem emberi természetet a kiszajátítás általi tőkefelhalmozás céljaira fölterképezik, standardizálják és kvantifikálják (Moore 2015: 197–220). Ezek alatt olyan szimbolikus-materiális átalakításokat kell érteni, amelyek lehetővé teszik az olcsó természet folyamatosan megújuló konstrukcióját. Ezek lényegileg tudományos-technikai, tudástermelési gyakorlatok, de mindig materiális, például földrajzi vagy biopolitikai gyakorlatok (expanzió vagy gyarmati elnyomás) is kísérik őket. Az absztrakt társadalmi természet szubsztanciáját a *reális absztrakciók*⁵ alkotják: az absztrakt (lineáris) idő, az

4 Ez a „külső” lehet eleve létező vagy éppenséggel maga által, például „kiszemmizés általi felhalmozással”, „teremtett” (Harvey [2004] 2009).

5 A reális absztrakciók elgondolása Moore-nál – közvetve – Alfred Sohn-Rethelre (Sohn-Rethel 1978), illetve a marxista értékkritikai iskola (Postone 1993) kapitalizmuselemzésére, illetve szociális episztemológiájára vezethető vissza. Eszerint a kapitalizmusban az absztrakt munka és az árucseré

absztrakt (lapos) tér, általában a külső, objektív Természet, illetve maga a pénz (a pénzben tárgyiasult érték, azaz: absztrakt munka-, illetve időmennyiség) reális absztrakciója.

Egy összefoglaló, a korai kapitalizmusból származó példával szemléltetve a kapitalista értékesülés hármas rendszerének, a bérmunka kizsákmányolása, az emberi és nem emberi természet absztrakt tudományos konstrukciója, illetve hatalmi kisajátítása egymást kölcsönösen implikáló dinamikáját: a különböző gyarmati zónákban található termékeny olcsó természeteket olyan hajóépítési és térképészeti technikák segítségével fedezték fel, kódolták, racionalizálták és szervezték meg, amelyeket részben a lineáris perspektíva reneszánszkorai újralföltalálása tett lehetővé; ezeket az olcsó természeteket pedig erőszakosan kisajátították és olcsó rabszolgamunkával „munkára fogták”.

KIZSÁKMÁNYOLÁS ÉS KISAJÁTÍTÁS ASZIMMETRIÁJA. AZ ÖKOLÓGIAI ÉRTÉKESÜLÉS VÁLSÁGA

A bérmunka kizsákmányolása és a szocioökológiai reprodukció fizetetlen munkájának kisajátítása közötti dialektikus viszony Moore elemzéseiben két vonatkozásban is *aszimmetrikus*: mennyiség és idő vonatkozásában is.

Nézzük meg először is a *mennyiségi aszimmetria* viszonyát: a munkaerő kizsákmányolása az emberi és emberen kívüli természet fizetetlen munkájának/energijának nagyobb mértékű kisajátításától függ. A kapitalista „árutermelés szigetel” csak a „kisajátított munka/energia óceánjai” révén értékesülnek. Vagy, ahogyan Moore ezt az aszimmetrikus függésvizonyt szólamszerűen sűríti: „*az érték csak azzal a feltétellel munkál, ha a munka nagy része nem értékelt.*” [“*Value doesn't work unless most work isn't valued.*”] (Moore 2015: 63–64.) A kapitalista értékesülés, a társadalmilag szükséges munkaidő felhalmozásának történeti és strukturális feltétele, mindenkor nem kommodifikált hátországa a leértékelt, de „társadalmilag szükséges fizetetlen munka” (Moore 2015: 76). Így például a Moore által hivatkozott brit vagy amerikai ipari forradalmak esetében az árutermelő munka termelékenységének a növekedését a fizetetlen munka/energia aránytalanul nagyobb mennyiségű elsajátítása tette lehetővé: egyrészt az emberi természet fizetetlen

materiális – nem pedig mentális – *absztrakciós gyakorlatai* (értsd: a konkrét munkától és az áru használati értékétől elvonatkoztató, absztrakt munka- és időmennyiségekkel, illetve egyenértékekkel operáló praxis) által létrehozott valós társadalmi absztrakciók, elsősorban az érték és az absztrakt idő normái szervezik mind a társadalmi, mind a természettudományos értelemben vett objektív realitást.

munkája – a női házimunka, illetve az árutársadalmon kívül fölnevelt felnőttek (a kisajátított parasztok ingyenes reprodukciója) fölhalmozott munkájának a formájában; másrészt pedig az emberen kívüli természet fizetetlen munkája, a fosszilis tüzelőanyagok – kezdetben a szén, majd a kőolaj – fölhalmozott energiája formájában.

A kisajátítás és az áruvá tétel viszonyát, másodsor, egy *időbeli aszimmetria* is szervezi: a tőkefelhalmozás azt igényli, hogy a kisajátítás zónája mindig gyorsabban terjedjen, mint a munkaerő kizsákmányolására épülő áruvá-tétel zónája. Moore tehát megfordítja a kisajátítás és az áru-viszonyok kiterjesztése közötti szokványos viszonyt: a tőke valójában nem a kommodifikáció, az áruviszonyok, hanem a kisajátítás kiterjesztésére törekszik.

Mindkét, mind a mennyiségi, mind az időbeli aszimmetria Marx ún. *hiányos termelési törvényének* a folyománya. Ökológiai értékesülés- és válságelméletét Moore tulajdonképpen erre a törvényre alapozza (vö. Moore 2015: 99–104), amely a következőt állítja: „[...] a profitráta a nyersanyag árával fordított arányban süllyed vagy emelkedik” (Marx 1974: 105). Azaz: *minél olcsóbb a nyersanyag és az energia* (a természetet kisajátított munkája/energiája), *annál magasabb a profitráta*. (A nyersanyag az állandó tőke ún. forgó része, szemben az állandó tőke álló részével, a gépi berendezéssel, technológiával.) A kapitalista termelés dinamikája azt implikálja, hogy „[...] az állandó tőke ama részének termelése és gyarapodása, amely állótőkéből, gépi berendezésekből stb. áll, jelentékenyen túlszárnyalja az állandó tőke szerves nyersanyagokból álló részének termelését és gyarapodását, úgyhogy *a kereslet e nyersanyagok iránt gyorsabban nő, mint kínálatuk, és ezért áruk emelkedik*. [...] Minél fejlettebb a tőkés termelés [...], minél gyorsabb a felhalmozás [...], annál nagyobb a gépi berendezés és más állótőke viszonylagos túltermelése, és annál gyakoribb a növényi és állati nyersanyagok viszonylagos hiányos termelése, annál jellegzetesebb árainak előbb leírt emelkedése [...]” (Marx 1974: 116–17). Összegezve: a gépi berendezés, a technológia (az állandó tőke álló része) túltermelésének dialektikus ellentettje a nyersanyagok, az olcsó természeti erőforrások (az állandó tőke forgó része) hiányos termelése.

A kapitalista értékesülés válsága nem az önmagában vett áru-termelés dimenziójában, hanem termelés és természeti újratermelés viszonyában jön létre. Az ún. ökológiai érték-többlet – a tőkemennyiség és a fizetetlen munka/energia kisajátítása közti arány – akkor magas, amikor a kapitalizmus kis tőkemennyiségek fölhasználásával nagy mennyiségű természeti fizetetlen munkát/energiát tud kisajátítani, aminek köszönhetően a termelés költségei csökkennek, a profitráta pedig növekszik. Mivel a tőke olcsón vagy ingyenesen sajátítja ki az olcsó természetet, vagyis nem fizeti meg a természeti reprodukció árát, ezért előbb-utóbb kimeríti a saját szocioökológiai feltételeit: az olcsó természet egy idő után egyre kevésbé lesz olcsó, az ökológiai érték-többlet pedig szükségszerűen csökken.

Ezt a csökkenést alapvetően négy ok idézheti elő: először, az entrópia, az anyag/energia felhasználódása, elértéktelenedése; másodsor, a tőkefelhalmozás gyorsabban növekszik, mint az olcsó természetek fizetetlen munkájának-energiájának a kisajátítása; a harmadik lehetséges ok a természet és a tőke újratermelési ideje közötti ellentmondás, utóbbi mindig gyorsul, míg az előbbinek megvannak az inherens időbeli korlátai; végül, negyedszer, a tőkefelhalmozás idővel egyre környezetszennyezőbbé, toxikusabbá válik, ami akár az alább hamarosan kifejtésre kerülő „negatív értéket” is aktiválhatja (Moore 2015: 101–104).

Moore lényegében átveszi a kapitalizmus egymást követő felhalmozási szakaszainak Giovanni Arrighi (1994) által javasolt történeti periodizációját, és kiegészíti azt az olcsó természet kisajátításának dinamikájával. Minden felhalmozási ciklus „világökológiai forradalmak”⁶ által lehetővé tett magas ökológiai értéktöbblettel veszi kezdetét, idővel azonban valamelyik olcsó erőforrás a négyből (a munkaerő, az élelem, az energia vagy a nyersanyag) drágulni kezd, ami az ökológiai értéktöbblet csökkenését és a fölhalmozási hullám válságát vonja maga után: mivel a tőkének egyre többet kell internalizálnia a reprodukció árából, a termelési árak nőnek, stagnál a termelés, a finanszírozás felgyorsul. A kapitalizmus gazdasági-ökológiai világszisztemének a „hosszú” 16. századdal kezdődő története a nagy természetátalakítási – a kezdetben mindig magas, majd törvényszerűen csökkenő ökológiai értéktöbblet által lehetővé tett – fölhalmozási ciklusok, ökológiai rezsimek váltakozása: ezek a német-ibériai szakasz (1451–1648), a holland szakasz (az 1560-as évektől az 1740-es évekig), a szénalapú gőzerőre és a gyarmati ültetvényekre épülő brit ciklus (az 1680-as évektől az 1910-es évekig), a kőolajra és az általa iparosított mezőgazdaságra épülő amerikai ciklus (az 1870-es évektől az 1980-as évekig), végül az olcsó pénzre épülő, elvileg jelenleg is tartó neoliberális ciklus, amelynek azonban – de talán egyben magának a kapitalista korszaknak is – minden jel szerint éppen véget vet a negatív érték megjelenése.

A *negatív érték* aktiválása olyan, a tőkefelhalmozásnak egyre erőteljesebben ellenszegülő természeti jelenségekre vonatkozik, amelyeket csak időlegesen és egyre költségesebb, toxikusabb és veszélyesebb stratégiákkal lehet kiigazítani. A negatív érték két meghatározó kortárs megnyilvánulása, a szupergyomhatás és a klímaváltozás ellenállnak az olcsó természet akár újabb olcsó erőforrásokként, akár szennyeződéstartóként (például az atmoszféra mint az üvegházhatású gázok elnyelője) való konstrukciójának. Figyelemreméltó módon Moore a negatív értéket immár nem az erőforrások valamilyen szűkösségeként, hanem magának a természetnek az eleveiségeként, a kapitalista „gazdasági egyenértékűségére” (az emberi és nem emberi természet minden elemének

6 Ezeket mindig a kizsákmányolható bér munka, illetve az emberi és nem emberi, hatalmilag kisajátítható absztrakt természet hármasságának dinamikája indítja el.

egymással való fölcserélhetőségére) való törekvéssel szembeni ellenállásaként, „lázadásaként” értelmezi (Moore 2015: 206). A negatív érték ezek szerint a kettős internalitás másik oldalának, a „természet-a-kapitalizmusbannak” a radikális megnyilvánulása: a bioszféra jelenleg oly módon internalizálja a kapitalizmust, hogy a tőkefelhalmozásnak ellenálló biofizikai korlátok nemcsak az olcsó erőforrások újólagos konstrukciójának, hanem végeredményben magának az olcsó természet civilizációs stratégiájának is véget vetnek. A negatív érték a kapitalizmus nem pusztán átmeneti (egy újabb ökológiai értéktöbblet épülő fölhalmozási ciklushoz vezető), hanem végső, korszakos válságát jelzi: magának az olcsó természetnek a végét (Moore 2015: 267–278).

A MUNKA VAGY A TERMÉSZET ÉRTÉKE? ANYAGCSERE-SZAKADÁS VERSUS AZ ÉRTÉK DIALEKTIKÁJA

A következőkben azt vizsgálom meg, hogy a marxi munkaérték-elméletnek az ún. anyagcsereszakadás-iskola által javasolt olvasata hogyan használható a kapitalizmus okozta környezeti válság értelmezésében, illetve kitérek általában az anyagcsereszakadás-iskola és a világoológia aktuálisan kialakuló vitájára is.

Egyes, a marxi munkaérték-elméletet újragondoló kortárs marxista irányzatok, mindenekelőtt az értékkritikai iskola (Jappe 2003; Postone 1993; Szigeti 2018) olvasatában a kapitalizmus alapvető ellentmondása *a konkrétum és a reális absztrakció viszonyának megfordításában* rejlik: ez azt jelenti, hogy a konkrét munka által termelt javak használati értéke, a *konkrét anyagi gazdagság* a kapitalizmusban az absztrakt munka által „termelt” *absztrakt gazdagságnak*, az *érték* fölhalmozása normájának rendelődik alá. Más szóval: a kapitalista termelés célja nem az anyagi gazdagság, a valódi társadalmi szükségleteket kielégítő használati értékű javak, hanem az absztrakt érték termelése. A konkrét gazdagság termelése immár csak az értéktöbblet-termelés járuléka: az áruk egyéni vagy kollektív hasznossága, termelésük társadalmi – és környezeti! – hatásai az érték „automata szubjektuma” (Marx 1974: 147–149) önértékesülésének, a pénz végtelen mennyiség-növelésének rendelődnek alá (a tőke általános formulájának, a $P-A-P'$ – pénz-áru-több pénz – végtelen körforgásának értelmében).

Egy visszatérő, Marx munkaérték-elméletével szembeszegezett vád szerint az elképzelés, miszerint kizárólag az absztrakt munka termel értéket, automatikusan eltagadja a természet termeléshez való hozzájárulását – vagyis, mivel nem tulajdonít értéket a természetnek, az elmélet inherensen ökológiaellenes. *Marx és a természet* című, egyfajta

– általánosan értett – értékkritikai perspektívát alkalmazó, de egyben az ún. „anyagcsereszakadás-iskolához” (erről részletesebben a következő bekezdésben) sorolható marxista ökológiai munkájában Paul Burkett (1999) joggal figyelmeztet arra, hogy az érték munkaelmélete Marxnál nem normatív, hanem deskriptív, még pontosabban *kritikai* elmélet.⁷ Következésképpen nem maga Marx, hanem a kapitalizmus nem tulajdonít értéket a természetnek (illetve kizárólag az absztrakt munkának tulajdonít értéktermelési képességet).

Az *anyagcsere-szakadás (metabolic rift)* marxista ökológiai iskolája (John Bellamy Foster, Brett Clark, Richard York, Paul Burkett és mások) egyrészt az anyagcsere-szakadás marxi eredetű fogalmát⁸ rehabilitálja – vagyis a korábban még baloldali zöld, ökoszocialista kritikusok által is ökológiaellenesnek vélt marxi gondolkodás ökológiai elemeinek a rekonstrukciójára törekszik. Az irányzat ugyanakkor több, mint Marx-filológia: az immár „ökológiai szakadásként” (*ecological rift*) értett, általában a társadalmi és természeti rendszerek csereviszonyaiban bekövetkezett anyagcsere-szakadás hipotézisét a környezeti válság aktuális jelenségeinek (klímaváltozás, a szén- és a nitrogénciklusok megbomlása stb.) magyarázatára is alkalmazza (Foster 1999, 2000; Clark és York 2005).

A természet egyetemes anyagcseréjén, különböző biofizikai folyamatain, ciklusain belül az emberi élőlények is energetikai és anyagcserét folytatnak természeti környezetükkel. Ezt a *társadalmi anyagcserét*, azaz voltaképpen a társadalom és a természet interakcióját megvalósító emberi *munkát* (termelési folyamatot) azonban nyilvánvalóan nemcsak biofizikai törvények, hanem munkamegosztási és gazdagságelosztási társadalmi normák is szabályozzák. Vagyis az anyagcsereszakadás-iskola értelmezésében a társadalmi anyagcsere, illetve esetleges megbomlása már Marxnál is eleve társadalmi és egyben

7 Azt a klasszikus politikai közgazdaságtani dogmát, mely szerint az absztrakt munka „termeli” az áru értékét, Marx éppenséggel az *árufetisiszta* társadalmat szervező *kollektív fikció*ként leplezi le – még ha ugyanakkor objektív, a társadalmat az érték reális absztrakciójával szervező fikcióként is. Az értékkritika ebből amúgy le is vonta a saját radikális normatív konklúzióját: a kapitalizmus meghaladása nem a munkának a tőke alól való fölszabadítását, hanem magának az absztrakt munkának és az értéknek a fölszámolását igényli.

8 Eredetileg a termőföldek termékenységszűkülésének a mezőgazdasági kontextusában használt fogalom. Marx szerint (aki Justus von Liebig német kémikus talajtudományi felfedezéseire támaszkodott) az ember és a természet anyagcseréjében bekövetkezett szakadást (jelen esetben: a termőföldek termékenységszűkülését) a termelés és fogyasztás helyszíneinek a kapitalista elkülönítése (a földektől megfosztott parasztokból lett bér munkásnépesség urbanizációja) magyarázza: a talajból kivont tápanyagok (pl. a nitrogén) mezőgazdasági termények formájában a városba kerülnek, de nem kerülnek vissza a talajba, hanem – a proletárok „anyagcseréje” következtében – a városi vizet és a levegőt szennyezik (Vö. Marx 1974: 471).

környezeti – *szocioökológiai* folyamatokat jelöl. A kapitalista termelés, az értéktöbblet-termelésre irányuló absztrakt munka egyfelől a társadalmi anyagcsere társadalmi oldalán okoz szakadást. Mivel a kapitalista termelés célja nem a valós társadalmi szükségleteket kielégítő konkrét használati értékek, hanem az értéktöbblet-termelésnek alárendelt csereérték-termelés, ezért az anyagi gazdagság termelése (az áruk mennyisége, hasznossága, termelésük környezeti hatásai stb.) másodlagos, az értéktermelésnek alárendelt aspektusokká válnak. Így például az értéktöbblet-növelésnek alárendelt és önjáróvá vált termelékenységnövelési hajsza a termelt javak, továbbá a termeléshez felhasznált természeti nyersanyagok mennyiségének a folyamatosan gyorsuló növelését igényli – a túltermelés környezetpusztító hatásaitól függetlenül. Az értéktöbblet-termelés normái tehát mind a társadalmi szükségleteket, mind az ezeket kielégítő munkát, illetve termelést *elidegenítik* a természettől (ez volna a szocioökológiai anyagcsere-szakadás társadalmi, szociális aspektusa). Ennek a természettől elidegenült értéktöbblet-termelésnek az objektív ökológiai aspektusa pedig a társadalmi anyagcsere természeti oldalán, vagyis magának a természet biofizikai ciklusában bekövetkezett szakadás: a talaj termékenységszűrése, a szén- és nitrogénciklusok megbomlása stb. (Foster 1999, 2000).

Burkett szerint (1999) Marx értékelemzése lehetővé teszi a gazdagság sajátosan kapitalista, az absztrakt munka által termelt értéként való felfogása, illetve az anyagi gazdagság valódi forrása (a társadalmi munka és a természet közötti metabolikus interakció) közötti ellentmondás, végeredményben: a kapitalista gazdasági-társadalmi viszonyrendszer és a természet közötti anyagcsere-szakadás feltárását. A használati érték – amely már Marxnál is mindig két elem, a konkrét társadalmi munka és a természet közreműködésének a tárgyiasulása – reális hozzájárulása az anyagi gazdagság termeléséhez, illetve a társadalmi szükségletek kielégítéséhez a kapitalizmusban az absztrakt értéknek, a társadalmilag szükséges munka-, illetve időmennyiségnek rendelődik alá. Az érték tehát a használati érték elidegenedett, annak alárendelt formája nemcsak társadalmi, hanem természeti értelemben is (Burkett 1999: 81–82). Ugyanakkor, bár ő maga is kitér arra, hogy a természeti feltételek, általában a termelés természeti alapjának az ingyenes kisajátítása az értéktöbblet-termelés állandó eleme (Burkett 1999: 75–76), Burkett végeredményben *az értéknek alárendelt használati értékkel azonosítja a természetet*. Ami egy meglehetősen hagyományos alkalmazása a marxi munkaérték-elméletnek; az általánosságban értett anyagcsere-szakadás iskolájáról – magán a marxi anyagcsere-szakadás újrafelfedezésén és kortárs alkalmazásán túl – nem is állítható, hogy a marxi elmélet olyan összetett és kreatív – bár éppen ezért sok tekintetben vitatható – kiterjesztését javasolná, mint Moore világökológiája. A két ökomarxista irányzat között mindenestre az utóbbi időben egyfajta vita van kialakulóban: Moore alapvetően a természet-társadalom hagyományos dualizmusát látja visszaköszönni az anyagcsere-szakadás elméletében, míg az

utóbbi szerint a világökológia értékelmélete az értelmetlenségig kitágítja a munkaérték fogalmát, még hozzá egy olyan gazdaságcentrikus perspektívából, amelyből képtelenség magát az ökológiai válságot magyarázni. Az alábbiakban ezt a vitát foglalom össze.

Az anyagcserezakadás-iskola kritikája szerint a Moore-féle értéktörvény végső soron fölszámolja az eredeti marxi értelemben vett munkaérték-elméletet, mivel az emberi munka kizsákmányolása helyett a nem emberi természet fizetetlen munkája/ energiája kisajátítását helyezi előtérbe. Az érték kritikai politikai-gazdaságtani jelentését Moore az érték egy ökológiai, „energetikai”, sőt végeredményben „fizikai” elméletével cserélné fel. A munka/energia egybevonás pedig a munka fogalmát terjesztené ki nem csak a bioszférára, hanem a szén és a kőolaj által végzett fizikai munkára, sőt a fosszilis energia-hordozók kialakulásához szükséges több millió éves biogeológiai folyamatok, „munkájára/ energiájára” – végeredményben az egész világegyetem vagy materiális létezés által „végzett” munkára (Foster és Burkett 2018). E kritika szerint tehát a Moore-i értéktörvény mind az érték, mind annak szubsztanciája, az absztrakt munka történeti, sajátosan a kapitalizmusban érvényes fogalmaival szemben egy *transzhistorikus munka- és értékfogalmat* részesít előnyben. Mi több, a természet, a teljes bioszféra által „végzett” fizetetlen munka/energia kiterjedt szférájához viszonyítva a történeti, sajátosan a kapitalizmusra jellemző absztrakt munka Moore-nál az értékesülés vonatkozásában egyfajta másodlagos kísérőjelenség státuszára tenne szert.

Moore világökológiai elemzéseik olykor valóban azt a benyomást keltik, mintha kizárólag a természeti újratermelés kisajátított „munkája” képeznék az érték tényleges szubsztanciáját, az absztrakt munka pedig csak egyfajta felületi látszatjelenség volna. Ugyanakkor – legalábbis tézisszerűen – Moore folyamatosan azt hangsúlyozza, hogy az értékesülést minden tőkefelhalmozási világökológiai ciklusban egyfelől az absztrakt munka, másfelől pedig a természet tudományos konstrukciója és hatalmi kisajátítása működteti. Ezért a transzhistorikusság vádja – legalábbis ebben a fölvetésben – nem tartható: Moore kapitalizmustörténeti alaptézise éppen az, hogy a kapitalizmus egy történetileg sajátos, a „hosszú 16. században” létrejött, az absztrakt munkának az olcsó természet fizetetlen munkája/energiája kisajátításán alapuló termelékenységre épülő természetalakítási projekt.

A természeti újratermelés kisajátítása és a termelés szférája közötti aszimmetrikus függési viszony azonban egy másik, a világökológiai diskurzus által nehezen – ha egyáltalán – megválaszolható problémát is fölvet. Ebben az aszimmetriában ugyanis nem csak általában a termelés, hanem annak osztályantagonisztikus kontextusa, azaz a bérmunkának a tőkés által kizsákmányolása is másodlagossá válik. Az osztályviszonyok háttérbe szorítása ugyanakkor a világökológiai diskurzus egy másik, a saját elméleti perspektíváját érintő problémával is összefügg. Pontosan amiatt, mert a hagyományos

zöld gondolkodás „természet vs. társadalom” dualizmusát szeretné meghaladni, és elsősorban az érdeklő, ahogyan a természet a kapitalizmusnak *dolgozik*, ezért maga a világekölögiai leírás nézőpontja sem lehet más, mint immanens, azaz a kapitalista természettermelő gazdaságon *belüli*. Az anyagcsereszakadás-iskola ellenvetése szerint pedig ebből a gazdaság- sőt *kapitalocentrikus* (Malm 2018: 141) nézőpontból szemlélve a környezeti problémák valójában a négy olcsó erőforrás valamelyikének a kimerülésére, azaz drágulására és a profitára ebből következő csökkenésére redukálódnak. Valódi értelemben vett környezeti válságokról ezek szerint a világekölögiában valójában nem is lehet beszélni – kizárólag csak gazdaságiakról (Foster 2016, Foster és Angus 2016). Ebből a kapitalocentrikus perspektívából „objektív” ökológiai határokról sincs értelme beszélni. Az ökológiai anyagcsere-szakadás, a gazdasági-társadalmi metabolizmus szakadása nem a természet biofizikai ciklusainak a megbomlásához, hanem rendszerint csak – ez Moore rivális fogalma – *metabolikus váltáshoz* (*metabolic shift*) (Moore 2015: 85–94) vezet: egy átmeneti, az ökológiai érték-többlet csökkenése által előidézett gazdasági válságot egy újabb olcsó természet konstrukciója és kisajátítása, azaz egy újra magas ökológiai érték-többlet által elindított tőkefelhalmozási ciklus követ, és így tovább. (Bár némi hermeneutikai játékonysággal élve a Moore-i olcsó természet vége, a fentebb elemzett „negatív érték” aktiválása úgy is értelmezhető, mint az anyagcsere-váltásokat, a világekölögiai ciklusokat végérvényesen lezáró anyagcsere-szakadás.) A szocioökológiai metabolikus váltásokat tehát mindig a „négy olcsó erőforrás” valamelyikének – vagy kombinációiknak – az alacsony ára, így például a gőzerőre való áttérést a szénnek a más üzemanyagokkal szembeni olcsósága motiválja. Ezzel az „olcsó erőforrásra” összpontosító és az osztályviszonyok magyarázó szerepét minimalizáló Moore-i modellel azonban az a probléma, hogy pontosan az ipari kapitalizmusra való „metabolikus átmenetben” kulcsszerepet játszó szén esetében úgy tűnik: nem állja ki az empirikus-történeti verifikáció próbáját.

Andreas Malm – a kapitalocén-diskurzus másik meghatározó, az anyagcsere-iskolával rokonszenvező, de ahhoz szorosan nem köthető szerzője – a *fosszilis tőkén* alapuló ipari kapitalizmus, az ún. *fosszilis gazdaság*⁹ történeti eredetét értelmező rekonstrukciójában meggyőzően demonstrálja: a vízenergiáról a szénenergia-alapú gőzgépre való 19. századi áttérést a brit gyapotipar mechanizálásában *egyáltalán nem a szén olcsósága motiválta* (a víz valójában olcsóbb és technikailag-gazdaságilag ugyanannyira hatékony volt), *hanem a munkaerő fölötti uralom* – azaz pontosan a kapitalista osztályviszonyok, a kizsákmányolás azon dimenziója, amelyet Moore érték-törvénye az olcsó erőforrások javára háttérbe szorít (Malm 2013, 2015; Malm érvelésének bővebb

9 Amelyben a fosszilis tüzelőanyagok használata az árutermelés teljes rendszerét áthatja, és az érték-többlet-termelés szükségserű materiális szubsztátumát képezi.

összefoglalójáért lásd ebben a számban Domschitz Mátyás recenzióját). A fosszilis gazdaságra való áttérést Malm elemzésében a bérmunka kizsákmányolása mellett továbbá az is meghatározta, hogy a korabeli kapitalista viszonyrendszer az energiafőhasználás területén a magántulajdonosok közötti versenyt és a termelési haszon osztálymonopolizálását részesítette előnyben a közjavakként, nyilvános, közösségi ellenőrzéssel kezelhető vízenergia-alapú technológiákkal szemben.

A szén, illetve a szénenergiát használó gőzgép fölülkerekedésének az elsődleges oka tehát az volt, hogy jobban megfelelt a munkaerő fölötti hatalomnak. Vagy másképpen, hagyományosabb marxi terminológiával: a gyapotszövődek magántulajdonosai és a bérmunkások közötti termelési viszonyok – a munkaerő hatékonyabb kizsákmányolása – idéztek elő változást a termelőerőkben. A szénnel, illetve gőzerővel működtetett gyárak előnye földrajzilag izolált és helyhez kötött vízenergia, illetve vízimalmok fölött először is térbeli volt. A szén hordozhatósága lehetővé tette a kapitalisták számára, hogy a termelést a nagyvárosokba szervezzék át. Itt pedig a saját társadalmi reprodukcióját ellátó, bőséges (sőt fölösleges, ezért könnyebben uralható) kizsákmányolható munkaerő-utánpótlás állt a rendelkezésükre (az eredeti felhalmozás, a bekerítések miatt az urbánus bérmunka-tőke viszonyba kényszerített rurális parasztság „tartalékhadserege”). A gőzgép használata továbbá – ez a második, időbeli előny –, szemben a fluktuáló vízenergia-ellátással és az ebből származó munkaidő-diszkontinuitással folytonosságot, ezért behatárolt munkaidő alatt nagyobb termelékenységet is biztosított. Szintetizálva, a szén „tér-időbeli profilja” jobban megfelelt a tőke absztrakt tér-időbeli normájának: a tőkének egy térben mozgatható és koncentrálható, az időbeli gyorsulást lehetővé tevő energiaforrásra volt szüksége ahhoz, hogy a bérmunkát hatékonyabban kizsákmányolhassa.

A Moore-i világökológia tehát a környezeti válság „két évszázados modelljét” egy olyan „öt évszázados” modellel váltja fel, amelynek az ipari, a „fosszilis kapitalizmusra” való alkalmazása erősen vitatható. A korai kapitalista eredeti felhalmozás, az olcsó természet (a „nők, természet, gyarmatok”) kisajátításának a modern osztályképződést megelőző logikájának a kiterjesztése minden utólagos fölhalmozási ciklusra, azaz végeredményben: a tőke-fizetetlen munka *versus* tőke-bérmunka aszimmetriájának az általánosítása történeti árnyalásra, kiigazításokra szorul. A fosszilis kapitalizmus esetleg az absztrakt társadalmi természet, a külső és egyben hatalmilag leértékelt, kisajátított természet értelmében tekinthető az „olcsótermészet”-logika folytatásának, de a kisajátítás-kizsákmányolás, az újratermelés-termelés aszimmetriája értelmében már nem. Mint ahogy ahhoz sem férhet kétség, hogy a jelenlegi ökológiai válság, a klímaváltozás magyarázatában elsősorban a fosszilis üzemanyagok égetésén alapuló ipari kapitalizmus logikájának a föltárása releváns, a mezőgazdaság válságára összpontosító világökológiai értelmezés pedig kevésbé az.

A történeti ágenciát érintő eltéréseken túl, az anyagcsere-szakadás és a világ-ökológia elméletei közötti vitában végeredményben két eltérő episztemológiai, illetve ontológiai modell ütközik egymással. Az anyagcserezakadás-iskola szerint a szocio-ökológiai metabolizmusban bekövetkezett törésnek két oldala van: egyrészt a kapitalista termelés következtében törés következik be társadalom és természet között – előbbi elidegenedik az utóbbitól. Másrészt pedig törés figyelhető meg magán a természetben is, amely a biofizikai ciklusok szakadásában nyilvánul meg. Ez az irányzat végeredményben e két folyamat, a társadalom elidegenedése és az *objektív* természeti valóság anyagcsere-szakadása megfeleltetésével magyarázza a környezeti válságot. Ezzel szemben Moore ugyanezt az ökológiai válságot az olcsó természet kisajátítására épülő kapitalista értékesüléssel magyarázza, amelyet az értékelt produktív és a leértékelt, természeti reprodukív szféra ellentmondásos egysége, illetve dialektikája működtet. Ez a dialektika nála a társadalom és a természet egy olyan *internális korrelációjában* bomlik ki, amelyen belül az objektív, biofizikai anyagcsere-szakadás, egyáltalán: az objektív ökológiai vagy természeti határok nem tematizálhatók.

Moore értéktörvényében valóban tetten érhető egy transzhistorikus elem (bár nem az anyagcserezakadás-iskola kritikája értelmében). Szerinte minden civilizációt az általában értett értékviszonyulás, azaz értékelés és nem, illetve leértékelés dialektikája strukturál (Moore 2015: 61). A kapitalizmus ennek a dialektikának egy sajátos történeti változata, amelyben az érték (a kapitalista gazdagság) értékesülése egyfelől a nyilvános bérmunka kizsákmányolásának az értékelésén, másfelől az emberi és nem emberi természet (nők, rabszolgák, természet, gyarmatok) kisajátításán, azaz nem vagy leértékelésén keresztül működik. A kapitalista történeti-gazdasági intézmény, az értékesülés (és szubsztanciája: az absztrakt munka) felosztása a kizsákmányolás általi termelés gazdasági és az újratermelés kisajátításának a gazdaságon kívüli szférájára Moore-nál valójában az értékelés/leértékelés előzetes, transzhistorikus dialektikájába íródik bele.

A világökológiai diskurzusban azonban ez a két szint, a transzhistorikus értékviszonyulás és a történeti, a kapitalista értékesülés szintjei egymásba csúsznak. Moore elmulasztja a *kapitalista értékesülés historizálását*: a bérmunka általi értéktermelés és az ennek eltagadott alapjaként működő leértékelt természeti reprodukció kisajátításának a dialektikáját egy *transzhistorikus kapitalista értékesülés* perspektívájából elemzi. A leértékelt természeti reprodukció újraértékelése (teoretikus feltárása) is kapitalocentrikus perspektívából történik: a bérmunka-tőke viszony mögötti, rejtett fizetetlen természeti reprodukciós „munkát” Moore úgy fedi fel, hogy egyben meg is próbálja integrálni ebbe a viszonyba. Úgy akarja értékelni (az értékviszonyulás értelmében), hogy egyben integrálja is azt a kapitalista értékesülésbe. Például az a tézis, hogy a kapitalista értékesülés, a társadalmilag szükséges munkaidő felhalmozásának történeti és strukturális előfeltétele a „társadalmilag szükséges

fizetetlen munka” (Moore 2015: 74), egy történetileg érvényes összefüggést fogalmaz meg. De amint a társadalmilag szükséges munkaidő és fizetetlen munka közötti időbeli aszimmetriát magát akarja kvantifikálni (például az ökoszisztémák fizetetlen munkáját a világ GDP-jének a 70-250 százalékára – sic! – taksáló adatra hivatkozik; Moore 2015: 71), Moore a szó szoros értelmében naturalizálja az érték, a pénz történeti-kapitalista reális absztrakcióját: *a kapitalista értékesülést belevetíti a természetbe*. A fizetett bérmunka és a természet fizetetlen „munkájának” viszonya valójában nem kvantifikálható, nem integrálható az érték munkaelméletébe. A természet leértékelt reprodukciós „munkájának” az újraértékelése éppenséggel azt feltételezné, hogy a kapitalista értékesülés- és munkafogalomtól, a bérmunka-tőke viszonytól függetlenül gondoljuk el azt. (Egy, a világökológia elméleti alapvetése által indokolt analógiával élve: az olasz feminista mozgalomnak a „háztartási munkáért bért” követelése nem öncél volt, nem a háztartási fizetetlen munka kommodifikációjára, hanem végeredményben a munka elutasítására, azaz a bérmunka társadalmának a megkérdőjelezésére irányult – magára a férfi bérmunkára és női reprodukív munkára való kapitalista felosztásnak a felszámolására törekedett.)

A kapitalista értékesülés historizálása ezzel szemben azt jelentené, hogy magát az értékelt bérmunka és a leértékelt természeti reprodukció kapitalista felosztását historizáljuk. Ez azonban – az értékkritika radikális normatív elgondolásával összhangban – csakis magának az értéknek, a társadalmi gazdagság kapitalista (az absztrakt munka-, illetve időmennyiséggel operáló) mértékének a fölszámolásával lehetséges.

Normatív értelemben végül az anyagi gazdagság termelésének az érték-többlet-termelés logikája alóli emancipációjának két eltérő – de akár egymást kiegészítő – elméleti javaslatához érkeünk el. Az anyagcsereszakadás-iskola szerint a használatiérték-termeléssel azonosított társadalmi anyagcserét kellene fölszabadítani a csereérték-termelésnek, illetve általában az értéknek való alárendeltsége alól. A Moore-i érték-törvény historizáló korrekciója értelmében pedig – túl a használati érték/érték termelési szférán belüli ellentmondásán – magát az értékelt termelési és a leértékelt újratermelési szféra közötti dialektikát – végeredményben az olcsó természet érték-törvényét kellene meghaladni.

EGY POSZTKAPITALISTA ÖKOPOLITIKA FELÉ

Az olcsó természet kisajátítására épülő érték-törvény minden jel szerint végső soron szétfeszíti a munkaérték-elmélet kereteit, bár attól még összehangolható marad egy részben marxi, részben kiterjesztett – a marxista feminizmusból, illetve Luxemburg

tőkefelhalmozás-elméletéből inspirálódó – kapitalizmusfelfogással. A világekológiai diskurzus a kapitalista rendszer egy olyan koncepciójába illeszkedik, amelyben a kizsákmányolás általi termelés és az élet szocioökológiai újratermelése egymásba fonódó, egymást kölcsönösen feltételező aspektusok. Ily módon – Nancy Fraser összegzését alkalmazva (Fraser 2014) – a kapitalizmus egy kiterjesztett, háromszintes felfogásához jutunk: a piaci árucseré fetisiztikus dimenziója és a kapitalista „termelés rejtett műhelye” (Marx 1974: 167), azaz a többletmunka kizsákmányolása mögött egy még rejtettebb harmadik dimenziót is figyelembe kell vennünk: a tőkefelhalmozás olyan nem gazdasági háttérfeltételeinek a dimenzióját, mint a társadalmi reprodukció és a természet kisajátítása (és még sorolhatnánk: a demokratikus politika, a kulturális-kreatív és digitális közjavak, „commons”-ok, az alulfoglalkoztatottak, a prekárius vagy sérülékeny foglalkoztatottak és a munkanélküliek kortárs „tartalékhadserégének” stb. a kisajátítása). A társadalmi és természeti újratermelés kisajátítása – és ezzel szoros összefüggésben a nemi és faji elnyomás, az ökológiai válság, az alulfoglalkoztatottság és a munkanélküliség, a főlegpopulációk kirekesztése stb. – a kapitalizmus strukturális mozzanata. Egy ilyen, a kizsákmányolás általi termelés és a szocioökológiai reprodukció kisajátítása közötti – nem aszimmetrikus, hanem – kölcsönös összefüggést hangsúlyozó kapitalizmuskoncepciónak a kapitalocén-diskurzus normatív következményei – amelyekre befejezésül most kitérek – artikulálásában is fontos szerepe lehet.

Jól tudjuk, hogy a klímaváltozás, a környezeti válság elleni küzdelem egy sor, a fosszilis kapitalizmus energiafelhasználását érintő radikális ipari-technológiai változtatást igényel. Csak egy párat említve: a fosszilis üzemanyag-kitermelés és a hőerőművek fokozatos leállítása, nem fosszilis, környezetkímélő energiára (elsősorban szél- és napenergiára) való áttérés; a légi, tengeri és közúti közlekedés fokozatos átváltása más energiafelhasználású tömegközlekedési rendszerekre; az ipariról egy ökológiai mezőgazdaságra való áttérés, a húsipar fölszámolása stb. Mindezek nyilvánvalóan csak annak a társadalmi-gazdasági struktúrának a mélyreható megváltoztatásával lehetségesek, amelybe ezek a fosszilis kapitalista technológiák beleágyazódtak (amihez persze a „zöld növekedés” és általában a „zöld kapitalizmus” különféle képtelen vágyálmait is el kell engedni).

Egy radikális, posztkapitalista irányultságú ököpolitikának tehát a tőke, az érték-többlet végtelen mennyiség-növelésére irányuló, egyenlőtlen osztályviszonyok által szabályozott kapitalista termelés fölszámolására kell törekednie: az értéktermelést a tényleges társadalmi szükségleteket kielégítő társadalmi gazdagság kollektíven és demokratikusan szabályozott termelésével kell felváltani. Ehhez viszont mind az értéktermelésének, mind újratermelésének az uralmi-hatalmi kontextusát is radikálisan meg kell változtatni. Azaz nemcsak a bérmunka kizsákmányolását, hanem a szocioökológiai

reprodukciónak kiterjesztett kapitalizmuskon-
cepciójának kétségbevonhatatlan érdeme, hogy lehetővé teszi a bioszféra válságának az összekapcsolását nemcsak az osztály-, hanem egyben a biopolitikai mozgalmakkal is. Egy radikális ökopolitikának a kizsákmányolás és az osztályegyenlőtlenség mellett olyan, a társadalmi-természeti reprodukció szféráját strukturálisan meghatározó problémákra is megoldást kell keresnie, mint a prekárius munka és a munkanélküliség, a fölslegpopulációk kismimmizése, a nemi és faji elnyomási és erőszakviszonyok stb.

Ugyanakkor azonban az újratermelés kisajátításának az egyoldalú, a termelés osztálykontextusának a rovására történő privilegizálása nemcsak munkaérték-elméleti, hanem normatív problémákat is fölvet: a világoökológiai elemzésből olykor mintha a fizetetlen munkát és az olcsó természetet kisajátító, de osztályviszonyoktól mentes tőke anonim és absztrakt értékesülése rajzolódna ki, ami azzal a veszéllyel jár, hogy a radikális ökopolitika figyelmét éppen a többletértéket kisajátító osztályról, a kapitalistákról tereli el. Márpedig, amint arra Naomi Klein is figyelmeztet, a klímaváltozás elleni küzdelem fő ellenfele jelenleg éppen a neoliberais államot foglyul ejtő tőkés elit: „Azért vagyunk elakadva [a szén-dioxid-kibocsátás visszaszorításával a globális felmelegedés elleni küzdelemben], mert azok az intézkedések, amelyek a legjobb esélyt nyújtanák a katasztrófa elkerülésére – és amelyek a széles többségnek kedveznének – rendkívül fenyegetőek egy kisszámú elit számára, amely a gazdaságot, a politikai folyamatokat, és a média nagy részét a hatalmában tartja” (Klein 2014: 21).

Végül, egy radikális ökopolitika nem elégedhet meg a kapitalista termelés és újratermelés uralmi-hatalmi kontextusa fölszámolásának a programjával. A tőke értékesülésének a meghaladása nem valósítható meg a végtelen érték-többlet-növelés önjáró és környezetpusztító taposómalmával összefonódott kapitalista tudomány és technológia meghaladása –posztkapitalista tudományos-technológiai fordulat nélkül.

Ezzel a kapitalocén-diskurzus egy általános hiányosságához érkeztünk: az ökológiai válság alternatív értelmezése és az ebből eredő normatív ökopolitika nem igazán foglalkozik a válság meghaladásának tudományos aspektusaival. Nem veti fel azt a kérdést, hogy lehetséges-e egyáltalán posztkapitalista ökológikus tudomány és technológia. A Moore-i világoökológia nem historizálja a kapitalista értékviszonyulás tudományos dimenzióját: azaz azt, ahogy a tudomány a maga feltérképező, standardizáló és kvantifikáló gyakorlataival létrehozta a külső természet koncepcióját, ami előfeltétele volt az olcsó természet kisajátításának. A természeti reprodukciót kisajátító tőkefelhalmozás történetileg kétségkívül fölhasználta a modern tudomány természetabsztrakcióját, ám ez a viszony fordítva nem föltétlenül érvényes: az absztrakt természet koncepciója nem függ szükségszerűen a kapitalista absztrakt munkától, értéktermeléstől. Ugyanis nem önmagában a külső természet tudományos reális absztrakciói, hanem az olcsó természet

kisajátításának alárendelt tudományos-technikai, tudástermelési gyakorlatok vezettek a jelenlegi környezeti válsághoz. Sőt paradox módon ugyanez az absztrakciós módszer (például a geológia és a Föld-rendszer tudománya) teszi lehetővé az általános ökológiai válságnak a tudományos bizonyítását. (Az anyagcsereszakadás-iskolának kétségkívül ére nye, hogy a Moore-i világekölógia episztemológiai alapvetésétől eltérően – amelyben az objektív ökológiai vagy természeti határok nem tematizálhatóak – tényleges interakciót képes kialakítani a Föld komplex rendszerét egyfajta általános metabolizmusként elemző tudományos diskurzussal, például a klímaváltozás, a szén- és a nitrogénciklusok megbomlásának az anyagcsere-szakadásként való értelmezésével.)

A világekölógiának és általában a kapitalocén-diskurzusnak tehát a következő kérdést is föl kell tennie: lehetséges-e az olcsó természet kisajátítása utáni posztkapitalista tudomány és technológia? Lehetséges-e olyan új „emberiség-a-természetben” internalitás, olyan új természetalakítás, amely a „kapitalizmus-a-természetben” internalitását meghaladva immár nem a természet leértékelésére és a társadalmi-természeti reproduk tív munka kisajátítására épül? A környezeti válság csak akkor haladható meg, ha a radikális ököpolitika az osztály- és biopolitikai mozgalmakkal együtt a tudományt és a technoló gjiát is a kapitalizmus tőkefelhalmozó világekölógiai praxisa ellen fordítja.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Arrighi, Giovanni (1994): *The Long Twentieth Century*. Verso.

Burkett, Paul (1999): *Marx and Nature. A Red and Green Perspective*. St. Martin's Press.

Chancel, Lucas – Piketty, Thomas (2015): Carbon and Inequality: From Kyoto to Paris. In: *Paris School of Economics*, 3rd November.

Crutzen, Paul J. (2002): Geology of mankind. In: *Nature*. Vol. 415., No. 3.: 23.

Dalla Costa, Mariarosa – Selma, James (1972): *The Power of Women and the Subversion of the Community*. Falling Wall Press.

Foster, John Bellamy (1999): Marx's theory of metabolic rift: classical foundation for environmental sociology. In: *American Journal of Sociology*, Vol. 105., No. 2.: 366–405.

Foster, John Bellamy (2000): *Marx's Ecology: Materialism and Nature*. Monthly Review Press.

Foster, John Bellamy (2016): Marxism in the Anthropocene: Dialectical Rifts on the Left. In: *International Critical Thought*, No. 6.: 393–421.

Foster, John-Bellamy – Clark, Brett – York, Richard (2010): *The Ecological Rift. Capitalism's War on the Earth*. Monthly Review Press.

- Foster, John Bellamy – Angus, Ian (2016): In Defense of Ecological Marxism: John Bellamy Foster Responds to a Critic. In: *Climate and Capitalism*, 6 June. <https://climateandcapitalism.com/2016/06/06/in-defense-of-ecological-marxism-john-bellamy-foster-responds-to-a-critic/>
- Foster, John Bellamy – Burkett, Paul (2018): Value Isn't Everything. In: *Monthly Review*, 01. November. Interneten: <https://monthlyreview.org/2018/11/01/value-isnt-everything/> (Letölve: 2019.04.06.)
- Federici, Silvia (2012): *Revolution at Point Zero. Housework, Reproduction and Feminist Struggle*. PM Press.
- Fraser, Nancy (2014): Behind Marx's Hidden Abode. For an Expanded Conception of Capitalism. In: *New Left Review*, No. 86.: 55–72.
- Harvey, David (2003): *The New Imperialism*. Oxford University Press.
- Harvey, David ([2004] 2009): Az „új” imperializmus. Felhalmozás kismemzés ált. In: *Fordulat*, No. 9.: 78–115.
- Jappe, Anselm (2003): *Les Aventures de la marchandise. Pour une nouvelle critique de la valeur*. Denoël.
- Klein, Naomi (2014): *This Changes Everything. Capitalism vs. the Climate*. Penguin Random House.
- Luxemburg, Rosa (2015): *The accumulation of capital*. In: Hudis, Peter – Le Blanc, Paul (szerk.): *The Complete Works of Rosa Luxemburg. Volume II. Economic Writings 2*. Verso.
- Marx, Karl (1967): *A tőke. I. könyv*. Kossuth.
- Marx, Karl (1974): *A tőke. III. könyv*. Kossuth.
- Malm, Andreas (2013): The Origins of Fossil Capital: From Water to Steam in the British Cotton Industry. In: *Historical Materialism*, Vol. 21., No. 1.: 15–68.
- Malm, Andreas (2015): *Fossil Capital: The Rise of Steam-Power and the Roots of Global Warming*. Verso.
- Malm, Andreas ([2017] 2019): Forradalmi stratégia egy felmelegedő világban. In: *Fordulat*, No. 25.: 196–218.
- Malm, Andreas (2018): *The Progress of this Storm. Nature and Society in a Warming World*. Verso.
- Malm, Andreas – Hornborg, Alf ([2014] 2019): Emberi tényező? Az antropocén-narratíva kritikája. In: *Fordulat*, No. 25.: 5–16.
- Mies, Maria (1986): *Patriarchy and Accumulation on a World Scale. Women in the International Division of Labour*. Zed Books.
- Moore, Jason (2015): *Capitalism in the Web of Life. Ecology and the Accumulation of Capital*. Verso.

- Oxfam (2015): Extreme Carbon Inequality. Oxfam Media Briefing, 2 December.
- Postone, Moishe (1993): *Time, Labour, and Social Domination: A Reinterpretation of Marx's Critical Theory*. Cambridge University Press.
- Szigeti Attila (2018): Értékkritika. In. Kiss Viktor – Földes György – Antal Attila (szerk.): *Marx... Interpretációk, irányzatok, iskolák*. Napvilág Kiadó.
- Sohn-Rethel, Alfred (1978): *Intellectual and Manual Labour*. Atlantic Highlands.
- Steffen, Will – Crutzen, Paul – McNeill, John (2007): The Anthropocene: Are humans now overwhelming the great forces of nature? *Ambio*, Vol. 36., No. 8.: 614–621.
- Steffen, Will – Grinevald, Jacques – Crutzen, Paul – McNeill, John (2011) The Anthropocene: Conceptual and historical perspectives. *Philosophical Transactions of the Royal Society A*, Vol. 369.: 842–867.

Gille Zsuzsa

LÉTEZIK-E SZOCIALOCÉN?

BEVEZETŐ: SZOCIALIZMUS ÉS ANTROPOCÉN

Mi a kapcsolat az antropocén és az államszocializmus között? Ez együgyű kérdésnek tűnhet, ugyanis az már a vonatkozó szakirodalom felületes tanulmányozásából is kiderül, hogy a szocializmushoz, a kommunizmushoz vagy a Szovjetunióhoz akár csak távolról is kapcsolódó fogalmak kizárólag akkor bukkannak fel az antropocénnel foglalkozó szövegekben, amikor a globális ökológiai válság jövőbeni megoldásának politikai lehetőségeiről van szó. Balogh Róbert történész nemrégiben megjelent írását (2018) kivéve úgy tűnhet, hogy ennek a kérdésnek nem sok jelentősége van.

Az egykori Második világ történetét ismerő emberek minden bizonnyal fel tudják idézni a régió elpusztított tájainak képét és/vagy a propaganda plakátokat, amelyek magabiztosan ünnepezték az emberiség képességét arra, hogy a természetet radikálisan átváltoztassa. Valóban csábító dolog egyenlőségjelet tenni a természet korai kommunista ábrázolása és a Nyugat múltja közé. Hiszen a 18. és 19. század Amerikájához és Nyugat-Európájához hasonlóan az államszocialista blokkra is jellemző volt a modern ipar, a nagyszabású infrastrukturális beruházások és a városi látképek esztétizálása. Az akkoriban uralkodó gondolkodásmód valahogy így foglalható össze: „gyorsan megépítjük ezt a gyárat, utat, erőművet stb. a régóta megtagadott emberi szükségletek kielégítése érdekében, a következményekkel pedig majd később foglalkozunk” – ez pedig kiegészült a következő feltevessel: „semmilyen következmény nem lehet elég súlyos ahhoz, hogy lelassítson bennünket; amennyiben ez mégis bekövetkezik, akkor a szocialista mérnökök és munkások leleményessége biztosan megoldja majd a problémát.” Szocialista leírásokban – például propagandaanyagokban – gyakran állították szembe a nagy átalakulást megelőző és az azt követő állapotokat. Sokszor felbukkan ezeken egy elmaradott vagy lepusztult táj vagy városi tér képe, amely egy radikális átalakításnak – egy gyárnak, erőműnek, infrastrukturális beruházásnak, talajrendezésnek vagy egy modern funkcionális lakóépületnek – köszönhetően vált hasznossá. A hasznosság fogalma központi jelentőséggel bírt mind a propagandisztikus leírásokban, mind a természet átalakításával kapcsolatos elgondolásokban. Egy folyó teljesen haszontalan egészen addig, amíg energiáját fel nem használják egy vízerőműben. Egy erdő nem hasznos, amíg ki nem irtják. Egy mező a rá épített ipari létesítmény, vagy a területén használt mezőgazdasági nagygépek révén nyeri el hasznosságát. Ez a modernizmus ismerős közhelye, ám a szocialista kontextusban világosan meg van nevezve a modernizáció haszonélvezője: az ipari munkásosztály.¹

1 Hasonló témájú amerikai propagandaanyagokban például a folyamat haszonélvezői az „elmaradott indiánok”, vagy a nemzet egésze.

Emellett sokan – Magyarországon legalábbis – burzsoá időtöltésként tekintettek a természetvédelem 20. század elején meghonosodott formáira, mint például a madarászatra, vagy a természetjárásra, noha az utóbbinak erős munkásmozgalmi gyökerei voltak, (ld. K. Horváth 2013). Ez azonban nem jelenti azt, hogy semmilyen figyelem nem irányult egy sajátosan szocialista kiránduló hagyomány meghonosítására (ld. Bódai 2012) vagy zöld terekre: ugyan kialakításuk jellemzően a lakótelepek építésének utolsó lépése volt, a zöldövezeteket a szocialista életmód, a kemény munka és az értelmes kapcsolódás alapvető hozzávalójának tekintették. A szabadban való időöltés, a friss levegő élvezete és a napozás az egészségmegtartás fontos elemeiként voltak beállítva. Ugyanakkor a városokon kívül megtalálható természetre, a kertekre, szőlőbirtokokra, kiterjedt termőföldekre jórészt egy régi civilizáció maradványaiként tekintettek, amelyek túlzottan ki voltak téve a természet önkényének és nem voltak eléggé átfórmálva vagy a szocialista termelés és életmód szolgálatába állítva. Marxista terminológiával kifejezve: ezek továbbra is a szükségletek birodalmát testesítették meg a szabadság birodalma helyett. Ez a felfogás részben kulturális asszociációknak volt köszönhető – elég csak „a falusi élet bárgyúságáról” szóló idézetre (Marx és Engels ([1848] 1959) gondolnunk –, másrészt pedig annak a politikai beállítódásnak, amely a mezőgazdasági területeket az idegennek vagy legjobb esetben is csak szimpatizánsnak tekintett, mindig gyanakvással méricskelt parasztsághoz kötötte.

Az antropocén-érv képviselői szerint a természet ilyen reprezentációja általános jelenség, nincs benne semmi egyedi: nem más ez, mint a modern Ember önhittsége. És éppen ez a lényeg: a kapitalista geopolitikai rendszer ősellensége hiába épült más föltevésekre a társadalom és természet viszonyát illetően, és hiába tűzött ki radikálisan más célokat a természet használatával kapcsolatban, a végeredmény ugyanaz a modernista rémálom lett, amit a meghaladni kívánt osztálytársadalom is eredményezett. Miért történt mindez? Talán a technológiai és tudományos racionalitás kérlelhetetlen determinizmusa lehet az oka, mint ahogy azt a frankfurti iskola gondolkodói állították? Vagy igaza volt Leninnek és ez az eleve elvetélt „szocializmus egy országban” kísérletének nem kívánt mellékterméke volt? Vagy arról van szó, hogy az államszocialista kísérlet egy már létező kapitalista világrendszeren belül valósult meg? Véleményem szerint a válasz attól függ, hogy pontosan milyen léptéken vizsgáljuk a problémát.

Ezen a ponton fontos megjegyezni, hogy a globális ökológiai probléma kérdését először szovjet tudósok és nem nyugati ökológusok kezdték feszegetni. Ahogy a kommunizmusnak is globálissá kellett volna válnia ahhoz, hogy győzhessen, a fenntartható társadalom kialakításához is erre lett volt szükség. A természet feletti uralom korlátozása helyett a témával foglalkozó szovjet kutatók azzal voltak elfoglalva, hogy kidolgozzák a természeti erőforrások menedzselése és a Föld ökológiájára gyakorolt emberi hatások mérséklése közötti koordinációt. Ezen dolgozott többek közt az orosz Nyikita Mojszejev

is, aki az 1980-as években a globális bioszféra ellenőrzését végző számítógépes ellenőrző rendszer kiépítésébe kezdett (Rindzevičiūtė 2018). Gyakran elfelejtődik, hogy Paul Crutzen, az antropocén elmélet kidolgozója fontos inspirációként hivatkozott a szovjet tudományos eredményekre, konkrétan arra a nemzetközi kutatói hálózatra, amelyben felbukkantak és szárba szökkenek olyan korai elképzelések, mint a bioszféra vagy a nooszféra fogalma.² „Vernadskij a nooszférát az élőanyag-fejlődés egy szakaszának tekintette, amelyben az emberiség geológiai erővé lép elő és az emberi elme (oroszul: *razum*) a változás motorjává válik” (Rindzevičiūtė 2018: 2). Ezt az elvont filozófiai elgondolást Mojszejev olyan elméletté kívánta alakítani, amely segítségével az alkalmazott tudomány új irányelveket tud kidolgozni. A fogalom Crutzennel közös munkájuk során is előkerült, amikor a nukleáris tél szimulációján dolgoztak, miközben Reagan a csillagháborús elképzelései népszerűsítése érdekében igyekezett az amerikai állampolgárok számára elfogadhatóvá tenni a „korlátozott nukleáris csapás” gondolatát. Bár meglepőnek tűnhet a vasfüggönyön átívelő együttműködés egy ilyen ideológiailag terhelt kérdésben, a kooperáció látványosan illusztrálta azt a gondolatot, miszerint semmilyen fal, függöny vagy határ nem képes gátat vetni egy olyan nagyszabású környezeti vagy emberi katasztrófának, mint amit például több nukleáris töltet felrobbantása okozna az északi féltekén, vagy mint amivel a globális klímaváltozás fenyeget napjainkban. Mindezzel arra kívánok rávilágítani, hogy a szocialista tudósok, gazdasági döntéshozók és politikai elemzők részéről létezett egyfajta igény az államszocializmus természetéhez fűződő viszonyának feltérképezésére, amely számukra azonnal egy nemzetközi, sőt globális viszonyba ágyazódott.

Veszélyes lenne azonban kizárólag a globális léptéket elemeznünk, amikor arra keressük a választ, hogy hol helyezkedik el a Szovjetunióban 1917 és 1991, valamint Kelet-Európában 1947–1948 és 1989 között létezett szocializmus az antropocén nagy narratívájában. Végző soron az antropocén-diskurzus távlati perspektívájából a központi tervezés évtizedei apró köztájként tűnnek csupán. Legalábbis ez a helyzet azokkal az időszámításokkal, melyek a mezőgazdaság kialakulását, az ipari forradalmat, vagy a fosszilis energia uralmát jelölik meg az antropocén korszak kezdetének. De elnézhetjük-e az államszocializmus mellőzését azokban a történeti munkákban, amelyek a valódi fordulópontot a Steffen és társai (2015) által „nagy gyorsulásnak” nevezett jelenséghez kötik, amely közvetlenül a második világháború után vette kezdetét? Milyen módon lehetne beemelni az európai, latin-amerikai, ázsiai vagy afrikai államszocializmusok ökotörténetét ezekbe a narratívákba? Erre négy lehetséges módot határoztam meg, egy-egy állítás formájában:

2 A nooszféra a Földnek az ember tevékenysége által befolyásolt övezete.

- 1) Az államszocializmus a kapitalizmussal lényegében egyenlő mértékben volt hatással a természetre.
- 2) Termelési módja és ideológiája miatt az államszocializmus nagyobb romboláshoz és a bioszféra nagyobb fokú átalakulásához vezetett, mint amire a kapitalizmus egyedül képes lett volna.
- 3) Mivel egy globális geopolitikai ellentét jelentős környezeti költségekkel (köztük alternatív költségekkel) jár, ezért az államszocializmus hozzájárult a romlás fokozásához.
- 4) Az államszocializmus az antropocén történetében egyfajta törést jelentett, mely során rövid időre mérséklődött a környezetpusztítás.

Vegyük sorra a fenti állításokat.

A VILÁGRENDSZER-ELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉS

Mivel a csúcsideőszakban a világ népességének harmada élt valamifajta szocialista rendszerben, ezért csak abban az esetben lehet amellett érvelni, hogy a szovjet blokk nem volt a kapitalizmusénál sem kisebb, sem nagyobb befolyással az emberiség természetére gyakorolt hatására, ha tagadjuk ezen társadalmak természethez való viszonyának sajátosságait. Ezen állítás mögött általában két explicit vagy implicit föltevés húzódik meg. Az egyik szerint a központi tervezéssel működő gazdaságok – némelyik nyugat-európai szociáldemokrata rendszerhez hasonlóan – lényegében államkapitalizmusok voltak: azaz olyan kapitalizmusok, amelyekben a termelőeszközöket az állam birtokolta. A másik, egy fokkal gyakrabban felbukkanó föltevés szerint ezek a társadalmak szerves részei voltak a kapitalista világrendszernek, a tulajdonviszonyok átalakítása és a gazdasági fejlődés megszervezése következtelen félperifériás stratégiák voltak a világrendszerben betöltött szerepeik megtartására, vagy javítására. Ahogy Andre Gunder Frank (1992: 42) fogalmazott:

„Nem lehet azt állítani tehát, hogy Kelet-Európa, vagy akár a Szovjetunió egy külön 'rendszerben' létezett volna, amely a vesztüket okozta. Éppen ellenkezőleg, bukásukhoz az vezetett, hogy ugyanannak a világ gazdasági rendszernek voltak a részei, mint mindenki más. Nem mintha lett volna más választásuk!”

AZ ÖKOLIBERÁLIS MEGKÖZELÍTÉS

Ugyan akkoriban nem az antropocénnel kapcsolatban alkalmazták, de a második állítás – miszerint az államszocializmus a kapitalizmusnál lényegesen nagyobb mértékben rombolta a természetet – rendkívül népszerű volt az 1970-es és 1980-as években a nyugati liberális politikai irodalomban. Mivel egy továbbra is meglehetősen népszerű gondolatról van szó, és mivel ez gyakorolta a legnagyobb hatást a poszt szocialista átalakulás környezeti következményeire, ezért kicsit bővebben kell foglalkozni vele. Az egykori kommunista országok tájainak vizuális reprezentációjában gyakran jelentek meg képek egymás mellett sorjázó kéményekről, korommal szennyezett házakról, parkokról és arcokról. Emellett gyakran ábrázoltak omladozó, romos városképeket és szürke belvárosokat, melyek autói és autóbuszai a nyugati nézők számára a két világháború közötti időszakból ottmaradt relikviáknak tűntek. A technológiai elmaradottság és a környezeti erózió párba állítása azt sugallta, hogy az alulfejlettség okozza a környezetszennyezést.

Az elmaradottság mellett sokan a központi tervezésre épülő egypártrendszer sajátosságait emelték ki a környezetrombolás egyik fő okaként. Egy elterjedt nézet szerint mivel az állam birtokolta a termeléseszközöket, ezért érdekkonfliktus alakult ki a termelés és a környezetet érintő szabályozás között (Goldman 1972). Eszerint az érvelés szerint magántulajdon és piaci mechanizmusok hiányában a szocialista vállalatokat semmi nem ösztönözte a hatékony termelésre és a környezeti szempontok figyelembevételére. Ezeket az állításokat a szocialista termelés magas anyagigényét mutató, hiányos statisztikai adatokkal támasztották alá. Egy másik nézőpont szerint a demokrácia hiánya és a cenzúra volt az alacsony környezettudatosság és a környezetvédő mozgalmak gyengeségének az oka (Ziegler 1992). Ezt alátámasztandó Csernobil szolgált tökéletes példaként. Ezen érvek fényében természetesnek tűnt az a várakozás, hogy az államszocializmus összeomlása Kelet-Európa zöld fordulatát hozza majd magával. Természetesen voltak páran, akik úgy gondolták, hogy ez a folyamat nem zajlik majd automatikusan. Ebből kifolyólag az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején vita bontakozott ki arról, hogy a frissen demokratizálódott kelet-európai országok előbb a piacgazdaságot építsék ki, és csak aztán foglalkozzanak a környezetvédelmi szabályozással, vagy inkább a környezeti szempontokat mérlegelve és azokhoz igazítva alakítsák ki a piaci intézményeket és a gazdaságpolitikát. Ugyanakkor egyik fél sem kételkedett abban, hogy a szennyezett múltat egy tisztább jövő váltja majd fel.

Mivel jelentős átfedés volt az 1980-as évek végének környezetvédő aktivistái és az ellenzék politikai és gazdasági értelemben liberális szereplői között, ezért a liberális környezetvédelmi diskurzus került hegemon pozícióba. Fontos felidézni, hogy az 1980-as évek során Magyarországon a reformközgazdászok az államot mint a gazdaságon

kívül álló erőt festették le, amely állandóan beavatkozik a gazdaság egyébként autonóm szférájába (Veress 1982, Simai 1990, Szlávik 1991). Ennek megfelelően a környezeti szempontokat szem előtt tartó kritika figyelme elsősorban a nagyszabású, olykor megalomán beruházásokra – például erőművek és vízduzzasztók építésére – irányult és ezeket jelölte meg a szocialista környezetrombolás paradigmatis eseteiként, gondoljunk csak a bős–nagymarosi vízlépcső elleni megmozdulások szerepére a rendszerváltásban. Az állami vállalatok kisebb léptékű, hétköznapi környezetszennyezése ritkán került szóba. E szerint a későszocializmusra jellemző sajátos környezetvédelmi diskurzus szerint az állami cégek voltaképpen a kapitalista magánvállalatok megfelelői voltak, csak éppen agyonnyomta őket az állami szabályozás terhe.³ Leegyszerűsítve: szerintük a tervezés ugyanazt a funkciót töltötte be az államszocializmusban, mint a piac a kapitalizmusban. A reformista szakirodalom szerint a szocialista menedzserek dilemmája egyfajta költség-haszon problémaként jelent meg: mivel a terv teljesítése nagyobb jutalommal járt, mint amekkora bevételkiesést jelentett egy-egy környezetvédelmi megfontolásból kiszabott büntetés, ezért a menedzsment általában az előbbit választotta. „Több orosz közgazdász is arról panaszkodott, hogy a szovjet menedzserek gyakran hajlandóak tudatosan megszegni a környezetvédelmi előírásokat és kifizetni az ezért kiszabott büntetést, csak hogy időre teljesítsék a tervet és így felmarkolják az ezért járó bónuszokat” – írja Goldman (1972: 173). E szerint a gondolatmenet szerint valójában a központi tervezés volt felelős a környezetszennyezésért, a vállalatvezetők pedig – bár módjukban állt volna környezetbarátabb gyakorlatokat választani – egyéni anyagi érdekeik mentén cselekedtek. Ez az érv nem csak a büntetések és bónuszok szofisztikált rendszerét feltételezte, hanem azt is, hogy a pénz önmagában hatékony ösztönző volt. A kelet-európai környezetszennyezés ehhez hasonló nyugati ábrázolásai azonban a központi tervezés természetének és logikájának alapvető félreértésén alapultak, és a központi tervezést lényegében a kapitalizmus hiányos másolatának tekintették.

Ezzel az elképzeléssel szemben dolgoztam ki a központi tervezés egyedi jellemzőkkel bíró, *sui generis* megközelítését, amelyben a tervező központ és a szocialista menedzserek logikáját és érdekeit a krónikus hiány és az abból fakadó túlélési stratégiák alapvetően korlátozzák. Ahelyett, hogy elfogadnám a használati érték és a csereérték közötti konfliktus mindenütt jelenlétét, és ezáltal az államszocializmust a nyugati kapitalizmus tökéletlen másának tekinteném, inkább a szocialista gazdaság és politika sajátosságait elemző írásokból indultam ki, amelyeket például Fehér, Heller és Márkus

3 Az az értelmezése, amely a zöld liberalizmust mint sajátosan későszocialista jelenséget írja le, összhangban van Johanna Bockman kutatásával a neoliberalizmus szocialista gyökereit illetően (Bockman 2007; Bockman és Eyal [2002] 2014).

([1983] 1991), Konrád és Szelényi ([1979] 1989), valamint Kornai János (1980) neve fémjelez. Egy korábbi írásomban (Gille 1997) rámutattam, hogy a központi tervezés rendszerében az adminisztratív használati érték és a szívességérték (*favor value*) rendszeresen összeütközésbe került a használati értékkel. Más szóval: a természeti erőforrások és a környezet értékét nem az határozta meg elsősorban, hogy mennyiben voltak képesek kielégíteni alapvető emberi igényeket, hanem az, hogy tulajdonosaik vagy menedzsereik pozícióját mennyiben voltak képesek erősíteni például úgy, hogy a nyersanyagokért cserébe plusz erőforrásokat lehetett kicsikarni a központi vezetésből. Sajnos e tanulmány keretein belül nem áll módomban részletesebben kifejteni a kérdés ezen aspektusát, de összefoglalva az eddigieket: elemzésemben vitába szállok a nyugati baloldal által kedvelt állítással, miszerint a létezett szocializmus végső soron államkapitalizmus volt.

A HIDEGHÁBORÚS MEGKÖZELÍTÉS

A harmadik állítás – mely szerint az államszocialista országok a hidegháború résztvevőiként járultak hozzá a környezetromboláshoz – nem vesz tudomást a központi tervezés *sui generis* természetéről és annak a környezetre gyakorolt hatásáról. Ugyanakkor ez a megközelítés a 20. század ökotörténetét a hidegháború mátrixában vizsgálja, és ezáltal lehetővé tesz egy összetettebb elemzést. Sajnos nem találtam olyan szerzőt, aki explicit módon képviseli ezt az állítást, holott logikusan következik Chari és Verdery (2009) nagyhatású programadó írásából, amely az egykori szocialista és poszt-szocialista világ relációs vizsgálatát sürgeti. A szerzők amellel érvelnek, hogy a szocialista blokk Nyugathoz és az egykori gyarmati világhoz fűződő kapcsolatait kell vizsgálni, így haladva meg a világrendszer-elméletet, az Első, Második és Harmadik világ megkövesedett felosztását és a poszt-szocialista állapotról szóló terméketlen diskurzusokat.⁴

Ebből a megközelítésből logikusan következnek az alábbi kérdések: vajon ugyanilyen mértékű és sebességű lett volna a Nyugat-Európában, az Egyesült Államokban és a világ némely más részein tapasztalt példátlan gazdasági növekedés az ideológiai össellenség, azaz a Szovjetunió, Kína és a szocialista blokk által képviselt kommunizmus létezése nélkül? A fegyverkezési verseny nélkül vajon lassabb lett volna az iparosodás a globális Északon és Délen? Ha a fegyverkezésre költött pénzt és erőforrásokat inkább élelmiszerre, egészségügyre és oktatásra költik, akkor vajon lassabb ütemben zajlott

4 Douglas Rogers és jómagam is foglalkoztunk ezzel a felhívással 2010-ben megjelent cikkeinkben (Rogers 2010, Gille [2010] 2014).

volna a környezetrombolás? A fegyverkezési verseny és a lakosság pacifikálását célzó, olcsón hozzáférhető, ám mérhetetlen környezeti károkat okozó tömegfogyasztás helyett a nagy geopolitikai csoportok vajon előállítottak volna zöld technológiákat, vagy a hulladékkezelést és a környezeti katasztrófákat orvosló megoldásokat? Ezek természetesen történelmietlen kérdések. Azonban még ha nem is fogadjuk el ezt az alternatív költség típusú érvelést, arra már a frankfurti iskola tagjai is rámutattak, hogy az elmaradottság, az éhínség, a járványok és a szegénység mindig jó munícióként szolgáltak a több növekedést és a természet nagyobb fokú kontrollját sürgető érveknek. Éppen ezért logikusnak tűnik a feltételezés, miszerint minden olyan körülmény, amely csökkentette az emberi szükségletekre fordított erőforrásokat, legitimációként szolgált a természet átalakításának fokozásához.⁵

Egy ilyen, kapcsolatok elemzésén alapuló kutatási terület számára termékeny elméleti keretet nyújthat a világregndszer-elmélet kelet-európai kritikája. Mivel a hidegháború dinamikáit a centrum, félperiféria és periféria erőforrásokért folytatott versengésére egyszerűsítette, a hagyományos világregndszer-elmélet nem volt megfelelően felvértezve a lehetséges kapcsolatok vizsgálatára. Természetesen helyénvaló dolog a létezett szocializmus természetéhez fűződő viszonyát a szocialista blokk félperifériás pozíciója felől megérteni, ám ez nem szolgál teljesen kielégítő magyarázattal. Ahogy Böröcz József (1992), Jadwiga Sztaniskisz (1992) és egy sor új magyar gazdaságtörténeti munka megmutatta, a fejlődés ezen irányát nem kizárólag a szocialista blokk centrumhoz fűződő viszonya határozta meg, hanem a – kétségkívül nem centrumország – Szovjetuniótól való politikai függésük is. Jelen írás keretei között csak arra tudom bízgatni kutatótársaimat, hogy fogalmazzanak meg és vizsgáljanak meg hipotéziseket ezekkel a transznacionális környezeti dinamikákkal kapcsolatban.

A „SZOCIALIZMUS MINT POZITÍV TÖRÉS” MEGKÖZELÍTÉS

Végül a negyedik állítás azt sugallja, hogy az államszocializmus pozitív változást hozott az antropocén *longue durée*-jében. Egy ebbe a csoportba sorolható érvek szerint – amelyek jóval az antropocén fogalmának népszerűvé válása előtt született – a konzumerizmus

5 A legjobb példa erre napjainkban a genetikailag módosított élelmiszerek körüli diskurzus, amelyben a támogató érvek arra hivatkoznak, hogy „ennek segítségével jóllaknak majd a világ éhező tömegei.”

hiányának köszönhetően a központi tervezéssel működő államok jótékony hatással voltak a természetre. Krista Harper (2006) által meginterjúvált környezetvédők érveit megismételve az államszocialista rendszerek kevésbé voltak környezetrombolóak mint a hidegháborús kapitalizmus, vagy jelentősen környezetbarátabbak voltak az 1989 utáni kapitalizmusnál. Ezt arra alapozva állítja, hogy ez az alacsonyabb életszínvonalnak volt köszönhető, melyet interjúalanyai következtelen módon az iparosodás alacsony fokának tudtak be. Ezt az állítást Jason W. Moore (2018) is felhossa – akinek komplex elemzését bővebben is ismertetem majd –, amikor reagál Morton azon véleményére, miszerint nem a kapitalizmus felelős az iparosodás fokozásáért, hiszen a kommunista rendszerekben is hasonló ütemben, sőt olykor feszítettebb tempóban zajlott az iparosodás. Morton tehát nem a létezett szocializmus pozitív környezeti hatásáról beszél, hanem éppen ellenkezőleg: azt állítja, hogy a kommunista rendszerek legalább annyi környezetrombolásért felelősek mint a többi modern gazdaság. Erre Moore a következőképpen reagál (egy lábjegyzetben egyébként, ami sokat elmond a szocialista kísérletek vélt jelentéktelenségéről):

„Nem gondolom, hogy a szovjet projekt alapvető törést jelentett volna. Az 1930-as évek iparosítási erőfeszítései a masszív állótoke-importtól függtek, amely 1931-ben a teljes szovjet import 90 százalékát tette ki. A szovjetek olyannyira ki voltak éhezve a keményvalutára, hogy »az állam készen állt exportálni bármit, az aranytól az olajon és a szőrmén át egészen az Ermitázs képeiig« (Kagarlitszkij 2007: 272–273). Ha a szovjet kísérletet egy másik termelési módhoz kívánjuk hasonlítani, akkor leginkább a hűbéri rendszer juthat eszünkbe, amelyben az állam direkt módon sajátította el az értéktöbbletet. A Szovjetunió 1945 után sem fordult befelé. A szovjet kereskedelem a Gazdasági Együtműködési és Fejlesztési Szervezet (OECD) országaival (inflációval kiigazított dollárfolyamban számolva) 1950 és 1970 között évi 8,9 százalékkal nőtt, ez a növekedés pedig a következő évtizedben egyenesen 17,9 százalékra nőtt (a számításhoz lásd: Gaidar 2007: 14) – ez a trend romló cserearányokkal és a szovjet blokkban elharapózó adósságválsággal egészült ki (Kagarlitszkij 2007). Fel kell-e idéznünk, hogy az 1980-as évek adósságválságát nem Mexikó, hanem Lengyelország robbantotta ki 1981-ben? (Green 1983)”

Moore ebben az eszmefuttatásban ugyanazt a vilárendszer-elmélet által ihletett érvet hozza fel, amit már kritizáltam korábban: eszerint mivel a szocialista társadalmak képtelenek voltak maguk mögött hagyni a centrumtól való függést, ezért nem sok értelme van annak, hogy megvizsgáljuk a természeti erőforrások használatának belső dinamikáit ezekben a társadalmakban.

Az a relációs perspektíva, amely az államszocializmus és az antropocén közötti lehetséges kapcsolatokra vonatkozó harmadik állításból bomlott ki, hasznosabb elemzési keretnek tűnik mint Moore-é, aki egyébként minden más kérdésben az antropocén-irodalom általánosító tendenciái ellen érvel. Ahelyett, hogy figyelmen kívül hagyánánk a Második világot és felfüggesztenénk a Moore kapitalocénról szóló kétrészes elemzésében (Moore 2017; Moore 2018) alkalmazott briliáns relációs elemzést, azt javaslom, hogy alkalmazzuk következetesen Moore elemzési keretét. Az alábbiakban kísérletet teszek arra, hogy ötvözzem az államszocializmusra jellemző társadalom-természet viszony *sui generis* elemzését Moore világrendszer-fókuszú, relációs perspektívájával.

A SZOCIALOCÉN LEHETŐSÉGE FELÉ

Függetlenül attól, hogy mikorra tesszük az antropocén kezdetét – ami persze komoly vita tárgya a szakirodalomban –, a történet főszereplői a nagybetűs Emberiség és Természet. Némely tanulmány Társadalomra cseréli az Emberiséget, de gyakran még ezek is azt feltételezik, hogy a Társadalom természete, automatizmusai és dinamikái lényegtelenek a környezeti rombolás hogyanjának és miértjének megértése szempontjából. Jason Moore és az antropocén más kritikusai éppen ezért érvelnek amellett, hogy ez a diskurzus társadalmilag naiv képet fest az emberi történelemről és természetről. De nem élhetünk-e ugyanezzel a kritikával a kapitalocén megközelítéssel kapcsolatban?

Moore kiváló értekezéseiben meggyőző érveket sorakoztat fel azzal kapcsolatban, hogy azokat a környezeti változásokat, melyekért az antropocén az Emberiséget teszi felelőssé, valójában a kapitalizmus okozza. Más marxista elemzésekhez hasonlóan Moore is rámutat a rendszer alapvető logikájára, amely a piacok és a gazdaság folyamatos növekedését diktálja – fontos kiemelni azonban, hogy Moore szerint ez a logika nem kizárólag a gazdaságban nyilvánul meg, hanem az „olcsó természet” (*Cheap Nature*) iránti mérhetetlen vágyban is. Hódítás, bekerítések, gazdasági kizsákmányolás és gyarmatosítás – ezek az erőszakos módszerek biztosítják azt, hogy a kapitalizmus haszonélvezőinek ne kelljen megfizetniük a természeti erőforrások árát. De a természet olcsóvá tételéből a tudomány és a technológia is kiveszi a részét, sőt érvelhetünk amellett, hogy ezek szerepének túlsúlyozása segít elfedni az erőszak jelentőségét e folyamatban.

„A költségek növekedését különböző módokon ellensúlyozza a rendszer, de legfőképpen a birodalom és a tudomány újfajta kombinációi által, amelyek biztosítják az élelmiszer, a munkaerő, az energia és a nyersanyagok (azaz a Négy Olcsóság Erőforrás [Four

Cheaps]) növekvő utánpótlását. Ezek olyan mértékben válnak olcsóvá, hogy reprodukciós költségeiket »ki lehet hagyni a könyvelésből«, vagy – az ásványi lelőhelyek esetében – az általános kitermelési költségeknél olcsóbban lehet kitermelni őket” (Moore 2017: 606, kiemelések tőlem)

A fenti gondolatmenet fényében tarthatatlanná válik az a kijelentés, miszerint a piacgazdaság hatékonyabban működik mint az államszocializmus, melyet a fent említett ökoliberális tézis is feltételez. Hatékonynak nevezhető-e az a rendszer, amelyik nem csak nem építi be az összes költséget a termelés, vagy az előállított termékek árába, hanem még csak ki sem számolja ezeket a költségeket? Ebből a szempontból nem tűnik-e racionálisabbnak az a kalkuláció, amely feljegyzi ezeket az externáliákat és számon kéri őket? Ezzel nem azt állítom, hogy a szocialista gazdaságirányítás beépítette a víz, a föld és a nyersanyagok árát a gazdasági költségekbe. Azonban könnyű belátni, hogy az erőforrások feléléséből és a környezetszennyezésből származó költségeket egy szocialista társadalomban hosszú távon nem lehetett kiszervezni. Ezekben a rendszerekben ugyanis nem voltak magántulajdonosok, akik kizárólagosan élvezhették volna a környezetrombolással járó termelés előnyeit, annak költségeit a közre hárítva. Ez azt jelenti, hogy még az európai szocializmusok rövid időtartama alatt is számtalan olyan eset volt, amikor az állam kénytelen volt közbelépni és csökkenteni a környezeti terhelést a munkások és állampolgárok jóléte érdekében⁶ Másképpen fogalmazva: ami eleinte „olcsó” természetnek tűnt, az gyorsan rendkívül költségessé vált az államszocializmus számára.

Bár egyre több bizonyíték áll rendelkezésünkre azzal kapcsolatban, hogy a keleti blokk országai miképpen próbáltak meg olcsó erőforrásokhoz jutni az egykori gyarmati országokban, ugyanakkor könnyű belátni, hogy a gyarmati fosztogatás egyszerűen nem volt reális politikai lehetőség számukra. Moore szerint az olcsó természet azért függ a gyarmatosítástól és a bekerítésektől, mert a természet olcsóvá tételéhez arra van szükség, hogy az erőforrások hozzáféréséhez vagy feldolgozásához szükséges munkát csupán korlátozottan fizessék meg. Bármennyire elégtelenül és hibásan is alkalmazták a munkásuralom elvét a létezett szocialista mindennapokban, a munkásállam szlogenje mégis komoly ideológiai akadályokat gördített a kelet-európai és szovjet, valamint a Szovjetunió vonzáskörébe került afrikai és ázsiai területek munkásainak kizsákmányolása elé. Ebből következően a természet olcsóvá tételében egyre nagyobb felelősség hárult

6 Hogy a közegészségügyi problémákat milyen mértékben lehetett a szőnyeg alá söpörni, az nagyban függött a cenzúra erejétől, amelyben jelentős különbségek mutatkoztak az egyes országok között. Mindenesetre vannak bizonyítékok arra, hogy a helyi hatóságok nyilvánosságra hoztak bizonyos problémákat, amikor érdekük úgy kívánta – például mert így a kárcsökkentésre vagy jobb ellenőrzésre hivatkozva erőforrásokat tudtak kicsikarni a központi hatalomból (Szirmai 1999).

a tudományra és a technológiára. A központi tervezés által irányított rendszerekben, amelyekben a piac autonómiája rendkívül korlátozott volt, az olcsóságot elsősorban nem az áron keresztül, hanem az előállításához társadalmilag szükséges munkaidőben határozták meg. Az államszocializmus tervezői és menedzserei, különösen a rendszer korai időszakában a legkülönfélébb módokat próbálták ki a társadalmilag szükséges munkaidő csökkentésére. A kohászatban ilyen volt például a hideghengerelés, amely során a fémdarabokat hő használata nélkül dolgozzák fémlemezekké. Rengeteg más trükköt kipróbáltak a termelés gyorsítása és a kvóták mielőbbi teljesítése érdekében. A kémiai és technikai előírásokkal való kísérletezés mindennapos gyakorlat volt az 1950-es években. Mindez kiegészült a munkatempó fokozására tett olyan kísérletekkel, mint a szocialista világban mindenütt alkalmazott sztahanovista mozgalom. Ezek a praktikák, bármilyen katasztrofális következményekkel is jártak, azt az üzenetet közvetítették a szocialista állampolgárok felé, hogy a szocialista fejlődés szempontjából az emberi szervezet és a természet fizikai korlátai relatívak. A legtöbb megfigyelő mindezt voluntarizmusként, azaz az emberi akaratnak a társadalmi és fizikai valóság feletti hatalmába fektetett hitként értékelte. A kommunista ideológusok mellett érveltek, hogy a megfelelő osztályöntudat birtokában egy jól táplált, megbecsült munkás képes nagyságrendekkel fokozni fizikai kapacitásait és termelékenységét. Ami a sztahanovizmus volt a munka világában, az volt a liszenkóizmus⁷ a tudományban. Ugyan ezek a naiv nézetek az 1950-es évekre kifulladás és a sztálinizmushoz fűződő viszonyuk miatt hitelüket veszítették, de a természettel kapcsolatos modernista és szociálkonstruktivista nézetek közül több is tovább él.

Összegezve: a kapitalizmusnak az olcsó természet előállítására irányuló célorientáltsága funkcionálisan megegyezik az államszocializmus azon erőfeszítésével, hogy felülkerekedjen a fizikai és biológiai valóság korlátain. Ez nem jelenti azt, hogy a szocializmus ezen tulajdonságaival egyszerűen tovább színesítjük az antropocén történetét, vagy hogy – Moore megfogalmazásával élve – változatosságot viszünk a kapitalocén narratívájába. Inkább arról van szó, hogy a kapitalista és az államszocialista rendszerek fent taglalt jellemzői rámutatnak a két rendszer kölcsönösen meghatározó viszonyára (*relationality*). Ezen a ponton pedig kísérletet teszek arra, hogy megválaszoljam a tanulmány elején feltett kérdést: mi lehet a kapcsolat a kapitalocén/antropocén és az államszocializmus között?

7 Trofim Gyenyiszovics Liszenko, a sztálini időszak kegyelt szovjet biológusa volt, aki tagadva a mendeli öröklődés törvényét és a genetikát általában, azt állította, hogy a növényi fajok képlekenyek, vagyis környezeti hatásokra reagálva más fajú alakulhatnak át, például az őszi búza tavaszivá alakítható.

A KAPITALOCÉNTŐL A HULLADÉKRENDSZEREKIG

Az alábbiakban amellett fogok érvelni, hogy a központi irányítás alatt álló szocialista gazdaságok olcsó természetként funkcionáltak a nyugati országok kapitalizmusa számára. Ezt semmiképpen sem valamiféle gyarmati függés és még csak nem is kizárólag a keleti blokk félperifériás helyzete tette lehetővé, hanem ezen társadalmak belső társadalmi-gazdasági dinamikái, a feljebb már részletezett hiperkonstruktivista természetfelfogásuk, valamint nem utolsósorban a két szuperhatalom közötti ideológiai verseny.

Ahelyett, hogy igazságot tennénk abban a kérdésben, hogy az antropocén, a kapitalocén, vagy egy másik neologizmus ragadja-e meg jobban napjaink ökológiai válságát, inkább amellett érvelnék, hogy ezen narratívák egyik kulcsjelensége nem más, mint a hulladék. A hulladék nem külsődleges jelenség a természeti környezet szempontjából. Az olyan tevékenységek mint a víz- és légszennyezés, vagy a leselejtezett tárgyak földbe temetése a természetet szemetesként használják, ezzel egy időben azonban a hulladék előállításánál a természet egyfajta forrás-szerepet is betölt.⁸ A hulladéktermelés során úgy használunk nyersanyagokat, hogy nem elégítünk ki velük emberi szükségleteket, más szóval a hulladék olyan anyag, amit képtelenek voltunk hasznosítani. Ha a hulladék felől közelítünk az antropocén-diskurzushoz, az felillant olyan különbségeket és kapcsolatokat a létezett szocializmus és a nyugati kapitalizmus között – különösen az 1950-es, 1960-as és 1970-es évek során –, amelyek korábban rejtve maradtak. A nyugati kapitalista rendszerekben a természet régóta része volt a szabályozások körül zajló diskurzusnak, amelyben vállalatok, technokraták és környezetvédők vettek részt. A környezetvédelmi szabályozások növekvő száma explicit módon kötötte össze a gazdasági növekedés és a fogyasztás kérdését a környezetvédelmi problémákkal. De ahogy arra számos kutatás rámutatott, a szabályozásnak ez a formája megerősítette azt az elgondolást, miszerint a gazdaság és a természet két jól elkülönülő szférát alkotnak és mindkettő tisztes távolságban helyezkedik el az emberek mindennapi tevékenységétől és aggodalmaitól.⁹ Egyes interpretációk szerint a nyugati kapitalizmusnak szüksége volt erre a narratívára annak érdekében, hogy folytathassa az olcsó természetért folytatott küzdelmet.

8 Az elemzéshez Alan Schnaiberg kétváltozós koncepcióját használom (1980), amelyet több jogos kritika is ért az általa használt statikus természet-kép miatt, ám az elmélet "hozzáadás" (*addition*) és "kivonás" (*withdrawal*) fogalmait hasznosnak találok a természet és hulladék közötti viszony bemutatásához.

9 Ehhez lásd például Swanson (2017) gondolatait "az antropocén banalitásáról".

Az államszocialista rendszerekben ugyanebben az időszakban nem volt szó a környezetről vagy a környezetszennyezésről. Ez nem jelenti azt, hogy ne létezett volna környezetvédelmi szabályozás, vagy ne történtek volna erőfeszítések a természet megóvására. Volt azonban a témának egy aspektusa, mely a mindennapokban is kiemelt fontosságú kérdéssé tette a nyersanyagok használatát, különösen a munkahe-lyeken – azaz egy olyan térben, amely a kapitalizmusban jórészt el volt zárva a dolgozók megfigyelései, kritikái és felügyelete elől. Az államszocializmusban rengeteg szó esett a takarékoságról és a pazarlásról. Ez a kérdés pedig részben a dolgozók és alkalmazottak felelősségi körébe tartozott és integráns része volt a termelésnek, valamint a tervezésnek általában. Ezzel természetesen nem azt állítom, hogy a szocializmus időszakának munkásai összefogtak és megszervezték magukat a pazarlás és a környezetrombolás elleni küzdelemben. Éppen ellenkezőleg, könnyen elképzelhető például, hogy miután feladatuk kapták a nyersanyagok szigorú felügyeletét, a munkások úgy élték ki ezzel kapcsolatos frusztrációikat és ellenkezésüket, hogy alkalomadtán kárt okoztak a közterekben vagy a természetben. Az archívumok tanúsága szerint¹⁰ azonban az erőforrásokkal való takarékoskodást hirdető kampányok meglehetősen népszerűek voltak, különösen a többi, termelékenységnövelést célzó kampánnyal összehasonlításban. Az alábbiakban rátérek ennek a jelenségre az elemzésére.

Számos előnnyel kecsegtet, ha a hulladék kérdését állítjuk az antropocén- vagy kapitalocén-elemzések középpontjába. Először is, ahogy azt már jeleztem, ez a nézőpont a környezetrombolás legkülönbözőbb formáit képes görcső alá venni és ezzel izgalmas belátásokhoz vezet a társadalom és természet kapcsolatát, illetve az ezt alakító gazdasági dinamikákat illetően. Másrészt a természet vagy a környezet fogalmaival szemben a hulladék egy hibrid kategóriát jelöl, még a szó mindennapi használatában is. A hulladék egyfajta társadalmi-természeti jelenség (*socio-nature*), amely egyszerre emberi és nem emberi. Egy ilyen hibrid szemszög azért is előnyös, mert közelebb hoz bennünket a bioszférában és az emberi szervezetben zajló jelenségek megértéséhez, amely tudósk állítása szerint nem érthető meg a korábbi elképzelés mentén, miszerint a társadalom és a kultúra mintegy ráépül a statikus természetre, hanem ehelyett többirányú, nem determinált és fluid interakciók soráról van szó.¹¹ Harmadrészt, a hulladék a természet elvont

10 Az idevonatkozó iratok a Magyar Kommunista Párt és az Országos Tervhivatal levéltári gyűjteményében található, de a korabeli napilapok és propaganda kiadványokban is rengeteg az utalás a hulladék újrahasznosítására szervezett mozgalmakra, melyek közül a legjelentősebb a Gazda-mozgalom volt.

11 Ez az elgondolás többek közt a genetika, az epigenetika, az idegtudomány, a bakteriológia és a klímatudomány területén jelent meg.

koncepciójával szemben anyagi, gazdasági és morális szempontból is könnyebben és konkrétabban kezelhető fogalom, így a segítségével pontosabban láthatjuk, hogy Moore mit értett azon, hogy a kapitalista gazdaság „nem könyveli el” a természeti költségeket.

Azonban más ökomarxista elemzésekhez hasonlóan Moore-nál is problémaként merül fel, hogy a politikai-gazdasági folyamatok melyik pontját veszi kiindulópontnak. Ahogy James O'Connor, John Bellamy Foster, és Noel Castree, Jason Moore is az érték előállításával és az értékesüléssel kezdik az elemzést. Azt a feltételezést, miszerint a gazdaság különféle dolgok termeléséből és cseréjéből áll, a cselekvőhálózat-elmélet (*Actor Network Theory*)¹² mint modernista mítoszt leplezte le: e mítosz szerint a racionális cselekvésen keresztül az emberi és társadalmi intenciók teljes mértékben megvalósíthatók, a természet, az emberi testek és a nyersanyagok pedig tökéletesen alakíthatók, amennyiben rendelkezésre állnak a megfelelő tudományos ismeretek vagy a megfelelő technológia. Bár a hulladék egy részéből lehetséges értéket előállítani, de ezzel együtt is úgy tűnik, hogy a társadalomtudományos elemzési keretünk képtelen megbirkózni a ténnyel, hogy bizonyos anyagok sem használati, sem csereértéket nem képviselnek, és hogy az értékesülésnek ez a hiánya komoly társadalmi és ökológiai következménnyel jár. Ugyan a marxista megközelítés szerint meghatározhatjuk a hulladék értékét a leselejtezett javak, káros anyagok és a szemét termeléséhez szükséges társadalmilag szükséges munkaidő mennyisége alapján, egy ilyen meghatározásnak azonban nincs következménye a gazdaság általános felfogása szempontjából, melyben az érték és a hulladék is folyamatos körforgásban és átalakulásban van. Amíg az érték előállítását és az értékesülést vesszük kiindulópontnak, addig a hulladék kérdése elméleti szempontból is melléktermék marad – maradék, másodlagos és jelentéktelen a társadalmi valóság megértése szempontjából.

Ezzel szemben azt az egyszerű fizikai tényrt javasolom kiindulópontnak, miszerint nem létezhet értéktermelés hulladék képzése nélkül. Ennélfogva a gazdaság egy olyan szféraként írható le, amelyben az érték értéket fial, de emellett az érték hulladékot is fial, valamint a hulladék értéket és a hulladék hulladékot is fial. Nyilvánvalónak tűnik, hogy alapvető különbségek vannak a hulladék előállításának kapitalista és államszocialista

12 A cselekvőhálózat-elmélet, angol rövidítéssel ANT, egy a leginkább a tudományszociológus Bruno Latourhoz köthető megközelítés, mely szerint nincs értelme szigorúan szétválasztani a társadalmat a természettől vagy szembeállítani az emberi és nem emberi szereplőket társadalomtudományos vagy történelmi elemzéseinkben, mert azok mindig egymást formálva és együttesen fejtik ki hatásukat. Ahhoz például, hogy megértsük Pasteur sikerét, túllépve az egyéni géniusz tipikus történetén, számot kell adnunk mindazokról a szereplőkről, akiket Pasteur bevont cselekvő hálózatába, mint például a baktériumok, a laboratóriumi eszközök és a kísérleti juhok. (Latour 1993). Latour ([1991] 1999) egy korábbi műve szerint: valójában sosem voltunk modernek, hiszen sosem gyűrtük magunk alá a természetet vagy a fizikai valóságot, annak közreműködésére mindig is szükségünk lesz.

dinamikái között. Ebből pedig az következik, hogy Scanlan (2005) állításával ellentétben a hulladékhoz való viszonyoknak nem létezik univerzális modern módja. Felfedezhetők ugyan párhuzamok az államszocializmus és a kapitalizmus között abban, ahogy csupán eszközként tekintettek a természetre, a két rendszer hulladékkal kapcsolatos hozzáállása azonban merőben eltért egymástól, még hozzá kevésbé az egyének és a háztartások, mint inkább a termelés és a tervezés szintjén.

Ezt egy korábbi kutatásom eredményeire alapozva szemléltetem a továbbiakban (Gille 2007). A kutatás a hulladék koncepciójának történeti változásait vizsgálta a szocialista Magyarországon és három, egymást részben átfedő időszakot különböztetett meg: a fémkorszakot (1948–1974), a hatékonyság korszakot (1975–1984) és a vegyi korszakot (1985-től napjainkig). A hulladékrendszerek elmélete makroszintű elmélet, amely a hulladék mint fizikai anyag előállítását, körforgását és átalakulását elemzi. A "rendszer" fogalmával Oran Young „erőforrásrendszerekről” szóló koncepciójára (1982) utalok, illetve azt bővítem ki: Young elmélete azokat a társadalmi intézményeket elemzi, melyek egyrészt meghatározzák, hogy mely természeti erőforrások értékesek a társadalom számára, másrészt kialakítják az érték meghatározás elveit, harmadrészt pedig feloldják az ebből fakadó értékkonfliktusokat. Ezen erőforrásrendszerek alapját bizonyos jogok és szabályok struktúrája képezi, amely az előnyök és hátrányok bizonyos logika mentén történő elosztását feltételezi. Az általam javasolt kiegészítés értelmében egyes társadalmi intézmények nem csak azt határozzák meg, hogy milyen erőforrások számítanak értékesnek, hanem azt is, hogy milyen hulladékok számítanak annak, valamint ezek az intézmények felelősek a hulladék termeléséért és elosztásáért is. Az egyes hulladékrendszerek különböznek egymástól a hulladék termelése, reprezentációja és politikája szempontjából. A hulladék termelésének tanulmányozása során azt vizsgáltam meg, hogy pontosan mely társadalmi kapcsolatok határozzák meg a hulladéktermelést és hogy milyen anyagokból áll a hulladék. A hulladék reprezentációja kapcsán arra voltam kíváncsi, hogy bizonyos dichotómiák melyik felével azonosítják a hulladékot, miért és hogyan értik félre a hulladék anyagságát, és hogy ennek milyen következményei vannak. Ugyanitt arra is érdemes kitérni, hogy melyek azok a tudással és szakértelemmel rendelkező aktorok, amelyeket a hulladék kérdéseivel kapcsolatban mozgósítanak. A hulladék politikájával kapcsolatban olyan kérdésekre kerestem a választ, hogy a közéleti diskurzusoknak részét képezik-e hulladékkal kapcsolatos kérdések, a téma milyen aspektusai számítanak tabunak, milyen politikai gyakorlatok léteznek a hulladék kezelésére, milyen állami szervek vannak mozgósítva hulladékkal kapcsolatos ügyekben és milyen nem hulladékkal kapcsolatos célokat tűznek ki ezek az intézmények. Végezetül: egyik hulladékrendszer sem statikus rendszer, ezért folyamatukban kell vizsgálni őket, figyelmet fordítva arra, ahogy kibontakoznak, és különböző szándékolatlan következményekhez és vészhelyzetekhez vezetnek.

1948 és 1974 között a tervezők és a munkások is úgy tekintettek a szemétre, valamint a legkülönfélébb melléktermékekre, mint a terv teljesítése érdekében „szabadon” mozgósítható anyagokra. Ebben az időszakban az állam létrehozott egy kiterjedt infrastruktúrát, amely regisztrálta, összegyűjtötte és újraosztotta a termelés és a mindennapok során keletkező hulladékot, valamint elrendelte annak újrahasznosítását. A hulladékra nem csak mint használati értéket képviselő dologra, hanem mint sajátos jellemzőkkel bíró anyagra tekintettek, amely a fémhulladékhoz hasonlóan egyedi elemekből áll, nem mérgező, vagy legalábbis közömbös hatású és szinte a végtelenségig felhasználható és újrahasznosítható. Ennek a rendszernek a fő ágensei a közösség iránt elkötelezett, osztályöntudattal rendelkező munkások és állampolgárok voltak, akik összegyűjtötték és újabb és újabb módokon újrahasznosították a termelés és a mindennapok során keletkező hulladékot. A hulladék ilyen jóhiszemű felfogása miatt az állam akadályozta, sőt olykor meg is tiltotta, hogy a vállalatok egyszerűen csak megszabaduljanak a szeméttől, és ehelyett arra ösztönözte őket, hogy találjanak hasznos funkciókat az általuk megtermelt hulladéknak, vagy legalábbis tárolják azt addig, amíg fel nem fedezik az újrahasznosítás ezen módjait. A közbeszédben elsősorban a szemétermelés jelent meg, a szemét megsemmisítése tabunak számított.

Az 1970-es évek második felétől a hatékonyság rendszere kezdett dominánssá válni, amelyet a hulladék monetizált karaktere jellemezett. Ekkoriban a hulladékra mint a termelés egyik költségére tekintettek, a hulladék csökkentése és újrahasznosítása pedig a hatékonyságnövelés egy módjának számított, amit az állam hitelekkel, anyagi támogatásokkal és ármanipulációval igyekezett ösztönözni a vállalatokat. Miután lazult az 1950-es évek szigorúan a használati értékre összpontosító hozzáállása, legitimmé vált a hulladék megsemmisítésének kérdése. Gazdasági és technológiai szakértőket bátorítottak arra, hogy segítsék a hulladék mennyiségének csökkentésére és a hulladék újrahasznosítására vonatkozó célok elérését, valamint hogy működjenek közre a hulladék biztonságos megsemmisítésének elősegítésében. Ebben a rendszerben a hulladék előállítás és elosztása is a közbeszéd legitím tárgyát képezte, még ha a hulladék elosztásának demokratikus irányítása továbbra sem valósult meg, és a hulladékkezelés továbbra sem a megsemmisítés részesítette előnyben. Személerakók kialakítása helyett a törvényhozás a hulladék ideiglenes tárolását erőltette, abban a reményben, hogy rövidesen kialakulnak az újrahasznosítás új módszerei. Mivel a gazdasági helyzet romlásával egyre kevesebb forrás jutott a technológiai innovációkra, ezért ezek a remények csalókanak bizonyultak, az ideiglenesnek szánt és technikailag nem megfelelő lerakóhelyek pedig tartós szeméttelpekké váltak. Továbbá, mivel a növekedés továbbra is fontos makrogazdasági cél volt, ezért minden olyan hatékonyságbeli innovációt, amely csökkentette a megtermelt hulladék mennyiségét, ellensúlyozta a termelés egészének növelése. A megelőzést szem előtt tartó hozzáállás továbbra is problémás maradt egyes iparágakban: ezek közül is kiemelkedett

a vegyipar, melynek képviselői egyre nagyobb sikerrel lobbiztak legális hulladékmegsemmisítő telepek létrehozásáért. Követeléseiket környezetvédelmi szempontokkal igazolták: azzal érveltek, hogy a megelőzés túlhangsúlyozása és a hulladékmegsemmisítést segítő technológiák elhanyagolása illegális és szakszerűtlen személtlerakók kialakulásához vezet.

Végül: a vegyi hulladékrendszer korszaka 1985-re alakult ki teljesen és napjainkig tart. Magyarországon az 1980-as évek második felétől tudósok és mérnökök, beleértve a vegyipar képviselőit is, egyre nagyobb hatással voltak a hulladékkal kapcsolatos szabályozásra, az állam pedig fokozatosan maga mögött hagyta a hulladék-előállítás csökkentésére és az újrafeldolgozásra irányuló erőfeszítéseit. Ebben a korszakban az a nézet vált dominánssá, amely szerint a hulladék használhatatlan, sőt káros anyag, ennek megfelelően pedig a hulladékpolitika első számú prioritásává a hulladék megsemmisítése vált. Ezzel egy időben, a környezettudatosság megerősödésével és a környezetre vonatkozó követelések politikai jelentőségének növekedésével – különösen a Csernobil-katasztrófa után – kialakult egy ezzel ellentétes elveket valló környezetvédő mozgalom, amelynek keretén belül helyi lakosok és aktivisták hatékonyan akadályozták meg több új személtlerakó és szemétegető kialakítását. Ez a hulladék elosztására irányuló figyelem kényelmesnek bizonyult egyes új, magángazdasági szereplő számára, akik az államot és a közvéleményt is szerették volna kizárni a termelés folyamatából. A privatizáció és a hulladékrendszer vegyi korszaka eredményeként a hulladék előállítása – ide értve például mérgező anyagok létrehozását, de a hulladéktermelés megelőzését, illetve a megtermelt hulladék újrahasznosítását – a hulladékpolitika tabujává vált. Ebből kifolyólag az állami szabályok és irányelvek a hulladék megsemmisítésére irányultak, nem pedig a termelésre, ezt pedig tovább erősítette a hulladékkezelő létesítmények exportja Nyugat-Európából Kelet-Európába. A vegyi korszak és a piacosodás összehatásának köszönhetően teljesen összeomlott a hulladék újrahasznosítására kialakult infrastruktúra és létrejött az egyszerű használatos társadalom – Magyarország történetében először. Ezt a történetiséget figyelembe véve végre kísérletet tehetünk arra, hogy a kapitalocént ne kizárólag az olcsó természet hajsolásának rendszereként, hanem a hulladékkezelés egyfajta stratégiájaként értsük meg – ráadásul egy kapcsolati mátrixban értelmezve mindezt.

AGENT ORANGE – SZOCIALISTA TERMÉK?

A kapitalocént általam javasolt hulladékközpontú megközelítésének relationalitását remekül példázza egy mérgező hulladékkal kapcsolatos hírhedt magyarországi eset. A Budapesti Vegyiművek története megmutatja, hogy milyen konkrét hatása volt annak,

amikor a hulladékrendszer fémkorszakának modelljét megpróbálták teljes egészében alkalmazni nem-fémipari területeken. Ahogy arra korábban rámutattam, ebben az 1948 és 1974 között tartó korszakban a tervezők és a munkások a hulladékra mint a terv teljesítése érdekében „szabadon” mozgósítható anyagra tekintettek, amely a fémhulladékhoz hasonlóan egyedi elemekből áll, nem mérgező – vagy legalábbis közömbös hatású – és szinte a végtelenségig felhasználható és újrahasznosítható. A vegyipar melléktermékei azonban egészen másfajtaak voltak: visszafordíthatatlan kémiai folyamatok eredményeként jöttek létre, újrahasznosításukhoz pedig bonyolult és sokszor drága technológiákra volt szükség. Ideiglenes tárolásuk is veszélyekkel járt: kiszivároghattak, elpárologhattak, szétmarhatták a tárolóedényeiket – más szóval: egyáltalán nem viselkedtek olyan kiszámíthatóan, mint a fémipari hulladékok.

A hivatalos ideológia azonban sajátos társadalmi-anyagi föltevésekkel élt, ami katasztrofális eredményekkel járt a Budapesti Vegyiművek szempontjából. Különös módon a vállalat megpróbáltatásainak sora éppen egy környezetvédelmi szempontból progresszív globális fejleménnyel vette kezdetét. 1967-ben sok más országhoz hasonlóan Magyarország is betiltotta az állatvilágra és a közegészségügyre is káros hatású DDT nevű rovarirtó szer előállítását. A DDT a Vegyiművek termelésének nem elhanyagolható részét (becsléseim szerint 7-10 százalékát) tette ki, emellett pedig fontos szerepet játszott a Vegyiművek egyes gyárai közötti anyagcserében is, mivel fő alapanyaga a vállalat egyik telephelyének legfontosabb terméke, a klór volt. Mivel a DDT betiltása után az országban nem volt több kereslet a klór iránt, a Budapesti Vegyiművek kénytelen volt új felhasználási módok után nézni. A megoldás egy osztrák – és így értelemszerűen kapitalista – vállalattal való együttműködésben rejlett. A megállapodás keretén belül a Budapesti Vegyiművek a linzi ÖSW gyárral tetraklór-benzolt (1,2,4,5-TCB – melynek az egyik alapanyaga a klór) cserélt olyan gyomirtóra, amelyet TCB-ből állítottak elő. Az osztrák cég az évi igényeit meghaladó mennyiségű TCB-ért cserébe a Vegyiművek – pontosabban: a magyar állam – keményvalutát kapott.¹³

Ahogy arra később fény derült, a „gyomirtó” megnevezés csupán eufemizmus volt. Ahogy arra korábbi könyvemben is rámutattam (Gille 2007), minden közvetett bizonyíték arra utal, hogy a Budapesti Vegyiművek által előállított TCB-t az USA által a vietnámi háborúban használt hírhedt vegyi anyag, az *Agent Orange* előállítására használták. Az államnak és a vállalatnak azonban más okai is lettek volna arra, hogy végül elutasítsa az üzletet. A TCB előállításának során a hulladék végtermékhez viszonyított aránya 45-47

13 Akkoriban a magyar vállalatokat kötelezték arra, hogy az általuk felhalmozott keményvalutát beváltssák a nemzeti banknál.

százalék volt.¹⁴ A melléktermék (para-diklórbenzol, hexaklórbenzol és a TCB más izomereinek elegye) egyfelől fejfájást okozott a vállalat számára, másrészt viszont ökológiai és egészségügyi katasztrófát jelentett a Magyarország dél-nyugati régiójától több ezer kilométerre fekvő Vietnám vidéki lakosságának. Ez az eset azonban nem értelmezhető a központi tervezés liberális megközelítése szerint, ugyanis itt a pazarló termelés nem az államszocializmus hatékonytalan működéséből következett, hanem az egyenlőtlen nemzetközi munkamegosztás eredménye volt. Egy kapitalista vállalat sem lett volna képes kevesebb mellékterméket előállítani a TCB gyártása során – ez technológiai adottság volt. Mivel azonban Nyugaton a cél nem a hulladék újrahasznosítása, hanem a megsemmisítés költségeinek csökkentése volt, ezért sok vállalat már abban az időben is igyekezett kiszervezni az ehhez hasonló, rengeteg melléktermékkel járó termelési folyamatokat.

Természetesen a Budapesti Vegyiműveknek és a magyar államnak is megvoltak a maga gazdasági és politikai motivációi. Számításaim szerint a magyar fél a piaci ár alatt értékesítette a TCB-t, a fizetséget azonban keményvalutában kapta, ami óriási fegyverténynek számított akkoriban. Emellett a hatvanas évek végére Magyarország egyre inkább kinyílt a nyugati piacok felé, ami előnyös volt a KGST és a Szovjetunió számára is, hiszen így a tagállamoknak nem kellett keményvalutával fizetniük a különféle Nyugati félkész termékek beszerzéséért és a technikai tudások elsajátításáért. A Budapesti Vegyiművek és az ÖSW közötti üzlet az elsők közé tartozott Magyarországon és a Nyugat között, sőt a vegyipart érintő kapcsolatok között ez volt a legelső.

Egy további ösztönző, amely a megállapodás elfogadása felé terelte a magyar felet, az a feltételezés volt, miszerint a gyártás során előállított hulladékokat később képesek lesznek újrahasznosítani – azonban ez a vas- és fémipar, illetve a fafeldolgozás és papírgyártás példáján alapuló gondolat egyszerűen nem volt érvényes a vegyiparra. A Budapesti Vegyiművek archív dokumentumaiból egy szomorú történet rajzolódik ki, amelyben a vállalat képviselői a TCB előállításakor keletkezett melléktermék szivárgása után megpróbálták meggyőzni az állami illetékeseket arról, hogy azok hozzanak létre a hulladék tárolására alkalmas létesítményt, ám azok azzal utasították vissza őket, hogy „hulladéklerakót kizárólag olyan hulladéknak kell fenntartani, amit már nem lehet eladni”. Később kiutaltak ugyan egy földterületet a melléktermék tárolására, ám azt szigorúan időszakos megoldásnak szánták addig, amíg meg nem találják a vegyi hulladék felhasználásának hasznos módját. Ahogy azt az olvasó valószínűleg már sejtje, a leleményességnek és bőségnek ez az ideje soha nem jött el, a vegyi hulladékot tároló hordók pedig örökre az azokat „ideiglenesen” befogadó kistelepülésen, Garén maradtak. Zöld aktivisták és

14 Ez még az egyébként magas hulladékarány által jellemzett aromás vegyületekkel összehasonlításban is magas számnak számít.

helyi lakosok az emiatt bekövetkező víz- és talajszennyezést hibáztatták a környéken egyre gyakrabban előforduló rákos megbetegedésekért és a háziállatok különös, váratlan haláláért.

KONKLÚZIÓ

A Budapesti Vegyiművek és Garé esetét több általános és specifikus tényező együttes fennállása és kölcsönhatása eredményezte. A szemét megsemmisítést tabuként kezelő domináns korabeli diskurzus sokat köszönhetett mind a központi tervezés logikájának, mind a geopolitikai feszültségeknek. Az a tervezési és felhalmozási logika, ami az anyagokat, és így a hulladékokat is használati értékén, és nem csereértékén veszi számításba, valamint a második világháború utáni nyugati fémembargó és természetesen a hadiiparnak a vas- és acélermeléstől való függése mind közrejátszott abban, hogy az általam fémhulladék-rezsimként jelzett diskurzus és szabályozórendszer vert gyökeret a magyar államszocializmus első évtizedeiben. Az is valószínű, hogy a hulladékok örök újrahasonosításába vetett hit jól illeszkedett a szocializmus árnyékelosztó rendszeréhez, melyben a horizontális reciprocitás elve alapján cserélgettek javakat a társadalom szereplői, ezzel védve magukat a krónikus hiány vagy a politikai kivételezés következményeitől. Hiszen emlékezzünk, hogy a párt ragaszkodása a hulladékok újrahasonosításához abból a félelemből is fakadt, hogy a „kidobott értékeket” a rendszer ellenségei a maguk erősítésére használhatják fel.

Emellett szerepet játszott Magyarország politikai szövetségeseihez fűződő viszonya (azaz a Szovjetuniótól való függősége és kötelezettségei a KGST felé), a nemzetközi geopolitikai kapcsolatok (a hidegháború és különösen az USA vietnámi háborúja), valamint Magyarország Nyugattól való gazdasági függése (a keményvaluta beszerzése, mint a nyugati javakhoz való hozzáférés eszköze). Továbbá a Vegyiművek és az ÖSW közti megállapodás túlmutat azon a jelenségghalmazon, amit közgazdászok egyenlőtlen nemzetközi csereként értelmeznek, hiszen itt nem nyersanyag export állt szemben feldolgozott termék importtal; a nyugati vállalatok minden bizonnyal tudatosan szervezték ki ezt a rengeteg hulladékkal járó termelési folyamatot kelet-európai társaiknak, ezzel megelőlegezve azt a későbbi trendet, amelynek keretén belül nyugatról keletre exportálták a hulladékokat.

Ez az esettanulmány természetesen nem kívánja pótolni egy átfogó ökotörténelem funkcióját, ehelyett inkább csak rámutat arra, hogy az államszocializmus nem csupán egy színpaltja az antropocénhez vagy a kapitalocénhez hasonló metanarratíváknak. Azaz írássom nem pusztán arra tett kísérletet, hogy az államszocializmus elemzésével sokszínűbbé

tegye ezen metanarratívákat – ahogy azt Moore véli. Ehelyett arra próbáltam meg rávilágítani, hogy a kapitalizmus olcsó természet iránti éhsége nem állt meg a vasfüggönynél, az államszocialista politikák pedig ösztönözték ezt a terjeszkedést. Fontos, hogy az empirikus adatokat ne próbáljuk meg olyan, mindent egy okra visszavezető állításokká egyszerűsíteni, mint az a kérdés, hogy: vajon a Szovjetunió létezése nélkül bekövetkezett-e volna a második világháborút követő „nagy gyorsulás”? Ez a megközelítés ugyanis éppen annak a mechanikus gondolkodásmódnak a megnyilvánulása, amely lehetővé tette az emberiség természet feletti uralmának kiteljesedését. Ehelyett arra lenne szükség, hogy minél több, a fentihez hasonló relacionális példát és történetet tárjunk fel, melyek rávilágítanak arra, hogy a kapitalizmus pontosan miként szervezi ki a rendszer fenntartásához szükséges természetrombolást, az ilyen esetek segítségével pedig leleplezhetjük a kapitalizmus hatékonyságára és zöld megújulására való képességéről szóló öntelt kinyilatkoztatásokat.

Fordította: Sidó Zoltán
Az eredetivel egybevetette: Nagy Kristóf

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balogh, Róbert (2018): Was There a Socialist Type of Anthropocene During the Cold War? Science, Economy, and the History of the Poplar Species in Hungary, 1945–1975. In: *Hungarian Historical Review*, Vol. 7., No. 3.: 5–35.
- Bockman, Johanna – Gil Eyal ([2002] 2014): Kelet-Európa mint a közgazdaságtani tudás laboratóriuma: A neoliberalizmus transznacionális gyökerei. In: *Fordulat*, No. 21.: 102–149.
- Bockman, Johanna (2007): The Origins of Neoliberalism between Soviet Socialism and Western Capitalism: 'A galaxy without borders'. In: *Theory & Society*, Vol. 36., No. 4.: 343–371.
- Bódi Zsuzsanna (2012): Az úttörővasút létesítésének ideológiai szerepei a negyvenes évek végén. In: *Új forrás*, Vol. 44., No. 8.: 4–14.
- Böröcz, József (1992): Kettős függőség és tulajdonvákuum: társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. In: *Szociológiai Szemle*, Vol. 2., No. 3. 3–20.
- Chari, Sharad – Katherine Verdery (2009): Thinking between the Posts: Postcolonialism, Postsocialism, and Ethnography after the Cold War. In: *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 51., No. 1.: 6–34.

- Fehér Ferenc – Heller Ágnes – Márkus György ([1983] 1991): *Diktatúra a szükségletek felett*. Cserépfalvi.
- Frank, Andre Gunder (1992): Nothing New in the East: No New World Order. In: *Social Justice*, Vol. 19., No. 1.: 34–6.
- Gille, Zsuzsa (1997): Two pairs of Women's Boots for a Hectare of Land: Nature and the Construction of the Environmental Problem in State Socialism. In: *Capitalism, Nature, Socialism*, Vol. 8., No. 4.: 1–21.
- Gille, Zsuzsa (2007): *From the Cult of Waste to the Trash Heap of History. The Politics of Waste in Socialist and Postsocialist Hungary*. Indiana University Press.
- Gille Zsuzsa ([2010] 2014): Létezik-e globális posztoszocialista állapot? In: *Fordulat*, No. 21.: 266–297.
- Goldman, Marshall (1972): *The Spoils of Progress: Environmental Pollution in the Soviet Union*. MIT Press.
- Harper, Krista (2006): *Wild Capitalism: Environmental Activists and Post-Socialist Political Ecology in Hungary*. Boulder, CO: East European Monographs.
- K. Horváth Zsolt (2013): Természetközelség és közösség a munkáskultúrában. Művelődés, testkultúra és politikum a horányi Telepen a két háború között. In: *Múltunk*, Vol. 58., No. 2.: 127–144.
- Konrád György – Szelenyi Iván ([1979] 1989): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat.
- Kornai János (1980): *A hiány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Latour, Bruno (1993): *The Pasteurization of France*. Harvard University Press.
- Latour, Bruno ([1991] 1999): *Sohasem voltunk modernek*. Osiris.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich ([1848] 1959): A Kommunista Párt kiáltványa. In: *Karl Marx és Friedrich Engels Művei*, 4. Kossuth.
- Moore, Jason W. (2017): The Capitalocene, Part I: On the Nature and Origins of Our Ecological Crisis. In: *Journal of Peasant Studies*, Vol. 44., No. 3.: 594–630.
- Moore, Jason W. (2018): The Capitalocene Part II: Accumulation by Appropriation and the Centrality of Unpaid Work/Energy. In: *Journal of Peasant Studies*, Vol. 45., No. 2.: 237–279.
- Rindzevičiūtė, Eglė (2018): Soviet Policy Sciences and Earth System Governmentality. In: *Modern Intellectual History*, 1–30. Interneten: <https://www.cambridge.org/core/journals/modern-intellectual-history/article/soviet-policy-sciences-and-earth-system-governmentality/D92EA16914D0A87E717B8D7C0DFE24DA> (Letöltve: 2019.03.07.).
- Rogers, Douglas (2010): Postsocialisms Unbound: Connections, Critiques, Comparisons. In: *Slavic Review*, Vol. 69., No. 1.: 1–15.

- Scanlan, John (2005): *On Garbage*. Reaktion.
- Schnaiberg, Allan (1980): *The Environment: From Surplus to Scarcity*. Oxford University Press.
- Simai Mihály (1990): Környezetbarát fejlődésünk feltételeiről. In: *Valóság*, Vol. 33., No. 9.: 1–10.
- Staniszkiś, Jadwiga (1992): *The Ontology of Socialism*. Clarendon Press.
- Steffen, Will – Broadgate, Wendy – Deutsch, Lisa – Gaffney, Owen – Ludwig, Cornelia (2015): The Trajectory of the Anthropocene: The Great Acceleration. In: *The Anthropocene Review*, Vol. 2., No. 1.: 81–98.
- Szirmai Viktória (1999): *A környezeti érdekek Magyarországon*. Pallas Stúdió.
- Szlávik János (1991): Piacosítható-e a környezetvédelem? In: *Valóság*, Vol. 34., No. 4.: 20–27.
- Veress József (1982): A környezetvédelem szabályozásáról – vállalatgazdasági nézőpontból. In: *Iparpolitikai Tájékoztató*, Vol. 19., No. 11.: 46–51.
- Ziegler, Charles E. (1992): Ideology, Postcommunist Values and the Environment. In: *Ideology and System Change in the USSR and East Europe*. Szerk.: Urban, Michael E.. Palgrave Macmillan.

Steffen Dalsgaard

**A SZÉN-DIOXID MINT ÉRTÉKMÉRŐ.
HOGYAN TEREMT ÉRTÉKET
ÉS PÉNZT A KLÍMAVÁLTOZÁS?***

* Eredeti tanulmány: Dalsgaard, Steffen (2013): The commensurability of carbon: Making value and money of climate change. In: *HAU – Journal of Ethnographic Theory*, Vol. 3., No. 1.: 80–98.

A Kiotói Jegyzőkönyv bevezetése kísérlet a klímaváltozás elkerülésére egy sor olyan rendszeren és mechanizmuson keresztül, amelyek kommodifikálják a szén. Ezek a rendszerek többek között pénzügyi ösztönzőket vezetnek be, hogy engedélyek és kreditek kereskedelmén keresztül csökkentsék a szén-dioxid-kibocsátást, pénzügyi spekuláció tárgyává téve azt. Talán a legvitatottabb elemük, hogy a szén az értékmérés univerzális eszközévé tesz azáltal, hogy összemérhetőnek tekintik az emberi cselekvés nagyon is eltérőnek tartott morális szféráival (a környezettel, a gazdasággal, a fejlesztéssel). Ez a tanulmány azt vizsgálja, milyen következményei vannak, ha a szénre spekulatív jelleggel, az érték mércéjeként és lehetséges pénznemként tekintünk.

Mára már több olyan kezdeményezés is létezik, amely megkísérel megoldást kínálni az emberiség okozta klímaváltozásra. Ezeknek a javaslatoknak a többsége piaci alapú és a szén-dioxid tárgyasításán, egyfajta áruként való kezelésén alapszik, amelyet engedélyek és kreditek formájában adni-venni lehet, ezzel csökkentve a kibocsátást. A szén-dioxid globális piaca azonban hemzseg az eltérő érdekektől, feszültségektől, ellentmondásoktól; az érték, értékek és értékelések összeütközése a piac jelenlegi kialakításából fakad. Vannak, akik amellett érvelnek, hogy a szén-dioxid-kvóták kereskedelme egyszerre segíti a globális Dél fejlesztését és az éghajlat megóvását. Mások úgy tartják, hogy ez „karbonkolonializmus” (Block 2010:18), amely nem vesz tudomást a helyiek életéről, és csak arra ösztönzi az ipart, hogy tovább szennyezzen – ahelyett, hogy zöld, fenntartható technológiákra térne át (lásd Lohmann 2010; McMichael 2009b). A szén-dioxid tárgyasítása a piaczgazdaságba való bevonásán keresztül egy sor nagyon érdekes kérdést vet fel az értékkel kapcsolatban: milyen árurol beszélünk, amikor a szén-dioxidra gondolunk? Milyen formákban és milyen feltételek mellett termelik és fogyasztják ezt az árut? Mi a kapcsolat a természeti körforgásban jelen lévő szén-dioxid értéke és a magántulajdon tárgyat képező, áruként forgalomban lévő szén-dioxid között? És hogyan lehet egyáltalán tulajdon a levegő – már ha egyáltalán ez képezi a tulajdonlás tárgyat ebben az esetben?

Ennek a tanulmánynak az a célja, hogy értelmezze a természeti és társadalmi körforgás különböző szféráiba és a klímaváltozásból következő különböző morális, politikai és gazdasági diskurzusokba belegabalyodott szén-dioxid értékét. A társadalomtudósok szén-dioxidról és klímaváltozásról szóló írásainak jó részét a Bruno Latour (lásd 2004) és mások által kidolgozott cselekvőhálózat-elmélet, illetve a tudomány és technológia tanulmányok politikáról és ágenciáról szóló elméletei inspirálták (lásd Callon 2009; MacKenzie 2009; Blok 2011). Ezek a megközelítések kiválóan rámutatnak arra, hogyan alakulnak át – és hogyan alakítják át egymást – a „politikai”, a „piaci” és az „ökológiai” fogalmai a közbeszédben, valamint hogy a különböző emberi és nem emberi szereplők hogyan kapcsolódnak össze interakciók komplex infrastruktúráin és hálózatain keresztül, és ezáltal

hogyan hozzák létre a szén-dioxidot mint társadalmi konstrukciót. Ezek az elemzések inspirációként hatottak erre a tanulmányra, főként abban a tekintetben, hogy hogyan lehet a szén-dioxidot empirikus jelenségként komolyan venni, miközben eltérő jelentései vannak különböző viszonyokban és kontextusokban. Így ennek a dolgozatnak a gerincét a cselekvőhálózat-elmélet megközelítései képezik, valamint ezek teszik lehetővé, hogy építsek azokra az empirikus példákra, amelyeket ezek a szerzők már megvizsgáltak. Ahelyett azonban, hogy elméleti szempontból közelíteném meg a problémát, követem Latourt (2005) és a cselekvőhálózat-elméletet módszerként használom annak a megértésére, hogy a szén-dioxid tárgyiasítása hogyan vezet az érték definiálásáról és értelmezéséről szóló konfliktusokhoz.¹ Latour megközelítése abból indul ki, hogy a társadalmat mindig „laposnak” kell tekinteni (2005: 65–72), így talán logikátlanak tűnhet ezt az érték antropológiai elméleteivel ötvözni, amelyeknek nagyon fontos része annak bemutatása, hogy a társas élet hogyan osztható fel eltérő szférákra (lásd Bohannan 1959; Parry és Bloch 1989). Ugyanakkor ezek az elméletek pontosan olyan etnográfiai munkákra építenek, amelyek azt mutatják be, hogyan jönnek létre és maradnak fenn a szférák közötti különbségek. Éppen ezért jó kiindulási alapot jelentenek a szén-dioxid tárgyiasításáról és kommodifikációjáról szóló ellentmondások vizsgálatához, mivel a karbonkreditek összemérhetővé teszik a kibocsátás minden formáját, és így az emberi cselekvés minden formáját egy uralkodó értékrendszer keretén belül értékelik.

Először áttekintem a szén-dioxid tárgyiasulásának és eladhatóvá válásának különböző formáit, a Kiotói Jegyzőkönyv mechanizmusai által létrehozott intézményi keretrendszerrel együtt. Utána megvizsgálom, miként válik értékké a szén-dioxid, és a különböző cselekvések összekötésével hogyan teremt összemérhetőséget azok között a szférák között, amelyeket a karbonkereskedelem elutasítói egymást kizárónak és eltérő értékrendszerekben működőknek tekintenek. Végül bemutatom a szén-dioxid értékének problémáját a karbon-ellentételezés időbeliségének tükrében, és azt, hogy milyen lehetőségek rejlenek a szén-dioxid mint egyszerre materiális és immateriális pénz nem használatában. Az etnográfia, ami itt tárgyalásra kerül, a politikai és pénzügyi diskurzust

1 Egyik bírálóm szerint nagyon szűken értelmeztem a cselekvőhálózat-elméletet, de én a nézőpontomat etnografikus kutatások segítségével elvégzett elemzésen és elméletalkotáson keresztül szeretném bemutatni, vagyis „csinálni” szeretném a cselekvőhálózat-elméletet, nem csak hivatkozni szeretnék rá, ami véleményem szerint nem lenne hű az elmélet szellemiségéhez. Azzal, hogy végigkövetem, hogy a karbon anyagként és fogalomként hogyan zilálhatja szét az értékről alkotott elképzeléseinket, próbálom komolyabban venni a cselekvőhálózat-elméletet annál, mintha csak az ebbe az iskolába tartozó irodalmat követném. Az persze egy vitás kérdés, hogy a cselekvőhálózat-elmélet elmélet-e egyáltalán, vagy inkább maga is egy cselekvő, esetleg valami egészen más (lásd Latour 2005; Gad and Jensen 2010), de ez a vita túlmutat ezen tanulmány keretein.

elemzi, amelyben a szén-dioxid empirián alapuló fogalomként tárgyasul, és lehetővé teszi gyökeresen különböző emberi cselekvések összemérését. Továbbá a dán közlekedési szektor marketingkampányain keresztül azt is bemutatom, miként vált a szén-dioxid a morális fogyasztói gazdaság részévé. Az antropológia tudománya még keveset foglalkozott a szén-dioxid kérdésével, így a cselekvőhálózat-elméleten túl ez a tanulmány nagyban épít a társadalomföldrajz, a szociológia, valamint a fejlesztés- és környezettudomány irodalmára, beleértve az aktivista szektornak írt szövegeket is, amelyeket néhány tudós arra használt fel, hogy erős, ám éleslátó kritikát fogalmazzon meg a témában (lásd különösen Lohmann 2008, 2009, 2010).

A SZÉN-DIOXID NYOMÁBAN

A „szén-dioxid” mint kifejezés más-más kontextusban eltérő jelentéstartalommal bír, így érdemes ezeket áttekinteni. Abban nincs vita, hogy a szén-dioxid-kereskedelem politikai, intézményi és technikai szempontból is rendkívül bonyolult folyamat; egyrészt mert globális szinten kell működnie ahhoz, hogy hatékony legyen, másrészt pedig azért, mert sok különböző diszciplínára és szakértelemre van szükség az üzemeltetéséhez. A szén-dioxid-kvóták kereskedelmét például az „ökotudományok” – az ökológia és az ökonómia, vagyis a közgazdaságtan – összecsapásának terepeként is szokták jellemezni (Blok 2011: 453; Latour 2004). Valószínűleg emiatt a komplexitás miatt bukkan fel annyi pontatlanság és zavar, amikor „szén-dioxidról” beszélünk.

A közgazdászok általában úgy gondolnak a szén-dioxid-kibocsátásra, mint a termelés externáliájára (Spash 2010), de az értékelés új formáin keresztül a szén-dioxid saját jogon is bekerült a gazdaság körforgásába és már úgy beszélnek róla, mint árurol. Persze bizonyos szempontból már azelőtt is áruként kezelték a szén-dioxidot, mielőtt az éghajlatváltozás fontos kérdéssé vált volna. A szénhidrogének a modern világ fejlődésének alapjai voltak, először a szén, aztán az olaj és a földgáz formájában (lásd Mitchell 2009; Bridge 2010). A szénnek mint kémiai elemnek eltérő fizikai tulajdonságai vannak attól függően, hogy milyen formát vesz fel. Legtisztább elemi formájában leginkább grafitként és gyémántként ismert, más elemekkel összeállva a szerves élet alapvető építőköveit hozza létre, megint más formában pedig fosszilis tüzelőanyagok fő összetevője. Ezen vegyületekben a különböző szilárd és folyékony állapotok között váltakozva, tipikusan hidrogénnel vagy oxigénnel vegyülve létezik, légnemű formában pedig metán (CH_4) és szén-dioxid (CO_2) formában van jelen a természetben. Viszont miután az éghajlatváltozás főgonoszának szerepében tárgyasult, a szén-dioxid a világpiacon gazdát cserélő áruvá

vált, amely ebben a pénzügyi formában elsősorban az „üvegházhatású gázok” néven ismert szénelapú vegyületeket hivatott reprezentálni.

Bár a fosszilis üzemanyagok kereskedelme során a szén *anyag formában* eddig is gazdát cserélt, új áru formájában inkább egyfajta *megfoghatatlan* vagy szellemi tulajdonként jelenik meg, hiszen valójában a szén károsanyag-kibocsátásban megjelenő termelésének és fogyasztásának joga cserél gazdát, nem maga az anyag. A szén-dioxid ilyen értelemben nem olyan tárgy vagy áru, amelyet klasszikus értelemben termelni vagy fogyasztani lehet. Kémiai alapelemként a szén állandóan megtalálható a természetben, kommodifikációja ezzel szemben arra a fizikai átalakulására vonatkozik, amelynek során tipikusan fosszilis tüzelőanyagból üvegházhatású gázokká válik. Bár az atmoszférában kibocsátásként jelen lévő vegyületekre a laikusok alapvetően *immateriális*ként, levegőként tekintenek, a tudósok számára a szén minden formájában megfogható, materiális, csak az a kérdés, hogy szilárd, folyékony vagy légnemű formában van-e éppen jelen. A karbonkreditek és -engedélyek így ideális esetben közvetlenül kötődnek ahhoz, ahogyan a szén *materiálisan* áramlik a természetes lelőhelyek és az atmoszféra között, súlyosbítva a klímaváltozást. Ezeket a szénkészletek kell felmérni, bekeríteni és engedélyeztetni ahhoz, hogy a karbon áruvá és így magántulajdonná válhasson (Bridge 2010). A szén tehát materiális és immateriális formában is megjelenik az érték különböző szféráiban. Tekinthetünk rá úgy is, mint metaforára, úgy is, mint különböző körforgások – elsősorban a természet (élet) és a gazdaság körforgásainak – jelképére és úgy is, mint a körforgásban részt vevő tárgyra. A szén így összefonódik a szférák áthágásával.

Tárgyasult entitásként a szén-dioxid összehasonlíthatóvá, egymáshoz mérhetővé teszi az élet különböző formáit és a különböző cselekvéseket. Az összemérés folyamatában eltérő tulajdonságokat alakítunk át úgy, hogy közös mércével mérhessük őket (Espeland és Stevens 1998: 314). Ebben az esetben a mérce a szén-dioxid, és bár a szén-dioxidot elfogadjuk a szerves élet mértékeként, amellet fogok érvelni, hogy már szocioökomóniai értelemben is univerzális mértékké vált, hiszen lehetővé teszi, hogy meghatározza minden karbonkibocsátással járó emberi cselekedet árát.² A szén-dioxidot nem gazdaságilag, hanem morálisan értékeljük, például az olyan kifejezéseken keresztül, mint a tudományos és pénzügyi közbeszédben is elterjedt ökológiai vagy karbonlábnyom. A fogyasztás mindennapos aktusai morális értéket kapnak azzal, hogy a szén-dioxid-kibocsátáson keresztül egymáshoz mérhetővé válnak. Az alacsony kibocsátás,

2 Természetesen nem emberi cselekvések is járnak karbonkibocsátással. Érdemes lenne azzal foglalkozni, hogy az emberi és nem emberi között hogyan teszünk különbséget a kibocsátásért való felelősség vizsgálatánál, hiszen ez a különbségtétel is a szén-dioxid tárgyasítására vezethető vissza. Viszont mivel a szén-dioxid piaca az emberi kibocsátás csökkentésére jött létre, a nem emberi tényezőket ebben a cikkben éppen csak megemlítem.

például a biciklizés jó, a magas kibocsátás, például az autóvezetés rossz. Azt is mérni tudjuk, hogy mennyire rosszak ezek az aktusok, egy pozitív cselekedetről pedig azt gondoljuk, hogy ki tud váltani vagy kárpótolni tud egy rosszat, mintha a mindennapi tetteink egy zéró összegű játék részei lennének, vagy mintha a karbonkereskedelem pontos tükörképe lenne a „valós”, fosszilis tüzelőket égető gazdaságnak.

A szén-dioxidot szokás alapul venni annak megértéséhez, hogy a szén hogyan hat az éghajlatra, a különböző üvegházhatású gázokat pedig a „szén-dioxid-ekvivalens” alapján mérik össze, még akkor is, ha nincs bennük semennyi szén (MacKenzie 2009). De a szén-dioxid csupán egy a szén megjelenési formái közül, így annak tárgyasulási közül is. Az ellentételezések, kreditek és engedélyek látszólag ugyanarra a dologra vonatkoznak a piacon, amelyen a kibocsátással lehet kereskedni, de a piacon kívül nagyon sok különböző folyamatra, cselekedetre és kontextusra utalnak.

A piaci konstrukció az 1997-es Kiotói Jegyzőkönyv eredménye (UNFCCC 1998), amely felállított egy rendszert a globális felmelegedés enyhítésére az üvegházhatású gázok kibocsátásának csökkentése révén. Míg a jegyzőkönyv a szén-dioxid pénzügyi formájának alapjait fektette le, a klímaváltozás körüli viták ugyanezt teszik a szén-dioxid társadalmi formáival. Utóbbi mindazonáltal elképzelések széles spektrumát jelenti, a klímaváltozással és a kibocsátásokkal való elszámolással kapcsolatos, tudományos közösségen belüli vitáktól, a hétköznapi emberek saját fogyasztásuk szén-dioxid-kibocsátásával és annak ellentételezésével kapcsolatos gondolatain át, (a kormányok által kiadott) kibocsátási engedélyek és (a kibocsátás hitelesített csökkentésével megszerezhető, majd a piacon árulható) kreditek részleteiig. A mindennapi használatban a szén-dioxid a különböző kémiai vegyületek és kibocsátott üvegházhatású gázok gyűjtőfogalmává vált.

A KIÓTÓI MECHANIZMUSOK

Mielőtt továbbmennék, hadd mutassam be a szén-dioxid pénzügyi értékelésének hátterét és az azt megalapozó formális mechanizmust. A nemzetközi közösség 1997-ben fogadta el a Kiotói Jegyzőkönyvet az ENSZ éghajlatváltozási keretegyezményének részeként, amely 2005-ben lépett érvénybe, és amelynek célja, hogy csökkenjen az üvegházhatású gázok felhalmozódása az atmoszférában. 2010-ig 191 ország, az Egyesült Államokat kivéve minden résztvevő ratifikálta.³ A jegyzőkönyvben az úgynevezett Annex 1-be tartozó államok, vagyis a 37 aláíró fejlett ipari ország vállalta hat üvegházhatású gáz

3 2012-ben Kanada is felmondta az egyezményt – *a szerk.*

kibocsátásának csökkentését, amihez a jegyzőkönyv három úgynevezett flexibilis mechanizmust hozott létre.⁴

Az első ilyen közös kivitelezési mechanizmus olyan projekteket hoz létre, amelyek más országokban csökkentik a kibocsátást. Így a fejlett országok kibocsátáscsökkentési egységeket szerezhetnek egy olyan projektből, amely egy másik országban csökkenti a kibocsátást. A második, a tiszta fejlesztési mechanizmus (CDM) szintén lehetővé teszi, hogy a fejlett országok karbonkrediteket szerezzenek fejlődő országokban zajló projektek révén. A fejlődő országokra nem vonatkoznak kibocsátási korlátok, de a karbonkredit-eladás lehetőségének ösztönöznie kellene őket arra, hogy zöld és szénmentes energiaforrásokra térjenek át és olyan projektekbe kezdjenek, amelyek hitelesített kibocsátáscsökkenéshez vezetnek. Végül a harmadik mechanizmus a kibocsátási kvóták kereskedelme, vagyis a szén-dioxid piacának kialakítása. Ez elvileg az ún. *cap and trade* rendszerrel működik, vagyis úgy, hogy a kormányok rögzítik, hogy az egyes ipari szereplők mennyi káros anyagot bocsáthatnak ki és ezt szén-dioxid-kibocsátási engedélyekben határozzák meg (egy engedély vagy kredit egy tonna szén-dioxidnak megfelelő kibocsátást jelent). A cégek, amelyek többet akarnak kibocsátani, mint amire engedélyük van, vásárolhatnak még engedélyeket vagy krediteket azoktól, akik a kvótájukon belül maradtak (lásd Lohmann 2010).

A jegyzőkönyv elég bonyolult, és megértéséhez komoly technikai, tudományos és jogi tudás szükséges, ezért itt nem térek ki a mögötte lévő számításokra és elszámolási rendszerre. Elég annyit tisztázni, hogy ezek a rendszerek – ahogy erre Horacio Ortiz pénzügyi diskurzusokat tárgyaló tanulmánya is rámutatott (Ortiz 2013) – nem pusztán technikai részletek, hanem specifikus morális és politikai feltételezésekre és megfontolásokra épülnek; a hitelesítések szerepének vizsgálata például nagyon érdekes kiegészítése lehet Anna Tsing tanulmányának (Tsing 2013) az olyan értékbecslési módszerekről, amelyek lehetővé teszik a kommodifikációt, de az ajándékozáson alapuló közösségiséget is magukban rejtik. Még ha ez nem is a fő célja a tanulmányomnak, az elemzésem rámutat hasonló váltakozó logikákra, mint amilyen az ajándékozás és árucserre közötti, ha végigkövetjük, hogy a karbon milyen különböző formákat vesz fel a nyersanyagtól a fosszilis tüzelőanyagokon át az üvegházhatású gázokig és a karbonkreditekig. Ahelyett viszont, hogy az áruk láncolatát követném, inkább röviden összegzem, hogyan válik tranzakciók tárgyává a szén-dioxidra épülő érték a Kiotói Jegyzőkönyvben meghatározott három mechanizmusban: elsőként mint áru a pénzügyi piacon, másodszor a fejlesztési szektorban, harmadszor pedig önként vállalt ellentételezésekben, amelyeket az egyének vásárolhatnak meg. Ez a három cseremechanizmus, ami a szén-dioxid köré

4 A Kiotói Jegyzőkönyv részletesebb megismeréséhez ajánlom a UNFCCC kiadványát (1998).

épül, megfelelően szemlélteti a szén-dioxid-kibocsátással járó cselekvések értékének és értékelésének problémáját, mivel lehetővé teszi a szén-dioxid körforgásának teret adó szférák összehasonlítását.

„ZÖLD” PIACI MEGOLDÁSOK

A szén-dioxid piacának létrehozása kulcsfontosságú szerepet játszott a kommodifikációjában, ez a folyamat pedig a kibocsátást kiváltó ellentételezések piacának kiépítését, a karbonkreditek pénzügyi piacokra való bevezetését is magában foglalta. Alig pár évvel ezelőtt a New York Timesnak egy pénzügyi elemző azt nyilatkozta, hogy „a szén-dioxid piaca a világ legnagyobb árupiacá lesz és akár minden más piacnál is nagyobb lehet” (Kanter 2007). Ez azután jelent meg, miután az EU országai megállapodtak, hogy rögzítik, mennyi üvegházhatású gázt lehet kibocsátani az Európai Unióban.

Amikor a karbonkereskedelmet ellenző álláspont elkezdett terjedni, a viták arról szóltak, hogy vajon meg lehet-e oldani a klímaváltozás problémáját a szén-dioxid-kibocsátásra kivetett adóval (lásd Braun 2009). Vannak olyan kormányok, például az ausztrál, amelyek még mindig ezt az utat követik. Az ipari lobbizás viszont általában határozottan ellenezte az adóztatást, mert káros egyensúlytalanságokat okozhat a globális versenyben, ha nem minden ország vezet be hasonló adókat. Így a Kiotói Jegyzőkönyvben elért megállapodásnak is a piaci megoldásokra kellett törekednie. Ennek része az is, hogy a kormányzatok megállapodnak egy felső kibocsátási küszöbben, tipikusan az olyan entitásokon belül, mint az EU. Az engedélyeket olyan iparágakban működő cégeknek osztják ki (vagy adják el), amelyek a szén-dioxid vagy más üvegházhatású gázok kibocsátásától függenek (mint a közlekedés, az energetikai szektor és a feldolgozóipar). Ezek a szereplők ezután a fölösleges engedélyeiket eladhatják, azok pedig, amelyeknek több kibocsátásra van szükségük, vehetnek többet. Ha egy szereplő nem éri el a kibocsátási maximumot, eladhatja az engedélyt olyannak, aki már elérte, vagy aki több kibocsátásból akar profitálni. Az ötlet lényege az, hogy engedélyek nélkül drágább túllépni a kibocsátási határt, mint úgy, ha valaki engedélyeket vagy krediteket vesz másoktól, a káros anyagok kibocsátása pedig ott csökken majd, ahol ez a legolcsóbban megoldható. Ahogy minden más piacon, az elképzelés így itt is az, hogy a szén-dioxid megkötésével vagy a kibocsátás csökkentésével olyan területeken lehet eladható engedélyeket kreálni, ahol ez a leginkább költséghatékony, ezeket a többletengedélyeket pedig el lehet adni más iparágaknak, amelyeknek így nem kell a felső határ alá szorítaniuk a kibocsátásukat (lásd Fiske 2009; Lohmann 2010).

Ezt a rendszert sok szempontból kritizálták. Legfőképpen azért, mert az engedélyek és a kreditek pénzügyi termékeként önálló életre kelhetnek, ezután pedig kérdéses, hogy tényleg tükrözik-e, és mégis hogyan a „valós” szén-dioxidot vagy a „valós” kibocsátáscsökkentést (Lohmann 2008), illetve hogy mivel jár, ha az éghajlat innentől az olyan tőzsdéi üzletkötőktől függ, mint amilyeneket Horacio Ortiz elemzett tanulmányában (Ortiz 2013).

Az Európai Unió kvótakereskedelmi rendszerének része egy olyan politikai és intézményi keret, amely ideális esetben lehetővé tenné, hogy a kibocsátási maximum idővel egyre csökkenjen, azonban az EU túlságosan is nagylelkűen osztotta ki az engedélyeket, amelyek így olyan olcsók voltak, hogy az aláásta a piac működését (lásd Stonington 2013). A kvótakereskedelmi rendszer első pár évében a kibocsátott szén-dioxid mértéke még növekedett is az Unióban (Spash 2010: 171). Számos példát hallani olyan rosszul kitalált kibocsátáscsökkentő projektekről, mint amikor kínai gyárak karbonkrediteket kaptak a HFC-23 nevű üvegházhatású gáz csökkentéséért, ami egy másik üvegházhatású gáz (a HCFC-22 nevű hűtőanyag) termelésének mellékterméke volt. A HCFC-22 gázt viszont olcsóbban állították elő, mint amennyi pénzt kerestek a másik gáz megsemmisítéséért kapott kreditekért, vagyis a káros anyag termelését melléktermékének megsemmisítéséből finanszírozták (MacKenzie 2009).

Azonkívül, hogy a klímaváltozás a szegény harmadik világbeli országokat jobban sújtja, mint a gazdag Nyugatot, a kibocsátási kvóták kereskedelmének itt említett kiskapui miatt éri a rendszert az a kritika, hogy a zöld piac a problémát (vagyis a piac struktúráját) megoldásként hasznosítja újra (McMichael 2009b: 248). Bár egyes tudósok azt állítják, hogy a piac jobb kialakítására lenne szükség (MacKenzie 2009), az ezzel vitatkozó nézőpont szerint a kvótakereskedelem áruvá teszi az ökológiai közjavakat, és nem szakítja meg a fosszilis energia túlzott felhasználásától való függést, ami valószínűleg a klímaváltozás elsődleges oka. Mivel a piac az állandó terjeszkedésen és a források kiaknázásán alapul egy véges világ korlátai között, a zöld piaci megoldás maga az önellentmondás (McMichael 2009b). A kvótakereskedelem és a szén-dioxid pénzügyi piacokra való bevezetésének kritikussai számára így nem maradt más kiút, mint a kapitalista rendszer átfogó reformja (lásd Storm 2009; Lohmann 2010).⁵

5 A civil szervezetek között is vannak, amelyek a kvótakereskedelmi rendszert belülről próbálják megváltoztatni (például a WWF, amelyre később még visszatérek), és vannak, amelyek kritikuskak a piaci megoldásokkal szemben (például a Carbon Trade Watch és a REDD-Monitor.org).

FEJLESZTÉS ÉS A REDD-RENDSZER

A szén-dioxid nemcsak a nyugati vállalatokat és a pénzügyi piacokat mozgatta meg, a szén-dioxid-kibocsátás visszaszorításáról szóló elképzelést exportálták a globális Délre is. A kiotói mechanizmusokra alapozva számos program indult a kibocsátás csökkentésére a fejlődő világban is, még ha a globális Dél országait nem is kötötték a kibocsátáscsökkentési célok. Ahogy a kvóták kereskedelme esetében, ezeknél a programoknál is az volt az elgondolás, hogy Délen olcsóbban lehet csökkenteni a kibocsátást (McMichael 2009b: 250–51). Az egyik ilyen fontosabb kezdeményezés a REDD-program, vagyis az erdőirtásból és az erdőpusztulásból származó kibocsátások csökkentésére létrejött program (*Reducing Emissions from Deforestation and Forest Degradation*). A főként az ENSZ által irányított program célja, hogy a globális Dél erdői háborítatlanul tárolják a szén-dioxidot. Ennek érdekében fizetnek a helyi erdőtulajdonosoknak, hogy ne termeljék ki a fákat.⁶

A szén-dioxid kommodifikációjának gondolatát nagyon sok, eltérő motivációval rendelkező szereplő karolta fel, akik lehetőséget látnak annak ökológiai, gazdasági vagy szimbolikus felhasználásában. Így a különböző szereplők látszólagos egyetértésben dolgozhatnak, még ha a szén-dioxid értékéről alkotott nézeteik eltérőek, részrehajlók vagy egyes esetekben zavarosak is (lásd Lovell and Liverman 2010: 270–71). Példaként említhetjük a természetvédő civil szervezeteket, amelyeket a biodiverzitás jobban érdekel, mint maga a szén-dioxid-kibocsátás (Spash 2010: 186); de ott vannak azok a szervezetek is, amelyek támogatják a REDD-et, ugyanakkor különösebben nem érdeklik őket az őslakosok jogai (Lohmann 2009: 1068). Vannak szervezetek (például a Világbank és az ENSZ fejlesztési programja), amelyek a szegénység csökkentésének eszközeként tekintenek a REDD-re, míg az üzleti befektetők és az ipari vagy agrárérdekeltségekkel rendelkező helyi elitek a földreform lehetőségét látják az ilyen programokban. A klímapolitika és a szén-dioxid-piacok irányítása a szén-dioxid-készletek ellenőrzésétől függ, ami azt jelenti, hogy az erdők és a táj pénzügyi spekuláció és profittermelés tárgyává válnak, ez pedig gyakorta járhat közjavak privatizációjával (Bridge 2010: 824), földbekerítésekkel és a hagyományos közösségek földtől való elidegenítésével (vö. McMichael 2009a; Filer 2012).

A REDD elsősorban és leginkább abban különbözik a kvótakereskedelem rendszertől, hogy a projektalapú tiszta fejlesztési mechanizmus (*clean development mechanism*, CDM) részeként működik – azaz szén-dioxid-csökkentő projekteket támogat, és nem a

6 Ennek egy továbbfejlesztett verziója a REDD+, amely az erdők szén-dioxid-megkötő képességét is növelni próbálja, nem csak az a célja, hogy az adott erdő érintetlen maradjon.

fejlődő országok kibocsátáscsökkentésére helyezi a hangsúlyt.⁷ Ezt a programot vállalatok helyett elsősorban nemzetközi civil szervezetek, fejlesztéspolitikai szervezetek karolták fel. Az ENSZ-nek saját REDD programja van, amelyben a szervezet agrárgazdasági, fejlesztési és környezetvédelmi alszervezetei vesznek részt, de a Világbank is támogat olyan projekteket, amelyek a szegénység csökkentését célozzák az erdőirtás megfékezésén keresztül. Ezek a szervezetek most azt szeretnék elérni, hogy a REDD-en keresztül finanszírozott projektek foglalkozzanak többet az élelmiszer-ellátással és a földműveléssel. Azt is mondhatnánk, hogy a fejlesztési szektor lecsapott a szén-dioxidra, hogy ezen keresztül piaci vagy részvételen alapuló eszközökkel propagálják saját specifikus, például fejlesztéspolitikai, környezetvédelmi céljaikat.

A REDD a világ szén-dioxid kibocsátásának nagyjából 20 százalékát veszi célba, ennyiért felelős a fakitermelés és erdőirtás a globális Délen. Ezért nagyrészt az égetés-irtásos mezőgazdaság és a tűzifahasználat felelős, valamint az, hogy az egyre növekvő népesség ellátásához egyre nagyobb erdőterületek válnak mezőgazdasági területekké (lásd McMichael 2009b). Sokan amiatt kritizálják a karbonkereskedelmet és a REDD-programot, mert az a nyugati ipari termelés és fogyasztás helyett a világ szegényeire tolja a felelősséget, mindezt úgy, hogy közben a globális Észak technológiai beavatkozásait részesítik előnyben, az őslakosok tudását pedig figyelmen kívül hagyják (McMichael 2009b: 52; Lohmann 2009). Az ilyen projektek egyik példája az a tiszta fejlesztési mechanizmus alapján jóváhagyott program Indiában, amelyben a földműveseknek kézzel hajtott vízzivattyúkat adtak az addig használt dízelzivattyúk helyett, hogy ezzel is csökkentsék a szén-dioxid-kibocsátást. Egy indiai újság ezt egy rossz viccnek titulálta, mivel így az indiai parasztnak kell viselniük a „fehér ember terhét”⁸ (Blok 2010: 20), miközben valószínűleg egy átlagos brit állampolgárnak tízszer akkora az ökológiai lábnyoma. Ezen a példán keresztül érthetjük meg azokat a kritikus hangokat, amelyek szerint ezek a nyugati pénzből finanszírozott projektek valójában arra szolgálnak, hogy a Nyugat lakossága fenn-tarthassa a megszokott életstílusát. A kritikusok szerint ezek a programok többre tartják a nyugati „luxuskibocsátást” az indiaiak „megélhetési kibocsátásánál” (Blok 2011: 467), ezt pedig „karbonkolonializmusnak” is lehetne nevezni (Blok 2010: 18).

Világszerte számos REDD projekt van, amelyek az indiaihoz hasonló problémákat vet fel, ezek pedig lehetőséget teremtenek annak megvitatására, hogy a globális Észak és Dél

7 A közös kivitelezési mechanizmus is hasonló elven működik, de abban a fejlett országok inkább a korábbi „második világ” országait támogatják.

8 „A fehér ember terhét” Rudyard Kipling angol író 1899-es költeménye, amelyben arról ír, hogy a fehér ember morális kötelessége a világ színesbőrű népeit a gyarmatosításon keresztül a civilizációba segíteni – *a szerk.*

hogyan osztozik a felelősségen a klímaváltozásért és hogy milyen pozitív vagy negatív hatásai vannak az ilyen és hasonló programoknak.

AZ ÖNKÉNTES ELLENTÉTELEZÉS

Végül szeretném megemlíteni azokat a kezdeményezéseket, amelyeknek az a céljuk, hogy a nyugati fogyasztókat is bevonják a kibocsátáscsökkentésbe, hogy lássuk, miként került be az energiateljesítményről szóló diskurzusba a szén-dioxid mint a fogyasztás morális mértékegysége. Ahogy Lohman (2008: 363) írja:

„[Az ellentételezés rendszere] arra ösztönzi az északi fogyasztókat, hogy a kibocsátásuk egy részét egyszerűen elkerülhetetlennek tekintsék ahelyett, hogy úgy gondoljanak rá, mint az energiateljesítmény modellt olyan elemre, amelyen politikai és társadalmi szerveződés útján változtatni lehet. A globális felmelegedés az egyének »karbonlábnyomának« és az efelett érzett bűntudat kiszámításának bonyolult rendszerén keresztül jelenik meg, nem pedig – mondjuk – az olaj nemzetközi politikáján vagy az olyan társadalmi mozgalmak történetén keresztül, amelyek olyan mértékű társadalmi változásokat értek el, mint amilyenre a globális felmelegedés megelőzéséhez szükség lenne.”

Ennek bemutatására nézzük meg, miként hirdeti hazánkban, Dániában az energetikai és közlekedési szektor a kibocsátás csökkentése érdekében tett erőfeszítéseit, különösen azt, ahogyan a fogyasztókat vonatozással, buszozással vagy más módokon arra ösztönzik, hogy járuljanak hozzá a klímaváltozás elleni harchoz. 2010-ben például a Midttrafik nevű regionális buszvállalat reklámkampányt indított „légy a világ megmentője” (*bliv verdensredder*) címen. A szórólapjai (Midttrafik 2010a) és a weboldalán (Midttrafik 2010b) a társaság összehasonlította a különböző szén-dioxid-kibocsátással járó tevékenységeket. A cég azt írta például, hogy „ha autó helyett busszal utazik 10 kilométert, azzal annyi szén-dioxidot spórolhat meg, mint ha megpirítana 70 szelet kenyert, vagy felmelegítene 23 tányér ételt a mikróban” (Midttrafik 2010a) és hogy „egy átlagos utazó a Midtjylland régióban 19,5 km-t utazik. Ha ezt a távot autó helyett buszon teszi meg, azzal annyi szén-dioxidot takarít meg, mint ha lefőzne 9367 csésze kávé vagy 19 napig megállás nélkül járatná az elektromos vízforralót” (Midttrafik 2010a). A weboldalról kiderül, hogy „ha otthon hagyod az autót és inkább busszal mész iskolába (40 km-t 200 napon át), azzal egy tonna szén-dioxidot spórolhatsz meg. Ehhez képest évi 110 kg CO₂-t takarítasz meg

azzal, ha teljesen kikapcsolod a tévét és más elektronikai eszközöket, 210 kg-t pedig azzal, ha a szárítógép használata helyett kitergegeted a ruháidat” (Midttrafik 2010b).

Az ilyen üzenetek közvetlenül hozzájárulnak a szubjektum formálásához, megteremtve a „szén-dioxidot kalkuláló egyént” a klímaváltozáshoz kapcsolódó felelősség sajátos méréséhez (Bridge 2010: 827–28). Viszont fölveti az összemérhetőség kérdését az, hogy milyen feltételezésekre épül és milyen társadalmi megkülönböztetéseket hagy figyelmen kívül a busztársaság kampánya. Egyrészt a kampány célcsoportját elsősorban az iskolás gyerekek képezik. A kampány az autózás helyettesítéséről szól, viszont nagyon kevés diák jár autóval iskolába, nemhogy saját kocsija lenne. A társaság így nem tesz különbséget aközött, ha valaki a buszozást választja és aközött, ha valakinek nincs más választása, mint hogy buszozzon. Ez csak egy példa a sok közül arra, hogy a karbondiskurzus mennyire el tud szakadni a társadalmi realitásoktól. Másrészt azt is jól bemutatja, hogy a számszerű összehasonlítás miképp arányosítja a közlekedés módjának megválasztását más materiális fogyasztási aktusokkal, valamint hogy az ezek közötti különbség hogyan mérhető „nem kibocsátott” szénben.

Ahhoz, hogy a szén-dioxid áru lehessen, összemérhetőségre van szükség annak különböző körforgásai között – nemcsak a piac és természet között, de a természetben belül is. A fenti dán példa jól mutatja, hogyan hasonlíthatók össze egymással a szén-dioxid különböző kibocsátásai. Arra is rámutat, hogy a szén-dioxid formájában megjelenő szén körül kezd kialakulni egyfajta morális gazdaság és egy diskurzus, amiben a szén-dioxid válik a gazdasági és morális érték mértékegységévé. Temérdek hasonló példát lehetne még találni, az önkéntes szén-dioxid-ellentételezés pedig gyakorlatilag önálló iparággá vált.

Sok cég alakult arra, hogy fogyasztók energiefelhasználását ellentételezze. Ilyen például a Climate Friendly nevű cég (2013), amely karbonkrediteket árul a weboldalán. Az oldalon a kliens becslést kaphat arra, hogy egy utazás vagy esküvő mekkora kibocsátással jár, és vásárolhat egy, a tevékenységet ellentételező csomagot, vagy egyszerűen vehet valahány tonna kibocsátásra vonatkozó karbonkreditet. Az ellentételezések ajándékba is adhatók, és egy link segítségével természetesen ki lehet posztolni Facebookra a vásárlást. Az online bankkártyás fizetés után biztos lehet benne a vásárló, hogy olyan projektben segített, amely például hőtakarékos edényeket juttat Afrikába, vagy szélerőművet épít Törökországban. A cég büszkén hirdeti, hogy munkáját a tiszta fejlesztési mechanizmus és a WWF Aranystandard Programja hitelesítette (lásd The Gold Standard Foundation 2013).

Az Aranystandard Programmal a WWF azt akarja elérni, hogy a tiszta fejlesztési mechanizmus rendszere valóban a megújuló energetikai és energiatakarékosági projekteket támogassa az olyan kétes ipari projektek helyett, mint a fentebb említett kínai gyár esete. Ez jó példa arra, hogy vannak aktorok, jelen esetben a WWF, amelyek valóban

változást akarnak elérni, és megpróbálnak különbséget tenni a valós és a látszólagos kibocsátáscsökkentés között (MacKenzie 2009: 452). Feltehetően nem véletlen a névválasztás sem, vagyis hogy a hitelesítési rendszer a valuták értékét szabályozó aranystandardról kapta a nevét. A szén-dioxiddal kapcsolatos tranzakciókat leíró nyelvezet tele van szimbolikus jelentésekkel. Az önkéntes szén-dioxid-ellentételezéseket hasonlították már például a bűcsúcédulákhoz, amelyeket a középkorban árult a katolikus egyház (Spash 2010: 188). Ezek inkább arra szolgálnak, hogy a közepesen elkötelezett nyugati fogyasztóknak megadják azt a pszichológiai megerősítést, hogy „tettek valamit”, nem arra, hogy tényleges változást érjenek el vele (ibid.: 186).⁹ A szén-dioxid körüli diskurzus ezért sok olyan szimbólumot felhasznál, amelyek vagy vallási (világ megváltója, bűn) vagy gazdasági (aranystandard, kredit) töltetűek, és amelyek mind egy szabad, racionális, önálló cselekvésre képes nyugati egyénre vonatkoznak, és őt célozzák. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy mivel az ellentételezésért valójában semmit nem kapnak a fogyasztók, ezek amolyan altruista ajándéknak is tekinthetők, amelyet az éghajlatnak és a saját lelkiismeretüknek adnak (vagy egy barátjuknak, aki így változatlanul folytathatja a megszokott életmódját), és nem arra való, hogy a saját kibocsátásukat „kifizessék”. Az erre alakult közvetítő cégek, a hitelesítések és az elszámolási technológiák aztán úgymond megfosztják az ellentételezést ettől az ajándékjellegtől (Tsing 2013) és egy, a személyes kapcsolatoktól és megtisztult lelkiismeretektől teljesen elszakadt árut faragnak belőle, amely összemérhető más károsanyag-kibocsátással járó tevékenységekkel. Az árutermelési lánc másik végén a pénzügyi ellentételezés újra ajándékká válik, a fejlesztés ajándékává a harmadik világ rászorulóként jellemzett közösségeinek, akiket azért fizetnek, hogy ne nyúljanak az erdőkhöz, azaz a kötött szén-készletekhez. Annak ellenére viszont, hogy a kontextus az összemérés, és így a különbségtétel eltörlésével fenyeget (Espeland and Stevens 1998), vannak egyértelmű kísérletek arra, hogy a „jó” szén-dioxidot minőségi terméként tüntessék fel a fogyasztók számára. Az aranystandarddal ellátott termékeket árulók például azzal büszkélkednek, hogy „prémium minőségű karbonkreditekkel” kereskednek (The Gold Standard Foundation 2013).

9 Ellentételezéseket már a légitársaságoktól is lehet vásárolni. Az SAS például azt hirdeti magáról, hogy folyamatosan dolgozik a járatok kibocsátásának csökkentésén, az ellentételezésre pedig nem kell amolyan bűcsúcédulaként tekinteni: „az önkéntes ellentételezés nem a rossz lelkiismeret megnyugtatójára szól, és nem is arra, hogy elterelje a figyelmet a repülőké környezeti hatásairól. Ez egy valós lehetőség a szén-dioxid-kibocsátás csökkentésének és a tisztább technológiák fejlesztésének támogatására” (Scandinavian Airlines 2013).

A SZFÉRÁK ÖSSZEMÉRÉSE

Most, hogy bemutattam, hogyan jelenik meg az érték problémája a szén cseréjének fent leírt három mechanizmusában, térjünk át arra, hogy a szén-dioxid tárgyiasítása miként jelent problémát azoknak a különböző szféráknak az összemérésében, amelyekben a szén-dioxid megjelenik. A fő állításom az, hogy az ellenzők azért tartják problémásnak a szén-dioxid-kereskedelem és szén-dioxid-ellentételezés rendszerét, mert ezek összemosnak különböző tranzakciós ciklusokat vagy szférákat.

Jonathan Parry és Maurice Bloch (1989) azt írják, hogy a legtöbb társadalomban (ha nem az összesben) két különböző morális ciklust vagy szférát lehet megkülönböztetni: az egyik a társadalom hosszú távú reprodukciója, a másik a rövid távú egyéni haszonszerzés. A szén-dioxid körforgása sok különböző szférában történik, amelyek így az értékért folyó harc színteréül is szolgálnak. Parry és Bloch munkájából kiindulva a hosszú távú morális szférára úgy is hivatkozhatnánk, mint a természet, a környezet vagy a globális közjavak szférájára, amely kiemelt fontosságú, hiszen ebben a szférában termelődik újra a globális társadalmi és természeti rend. Az általánosított rövid távú szféra pedig a piac, amelyben pénzt lehet keresni a klímaváltozáson.

Ha tehát összevetjük a gazdasági és környezeti vonatkozásokat, nyilvánvalóvá válik, hogy a szén-dioxid egy sor egymásnak ellentmondó jelenség és gyakorlat nexusában helyezkedik el. A szén-dioxid-ellentételezés modern búcsúcédulaként való értelmezése jól példázza azt, hogy a gazdasági jólét és a környezet értékét egymással ellentétesként értelmezzük. A klímaváltozással kapcsolatos aggodalom, amely az ilyen búcsúcédulákon keresztül kifejezést nyer, helyzetfüggő, és üres retorikának, a cselekvésre és a gazdasági jólét feladására mutató szimulált akaratra tűnik. Ezt a helyzetfüggő aggodalmat jól példázza, hogy a sajtó egyik nap a tengerszint riasztó emelkedéséről tudósít és a globális felmelegedéshez vezető káros anyagok kibocsátásáról panaszkodik, másnap viszont a gazdasági válság és negatív növekedési ráta miatt aggodalmaskodik (Blühdorn 2007).

A környezet gazdaságnak való alárendelése egyértelműen látszott George W. Bush 2001-es közleményéből, amelyben úgy fogalmazott: „Amerika gazdaságára negatívan hatna, ha teljesítenénk a Kiotói Jegyzőkönyvben foglaltakat” (idézi Hulme 2009: 109). Ezt pedig ő nem hagyhatja. Viszont a karbonkereskedelem pártolói még így is végső értéként hivatkoznak a gazdaságra. Az egyik legismertebb példa a brit Stern-jelentés (2006), amely mellett érvelt, hogy olcsóbb most csökkenteni a kibocsátást, mint a jövőben felmerülő drágább problémákat kezelni. Vagyis a környezet védelme vagy valamifajta környezeti igazságosság biztosítása önmagában nem elég meggyőző érv. Végül is a döntéshozókat egyszerűbb azzal meggyőzni, hogy pénzügyileg jobban megéri most cselekedni, mint később.

A kapitalista világrendszer egyik jellegzetessége, hogy az élet minden területét a piac szférájába vonja, az pedig, ahogyan új területekre terjed ki és új területeket olvaszt magába, a nagy történelmi átalakulások alapvető velejárója (Edelman és Haugerud 2007: 98). Vannak, akik többre értékelik a gazdaságot a környezetnél (lásd Bush a Kiotói Jegyzőkönyvről), a kibocsátáscsökkentés hitelesítése pedig tele van gazdasági szimbolikával (lásd az aranystandard). Hasonló szimbolikával van kiemelve az individualitás is, az önkéntes és morálisan helyes cselekedetek hangsúlyozásával (Mentsd meg a világot!). A kérdés az, hogy a szén-dioxid-kereskedelmet a cselekedetek melyik szférájába lehet besorolni. Ellenzői szerint a rövid távú szférában megjelenő profitszerzés, amely egyrészt újratermeli, sőt mélyíti a társadalmi egyenlőtlenségeket, másrészt fokozza a klímaváltozást, elpusztítja a hosszú táv szféráját (a természetet, az életet). Éppen ezért az ők mellett érvelnek, hogy nem helyes, ha bárki birtokolja a szén-dioxidot és profitál belőle, hiszen az a globális közjavak egyike (lásd Caney 2010). A neoliberálisok ennek az ellenkezőjét állítják. Ők nem tesznek különbséget a morális szférák között, mivel – egyes érvek szerint – a kapitalizmusban összeomlik a hosszú és rövid táv szétválasztása (Parry and Bloch 1989: 27), valamint mert a karbonkereskedelem olyan cselekvési forma, amely a rövid távú ciklus egyéni profitszerzését morális cselekedetté alakítja át, amely éppen hogy segít újratermelni a társadalmi és természeti rendet. A REDD-program leginkább ebbe a kategóriába passzol, mert úgy is lehet értelmezni, hogy egyszerre fizet a károsanyag-kibocsátás csökkentéséért és a globális Dél fejlesztéséért.

A kérdés az, hogy a természet és a gazdaság szférái közötti határvonalakat elmossa-e a karbonkreditek létrehozása, amelyek a szférák közötti szabad átjárással rendelkező érték- és áruformát hoznak létre (vö. Bohannan 1959). A természet és természeti jelenségek értékeléséhez és összehasonlításához már régóta alkalmazzák azt a módszert, hogy pénzben próbálják meg kifejezni az értéküket (lásd Espeland and Stevens 1998), a karbonkreditek viszont ennél egy lépéssel tovább mennek. A karbonkreditek az éghajlat gazdasági cselekvésekkel való összefonódottságától és ezekre adott reakciójától függenek (Storm 2009), továbbá az is kijelenthető, hogy az éghajlat és a piac hasonlóan reagál a véletlenekre, a fluktuációra és a likviditásra (Cooper 2010). A klímaváltozás és a vele járó bizonytalanság kiváló forrása a kizsákmányolásnak és a potenciális nyereségeknek, azon logikán alapulva, hogy minél nagyobb a bizonytalanság, illetve minél súlyosabb a klímaváltozás, annál nagyobb a nyereség. Hagyományosan úgy gondolunk a gazdasági növekedésre, mint ami a természeti erőforrások folyamatos kiaknázásán alapul, de az olyan programok, mint a REDD vagy a kvótakereskedelem azzal a feltevessel élnek, hogy az éghajlat a potenciálisan szennyező gyakorlatok kiváltásának zéró összegű játékától függ (Lohmann 2010). A karbonkereskedelem egy negatív vagy virtuális szféra létrehozásával jár, amelyben vetületi

képként jelenik meg a termelés, a fogyasztás és a szén körforgása (vö. az „ellentételezés” fogalmával). A szén-dioxid csereértéket nyer azzal, ha nem termelik, nem fogyasztják és nincs körforgásban, és míg a hagyományos pénzügyi termékek a (gazdasági) növekedés potenciálján keresztül nyernek értéket, a karbonkreditek monetáris értéke az éghajlat romlásával és a kibocsátási maximumok ezzel összefüggő csökkentésével nő, vagyis akkor, amikor a gazdasági növekedés leállása fenyeget.

A SZÉN-DIOXID MINT ELLENTÉTELEZÉS ÉS PÉNZFUNKCIÓ IDŐBELISÉGE

Tanulmányom utolsó részében azt mutatom be, hogy a szén-dioxid cseréjének formái mennyire függenek a lehetőségekről és a tartósságról alkotott időbeli feltételezésektől, amelyek egyúttal elvezetnek a kommodifikáció és a különböző kibocsátások és nem kibocsátások összehasonlításának problémájához.

A karbonkreditek nemcsak a kibocsátások különböző formáit kezelik azonosként, de a látszólagos vagy lehetséges jövőbeni cselekedeteket is egyenértékűvé teszik a valódiakkal, olyan dolgokhoz rendelve értéket, amelyek még nem történtek meg, vagy talán nem is fognak soha megtörténni. A szén-dioxid világára emellett az idő vonatkozásában olyan zéró összegű játékként tekintenek, amelyben a globális egyenlegek teszik lehetővé a szén-dioxid-kereskedelem működését. A klímatudósok gyakran hangoztatják, hogy az éghajlat változása szempontjából lényegtelen, *hol* bocsátják ki a szén-dioxidot, ahogy az is, hogy *hol* nem bocsátják ki. Bár ez a feltételezés számos technikai és matematikai műveleten alapszik, ezek a műveletek számos olyan feltételezésen alapulnak, amelyek nélkül az összemérhetőség nem lehetséges. Először is a kibocsátási engedélyek elosztásához és kibocsátáscsökkentési célok megállapításához használt viszonyítási alapok inkább politikai döntéseken, semmint a méltányosságon, a környezeti igazságosságon vagy valamiféle etikai megfontoláson alapulnak (Spash 2010: 180). Másodszor, ahogy a konkrét megfigyelésekből haladunk az absztrakt számítások felé, az osztályozás és elszámolás formái dekontextualizálják a szén-dioxidot attól a környezettől, amelyben nyugszik, amelyben a körforgása zajlik, illetve amelyre hatással van. Harmadszor, habár a klímakutatók szerint ahhoz, hogy elkerülhető legyen a globális felmelegedés, inkább hamarabb kellene visszavágni a kibocsátást, mint később, az elképzelt zéró összegű játék és a dekontextualizálást lehetővé tevő egyenértékek létrehozása ennek ellenére sem veszi kellőképpen figyelembe a valódi cselekvésnek teret adó társas és természeti világ időbeliségét. Ez nem csak annak a kérdése, hogy *mikor* történik meg a kibocsátás vagy a szén-dioxid

lekötése, hanem ennek szerves részeként a lehetőségekről való feltevések kérdése is. Ellentételezhetem a Balin töltött nyaralásomat egy erdőterület ki nem irtásával, *figyelmen kívül hagyva, hogy felmerült-e az adott erdőterület kiirtása*. Erre a REDD szakzsargonjában „addikcionalitásként” hivatkoznak, amit persze el kellene kerülni annak érdekében, hogy a program hatásos és morálisan védhető legyen. Ideális esetben a tiszta fejlesztési mechanizmus elszámolási rendszerének betartása biztosítaná, hogy a kibocsátáscsökkentés nem történt volna meg a kérdéses projekt nélkül, és hogy valóban kevesebb szén-dioxid került az atmoszférába ahhoz az alternatív világhoz képest, ahol a projekt nem valósult meg. Ehhez fel kell tudni vázolni egy hitelt érdemlő alternatív helyzetet. A WWF Aranystandard Programja a szervezet állítása szerint biztosítja a projektek ilyen integritását, de a különböző elszámolási módszerek a konkrét mechanizmustól függenek (MacKenzie 2009: 445), és még a legjobban megtervezett projektek is kudarcba fulladhatnak, ha – mondjuk – egy erdőtüz felemészti a szén-dioxid megkötésére telepített fákat (csak hogy a szén-dioxid-ellentételezésben ritkán számba vett nem emberi szereplőket is megemlítsük). Ilyen esetben a szén-dioxid valós fogyasztását olyan fák virtuális és bizonytalan kimenetelű ültetése váltja ki, amelyeknek az életciklusa jóval hosszabb, mint a karbonkredit mint áru életciklusa a piacon.

A gyakorlatban a valós és a feltételezett vagy lehetséges közötti egyenlőségételt lehetetlen fenntartani. Mikor dől el, hogy egy projekt arra hivatott-e, hogy a károsanyag-kibocsátás csökkentését támogassa vagy a szén-dioxid megkötését? Meg tudjuk ezt visszamenőlegesen határozni? Vegyük például azokat a kínai vízerőműveket, amelyeket már azelőtt elkezdtek építeni, hogy a karbonkreditek léteztek volna, de amelyek ennek ellenére lehetővé tették a kínai beruházóknak, hogy karbonkrediteket adjanak el német vállalatoknak (Lohmann 2009: 1074). Más szóval egy projekt lehetséges megvalósulása könnyen manipulálható, így az egymást ellentételező lehetséges és valós kibocsátás térben és időben lesz összemérhető. Mivel a ki nem bocsátásért karbonkreditek és engedélyek formájában pénzt lehet kapni, megéri a kibocsátással fenyegetni. Ugyanakkor azok az országok, amelyek már eddig is felléptek az erdőirtás ellen, visszamenőleg is megkaphatják ezért a jutalmukat. Ha csak a jövőbeli ki nem bocsátás valós ellentételezését nézzük, akkor a legnagyobb szennyezők járnak a legjobban (*The Economist* 2009).

Végezetül fontos kiemelni, hogy a REDD-program számára az egyik legnagyobb kihívás a „maradandóság” biztosítása, vagyis az, hogy a megóvott karbonforrást nem pusztítja el vagy építi le sem a természet, sem az ember. A REDD-program a potenciális (nem) cselekvés elképzelésén nyugszik, azon, hogy az erdők tulajdonosai a globális Délen egészen addig békén hagyják a fáikat, amíg pénzt kapnak ezért. A program folyamatos kapcsolat, amelyben ugyanazokért a fákért és a bennük rejlő ugyanazon szén-dioxidért fizetnek újra meg újra. Éppen ezért a szén-dioxid birtoklását ebben az összefüggésben

„gondnokságnak” nevezik, az erdők tulajdonosait pedig úgy fizetik a karbonforrás védelméért, hogy kétséges, mennyire nevezhető az még az ő tulajdonuknak. De mi van az erdőkről való gondoskodás mellett a mérleg másik serpenyőjében? A nyugaton kibocsátott szén-dioxid sorsa eldőlt, ha már egyszer az atmoszférába került. Vajon az ezzel megegyező mennyiségű, a fákban megkötött szén-dioxidot többször is bele lehet számolni az ellentételezés képletébe? Bár az erdők nem statikusak, és folyamatosan semlegesítik a szén-dioxidot (kvázi aktív szereplőként), két különböző számítást kell észben tartani: az első az, hogy mennyi szén-dioxidot raktározott el egy adott erdőterület, a második pedig, hogy mennyi szén-dioxidot tud még elraktározni az erdő. A REDD-rendszer a legjobb esetben is összekeveri a lehetséges cselekvést (nem kibocsátani, amit ki lehetne) a valós – nem emberi szereplők által végrehajtott – cselekvéssel (azzal, hogy valójában mennyi szén-t köt meg az erdő azonfelül, amit már megkötött) (*The Economist* 2009). A legrosszabb esetekben pedig a REDD-programok lehetővé teszik, hogy valaki ugyanazért a szén-dioxidért fizessen a végtelenségig.

Természetes elemként a szén állandósággal jellemezhető, még ha ez az adható-vehető formáira nem igaz is. A szén-dioxid értékelési formáit elnézve azt is mondhatnánk, hogy a szén-dioxid egyfajta virtuális vagy „proxy” valutaként is felfogható (Fiske 2009: 280). Ha elfelejtjük egy pillanatra, micsoda bürokratikus és adminisztratív nehézségekkel járna a szén valódi pénznemként kezelni, a szén-dioxid komoly likviditást biztosítana a gazdaságnak. Ha belegondolunk, a karbonkredit ugyanolyan jó standardja lehetne a pénznek, mint az arany, hiszen potenciálisan minden papíron megjelenő karbonkreditnek van fizikai megfelelője. Tudósok időtlen idők óta vitatkoznak azon, hogy a pénzt csak jelképes értéknek kell-e tekintenünk, vagy lennie kell valamilyen materiális alapjának ahhoz, hogy tartós legyen (Maurer 2006: 27). A szén-dioxid áthidalhatná a két nézőpont közötti szakadékot. A kredit egy darab papír, de a szén-dioxid fizikai jelenlétét és jellemzőit mérő és elszámoló technológiák lehetővé teszik, hogy úgy lehessen szén-dioxiddal kereskedni, hogy közben konkrét anyag nem cserél gazdát. Összehasonlítva azokkal a termékekkel, amelyeket Robert Foster elemzett (2013), a szén-dioxid kereskedelme legalább két olyan formát is magában foglal, amikor úgy cserél gazdát a termék, hogy egyszerre el is adják, de meg is tartják a vevők (lásd Weiner 1992). Egyrészt az erdőirtás elleni programoknál az erdők tulajdonosai megtartják az erdőket (még ha nem is vitathatatlanul marad az övük), csak az erdők szén-dioxid-megkötő képességét adják át, másrészt a nyugati kibocsátók is megtarthatják vagy fenntarthatják a fogyasztási szokásaikat, ha pénzt adnak annak ellentételezésére.

A szén-dioxid-kereskedelemnek ez az „eladom, de meg is tartom” jellege felveti a kérdést, hogy a szén materiális/immateriális tulajdonságaiból adódóan lehetséges lenne-e egy amolyan „karbonstandard” bevezetése, amely helyreállítaná a pénzügyi világba

és a gazdaságba vetett bizalmat az arany-dollár rendszer 1971-es feladása és a 2008-as gazdasági válság után. Chris Gregory szerint (1997) az amerikai kormány döntése, amelyvel 1971-ben végleg elválasztotta a dollár értékét annak aranyfedezetétől, azt jelezte, hogy csökken az állam pénzügyi piacok feletti hatalma, és kialakul az a helyzet, amelyet Gregory „vad pénznek” nevez, vagyis hogy a dollár fedezet nélküli pénz lett, rugalmas árfolyammal; áru lett, amelyet csak a piac fluktuációja irányít. A szén-dioxid mint áru nagyrészt az államok közötti megegyezésnek köszönheti a létezését, vagyis – a rendes valutákhoz hasonlóan – csekély pénzügyi értéke van államok nélkül. Bár korántsem jelenti a pénzügyi piacok hatalmának, a kapitalizmusnak vagy a társas és biológiai élet egyre nagyobb részét maga alá vonó kommodifikációnak a végét, a karbonstandard halvány reményt kelt arra nézve, hogy ha az államok tényleg kontrollálni akarnák a piacokat, akkor visszatérhet az államok által ellenőrzött, „megszelídített” pénz.

ÖSSZEGZÉS

A szén kulcsszerepet játszik jelenkori világunkban. Mivel ez a szó számos különböző entitást takar, a tudományostól (szén-dioxid-ekvivalensek) a pénzügyieken át (mint a karbonkreditek és engedélyek) a hétköznapiig (mint az ökológiai lábnyom és az ellentételezés), és mivel bonyolult értékelési módszerekbe és folyamatokba van beágyazva, esetenként nehéz megérteni, mit is jelent valójában. Számos formában és vegyületben megjelenik, és körforgása nélkülözhetetlen a természeti és társadalmi-gazdasági rend fennmaradásához. A globális felmelegedésre adott reakciók viszont a szén-dioxid tárgyasulását vonták maguk után, ez pedig egyébként eltérő morális szférák összemérésével jár együtt. Ez azért lehetséges, mert standardként mérhetővé és összehasonlíthatóvá tesz minden, szén-dioxid-kibocsátással járó tevékenységet. Mint ilyen, a szén-dioxid többféleképpen is az értékekről szóló viták fontos része lett: egyrészt arra kényszerít, hogy elgondolkodjunk, igazságosnak tartjuk-e a globális gazdasági rendszert, az iparosodott és a fejlődő országok kapcsolatainak teret adó intézményeket (lásd McMichael 2009b). Emellett az emberiség természethez való viszonyáról szóló kozmológiai elképzelések, ezen keresztül pedig a környezeti igazságosság, az emberi jogok, a magántulajdon és a közjavak morális megértésében is nagy szerepet kap (lásd Fiske 2009; Caney 2010). Ugyanakkor a szén-dioxid tárgyasulva gazdasági értéket fejez ki, amelyen keresztül emberi tevékenységek és termékek széles köre mérhető és hasonlítható össze a történelmi kontextustól elvonatkoztatva (Lohmann 2009: 1073). A szén-dioxid értékelésénél felmerülő szempontok sokfélesége miatt nem valószínű, hogy valaha rendezni lehet

majd az arról szóló vitákat, hogy milyen problémákat is jelent a károsanyag-kibocsátás, és hogy ezek közül melyik élvez elsőbbséget (lásd. Fiske 2009: 280).

A kibocsátási engedélyekhez és a szén-dioxid-ellentételezések rendszeréhez azonosítani kell a megfelelő cselekvést, amely semlegesíti az adott kibocsátást. Ez azon a feltételezésen alapul, hogy valaki nemcsak másképp cselekedhetett volna (kivágta volna a fákat), de valóban úgy is cselekedett volna (*biztosan* kivágta volna a fákat). Más szavakkal: ez a feltételezés a tényleges cselekvést hasonlítja össze a potenciális cselekvéssel (azzal, ami nem történt meg, de megtörténhetett volna). Egyes cselekedeteket más, nem létező cselekedetekre hivatkozva tesz értékelhetővé. Ez nem szokatlan a jelenkori kapitalista gazdaságban, főleg ami a kockázatok kommodifikációját illeti. Hasonlóan ahhoz, amit a közgazdászok lehetőségkölségnek hívnak, ez az értékelés is az alternatívákra hivatkozik: cselekedetek értékelődnek fel különféle meg nem történt cselekedetekkel való összehasonlításban. A kérdés az, hogy az alternatív cselekvések tényleg lehetséges cselekvések-e, illetve hogy hogyan alkotjuk meg őket; azaz hol húzzuk meg a cselekedetek valószínűségi és a látszólagos lehetősége közötti határvonalat.

Ugyanakkor vannak, akik a szén-dioxid kommodifikációjára a kapitalizmus normális működésének részeként tekintenek, amelyben a profittermelés a válságtól és kockázatoktól függ. A szén-dioxid ennek a folyamatnak egy szereplője, amely a kibocsátáson keresztül összemérhetővé tesz amúgy eltérő cselekvéseket. A szén-dioxid magában hordozza a lehetőséget, hogy különböző morális szférákat átalakító értékmérővé váljon, ilyen módon pedig egy általánosan használható (virtuális) valuta sajátosságával bír. A szén-dioxid így hasznos gondolati mankó lehet a jelenkor termelési láncainak megértéséhez (szemben a derivatívák, kockázatok és hasonló, a pénzügyi piacokról származó szavak használatával – lásd Lohman 2010), és segíthet megérteni, hogy hogyan alakulnak a jövőben a tágabb társadalmi rendszerekhez köthető értékformák és értékügyletek.

A szén-dioxid jó eséllyel kulcsfontosságú empirikus fogalommá válhat az értékről szóló vitákban. Nagyon eltérő morális értékiszférákat köt össze, ugyanakkor társadalmakat és csoportokat szakít szét a társadalmi különbségek (újra)termelésén keresztül. Tárgyként és potenciálisan pénznemként minden cselekvést összehasonlíthatóvá és összemérhetővé tesz, a különbségeknek ez a fajta feloldása viszont komoly ellenállásba ütközik. Bár az általánosan használható pénz megjelenése a történelemben újfajta csereviszonyok kialakulását tette lehetővé, ez nem jelentette a morális szférák feloldódását (Parry and Bloch 1989); talán a szén-dioxid értékmérőként vagy pénznemként való használatához is szükség lenne a megkülönböztetés bizonyos formáira. Hiszen eltérő formái vannak a kibocsátások hitelesítésének, eltér egymástól az önként vállalt cselekvés és az előírt szabályoknak való megfelelés, ahogyan eltérnek a projektek és a piacok is, miként

ezt a Kiotói Jegyzőkönyvben meg is határozták. Vagyis nem minden érték egyenlő, még akkor sem, ha a szén-dioxid mint értékmérő közös nevezőre hoz megannyi különböző emberi és nem emberi gyakorlatot.

Fordította: Csurgó Dénes
Az eredetivel egybevetette: Fülöp Nóra

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Blok, Anders (2010): CO₂-markeder—en ny form for kulstof-kolonialisme? In: *Global Økologi*, Vol. 17., No. 4.: 18–20.
- Blok, Anders (2011): Clash of the eco-sciences: Carbon marketization, environmental NGOs and performativity as politics. In: *Economy and Society*, Vol. 40., No. 3.: 451–76.
- Blühdorn, Ingolfur (2007): Sustaining the unsustainable: Symbolic politics and the politics of simulation. In: *Environmental Politics*, Vol. 16., No. 2.: 251–75.
- Bohannan, Paul (1959): The impact of money on an African subsistence economy. In: *The Journal of Economic History*, Vol. 19., No. 4.: 491–503.
- Braun, Marcel (2009): Evolution of emissions trading in the European Union—The role of policy networks, knowledge and policy entrepreneurs. In: *Accounting, Organizations and Society*, Vol. 34., No. 3–4.: 469–87.
- Bridge Gavin (2010): Resource geographies 1: Making carbon economies, old and new. In: *Progress in Human Geography*, Vol. 35., No. 6.: 820–34.
- Callon, Michel (2009): Civilizing markets: Carbon trading between in vitro and in vivo experiments. In: *Accounting, Organizations and Society*, Vol. 34., No. 3–4.: 535–48.
- Caney, Simon (2010): Markets, morality and climate change: What, if anything, is wrong with emissions trading? In: *New Political Economy*, Vol. 15., No. 2.: 197–224.
- Climate Friendly (2013): Climate Friendly. Interneten: <http://www.climatefriendly.com>
- Cooper, Melinda (2010): Turbulent worlds: Financial markets and environmental crisis. In: *Theory, Culture & Society*, Vol. 27., No. 2–3.: 167–90.
- The Economist (2009): Last gasp for the forest: Paying to save trees. Szeptember 24.: 93.
- Edelman, Marc – Haugerud, Angelique (2007): Development. In: *A companion to the anthropology of politics*. Szerk.: Nugent, David – Vincent, Joan. Blackwell.
- Espeland, Wendy – Stevens, Mitchell (1998): Commensuration as a social process. In: *Annual Review of Sociology*, Vol. 24: 313–43.

- Filer, Colin (2012): Why green grabs don't work in Papua New Guinea. In: *Journal of Peasant Studies*, Vol. 39., No. 2.: 599–617.
- Fiske, Shirley (2009): Global change policymaking from inside the Beltway: Engaging anthropology. In: *Anthropology and climate change*. Szerk.: Crate, Susan A. – Nuttall, Mark. Left Coast Press.
- Foster, Robert J. (2013): THings to do with brands: Creating and calculating value, In: HAU – Journal of Ethnographic Theory, Vol. 3., No. 1.: 44–63.
- HAU: Journal of Ethnographic Theory 2013 3:1, 44-63.
- Gad, Christopher –Jensen, Casper Bruun (2010): On the consequences of post-ANT. In: *Science, Technology, & Human Values*, Vol. 35., No. 1.: 55–80.
- The Gold Standard Foundation (2013): The Gold Standard: Premium quality carbon credits. Interneten: <http://www.cdmgoldstandard.org>. Google Scholar
- Gregory, Chris (1997): *Savage money*. Harwood Academic Publishers.
- Hulme, Mike (2009): *Why we disagree about climate change*. Cambridge University Press.
- Kanter, James (2007): Carbon trading: Where greed is green. In: *New York Times*, június 20. Interneten: <http://www.nytimes.com/2007/06/20/business/worldbusiness/20iht-money.4.6234700.html>.
- Latour, Bruno (2004): *Politics of nature*. Harvard University Press.
- Latour, Bruno (2005): *Reassembling the social: An introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford University Press.
- Lohmann, Larry (2008): Carbon trading, climate justice and the production of ignorance: Ten examples. In: *Development*, Vol. 51., No. 3.: 359–65.
- Lohmann, Larry (2009): Climate as investment. In: *Development and Change*, Vol. 40., No. 6.: 1063–83.
- Lohmann, Larry (2010): Uncertainty markets and carbon markets: Variations on Polanyian themes. In: *New Political Economy*, Vol. 15., No. 2.: 225–54.
- Lovell, Heather –Liverman, Diana (2010): Understanding carbon offset technologies. In: *New Political Economy*, Vol. 15., No. 2.: 255–73.
- MacKenzie, Donald (2009): Making things the same: Gases, emission rights and the politics of carbon markets. In: *Accounting, Organizations and Society*, Vol. 34., No. 3–4.: 440–55.
- Maurer, Bill (2006): The anthropology of money. In: *Annual Review of Anthropology*, Vol. 35: 15–36.
- McMichael, Philip (2009a): *The agrofuels project at large*. In: *Critical Sociology*, Vol. 35., No. 6.: 825–39.
- McMichael, Philip (2009b): Contemporary contradictions of the global development project. In: *Third World Quarterly*, Vol. 30., No. 1.: 247–62.

- Midttrafik (2010a): *Bliv verdensredder*. Midttrafik.
- Midttrafik (2010b): Klimafakta. Verdensredder in action. Interneten: <http://www.verdensredder.nu/klimafakta/>
- Mitchell, Timothy (2009): Carbon democracy. In: *Economy and Society*, Vol. 38., No. 3.: 399–432.
- Ortiz, Horacio (2013): Financial value: Economic, moral, political, global. In: *HAU – Journal of Ethnographic Theory*, Vol. 3., No. 1.: 64–79. *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 2013 3:1, 64-79
- Parry, Jonathan – Maurice Bloch (szerk.) (1989): *Money and the morality of exchange*. Cambridge University Press.
- Scandinavian Airlines (2013): Det kan du gøre. Om SAS—miljø. Interneten: <http://www.sas.dk/Om-SAS-Danmark2/Miljo/Det-kan-du-gore/>.
- Spash, Clive (2010): The brave new world of carbon trading. In: *New Political Economy*, Vol. 15., No. 2.: 169–95.
- Stern, Nicholas (2006): *The economics of climate change: The Stern review*. Cambridge University Press.
- Stonington, Joel (2013): Wake–up call: A disastrous week for carbon trading. In: *Spiegel Online*, január 25. Interneten: <http://www.spiegel.de/international/europe/drop-in-carbon-price-underscores-disastrous-week-for-carbon-trading-a-879769.html>.
- Storm, Servais (2009): Capitalism and climate change: Can the invisible hand adjust the natural thermostat? In: *Development and Change*, Vol. 40., No. 6.: 1011–38.
- Tsing, Anna (2013): Sorting out commodities: How capitalist value is made through gifts. In: *HAU – Ethnographic Theory*, Vol. 3., No. 1.: 21–43.
- United Nations Framework Convention on Climate Change (1998): *Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change*. United Nations. Interneten: http://unfccc.int/kyoto_protocol/items/2830.php.
- Weiner, Annette (1992): *Inalienable possessions*. University of California Press.

Hódosy Annamária

**KAPITALOCINEMA.
A MOZGÓKÉP-ÍRÁSTUDÓK ÁRULÁSA
A KLÍMAVÁLSÁG ÁRNYÉKÁBAN**

Az ökológiai problémák és a gazdasági berendezkedés összefüggésének kulturális kritikája régóta napirenden van, és immár a fikciós alkotásokba, sőt a nagy költségvetésű hollywoodi filmekbe is beszivárgott. A klímaváltozást az akciójelenetek háttereként vagy ürügyeként használó történetek mellett az elmúlt évtizedben számos olyan film készült, ahol a környezetvédelem kérdése és a klímaváltságra való utalás közvetve, olykor szinte csak áthallásként van jelen. Ez a „küszöb alatti” tematika – talán éppen azért, mert az alkotók részéről kimondatlan, a nézők részéről pedig nem is tudatosul – olykor politikailag radikálisabb gondolatokat sugall, mint amelyet egy populáris moziól várnánk (Hódosy 2018: 46-47). Ezzel szemben azokban a filmekben, amelyek nyíltan és egyértelműen emelnek szót a környezetpusztítás ellen, gyakran egy éppen ellentétes „mögöttes” tendenciának lehetünk a tanúi. A következőkben három közelmúltbeli film elemzésével azt próbálom bemutatni, hogy mi is ez, és hogyan történik: hogyan ássák alá a filmek retorikai mechanizmusai azt az interpretációt, amit a kapitalizmusnak a környezetpusztulásban és klímaváltozásban betöltött szerepéről alkotott elméletekből (Bookchin 1986; Daly 2000; Moore 2016, Jackson 2009; Latouche 2011; Greer 2013), le lehet vonni – és a filmek egyes szereplői olykor le is vonnak.

A BÁLNÁK ÉS AZ OLAJ

1988-ban az alaszakai Barrow-ban három sötét bálna rekedt a jég fogságában, ahonnan nemzetközi összefogással sikerült kiszabadítani őket.¹ A *Mindenki szereti a bálnákat* (*Big Miracle*, rend. Ken Kwapis 2012) című játékfilm ezt az eseményt dolgozza fel. Bár egyértelműen a környezetvédők és a természeti világ megőrzése mellett emel szót, részben éppen a valós előzmények miatt nem vehetjük biztosra, hogy az alkotók nem pénzügyi megfontolásokból és/vagy a siker iránti vágytól hajtva szemelték ki és lovagolták meg ezt a médiaeseményt. Mivel a történetet a nézők egyszer már „lájkkolták”, várható volt, hogy ha mozifilm formájában újrátsszák, akkor a siker is megismétlődhet, még hozzá emelt szinten, hiszen a (hollywoodi) film médiuma nagyobb tömeget és más jellegű közönséget is elér, mint azok a televíziócsatornák, amelyek annak idején a bálnamentésről közvetítettek. Naivitás volna feltételezni, hogy ezt a már bevált, biztosnak ígérkező

1 Saving Whales, For Real and on the Screen. Interneten: <https://www.livescience.com/31117-saving-whales-real-life-silver-screen.html> és 'Big Miracle': True story behind film about 3 ice-stranded whales. Interneten: <https://latimesblogs.latimes.com/nationnow/2012/02/big-miracle-barrow-whales-rescue-true-story.html> (Letöltve: 2019.04.02.)

receptet az alkotók kizárólag a környezetvédelem érdekében igyekeztek kamatoztatni. Annak idején nyilván a nemzetközi hírverésben szerepet játszó műsorok és azok alkotói sem voltak érzéketlenek a bálnamentés azon aspektusai iránt, amely saját ázsíójuk emelkedését segítette elő.

E kósza gondolat ellen a film jól felépített (bár némileg átlátszó) stratégiával védekezik, amikor a főszereplővé tett tudósítót hangsúlyosan szembeállítja annak karrierista kollégájával, jelezve, hogy az előbbit az különbözteti meg az utóbbtól, hogy a környezetvédelem ügyét saját érvényesülése elé helyezi (Hódosy 2018: 57). Vajon értsük ezt úgy, hogy a *Mindenki szereti a bálnákat* alkotóira is ez jellemző? Vagy mégsem? A történet egyik legfontosabb szereplője egy olajipari vállalkozó, McGraw, akinek a hathatós közbenjárása és pénzügyi áldozatkészsége sokat lendít a bálnák ügyén. McGraw a film kezdetén egyértelműen szemben áll a zöld mozgalmat megtestesítő, jószándékú, ám megfontolatlan és éppen ezért kevésbé hatékony Greenpeace-aktivistával, Rachellel. A férfi éppen megveszi egy korábban védett területnek minősített északi olajmező kitermelési jogát, míg a lány egyszemélyes tiltakozást szervez ez ellen, amivel persze semmire sem jut. A film egy pillanatil sem titkolja, hogy a politikai döntéshozatalban a gazdasági érdekek a legmeghatározóbbak, és az olajlobbiban látja megtestesülni a környezetvédelem legfőbb akadályát. Nem ok nélkül: az ökológiai problémák a 19. században a fosszilis tüzelőanyagok felhasználásának, a termelékenység ezáltal radikális megnövekedésének és ezzel a szén-dioxid-kibocsátás hirtelen és egyre gyorsabb növekedésének köszönhetően jelentkeztek először aggasztó mértékben. Azóta is az olajipar a húzóágazat a környezetszennyezésben, sőt nagyrészt ez látja el energiával a környezetpusztítás összes többi ágenszt is (Foster 1999: 18–20; Mosey 2009: 64–65). Mivel a „tisztá energiára” való áttérés az olajérdekeltség ellen való, Ross Gelbspan például nem habozik azt állítani, hogy „Amerikát a fosszilizálóanyag-lobbi térítette el a megfelelő energia- és klímapolitikától” (Gelbspan 2004: 137; Heinberg 2005: 38).

A filmben olajvállalkozónk azonban egyszer csak beszáll a bálnamentésbe. Felesége hatására ráébred, hogy mindezt akár reklámkampányként is felfoghatja, a bálnákra áldozott pénzt ennek megfelelően befektetésnek tekinti, ami meglehetősen világosan a *greenwashing* stratégiájával azonosítja a férfi állatmentésben betöltött szerepét. Mint a film epilógusa jelzi, McGraw az eset után híres és még gazdagabb lesz. Hangsúlyos, hogy a történet hatására sem mond le annak a területnek az ipari kiaknázásáról, ami miatt a film elején még a gonoszság megtestesülésének tűnt. A film *mégis* szimpatikus teszi, mivel kiderül, hogy minden kapzsisága ellenére érző szíve van. A főszereplők is kibékülnek – ami azt sugallja, hogy az általuk képviselt értékek kibékíthetők. Valóban, bár *mindenki szereti a bálnákat*, igen kevesen érzik úgy, hogy ezért érdemes volna lemondania a McGraw által képviselt rendszer biztosította előnyökről. Végül is az állatokat a vállalkozói

találékony (egy jégolvató berendezés) és a fejlett technológia (egy jégtörő tanker) segítségével mentették meg! Miért ne történhetne ugyanez a Földdel is?

Az emberek nagy része mára aggódik ugyan a globális felmelegedés hatásai miatt, de többnyire úgy vélik, hogy a szén-dioxid-kibocsátás visszafogása és a zöld technológia fejlődése megoldást kínál a problémára (Victor 2011; Magdoff 2010: 6–7, Cropper-Oates 1992: 679–680). „Itt jelenik meg a szennyező fizet elv (polluter pays principle) és a forgalmazható szennyezési jogok (tradable emissions permits) rendszere, amelyek a piaci erők ösztönző hatását próbálják a hatékonyabb környezeti gazdálkodás szolgálatába állítani” (Kocsis 1999: 16). Az eddigiek alapján azonban ez a törekvés nagyon távol áll a sikertől (Kovel 2007). Ráadásul az ökológiai válság nem csupán a szén-dioxid-kibocsátás, sőt még csak nem is pusztán az üvegházhatású gázok folyamatos termelésének eredménye. Csak az *utóbbi* csökkentéséhez a fosszilis tüzelőanyagoktól való tartózkodás mellett a metán-termelő és az esőerdők helyét elfoglaló állattenyésztés radikális visszafogása is szükséges lenne (Gardiner 2010; Smil 2002). Általában is elmondható, hogy „az 'értéktermelés', amit a gazdasági rendszer végez, az ökológiai rendszerből nézve hulladéktermelés, (...) értékvesztéssel, minőségromlással jár a természet szempontjából” (Kerekes 2012: 26). Pedig

„a Római Klub 1972-es jelentése (a *Növekedés határai* címmel közreadott korszakalkotó tanulmány) óta nyilvánvaló, hogy a gazdaság jelenlegi szintje is fenntarthatatlan és túlfeszíti a környezeti kereteket, nem hogy még további növekedés lenne lehetséges. Mindaddig nem leszünk képesek harmóniában élni környezetünkkel, amíg a gazdasági növekedés marad az elsődleges politikai prioritás, és kulturális értékeinket a fogyasztás mennyisége határozza meg.”

A kritikusok mindezért gyakran magát – az evolúció során kialakult – emberi természetet, a természettel szembeni „védekezésre” képesítő emberi intelligenciát és az ennek köszönhető technológiát tartják felelősnek, főleg mivel feltehető, hogy a terjeszkedési stratégiát továbbfejlesztő „jelenlegi értékeink nem olyan régen fejlődtek ki, olyan alacsony népsűrűségű és alacsony technológiai szintű társadalmakban, amelyeknek látszólag korlátlan erőforrások álltak a rendelkezésére” (Gardiner 2010: 12). Mindez logikussá teszi, hogy az ökológiai válságot földtörténeti korszakként értelmező „antropocén” kifejezésben az „ember” szócska kapjon (negatív) főszerepet – az eddig a természet különböző aspektusaira vonatkozó előtagok helyett. A társadalomökológusok egy része azonban kifejezetten a *kapitalista* gazdasági berendezkedésben véli fellelni a helyzet eskalálódásának okát. A természet tönkretételének felgyorsulása – például az erdők kivágása és a termőföldek kimerítése – az eredeti tőkefelhalmozás korszakára tehető, az olajszármazékok felhasználása pedig a klasszikus kapitalizmus igényeit kielégítendő ugrott meg. Ezért

is állíthatjuk, hogy a kapitalocén kifejezés az antropocén címke jogos riválisának tekinthető (Moore 2016; Hartley 2016; Foster 1999). A klasszikus közgazdaság ideálja a folyamatos gazdasági növekedésről a Kenneth Boulding által felvázolt cowboylogikán alapul, amelynek értelmében a „fejlődés” valójában egyenesen arányos az erőforrásokkal kapcsolatos rablógazdálkodással, azaz a meg nem újuló erőforrások kimerítésével és a megújuló erőforrások tönkretételével (Wallerstein 1997; Bookchin 1986; Moore 2011; Smith 2010; Trainer 2012; Tokar 1988; Daly 2000).

A film tehát nem alaptalanul mutatja a zöld politika legnagyobb ellenségét cowboykalapos olajvállalkozónak – akinek a személyes sármja mindazonáltal képes felülni az ellenérzést mindazzal szemben, amit a férfi képvisel. Ahogyan a három bálna *látható* megmentése is többet nyom a latba a Föld egészségének *láthatatlan* tönkretételénél. A bálnák megmentésére irányuló nemzetközi felbuzdulásban talán nem annyira a környezetvédelemmel kapcsolatos növekvő tettekeszség, mint inkább a környezeti büntudat elleni pszichés védekezés érhető tetten. Ez utóbbira jellemző, hogy az elmét zavaró problémával való foglalatosság olyan területre irányítja át, amely nem zavarja meg az egyén mindennapi életének mintázatait (Rust 2012: 155–156; White 2012: 212–213):

„Winter és Koger szerint például a környezet iránti aggodalom gyakran olyan kevésbé hatékony, ám vigasztaló tevékenységekben manifesztálódik, mint a bálnákat ábrázoló pólok vásárlása vagy épp a természettel való ’újraegyesülés’ olyan egzotikus vidékeken, ahová a szén-dioxid-kibocsátásban élen járó repülőgépeken lehet eljutni.”

A filmben ez az egzotikum is megjelenik a helyi eszkimó közösség életvitelében, és az is gyorsan világossá válik, hogy ez az életmód nem *valós* alternatívája a nyugatinak. Hiszen már az eszkimók is a modern technológiát használják. Népük legújabb képviselőjének életképességét és leleményességét a film pontosan abban jelöli meg, hogy az okos kisfű halad a korrallal és meglátja, miből lehet *hasznót húzni*: túlázott kartonlapokat árul a katasztrófaturistáknak, hogy ne fájjon a lábuk a jégen. Az eszkimó *hagyományok* viszont éppen a film által tételezett legnagyobb bünt testesítik meg – a tradíciók alapját képező bálnavadászat révén. Ami azt sugallja, hogy a fajok irtása és a természet kizsákmányolása inkább jellemzi az ő ősi rendjüket, mint a „felvilágosult” amerikaiakét – és valójában *nekik* kell megváltozni ahhoz, hogy a dolgok rendbe jöjjenek. A felek illetén szembeállításának különös ironiát kölcsönöz az a tény, hogy mivel a kőolaj előtt a bálnaszír volt a legkelenesebb ipari zsiradék és világítóanyag, a bálnavadászat éppen a fejlődő és egyre energia-éhesebb nyugati technológia következtében lendült fel és tette ezeket a jószágokat veszélyeztetett fajjá (Tertzakian 2006; Heinberg 2005). Pedig vadászatuk és fogyasztásuk

más népeknél – például az eszkimóknál – évezredekken keresztül egy *valóban* öfenntartó gazdaság alapja volt – és nem mellesleg az állatok fennmaradását sem veszélyeztette (Berkes 2008; Paulson 2017). Lawrence Buell ugyanakkor nem habozik ironikusan hozzátenni, hogy a jelenlegi bálnavédelmi felbuzdulás maga sem nélkülözi a gazdasági motivációt, amennyiben „a bálnafigyelésből adódó bevételek mára jóval felülmúlják a bálnavadászat lehetséges hasznát” (2001: 201).

A MESTERLÖVÉSZ ÉS DÁNIA ÖKOLÓGIAI LÁBNYOMA

A dán *Skytten – A mesterlövész* című 2013-as film (rend. Annette K. Olesen) egy ökoterrorista „születését” és bukását teszi a történet középpontjává. A címszereplő férfi azért radikalizálódik, mert a közeli jövőbe képzelt dán kormány, amelyet a fikció szerint a klímapolitikájáért választottak meg, s ezen belül is különösen azért, mert az olajfúrás beszüntetését ígérte, a hatalomra kerülése után politikát vált. „Megállapodás született a dán kormány, Grönland és az olajipar között. Egy konzorcium olaj után fog fúrni Grönlandon, közel az Északi-sarkhoz. Az olaj utáni nyereségből el fogunk különíteni egy alapot a környezet védelmére. Az üzlet kevésbé függővé teszi Dániát az olajországoctól, és több munkahelyet teremt.” A két szálon futó cselekmény hol Mia Moesgaard, egy zöld érzelmű politikai újságíró, hol pedig a gyilkossá váló geofizikus útját követi, melyek újra meg újra keresztezik egymást.

A geofizikus – mint később kiderül – korábban a grönlandi olajmezők feltérképezésén dolgozott, épp ezért tisztában van vele, milyen rendkívüli mértékben növelné a szén-dioxid-kibocsátást a kitermelendő olaj mennyisége. Ő is a beígért klímapolitika miatt szavazott a jelenlegi kormányra, és Mia egy akaratlan megjegyzése érleli meg benne az erőszakos fellépés gondolatát. Az újságíró megpróbálja lebeszélni a gerillaharcról: „Mire megy azzal, ha terroristának minősítik?” Mire a férfi így válaszol: „Ez erőszak” – amivel nem saját tetteire utal, mint első pillanatban gondolnánk, hanem a kormány által tervezett olajfúrásokra. *Ez az „erőszak ... még ha távoli is, még ha olyanokat érint is, akiket nem ismerünk, egy gyereket, aki Thaiföldön, Kambodzsában, Indiában vagy Bangladesben megfullad az árban. Vagy megbetegszik.”*

Mint ebből is látszik, a környezetvédelmi tematikán belül a film azt a dilemmát állítja a középpontba, hogy vajon szabad-e erőszakkal próbálkozni, ha a „békés” rendezés lehetősége elveszni látszik; hogy fel lehet-e áldozni néhányak életét, ha ezáltal ezek életét kímélhetjük meg. E klasszikus dilemma mögött ugyanakkor másféle dilemmák

is felsejlenek, melyek fogósnak tűnnek ugyan, ám ezúttal nem morális, hanem inkább egzisztenciális értelemben. Amikor Mia felelősségre vonja a külügyminisztert, Thomas Borbyt a kormány olajpolitikája miatt, a férfi így válaszol: „a választásokat a klímapolitikánk miatt nyertük meg, a munkánkat viszont a jóléti politikánkról fogják megítélni”. „Szóval valaki addig lehet környezetpárti, amíg ez nem sérti a jólétet?” Ezt idézhetem Öntől? – kérdez vissza az újságíró. „Természetesen nem!” – válaszol a miniszter. Azaz Borby azt feltételezi, hogy a választók csak addig fogják támogatni a környezetvédelmi intézkedéseket, amíg nem tapasztalják a saját bőrükön annak hatásait. Vagyis azt, hogy milyen következményekkel jár az olajár-emelkedés, vagy milyen esetleges megszorításokkal járna, ha a „fosszilis kapitalizmus” megszűnne fosszilisnak – vagy kapitalizmusnak – lenni.

Vajon mennyire alaptalan ez a feltételezés? A környezetvédelmi diskurzusok között az a felvetés, hogy esetleg a kecske is jóllakhat, és a káposzta is megmaradhat, az egyik legdivatosabb, legnépszerűbb szólam (Zozul’akova 2016; Wallerstein 1997; Magdoff 2010; Heinberg 2011). Ha a növekedés – mint a Kuznets-görbe hipotézise sugallja – olyan technológiai fejlődéssel jár, amely „magától” megoldást kínál a környezetszennyezésre, akkor miért is ne növekedhetnénk tovább (Dombi-Málovics 2015: 202)? A valódi – bár Borby és a Doddshoz hasonló ökopszichológusok elképzelésének megfelelően talán *tudattalan* – érv azonban lehet, hogy nem más, mint a megszokott nyugati életszínvonalhoz való kétségbeesett ragaszkodás, amely Bookchin szerint messze túllépi az egészséges szintet, és sokkal inkább „a szükségletek fetiszizálásának” a tünete (1986: 45).

De hát nem pontosan a dánok (és az északi országok) azok, akik valóban komolyan veszik a környezetvédelem fontosságát? A filmben ugyan nem mutatják a híres dán szélérőműveket (amelyek a film készítésekor az elektromos áram 41 százalékának előállításáért voltak felelősek), az út szélén sorjázó biciklisekről azonban kapunk néhány képsort. Ennek ellenére – talán nem véletlenül – éppen a film készítése idején készült az a felmérés², mely szerint Dánia rendelkezik a világ országai közül a negyedik legnagyobb ökológiai lábnyommal. Michael Booth állítása szerint maga Dánia zöld imázsa is egyfajta *greenwashing* eredménye. Ugyanis, mint írja, az országnak az elmúlt pár évtizedben kényelmes életet biztosító vagon az olajból származik:

„A 80-as évektől egészen az utóbbi időkig Dánia jelentős olajexportőr volt. (...) az ebből származó pénz óvta meg Dániát a külső világ kemény gazdasági realitásától, ez fedezte a számlákat és ebből származott a legtöbb adó, főleg a Maersk, azaz a Dániában a 60-as évektől kezdve kizárólagos fűrészi jogokkal rendelkező nagyvállalat révén. (...) És hogy a Maersk hogyan keres még pénzt? Hát tengeri szállítással

2 WWF Élő Bolygó jelentés 2014.

– amely a legpiszkosabb szállítási forma a világon. A tankhajók sokkal, sokkal nagyobb szennyezők, mint az autók vagy a légitözlekedés.”³

Bár ez a film is a zöldekkel szimpatizál, éppúgy nem foglal állást a káposzta mellett a jóllakott kecskével szemben, ahogyan a radikális ököpolitikai megoldásoktól is elhatárolódik a terrorista tetteinek megjelenítése révén. „Ha nem hagyja abba”, figyelmezteti Mia a mesterlövészt, „azoknak segít, akikkel szembe akar szállni”. És bár a mesterlövész alapvetően szimpatikus figura, tetteinek ábrázolása nyílegyenesen vezet ahhoz, hogy elidegenítse a nézőt az általa képviselt állásponttól. A férfi először csak egy autó abroncsát lyukasztja ki, másodszorra viszont egy helyes kiskutyát löv le, miközben látszólag még a körülötte lévő gyerekeket is veszélyezteti. Kétség nem fér hozzá, hogy már ez az eset is megfosztja emberünket az esetleges nézői támogatástól, a film pedig nemcsak, hogy nem kínálja fel a zöld politika radikális érvényesítésének *más* (erőszakmentes) módját, de a miniszter említett kijelentése révén kétséget ébreszt azzal szemben is, hogy ez *valóban* kívánatos volna.

Míg a miniszter láthatóan őszinte az újságíróval, a két másik főszereplő motivációi nem egyértelműek. A geofizikus élete teljében lévő, mégis teljesen magányos figura. Vajon elkeseredettsége a Föld állapotának tulajdonítható, vagy épp ellenkezőleg, a terrorizmussal a magánéletével kapcsolatos frusztrációit szublimálja? Miának sincsen társa, ahogyan gyermeke sem: a történet elején éppen Indiába indul, ahol adoptálni kíván egy árva kislányt. Szülői vágyának beteljesülését a terrorista azonban akaratlanul is megakadályozza (amikor Miát letartóztatják miatta a repülőtéren), míg a miniszter *segíti* azt elérni: „Meggértem a konzulunkat Nyugat-Bengálban, hogy újra hagyják jóvá a folyamodványodat.” Ahogyan az olajvállalkozó a *Mindenki szereti a bálnákat* esetén, úgy *A mesterlövész* külügyminisztere is szimpatikus figurává válik a film végére. Nem azt sugallja-e mindez, hogy a jóléti társadalmat fenntartó gazdaság gátak közé szorítása erőszakos, káros és semmilyen szempontból nemkívánatos, s ehelyett a Nyugatnak inkább a fejlődő világ szegényeinek megsegítésével, segítkezésével kellene foglalkoznia? A filmben az örökbefogadás *ennek* a kérdésnek az allegóriájává válik, amire éppen a terrorista hívja fel a figyelmet, hiszen az általa említett, s az olajfúrás hatásai által veszélyeztetett gyerekek igen könnyen felidézhetik a Mia által kiszemelt árvákat. Éppen ezért különösen ambivalens a film vége, amikor a grönlandi olajfúrások beindulásával kapcsolatos rossz érzést elnyomja Mia boldogságának látványa, aki végre anyja lehet egy Kalkuttából származó kislánynak. A kisgyerek azt a szerepet tölti be a filmben, amit a bálnák az előzőleg elemzett

3 Denmark: Greenwashing leader of the world. Interneten: <https://www.thelocal.dk/20140930/denmark-has-worlds-fourth-largest-ecological-footprint> (Letöltve 2019.04.02.)

alkotásban. Azaz nem csak Miával, de a nézővel is feledtetik azt a távoli és absztrakt pusztítást, amelyet pontosan *ugyanaz* a tevékenység okoz, amely az éppen bemutatott – és egyébként mérhetetlenül korlátozottabb hatókörű – jó cselekedeteket is lehetővé teszi.

A KICSINYÍTÉS MINT ÖKOGAZDASÁGI ALLEGÓRIA

„Mi történne, ha a tudósok új megoldással állnának elő az emberiség egyik legnagyobb problémájára, a túlnépesedésre? A megoldás a következő: zsugorítsuk az embereket úgy egy arasznyira. Az emberek lassan rájönnek, mennyivel tovább tart a pénzük egy miniatürizált világban. Egy jobb élet ígérete Paul Safranek átlagembert és feleségét, Audreyt is arra készíti, hogy hátrahagyva stresszes omahai életüket, lekicsinyíttessék magukat, és beköltözzenek a kisméretűek közösségébe. Ez a döntésük életre szóló kalandokat indít be...”⁴

Az így összefoglalt *Kicsinyítés* című 2017-es film (rend. Alexander Payne) recenziói egyre-másra azt kifogásolják, hogy a cselekmény logikátlan.⁵ Bár az ökológiai válság fenyegetésével kezdődik, amire az emberek zsugorítása ígéretes megoldással kecsegtet, a „kisméretűek közösségét” a legkevésbé sem érdekli a természetes környezet épsége, és a liliputi város, Leisureland bemutatásakor egy másik problematika kerül előtérbe. Nevezetesen a szegénység és a társadalmi kizsákmányolás kérdése, ami abból adódik, hogy bár a nagyméretűek világából átmentett pénz itt „tovább tart” (hiszen a miniatűr emberek sokkal lassabban élnek fel), a pénztelenek éppen ugyanolyan pénztelenek itt is, mint ott, ahonnan jöttek, ami tovább növeli a társadalmi különbségeket. Márpedig, mint egy recenzens írja:

„mindebben semmi olyasmi sincs, ami miatt a hősnek kicsinek kellene lennie; a film nagy része akkor is működne, ha egyszerűen csak egy némiképp elszigetelt helyen

4 Ajánló a Port.hu-ról: <https://port.hu/adatlap/film/mozi/kicsinyites-downsizing/movie-191834>

5 Ld. a mozi kritikájához írt olyan kommentárokat is, mint például az, hogy „miért van annyi szegény, miközben épp az volt a cél, hogy jobban éljenek”, „a gazdasági válság óta az emberek már nem élnek olyan luxusban, ami ilyen irónia alapja lehet”, és hogy minek elemezni, „ez csak egy mókás komédia, nézd és élvezd” Downsizing: What Went Wrong with Alexander Payne’s Social Satire Interneten: <https://www.indiewire.com/2017/12/downsizing-alexander-payne-matt-damon-what-went-wrong-1201910800/>

játszódna. Nehéz nem úgy érezni, hogy Payne és a forgatókönyvíró Jim Taylor elvesztette a kiindulási téma iránti érdeklődését, és ehelyett inkább más, fontosabb dolgok háttéréként használta azt.”⁶

De vajon akkor is ilyen csapongónak és logikátlannak tűnne a film narratívája, ha a *Kicsinyítést* – Gulliver kalandjaihoz hasonlóan – *allegorikus* szatírának tekintenénk? Ha a címadó kifejezést („downsizing”) a „nemnövekedés” („degrowth”, „downscaling”) kortárs ökológusok fogalmainak metaforájaként értelmeznénk? Ami nem más, mint „a gazdaság szándékos határok közé szorítása vagy lekicsinyítése abból a célból, hogy megfeleljen a biofizikai határoknak” (van den Bergh 2012: 910). A fogalom effajta implikációinak a szem előtt tartásával rögvessz az domborodna ki, hogy a lekicsinyített társadalomban azért alakul ki a szóban forgó egyenlőtlenség, mert az éppúgy kapitalizmus, mint a „nagyobb verzió”. Hiszen a „nemnövekedés”, vagyis a szakirodalomban valós lehetőségként (és nem sci-fiként vagy metaforaként) vizionált gazdasági „kicsinyítés” képviselői lényege eredetileg éppen az volna, hogy ez a rendszer *nem* úgy működne, mint az, melyet kapitalizmusként ismerünk (Magdoff 2010: 25–26; Smith 2010: 38; Foster 1999: 33; Heinberg 2011: 26–28; Dombi-Málovics 2015: 200; Paulson 2017: 427–428).

Gyakran felmerül, hogy az a felhalmozásra és a hasznoszerzésre irányuló készletelés, amely a természethez való viszonyunk elfajulásában ludas, az emberi faj ösztönös sajátossága (Maiteny 2012). Hogy a tudományos forradalom csak a technológiát, a liberális demokrácia pedig a politikai hatalmat és a gazdasági lehetőségeket adta meg az erőforrások kíméletlen kizsákmányolásához, amely mára a klímaválsághoz vezetett. Ugyanakkor nem kevés olyan hang is hallható, melyek szerint azt, hogy a kapitalizmus az emberi természetnek leginkább megfelelő gazdasági rend, csak az elmúlt pár száz évben belénk idegződött ideológia hiteti el velünk (Magdoff 2010: 15–16; Tokar 1988: 38; Greer 2013: 71–73; Heinberg 2005: 188; Paulson 2017: 440). Elvégre több tízezer éven keresztül éltünk olyan társadalmakban, amelyek tiszteletben tartották az említett „biofizikai határokat”, és a kollaborációra való készségünk és az erre hajlamosító empátia evolúciósan legalább annyira belénk van kódolva, mint az erőforrások kisajátítására hajlamosító „önző gének” (Jamieson 2010: 80). És ha esetleg mégsem így van, akkor is képesnek kellene lennünk rá, hogy tudatosan állítsunk korlátokat magunk elé.

A kapitalizmus és vele a folyamatos növekedés feláldozása ráadásul némelyek szerint a boldogságunk szempontjából sem volna áldozat. A láthatatlan kéz által diktált verseny a már említett társadalmi egyenlőtlenségekhez és óriási vagyoni különbségekhez

6 Film review: Downsizing Interneten: <https://cyprus-mail.com/2018/02/20/film-review-downsizing>.

vezet. „Az 1950 óta tapasztalt szédítő iramú növekedésnek ára van (...) a növekedés erősen egyenlőtlen, úgyhogy a modern kor a növekvő különbségek kora volt (és továbbra is az), ahol a gazdagok és a szegények közt egyre szélesedik a szakadék” (McNeill 2006: 191). Ennek elfogadására is van bevett szlogen, mely szerint a szorgalmas és invenciózus polgárok jobban megérdemlik, hogy előrébb jussanak, mint lusta, ám szapora társaik a fejlődő országokban (vö. Hardin 2005: 122; Shrader-Frechette 2005: 133; Foster 1999: 61). Azt azonban már a legnaivabbak sem tagadhatják, hogy a globális tőke és a nagyvállalatok korában a szorgalom messze nem elég, a becsületes játék pedig szinte lehetetlen. Mivel a pénz pénzt szül, a klímaváltozás hatásai pedig leginkább azokat fogják sújtani, akiknek nincs lehetőségük javítani a helyzetükön (Gardiner 2010; Baer 2010; Heinberg 2005), a társadalmi különbségek egyre radikálisabban fognak nőni – főleg, ha erre még a klímaváltozás hatásai is rásegítenek. Richard Mosey szerint

„a nem túl távoli jövőben az Egyesült Államok megkülönböztethetetlen lesz Perutól vagy Ecuadortól – azaz a gazdagok (az USA lakosságának felső 10%-a) és a nagyon gazdagok (a lakosság körülbelül 0,01 százaléka) egyre inkább privát biztonsági erők által őrzött falak mögé bújnak majd, míg a kevésbé szerencsés többség megpróbál így vagy úgy túlélni” (2009: 5).

Nyilván nem véletlen választás, hogy a *Kicsinyítés*ben a miniatűr nyomornegyed a várost a „nagyméretűek” világtól elválasztó *falon* kívülre szorul, míg a „gazdagok” azért élnek jól, mert a javaikat monetáris formában mentik át az új világba, ahol azok a többszörösét érik a valós (használati) értéküknek. Vagy, mondjuk, úgy élnek, mintha egy adóparadicsomba mentették volna át a vagyonukat. Ezért lehetséges, hogy a film világában a „kicsinyítés” nem az ökológiai gazdaságosságot szolgálja, hanem inkább *felhagyítja* a kapitalizmus egyes McNeill által „bizarrnak” nevezett törvényszerűségeit.

Pedig a humanitárius szempontokon túl az is bizonyított tény, hogy az egyenlőtlenségek csökkentése nem csak a lecsúszottak, de a társadalom egésze szempontjából kívánatos. A folyamatos növekedés hajszolásából nem csak vagyoni különbségek, hanem olyan preferenciák is erednek, amelyek rossz hatással vannak a szociális ellátásra és annak presztízsére:

„a bérstruktúra mindaddig következetesen a versenyszellemet és az anyagi javakban jelentkező sikert díjazta, még akkor is, ha ezek társadalmi szempontból káros következményekkel járnak – a [2008-as] gazdasági válság ezt világossá tette. (...) A gyermekgondozás, az idősellátás és az ápolói és az önkéntes munka magasabb fokú elismerése kevesebb motivációt kínálna a státuszért folytatott

versenyhez és egy együttműködőbb, altruisztikusabb társadalom felé vezetne.”
(Jackson 2009: 155)

A *Kicsinyítés* felvezető része, amikor megismerhetjük Paul Safranek motivációját a zsugorításra, hasonló kritikát fogalmaz meg a fogyasztói társadalommal szemben. Ez az előtörténet kifejezetten privát gazdasági kérdések köré szerveződik. A főszereplő, Paul Safranek munkahelyi sérülések rehabilitációjával foglalkozik, és bár munkája láthatólag érdekli, környezetében, amely csak a magasan fizetett állásokat értékeli, nincs társadalmi presztízse. Felesége számára a boldogság a minél nagyobb és szebb ház birtoklásában testesül meg, Paul pedig eléggé szereti a feleségét ahhoz, hogy megpróbálja előteremteni az anyagiakat ehhez a „fejlődéshez” – ami nem sikerül. Ez a helyzet a vele társuló életérzéssel igencsak jól illusztrálja Joel Kovel azon kritikai észrevételét, miszerint, „a tőke úgy alakítja át a megélt világot, hogy ezzel a felhalmozást segítse elő, főként azáltal, hogy bevezeti az elégedetlenség és a hiány érzését – valójában azt is mondhatnánk, hogy a boldogság a kapitalizmus uralma alatt tiltott érzés, amit az érzéki vágyakozás helyettesít” (Kovel 2007: 53).

A legfőbb gondot a hitel okozza Safraneknek, márpedig számos szakértő szerint ez az, ami a mai kapitalista gazdaságban „kikényszeríti” a növekedést, arról nem is beszélve, hogy a 2008-as válságot is egy ingatlanbuborék váltotta ki. „Ráadásul a hitelkamatlábak nagyobbak, mint a gazdasági növekedés, és a jelenleg működő rendszer éppen akkor küld pozitív visszacsatolást, amikor negatívra lenne szükség” (Dombi-Málovics 2015: 209–213). Az ingatlanbefektetők Leisurelandet azzal reklámozzák, hogy ott a lakosok majd egész nap szórakozhatnak, heverészhetnek, masszázsrá és egyéb wellnessfoglalkozásokra járhatnak, illetve potom pénzért vehetnek (miniatúr) ékszereket. Másképp fogalmazva, Paul előtörténete ékes tanúbizonysága a fogyasztói társadalom anyagi orientáltságából adódó gazdasági kényszerpályáknak, pszichés nyomásnak és elidegenedésnek. A film így szinte az első pillanatától érzékelteti azt a kritikát, amit például Amartya Sen fogalmazott meg, amikor azt javasolta, hogy a materiális jólét mennyiségi mutatói helyett az életminőséget és az önkiteljesedés (capability for flourishing) lehetőségeit kellene mérni; „ahelyett, hogy az elérhető javak pusztán mennyiségére koncentrálnánk, ez a verzió a jólétet a tárgyak által kínált elégedettség függvényévé teszi” (Jackson 2009: 39; vö még Dombi-Málovics 2015: 205; Kocsis 1999: 19).

Valóban, a „nemnövekedés” gazdasági elméletének számos képviselője úgy véli, hogy az anyagiakban kifejezett kiadást és jövedelmet mérő GDP-érték nem alkalmas az *életszínvonal* meghatározására. Van den Bergh szerint számos kutatás hangsúlyozza az Easterlin-paradoxon jelentőségét, azaz hogy

„a GDP csak nagyon behatárolt, irreális körülmények közt jelzi közelítően jól a társadalmi jólétet; egyes boldogság- és szubjektív jólét-kutatások szerint 1950 és 1980 között a jólét növekedése stagnált, sőt a legtöbb gazdaságilag fejlett országban csökkenni kezdett annak ellenére, hogy a GDP folyamatosan nőtt” (2012: 911).

A *Kicsinyítés*ben a főszereplő ezt a – boldogságszintjét látványosan nem növelő – anyagi jólétet váltja fel a szubjektív jólétre, amikor egy vietnámi menekült nő példáját követve kezdi el amatőr orvosi kezelést nyújtani a nyomorgóknak, amellyel, hogy összegyűjti és kiosztja a gazdagok által meghagyott ételt a rászorulóknak – ami a filmben előrevetített végső ökológiai összeomlás árnyékában tudatosan vállalt életcélá válik a számára. De ez erre irányuló *belső igénye* világosan jelen volt már akkor is, amikor még „nagy méretű” volt. Már itt jól kivehetők azok a motívumok, amelyek Safranek esetében az „önkitaljesedést” jelentenek, de amelynek kibontakoztatására kevés lehetősége adódik. Azontúl, hogy munkájában eleve az elesetteknek segít, a film elején Paullal kétszer is éppen akkor találkozunk, amikor ételt visz a szeretteinek – akik nem kérnek belőle, mert már ettek, jóllakottak és nem értékeli ezt a fajta gondoskodást. Paul egyéni élettörténete tehát korántsem független a kapitalizmus társadalom-ökológiai problémáitól és a „kicsinyítés” ökológiai implikációjától, hiszen kitűnően illusztrálja, miért szükséges és lehetséges, hogy

„az emberi szükségletek és a munka újradefiniálásán keresztül meg lehet teremteni azokat a kereteket, amelyben a munka nem kizárólag az alapvető létfenntartás vagy a minél magasabb fogyasztási szint elérése érdekében vállalt kényszer, hanem a jólét egyik tényezője. Így még a fogyasztási szint csökkentése mellett is elérhetővé válik a jólét fenntartása.”⁷

A Leisureland peremén felbukkanó egyenlőtlenség így egyértelműen annak az eredményeként tűnik fel, hogy egy „nemnövekedésre” alapozott rend megszervezése *helyett* egyszerűen egy „kisméretű” kapitalizmust hoztak létre. És a film története azzal is túlmutat egy pusztán pszichológiai drámán, hogy olyan férfi a főszereplő, aki szakít addigi életmódjával és olyan társadalmi szerepet vállal, amely a szakirodalom szerint egy posztkapitalista

7 A fenntartható társadalom felé való átmenet gazdaságpolitikai alternatívái: a fenntartható foglalkoztatáspolitikai alapvonalai. Interneten: https://www.researchgate.net/publication/262684079_A_fenntarthato_tarsadalom_fele_valo_atmenet_gazdasagpolitikai_alternativai_a_fenntarthato_foglalkoztataspolitika_alapvonalai Vö. még a Peter Victor által prezentált szimulációkkal, amelyek azt bizonyítják, hogy a nemnövekedés a gazdaságban a szén-dioxid-kibocsátás visszaszorítása mellett csökkentené a munkanélküliséget, az egyenlőtlenséget és az adósságállományt is. Azaz jelentős javulással járhatna nem csak az ökológiai szennyezést, de az életminőséget illetően is.

ökokommunális új rend legfőbb értékeit – közös tulajdon, megosztás, létminimumra csökkentett fogyasztás és maximalizált szociális ellátás és humán szolgáltatási rendszer – képviselhetné (Kallis et al 2012). Safranek választása tehát egy olyan társadalmi vízió felé mutat, amelynek az alapja az olyan ökotópiáktól eltérően, mint például az *Avatar*, „nem a ’vissza a természethez’ típusú elképzelés, hanem egy olyan gazdaságfilozófia, amelyben a gazdasági szereplők helyi erőforrásokra és helyi szükségletek kielégítésére koncentrálnak, egy nem hierarchizált társadalomban” (Kerekes 2012: 28).

Feltehető azonban, hogy így csak a közönség egy elhanyagolhatóan *kis* része értelmezi a filmet. A film önmagában nem ad kulcsot a leisurlandi társadalmi gondok és a „nagyvilágban” bemutatott ökológiai problémák közötti összefüggés megteremtéséhez. Hasonlóan kifejtetlen a film lehetséges világának főszereplői által építgetett szociális háló és a nemnövekedés elmélete mögötti társadalmi vízió közötti párhuzam. *Egyértelmű* ökológiai vonatkozása csak a kicsinyítés felfedezésének van, amelyet a felfedező a maga részéről egy olyan, a fenntartható gazdaság elvei szerint működő ökokommunában kamatoztat, amely a világvégétől tartva a film végén egy föld alatti világba vonul – kivárni a Föld regenerálódását. A Leisurlandban uralkodó „realisztikus” világlátással szemben ez a kommuna, mondhatni, a bolondok hajójaként – jóindulatú őrütek fanatikus gyülekezete-ként – van bemutatva, akikhez épeszű ember nem csatlakozik. Safranek is visszafordul, és inkább tovább folytatja szeretetszolgálati ténykedését.

ÖSSZEGZÉS

Az itt bemutatandó filmekből kettő – a *Mindenki szereti a bálnákat* (2012) és a dán *A mesterlövész* (2013) – látszólag könnyörtelenül leleplezi a természetpusztítás és a haszonlesés közti kapcsolatot. A „túlzott” radikalizmust azonban „sikerül” elkerülniük, még hozzázáltal, hogy a természetvédők, illetve a természeti erőforrásokon élősködő iparmágnások és az azt elnéző politikusok kezdeti éles és dühös szembeállítását a személyes sorsokra koncentráló történet felpuhítja. A negatív erők képviselőit emberként rokonszenvessé, tetteiket pedig ezáltal megbocsáthatóvá teszi, míg a zöldeket gyakran más jellegű, személyes traumák pszichotikus megszállottjaiként mutatja be, megkérdőjelezve ezzel motivációik tisztaságát. A „semmi sem fehér és fekete” népszerű képzetének jegyében ezek a filmek tehát először felborítják, majd visszaállítják és jóváhagyják a néző világában uralkodó status quót.

A harmadik film, a *Kicsinyítés* (2017) bonyolultabb stratégiát választ. Bár a filmben az ökológiai problémák és a társadalmi egyenlőtlenség kérdései igen hangsúlyosak, a

középponti fikció egyszerre *idézi fel és oltja ki* a köztük lévő politikai/gazdasági összefüggések problémáját. A film fiktív világában az emberek fizikai miniatürizálásával próbálják meg a természeti krízist elhárítani, mely ötlet a „nemnövekedés” gazdasági elméletére játszik rá. Mivel azonban ezt az utalást a film megtartja magának, a lekicsinyített világ a kapitalizmus kritikája helyett éppenséggel annak felmentésévé válik, hiszen a növekedés és a terjeszkedés örökérvényűként és magától értetődőként van bemutatva. A miniatűr társadalomban felbukkanó társadalmi problémák így a filmben nem a (továbbra is jellemző) kapitalista gazdasági berendezkedés, hanem inkább a mindenkor „emberi természet” szükségszerű következményeként tűnnek fel.

A fentebb ismertetett játékfilmek mindegyikére igaz, hogy a személyes történetre és karakterfejlődésre alapuló klasszikus narratíváikban a negatívként értelmezhető, kritikai reflexiókat ébresztő komplex és absztrakt társadalmi/gazdasági összefüggések nemcsak elmosódnak és háttérbe szorulnak, de gyakran meg is kérdőjeleződnek. Míg a 2013-as *A Keletben*, amely szintén az ökoterrorizmus témájával foglalkozik, a rendező Zal Batmanglij „úgy nyilvánítja ki szimpátiáját a rendszer ellen lázadó fiatalok mellett, hogy közben az objektív láttszatát fenntartja” (Baski 2015: 6–7), az itt elemzett filmeknél ez a látszólagos objektív láttszat már sokkal inkább arra szolgál, hogy megvonja a radikális zöld mozgalom képviselőitől a „céljaik és felháborodásuk jogossága” által amúgy kiérdemelt szimpátiát. Mivel a filmipart a mai technológiai színvonalon csak a globális kapitalizmus által lehetővé tett széles körű fogyasztóréteg tarthatja el, nem is igen várhatjuk, hogy ezek az alkotások kétségeket ébresszenek a létük alapját képező feltételrendszerrel szemben; mi több, logikus, hogy egyes retorikai eljárásaik éppen arra irányulnak, hogy *elválasz- szák* egymástól a környezetvédelem sürgető kérdését, a társadalmi problémákat és a mögöttük húzódó gazdasági mechanizmusokat. A környezetvédelmi célzatú, társadalmi reformra irányuló játékfilm oximoron volna?

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Baer, Paul (2010): *Adaptation to Climate Change? Who Pays Whom?* In: *Climate Ethics. Essential Readings*. Szerk: Stephen M. – Gardiner, Simon Caney - Jamieson, Dale – Shue, Henry. Oxford University Press. 247-262.
- Baski Sándor (2015): *Okkal lázadók. Zöld rebellisek és cyberforradalmárok*. In: *Filmvilág*, 2015., No. 5.: 4-7.
- Berkes, Fikret (2008): *Sacred Ecology*. Routledge.
- Bookchin, Murray (1986): *Post-scarcity Anarchism*. Black Rose Books.

- Buell, Lawrence (2001): *Writing for an Endangered World*. Harvard University Press.
- Cropper, Maureen - Wallace E. Oates. (1992): *Environmental Economics: A Survey*. In: *Journal of Economic Literature*. Vol. 30., No 2.: 675-740.
- Daly, Herman – Cobb, John B. Jr. (2000): *A krematisztkától az oikonomiáig*. In: *Természet és szabadság*. Szerk: Lányi András, Osiris: 241-256.
- Dombi Judit – Málóvics György (2015): *A növekedésen túl – egy új irányzat hozzájárulása a fenntarthatósági vitához*. In: *Közgazdasági Szemle* Vol. 62. No. 2.: 200–221.
- Foster, John Bellamy (1999): *Vulnerable Planet. A Short Economic History of the Environment*. Monthly Review Press.
- Gardiner, Stephen M. (2010): *Ethics and Global Climate Change*. In: *Climate Ethics. Essential Readings*. Szerk: Stephen M. – Gardiner, Simon Caney – Jamieson, Dale – Shue, Henry. Oxford University Press: 3-35.
- Gelbspan, Ross (2004): *Boiling Point. How Politicians, Big Oil and Coal, Journalists, and Activists Are Fueling the Climate Crisis — and What We Can Do to Avert Disaster*. Basic Books.
- Greer, John Michael (2013): *Not the Future We Ordered. Peak Oil, Psychology, and the Myth of Progress*. Karnac Books.
- Hardin, Garret (2005): *A mentőcsónak erkölcstana*. In: *Környezeti Etika*. Szerk.: Lányi András – Jávor Benedek. L'Harmattan: 115-128.
- Hartley, Daniel (2016): *Anthropocene, Capitalocene, and the Problem of Culture*. In: *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism*. Szerk: Moore, Jason W. PM Press: 154-165.
- Heinberg, Richard (2011): *The End of Growth. Adapting to Our New Economic Reality*. New Society Publishers.
- Heinberg, Richard (2005): *The Party's Over. Oil, War and the Fate of Industrial Societies*. New Society Publishers.
- Hódosy Annamária (2018): *Biomozsi. Ökokritika és populáris film*. Tiszatáj Kiadó.
- Jackson, Tim (2009): *Prosperity without Growth. Economics for a Finite Planet*. Earthscan.
- Jamieson, Dale (2010): *Ethics, Public Policy, and Global Warming*. In: *Climate Ethics. Essential Readings*. Szerk: Stephen M. – Gardiner, Simon Caney – Jamieson, Dale – Shue, Henry. Oxford University Press: 77-86.
- Kallis, Giorgio – Kerschner, Christian – Martinez-Alier, Joan (2012): *The economics of degrowth*. In: *Ecological Economics*. Vol. 84.: 1-9.
- Kerekes Sándor (2012): *A fenntartható fejlődésről válság idején*. In: *Fenntartható fejlődés, élhető régió, élhető települési táj*. Szerk: Kerekes Sándor – Jámbor Imre. Budapesti Corvinus Egyetem: 15-36.

- Keserű Barna Arnold (2015): Úton a fenntarthatatlanság felé. A fejlődés paradoxona gazdaságfilozófiai megközelítésben. Interneten: <https://www.researchgate.net/publication/302330723> (Letöltve: 2019.04.02.).
- Kocsis Tamás (1999): *A jövő közgazdaságtana?* In: *Kovács*, Vol. 3. No. 3.: 131-164.
- Kovel, Joel (2007): *The enemy of nature. The end of capitalism or the end of the world?* Zen Books.
- Latouche, Serge (2011): *A nemnövekedés diszkrét bája*. Savaria University Press.
- Magdoff, Fred – Foster, John Bellamy (2010): *What Every Environmentalist Needs to Know About Capitalism*. In: *Monthly Review*. Vol. 61., No. 10.
- Maiteny, Paul (2012): *Longing to be human: evolving ourselves in healing the earth*. In: *Vital Signs. Psychological Responses to Ecological Crisis*. Szerk: Rust, Mary-Jayne – Totton, Nick. Karnac: 47-60.
- McNeill, J. R. (2006): *Historical Perspectives on Global Ecology*. In: *Global Survival*. Szerk: Ervin László – Seidel, Peter. SelectBooks.
- Moore, Jason W. (2016): *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism*. PM Press.
- Moore, Jason W. (2011): *The Socio-Ecological Crises of Capitalism*. In: *Capital and its Discontents: Conversations with Radical Thinkers in a Time of Tumult*. Szerk: Lilley, Sasha. PM Press: 136-152.
- Mosey, Richard M. (2009): *2030: The Coming Tumult. Unlimited Growth on a Finite Planet*. Algora Publishing.
- Newell, Peter (2011): *The elephant in the room: Capitalism and global environmental change*. In: *Global Environmental Change* Vol. 21.: 4–6.
- Paulson, Susan (2017): *Degrowth: culture, power and change*. In: *Journal of Political Ecology*. Vol. 24.: 425-666.
- Rust, Mary-Jayne (2012): *Ecological Intimacy*. In: *Vital Signs. Psychological Responses to Ecological Crisis*. Szerk: Rust, Mary-Jayne – Totton, Nick. Karnac: 149-162.
- Shrader-Frechette, Kristin (2005): *Úrhajó-etika*. In: *Környezeti Etika*. Szerk.: Lányi András – Jávor Benedek. L'Harmattan: 129-141.
- Smil, Vaclav (2002): *Eating Meat: Evolution, Patterns, and Consequences*. In: *Population and Development Review*. Vol. 28. No. 4.: 599-639.
- Smith, Richard (2010): *Beyond Growth or Beyond Capitalism?* In: *Real-World Economics Review*. Vol. 53. 28-42.
- Tertzakian, Peter (2006): *A Thousand Barrels a Second. The Coming Oil Break Point and the Challenges Facing an Energy Dependent World*. McGraw Hill.
- Tokar, Brian (1988): *Exploring the New Ecologies: Social Ecology, Deep Ecology and the Future of Green Political Thought*. In: *Alternatives*. Vol. 15. No. 4.: 30-43.

- Trainer, Ted (2012): *Degrowth: Do you realise what it means?* In: *Futures*. Vol. 44. No. 6.: 590-599.
- van den Bergh, Jeroen C.J.M. – Kallis, Giorgos (2012): *Growth, A-Growth or Degrowth to Stay within Planetary Boundaries?* In: *Journal of Economic Issues*. Vol. 46., No. 4.: 909-920.
- Victor, Peter A. (2011): *Growth, degrowth and climate change: A scenario analysis*. In: *Ecological Economics*. Vol. 84.: 206-212.
- Wallerstein, Immanuel (1997): *Ecology and Capitalist Costs of Production: No Exit*. Keynote address at PEWS XXI The Global Environment and the World-System. Santa Cruz: University of California, Apr.3-5, 1997.
- White, Sandra (2012): Denial, sacrifice, and the ecological self. In: *Vital Signs. Psychological Responses to Ecological Crisis*. Szerk: Rust, Mary-Jayne – Totton, Nick. Karnac: 211-223.
- Zozul'akova, Viera (2016): *Degrowth. A Way of Social Transformation*. In: *Organizacja i Zarządzanie z*. Vol. 94.: 185-194.

Ariel Salleh

ÖKOFEMINIZMUS*

* Eredeti tanulmány: Salleh, Ariel (2017): Ecofeminism. In: *Ecological Economics: Nature and Society*. Szerk.: Spash, Clive. Routledge.

Az ökofeminizmus társadalmi és természeti folyamatok interakciójával foglalkozik. Legfontosabb tétele, hogy az uralkodó globális gazdasági berendezkedésben a társadalom és a természet közti viszony alapvetően nemi meghatározottságú – materiális és ideológiai értelemben is. A gondoskodási munkát végző nők többsége történetileg olyan munkaerőként jelent meg, amely az emberiség és a természet egymásra hatásának ontológiai határpontján végzi tevékenységét; ugyanez igaz azokra a gazdálkodó és erdőlakó férfiakra és nőkre is, akik a posztkoloniális régiókban élnek és akik névlegesen a tőkeviszonyokon kívül helyezkednek el. A gyári vagy irodai munkát végzőkkel ellentétben ezek a kulturálisan sokszínű csoportosulások átlátják a biológiai áramlatokat és fenntartják az anyag–energia cserefolyamatokat a természetben. A globális tőke egész termodinamikai gépezete azokon a materiális tranzakciókon nyugszik, amelyeket ez az elhallgatott metaindusztriális osztály közvetít. A természettel együtt fejlődő bonyolult rendszerek ezen életigenlő képviselői a kapitalizmus alternatíváit kínálják.

Az ökofeminizmust néha a társadalomökológia¹ részeként értelmezik. Ez annyiban igaz is, hogy az ökofeminizmus társadalmi és természeti folyamatok kölcsönhatásaival foglalkozik. Azonban téves azt feltételezni, hogy az ökofeminizmus a társadalomökológiából, a mélyökológiából vagy az ökomarxizmusból származik. Az ökofeminizmus *sui generis* – egyedi dolog; első tétele, hogy az uralkodó globális gazdasági berendezkedésben a társadalom és a természet közti viszony alapvetően nemi meghatározottságú – materiális és ideológiai értelemben is. E tekintetben az ökofeminizmus módszertanilag átugrik különböző politikai keretrendszerek felett. Emellett az ökofeminizmus különbözik a liberális és a szocialista feminizmustól is, hiszen ezek az irányzatok meglehetősen kritikátlanul az egyenlőségi törekvésekre összpontosítanak. Az ökofeministák célja nem az, hogy egyenlő szeletet hasítsanak ki egy mérgező pitéből. A nemi különbségek pozitív és negatív hozadékaira összpontosítanak és nem támogatják az egyenlőség azon formáját, amely valójában nem tesz mást, mint univerzális normaként megerősíti az eurocentrikus maszkulin értékeket. A különbségeket kulturális autonómiaként tisztelik, ez pedig összekapcsolja az ökofeminizmust a posztkoloniális elméletekkel. Továbbá – a liberális és szocialista feminizmus antropocentriskusságával szemben – az ökofeminizmus figyelme az *oikoszra* és a Föld minden élőlényének együttes életére irányul.

Történelmileg és geopolitikailag a férfiak felügyelete a nők termékenysége fölött gazdasági szükségszerűség volt. Az ökofeminizmus erre reflektálva kifejezésre juttatja a mindennapos gondoskodási munka női tapasztalatait. Általánosabban fogalmazva

¹ Társadalom és környezet kapcsolatait vizsgáló tudományág, mely merít a humánökológiából, a rendszerelméletből és a környezetpszichológiából is – *a szerk.*

azonban kijelenthetjük: amikor a munka magába foglalja az életciklusok reprodukcióját – akár a természet, akár az emberi szervezet anyagcseréjét értjük ez alatt –, akkor az emberek (férfiak és nők egyaránt) megtanulják, hogy miként illeszkedik egymáshoz a fenntarthatóság és az igazságosság. A gondoskodás élő anyagcsere-folyamatok elősegítését jelenti, melyhez összetett képességek szükségeltetnek, és melyet az elővigyázatosság etikája vezérel. Azoknak, akik mindezt tapasztalati úton sajátítják el, világos, hogy a társadalmi és ökológiai válságok a nemzetközi intézmények politikai gazdaságtanába ágyazódnak be és az ezek által támogatott versengő nemi attitűdökhöz kötődnek. A patriarchális uralom tízezer éves múltra tekint vissza, a kapitalista modernizáció pedig vajmi kevéssé próbálja ezt orvosolni.

KORÁBBI KUTATÁSI KÉRDÉSEK ÉS MÓDSZEREK

IDEOLÓGIAI KETTŐSSÉG

Az ökofeminizmus körülbelül négy évtizede jelent meg egyszerre politikai mozgalomként és kritikai diskurzusként, azonban ma már olyan nagy irodalma van, hogy ennek csak egy kis szeletét tudjuk bemutatni az alábbiakban. Míg az ökofeminista nézeteket nők világszerte osztják, a megfogalmazásban vannak regionális különbségek. Németországban például Mies (1986) materialista elemzést alkalmazott és előrejelezte a társadalmi-ökológiai közgazdaságtanban mostanra nagy sikerre szert tevő elemzési keretet, az „imperialista életmódot”². Ezzel ellentétben az Egyesült Államokban az ökofeminizmus inkább a kulturális elemzés eszközeire támaszkodott: Griffin azt hangsúlyozza (1978), hogy a nőket ősidők óta megalázottság éri, amiért a férfiakat az állampolgársággal, a nőket pedig a természettel azonosítják. Hagyományosan a

2 Markus Wissen és Ulrich Brand *Imperiale Lebensweise* c. 2017-ben megjelent könyve, amelyben a kapitalista világról alkotott átfogó krízisdiagnózis során leírják, milyen rendszerszintű struktúrák (az ipari termelés) és a struktúrákba illeszkedő egyéni cselekvés (fogyasztói társadalom) vezet a társadalmi, ökológiai, gazdasági válsághoz. A krízis megoldása azonban a termelés és a fogyasztás eddigi gyakorlatainak folytatásával nem lehetséges, sőt a létező megoldások az erőforrások feletti erőszakos politikát, versengést jelentenek, és a globális Dél, „újbóli” imperialista elnyomásához vezetnek. Az ún. imperialista életmód fogalma összeköti az egyéni és a strukturális szintet, a krízis megoldása átfogó társadalmi-gazdasági átalakulást követel – *a szerk.*

patriarchális „másikká tétel” („*othering*”)³ hierarchiája a nőktől lefelé haladva kiterjedt a gyerekekre és az állatokra, növényekre, levegőre, vízre, kövekre és az őslakosokra, erőforrásként tárgyiasítva mindegyiküket. Az eurocentrikus maszkulin tudat által erőteljesen energizált nemi uralom politikai elnyomások egész komplexumának alapja. Az ökofeminizmus emiatt egyszerre feminista és ökológiai politika. Charkiewicz (2009) a nők jogi–politikai alávetettségének genealógiáját vizsgálta az ókori Görögországtól a Chicagói Iskola közgazdaságtanáig. Federici (2004) megfigyelte, hogy a merkantilizmus idején a nők és fekete rabszolgák többszörös regeneratív munkája nélkülözhetetlen volt a tőkefelhalmozáshoz. Mindeközben a boszorkányüldözés gyakorlata, hogy kikényszerítsék a nők termőföldjeinek bekerítését, máig mindennapos Afrika egyes részein.

Az európai gyarmati terjeszkedés történelmében a szexuális és faji metaforákat egymással felcserélhetően használták az uralkodó elitet: a nőket a természethez közelebbieként és tisztátalanként írták le, pont úgy, ahogy az őslakosokat is, az egzotikus keleti férfiakra pedig azt tartották, hogy nőiesek. Az évszázadok során a nemi ideológia naturalizáló kettőssége indokolta az úgynevezett alacsonyabb rendű *mások* társadalmi marginalitását és gazdasági erőforrásként való fel- és kihasználását, amiért súlyos árat fizet a Föld egész élővilága. Hogy rámutassanak az uralom és kizsákmányolás pusztá alapjául szolgáló naturalizációra, az ökofeministák dekonstruálták a patriarchális fundamentalizmusokat az iszlámtól a neoliberalizmusig. Merchant (1980) kibogozta az európai felvilágosodás tudományának és mechanisztikus orvoslásának maszkulin karakterét. Indiai önellátási modelleket tanulmányozva Shiva (1989) összehasonlította a fenntartható helyi őslakos élelmiszertermelést a mezőgazdasági technológia által, a zöld forradalom nevében végzett pusztítással.

Ma a különböző etnikumokba tartozó nők hozzájárulnak globálisan a bruttó hazai össztermék (GDP) kétharmadát – díjazás nélkül. Ők alkotják a világ szegénységének háromnegyedét, miközben a világ összes tulajdonának csupán egy százaléka fölött rendelkeznek. Az 1-es táblázat (Mellor 2009: 253) felfedi ezt a nemi meghatározottságú szerkezetet, amely két, egymással párhuzamos paradigmaként működik: egy individualista, pénz által közvetített gazdaságként (*monetised economy*, ME) és egy pénz nélküli kapcsolatrendszereken alapuló gazdaságként (*non-monetised economy*, WE). Az utóbbi tartja fenn materiálisan az elsőt, mégis a természetes tevékenységek körébe sorolják és nem a gazdasági tevékenységek közé. Ugyanez a kategorizálási hiba figyelhető meg Marx gazdasági elméletében és napjaink ökoszocialista modelljeiben. Míg a liberális és szocialista feministák a fenti eltérést kvantitatívan, az egyenlőség elvének csődjeként

3 Először Edward Said használta az Orientalizmus című könyvében arra, ahogy a Keletet meghatározza a Nyugat – *a szerk.*

látják, addig az ökofeministák foglalkoznak a jelenség elosztási igazságossági aspektusával, valamint a benne rejlő kvalitatív potenciállal arra, hogy a jövőben az egész társadalom újraszervezze értékrendjét a nem monetizált gazdaság értékeinek megfelelően.

A ME produktivista logikáját és a WE regeneratív vagy reprodukzív gondolkodásmódját a következő szakaszban vetjük össze.

1-es táblázat
A ME–WE dichotómia

ME – magas érték	WE - alacsony érték
gazdasági „férfi”	női munka
piaci érték	önellátás
személyes vagyon	társadalmi reciprocitás
munka/intellektus	test, érzelmek
képességek/elcserélhető tudás	érzések, bölcsesség
ép testű munkások	beteg, szegény, öreg, fiatal
kizsákmányolható erőforrások	ökoszisztémák, vad természet
korlátlan fogyasztás	elegendőség

Forrás: Mellor (2009: 253)

A REPRODUKCIÓ VISZONYAI

Annak megértése, hogy a „másikká tétel” és a dualizmus kialakításának közvetlenül megtestesült maskulinista pszichológiáját hogyan szublimálták,⁴ mozdították el, törvényesítették és intézményesítették, szerves része annak, hogy a főáramú produktivista gazdaság társadalmi viszonyait megragadjuk. A tény, hogy a társadalom-természet viszony történelmileg nemi meghatározottságú, szükségessé teszi a tudományos fogalomkészlet kritikai felülvizsgálatát. Az ökomarxista teoretikus Burkett (2006) igen helyesen mutat rá, hogy túl sok közgazdász kezeli fekete dobozként a piacot, anélkül, hogy megvizsgálnák a termelés alapvető viszonyait, amelyek csereértékké változtatják a természetet. Azonban a marxistáknak is megvan a saját fekete dobozuk arra vonatkozóan,

4 Freud a szublimációt a kultúra és a civilizáció fontos momentumaként definiálta, melynek során a szexuális ösztön egy társadalmilag elfogadott és magasan megbecsült fizikai, tudományos, művészi vagy más szellemi tevékenységbe fordul át – *a szerk.*

hogy a termelés alapvető viszonyai hogyan függenek a munkaerő-többlettől, melyet a nemi alapú kizsákmányolás állít elő az otthoni gondoskodás területén.⁵ A termelési viszonyok kritikájának ellenpontjaként az ökofeministák nagy hangsúlyt fektetnek a reprodukció élő, organikus viszonyaira és alapos, testi materializmust (*embodied materialism*)⁶ követelnek (Salleh 1997).

Azt a materiális folyamatot, amelyen keresztül az emberi testek energiát vonnak ki a természetből, valamint feldolgozzák és visszaáramoltatják azt, az emberi nem és a természet közötti anyagcsereként ismerjük. Foster (2000) Marxt követve azt állítja, hogy a globális környezeti válság abból a tényből származik, hogy a kapitalista iparosítás és a városok elterjedése anyagcsere-szakadást⁷ (*metabolic rift*) okozott ebben a termodinamikai kölcsönösségben. Mindennek ellenére a legtöbb marxista megközelítésből továbbra is hiányzik a társadalomökológiai szemléletmód. Figyelmük arra korlátozódik, hogy az ipari bérmunkás többletet termel a tőkésnek, ám nem kapja vissza bérként az áru elkészítésére fordított időnek megfelelő pénzbeli értéket. Az emberiség kontra természet klasszikus dualizmusa magában foglalja ezt az értéktöbbleten alapuló felfogást, amely egy osztály másikkal szemben fennálló társadalmi tartozását hangsúlyozza. Ezzel szemben az ökofeminista, testi materialista látásmód tisztázza, hogy a munkás teste is ki van téve a termodinamikai kizsákmányolásnak. A munkaérték-elmélet bagatellizálja a reprodukív dimenzió jelentőségét, pont úgy, ahogy keveset foglalkozik a természetből származó értékek ellopásával is.

A testi materialista ökofeminizmus azt állítja, hogy a használati érték mellett az anyagcsereérték termelését is (Salleh 2010; Odih 2014) el kellene ismerniük mind a marxista, mind a más irányzatokat képviselő közgazdászoknak. A értéktöbblet-termelés, és így a kapitalista csereérték is, implicit módon azon a használati értéken alapul, amely

5 A társadalmi reprodukció és a háztartási viszonyok kizsákmányolásával kapcsolatban lásd a Fordulat előző, 24. számát – *a szerk.*

6 A testi materializmus (*embodied materialism*) Salleh munkásságának egyik kulcsfogalma, amellyel az ökofeminizmust elhatárolja egyrészt az 1980-as és 1990-es évek idealista posztmodern irányzataitól, másrészt pedig a marxizmus hagyományos materializmusától, ami Salleh szerint nem fordít igazán figyelmet az elnyomási viszonyok nőkkel kapcsolatos aspektusaira. Ebben az elemzési keretben a test egyfelől azt jelzi, hogy minden ember a természet része; másfelől pedig utal a Salleh által metaindusztériálisnak nevezett osztály – nők, parasztok, őslakosok – mindennapi megélt tapasztalataira, akiket fel- és kihasznál a kapitalizmus – *a szerk.*

7 Marx a *Tőke* harmadik kötetében említi az anyagcsere-szakadást, azaz az emberiség és a természet közötti anyagcsere-folyamatok közti törésvonalat, amely a tőkés termelési módból, valamint a város és a vidék közti távolság növekedéséből alakul ki. A jelenség bővebb kifejtéséért lásd Foster (2000) – *a szerk.*

a hagyományosan nemi meghatározottságú otthoni reprodukív szektorban alakul ki. A centrum országokban az otthoni gondoskodási munkát végző dolgozók tevékenysége össze van hangolva a természetes, testi anyagcsereciklusok védelmével, hasonlóképpen a földművesek és a gyűjtögetők munkája a periféria országokban az emberi szükségletek és a biológiai növekedés harmóniáját szemléltetik (Vía Campesina 2007). Ezek a kulturálisan sokszínű munkások különböző gazdasági ismeretekkel és gyakorlatokkal rendelkeznek, részei társadalom és természet koevolúciójának, amely egyszerre materiális, episztemológiai és etikai. Ez az idáig névtelen, metaipusziális osztály – a gondoskodási munkát végzők, a parasztok, az őslakosok – pénz használata nélküli regeneratív tevékenységei abszolút szükségesek a hétköznapi élethez és a világgazdaság működéséhez (Salleh 1997). Továbbá az efféle munka sajátossága abban rejlik, hogy képes az ökolegendőség⁸ biztosítására anélkül, hogy társadalmi, testi vagy ökológiai adósságokat halmozna fel.

TESTI ADÓSSÁG

A reprodukciós viszonyok elemzése arra figyelmeztet, hogy miért marad rendszerszinten lényeges a gazdaságban a biológiai szexualitás és az emberi test társadalmi nemi normáknak való megfeleltetése annak ellenére, hogy a férfiak kezdik kivenni a részüket a házimunkából, és a leszbikus, meleg, biszexuális és transznemű emancipáció sokak számára valósággá válik. A felhalmozás világszerte a nők többségén felülve alkalmazza a nemi erőszakot, a testi megfélemlítést és a pszichológiai zaklatást, hogy biztosítsák engedelmességüket a munkában. A materiális oldalt tekintve további kizsákmányolás vagy a testi adósság felhalmozása történik, mikor a nők anélkül termelik újra a kapitalista munkaerőt, hogy kárpótolnák elvesztett lehetőségeik értékét. Például Spitzner (2009) a klímakutatásról az Európai Parlamentnek írt jelentésében bemutatja, hogy férfiak birtokolják a legtöbb autót, ezeket pedig napi szinten csak az otthonuk és munkahelyük közötti egyszerű útra használják. Ezzel szemben a legtöbb nőt, mint a társadalom fizetetlen gyerekgondozó mindeneseit, a tömegközlekedésben találjuk innen-oda tülekedve. A nettó eredmény az, hogy miközben a nők spórolnak az ökoszisztéma energiáin ezzel a rájuk erőltetett, habár ökológiai szempontból jó választással, ez éppen az ő energetikai kimerülésükhöz és időhiányukhoz járul hozzá. A testi adósság többféle alakot ölt – például mikor egy brazil nő vizet hord hegynek fel a favelába – és az úgynevezett „fejlesztések” sem szüntetik meg szükségképpen. Így például a keralai halászatok gépesítéséből a falusi férfiak profitálnak, a nők pedig elveszítik a hozzáférést szokásos élelmiszerforrásaikhoz.

8 Az erőforrásokkal és az energiával való körültekintő, a minimalizálásra törekvő gazdálkodás – a szerk.

A fogyasztói társadalmak sokkal nagyobb szegénységi kockázatot jelentenek, mint a helyi, autonóm, fogyasztók általi termelés.⁹ Ezenfelül a földek bejegyzését, a banki kölcsönöket és a strukturális kiigazítást támogató modernizációs programok komoly zavarokat okoznak a nemi viszonyokban. Az alkoholizmus és a családon belüli erőszak átlagosan hetente két feleség halálához vezet még Ausztráliában is, ahol most néznek neoliberais megszorító intézkedések elé. A testi adósság egyéb forrásai az olyan technológiák járulékos egészségügyi hatásai, mint az elektromágneses sugárzás a légkörben vagy a glifozát gyomirtószer a vízben. A tipikus termelési központú költségsökkentési gyakorlatok következményeinek kezelése (Kapp 1978) rutinszerűen a fizetetlen gondoskodási munkát végzőkre hárul. Emlékezzünk arra az elszigeteltségre és feszültségre, amit a Marshall szigetek ős lakos nagymamák éreztek rákos megbetegedésekben szenvedő gyerekeket ápolva, miután az Egyesült Államok az ő közösségi földjeiken próbálta ki nukleáris fegyvereit. A kapitalista patriarchális döntéshozók vaksága a nemek közötti különbségekre nem ismer határokat. Gondoljunk csak végig, hogy az ENSZ éghajlatváltozási keretegyezményének megfelelően létrehozott konzervációs zónák Costa Ricában hogyan szorítják ki az erdőlakó családokat, városi prostitúcióba hajtva a nőket a gazdasági túlélésért (Isla 2015).

Míg az ökológiai közgazdaságtani és a marxista kizsákmányoláselméletek az egyenlőtlen cseréről pénzbeli vagy energetikai tekintetben beszélnek, a testi adósság ökofeminista gondolata az emberi energia és jóllét közvetlen fiziológiai kisajátítását hangsúlyozza. Néhány ökológiai közgazdász kifogásolhatja ezt, mint olyan elemzés morális értelmezését, melynek kizárólag a fizika és a közgazdaságtan hatáskörébe kellene tartoznia. Az ökofeminizmus válasza, hogy e bírálat híján van a fizikához és közgazdaságtanhoz hasonló tudományágak konceptuális kialakulását övező hallgatólagos maszkulinista és eurocentrikus érdekek kritikai reflexiójának.

METAINDUSTRÁLIS MUNKA

Az emberi testi adóssághoz kapcsolódva az ökofeministák biológiai időráfordításként írják le a nők házimunka-hozzájárulását a gazdasághoz. A jelenlegi körülmények között a liberális feministák azt hangsúlyozzák, hogy a nők személyesen azért kerülnek marginalizált és hátrányos helyzetbe, mert a reprodukív munkafeladatok időszámítása lassabb a kapitalista idő sebességénél. Ez azért van, mert a regeneratív gondoskodási munka

9 A fogyasztók általi termelés (*prosumption*) a végső felhasználó általi termelés és fogyasztás egyidejű cselekedetét jelenti. Az ökofeministák különféle módokon alkalmazzák a fogalmat, hogy lefedjenek bármit a periféria nem kapitalista módon működő önfenntartó gazdaságaitól a centrum ökolegendőségre alapuló „csináld magad” termelési projektjeiig.

ciklikus logikája a természeti ciklusok megőrzéséről és nem azok megzavarásáról szól. Az ökofeministák szerint pontosan ez az episztemológiai alap az, amely lehetővé teszi az immanens gazdasági problémákról a transzcendens politikai kritikára való váltást. Mind a hagyományos önellátó földművelésben, mind a posztmodern permakultúrák közösségeiben úgy tűnhet, hogy a produktívizmuson kívüli életet regeneráló, metaindusztériális reprodukív munka keveset ér el, miközben a gazdasági ellátást az ökológiai fenntarthatósággal kiegyensúlyozva megvalósítja a legmagasabb célt.

A materiális megélhetés időigényes napi tervezésében a reprodukív munkát végzők már alkalmazzák, amit a közgazdászok a komplexitáselmélettel, többszempontú döntési modellekkel és intergenerációs modellezéssel írnak le. Az anyák munkája kifejezetten ilyen: elővigyázatossággal helyettesíti a kockázatot, együttműködésen alapuló megközelítést alkalmaz a megélhetési források és szükségletek kiegyensúlyozására, és a fejlődést egészségi és fenntarthatósági szempontból definiálja újra. Ez a megélt materializmus olyan episztemológiát jelez, amely a társadalom és a természet közti interakciókon alapul, de a helyzete metaindusztériális gazdaságként nem tudatosul – nincs elismerve sem elméleti szinten, sem a döntéshozatalban. Ehelyett a kormányok és a multilaterális ügynökségek olyan rendellenességeket vezetnek be, mint a *gender mainstreaming*, amelyekkel el tudják kerülni, hogy foglalkozzanak a biológiai és társadalmi reprodukív munkát végzők jellemző igényeivel. Waring (1987) globális elemzése a bér nélküli háztartási szektorról tartalmazza a standard számviteli gyakorlatban zavarokat okozó nemi viszonyok alapos kritikáját. Waring költség-haszon elemzése az anyatejről komoly kihívást állít az emberiség természettől való kategorikus elválasztására épült kapitalista patriarchális közgazdaságtannak.

A JELENLEGI FŐ PROBLÉMÁK ÉRTÉKELÉSE

KOMMODIFIKÁCIÓ

A fent említett, reprodukív viszonyokra fordított figyelem próba elé állítja az értékelmélet hagyományos megközelítéseit. A nemi meghatározottságok szempontjából az érték vizsgálatában tudattalan eltolódás figyelhető meg a környezeti hatásokat figyelmen kívül hagyó, szimbolikus, monetizált csereérték felől az anyagcsereértéket hangsúlyozó, beágyazott termodinamikai folyamat felé (Salleh 2010). Az előbbi nemzetközi döntéshozatal kíván, de a pénz egységes absztrakciója nem összemérhető az ökoszisztéma-áramlásokkal. Így az ökofeministák elutasítják a természet adás-vétel és

spekuláció tárgyaként való kommodifikációját. Azonban a kormányok, nagyvállalatok és ENSZ-ügynökségek globális intézményrendszere, amely újabban tudatában van a nap, a talajbaktériumok, a források és a növények tisztító tevékenységének, most piaci árat ad az élő organikus folyamatoknak az „ökoszisztéma szolgáltatások megfizettetése” (*payment for ecosystem services*)¹⁰ intézményén keresztül. Az ENSZ 1992-es riói Föld-csúcstalálkozója után a kommodifikációs trend felgyorsult, és a nagyvállalatok zöld biogazdasági ígéretének központi szerepe lesz a 2012-es Rio+20 konferencia napirendjében. Ehhez hasonlóan az ENSZ éghajlat-változási keretegyezményének tárgyalásait olyan pénzügyi, piaci megoldások köré igazították, mint a szén-dioxid-kibocsátás kereskedelme.

Kapcsolódó kapitalista újítás a Tiszta fejlesztési mechanizmus¹¹, amelyben a világ gazdag szennyezői rábírnak eladósodott országokat, hogy szén-dioxid-lerakatként ajánlják fel az erdőiket (Spash 2010). Női aktivisták Ecuadorban azonban a fizikusok ideológiáját – miszerint a Föld egyensúlyi rendszer – történelmi diagnózisra fordították le, amely az egyensúlyhiányos társadalmi rendszert helyezi előtérbe. Az ásványi anyagok, faanyag és magok 500 éven át tartó kisajátításával a centrum országai sokkal nagyobb adósságot halmoztak fel a periféria országaival szemben, mint fordítva. Ha a kitermelésnek és a táj következetes anyagcsere-degradációjának betudható egy elképzelt pénzügyi érték, akkor az egykori gyarmatokkal szembeni ökológiai adósság magasan felülmúlja a Világbank kifizetetlen kölcsöneit (Bravo és Donoso 2003). A geopolitikai perifériával szembeni ökológiai adósság másik tételét jelentik az őslakosok öröklődő tudásán alapuló gyógyszeripari szabadalmak. Túl mindezen egy egykor a tőke által kibányászott és beárazott, kifosztott képzeletbeli természet lép be a pénzügyi spekuláció és fedezeti ügyletek digitális hálózatába.

TECHNOPOLITIKA

Az ökofeminista gondolkodók és aktivisták politikai érdeklődése a neoliberais tőkétől a militarizmuson, vállalati tudományon, munkások elidegenítésén, reprodukív technológiákon, szexturizmuson, gyermekmolestáláson, neokolonializmuson, bányászaton, nukleáris fegyvereken, a föld és a víz erőszakos kisajátításán, erdőirtáson, állatfelszabadításon,

10 Az állam, piaci és nem piaci szereplők, akár magánemberek és legtöbbször farmerek és földbirtokosok között létrejövő tranzakciók, melyek során az utóbbi szereplők pénzt kapnak azért, hogy ne folytassanak környezetkárosító tevékenységeket, illetve óvják a természeti értékeket, pl. fajokat, a vízminőséget és a talajt – *a szerk.*

11 A Kiotói Jegyzőkönyv egyik mechanizmusa; a szén-dioxid-kibocsátás csökkentését célozza a fejlődő országokban kivitelezett projekteken keresztül, melyeknek beruházó országai saját kibocsátásukat kompenzálják ezzel – *a szerk.*

génmanipuláción és klímaváltozáson át a fejlődés mitológiájáig terjed. A növekedés a kapitalista felhalmozás lényeges eleme; a reklámok által gerjesztett hamis szükségletek és a gyártás hatékonyságát hangsúlyozó modernista optimizmus azonban figyelmen kívül hagyja ezt a dinamikát. A Sustainable Europe Research Institute (SERI 2006) szerint a fogyasztás mértéke a centrum és a periféria országaiban tíz az egyhez arányt mutat az előbbi javára. Kétségtelen, hogy egy ökológiailag fenntartható politika szükségessé tenné az ipari erőforrás-használat nagyon éles csökkenését vagy – ahogy D’Alisa és munkatársai fogalmazzák (2014) – nemnövekedését. Azonban ez fölvet egy szociológiai problémát, hiszen még egy óvatos fenntarthatósági tervezet is veszélybe sodorhatja a gyári munkásokat és azokat a szakembereket, akiknek a megélhetése a növekvő termeléstől függ. Hasonlóképp, ha a politikusok a nemzetközi piac retorikájával azonosulnak, akkor a tudósok a gyakorlati ész szétválasztott módszereire esküsznek. Az ilyen felülről lefelé szerveződő menedzserizmus eszközei az input-output modelleken, anyagáramlás-elemzésen, komplex rendszereken, valószínűségi eloszlásokon, döntéseméleten, ökoszisztéma szolgáltatásokon, zöld számvitelen, milleniumi ökoszisztéma-becsléseken, kockázati monitoringon és bizonytalanságsökkentésen alapuló matematikai képletek. Bizonyos körökben jól tartják magukat a malthusiánusi populációs elméletek is, amelyeket a reflektálatlan nemi vagy faji előítéletek helyettesítéseként alkalmaznak.

Amikor a materiálisan megtestesült, libidinális késztetésű, nemi meghatározottságú attitűdök felülvizsgálatlanul maradnak, esszencialista gondolkodásra vezetnek a filozófusokat, politológusokat és közgazdászokat. A regionális fogyasztást figyelembe vevő különbségek tárgyalása és ezek kommunikációja az ökológiailábnyom-indikátoron keresztül (Wackernagel és Rees 1996) könnyűnek tűnik. Azonban ha a mérést a nemek közötti különbségek tudatában végezzük el, láthatóvá válik a nők férfiakénál jelentősen kisebb ökológiai lábnyoma. A globális felmelegedés kontextusában az éghajlatváltozás okai, hatásai, megoldásai és politikái nemi meghatározottságúak. A kormányok, multilaterális ügynökségek és főáramú környezetvédők a nőket mégis úgy kezelik, mint akik ugyanolyan bűnösök a klímaváltozásban. Holott – ahogy a világ szegényeinek többsége – lehet, hogy áram nélkül, kevés tulajdonnal és energiaköltséges autókra és szórakozásra fordítható pénz nélkül élnek. A nők pénze még a centrum országaiban is főleg a közös szükségletekre és a hetente elfogyó termékekre megy el. Hawken et al. (1999) környezeti számvitele jó példája annak a fajta közgazdaságtannak, amely nincs tudatában a materiálisan megtestesült társadalmi viszonyoknak, melyek lehetővé teszik magát a gazdaságot. Hasonlatos ehhez Constanza (2007) feltételezése is, miszerint bízhatunk abban, hogy a kormányok függetlenek a vállalati szektortól, és ezért képesek politikai alapon kinevezett biztosokat választani a közjöként kezelt erőforrások igazgatására. Szerinte az állam által igazgatott közjavaknak tartalmazniuk kell majd az olyan, általa „vagyonnak” nevezett

erőforrásokat is, amilyen például a légkör, a víz, a levegőáramlatok, a társadalmi hálózatok és a kultúrák. Ez a kommodifikáló technokrata elképzelés homlokegyenesen ellentétes az autonóm emberek közjavak feletti közös tulajdonlásának és használatának emancipációs víziójával, melyre jó példát láthatunk a globális Délen, ahol a földön, a levegőn, a vízen, a növényi és állati életen még szabadon osztoznak (Esteva and Prakash 1998; De Angelis 2003). A természetítőke-irányzat nem ismeri el, hogy a lineáris mutatók mentén végzett értékelés episztemológiailag redukálja a biokomplexitást, és így könnyedén erőszakot tesz a természet törékeny, hálószerű anyag–energia átviteleire. Ezzel ellentétben a meta-indusztriális munka – a gondoskodási munkát végzők, parasztok, őslakosok gazdasági tevékenysége – gyakorlatias, körültekintő, tapasztalati tudásban gyökerezik és állandó, a tevékenység helyességét visszaigazoló körfolyamatokon keresztül tökéletesedik.

JÖVŐBELI IRÁNYOK

Az előnyben részesített maszkulinista válasz a globális klímaválságra *high-tech* fejlesztéseket alkalmaz, amely környezetvédelmileg dematerializáló és gazdaságilag hatékony. Az anyag- és energiaátvitel produktivista optimalizálása viszont ritkán veszi számba az összes vonatkozó műveletet – bányászatot, kohósítást, szállítást, hulladékfeldolgozást –, nem is beszélve az emberi, testi és az ökoszisztémával szembeni adósság költségeiről. Ha ezeket a részleteket alaposan megvizsgálánk, kijelenthető lenne, hogy a fenntarthatóság ökológiai modernista elvárásai teljesíthetetlenek (York és Rosa 2003). Ezen a ponton az ökofeministák a szakmai kapacitások bővítését követelik mind a centrumban, mind a periférián. Még így is számos ökológiai közgazdász figyelmeztetett a globalizáció társadalmi ellentmondásaira: Norgaard (1994) elemzése szerint például a modernitás romokban van. Mások gondolkodása segített közelebb húzni a közgazdaságot a társadalmi ökológiához – ide sorolhatjuk Max-Neef és munkatársai (1991), Latouche (1993), Martinez-Alier és Gha (1997), valamint Gowdy (1998) munkásságát. Az Altwaterhez (1998) hasonló marxista közgazdászok pedig segítettek történelmi kontextusba helyezni egy viszonylag reflektálatlan tudományágot.

Képesek-e az emberek kielégíteni materiális és kulturális szükségleteiket az ökológiai és testi adóssággal járó pusztítás nélkül? A jelenlegi kapitalista patriarchális termelési viszonyok között a válasz egyértelműen: „Nem!”, mivel az élőhely áruvá válása és számszerűsítése eredendően destruktív. Azok az ökofeministák, akik a kapitalista rendszert a versengő maszkulinitás kifejeződéseként azonosítják, visszautasítják a *high-tech* problémamegoldás tudományos redukcionizmusát az együttműködésen alapuló és

következésként tervező megoldások javára. A reprodukciós viszonyok előtérbe helyezésével az ökofeministák a közgazdaságtant próbálják talpra állítani, transzcendens kritikát kínálna az immanens kritika helyett, amely egyszerűen csak a hibák felszínét kezeli a fennálló rendszerben. A tudományos közmegegyezéssel szemben egy testi materialista szemlélet a metaipusziális munka elhallgatott hozzájárulásának kiemelésével áthidalja gazdaság és ökológia kettősségét. A 2-es tábla (Salleh 2010: 210–212) bemutatja az ökológiai gazdaság, a produktivista gazdaság és az e kettő között közvetítő, észrevétlen reprodukív vagy metaipusziális gazdaság tulajdonságait. A szférák alkotta háromszög leleplezi az értékes ME és értéktelen WE-gazdaságok hamis ideológiai kettősségét. A metaipusziális munkát végző osztállyal szembeni vaktság következménye az externalizáció – az entrópia és az adósság költségeinek lefelé irányuló, a gondoskodási munkát végző nőkre, földművesekre, őslakosokra való áthárítása; röviden: az élő anyagcsereérték elpazarlása. Vajon tankönyvek egy új generációja láthatóvá teszi-e majd ezt az egyedülálló, észrevétlen paradigmát?

2-es táblázat
Az észrevétlen gazdaság

	Regenerációs működésmód	Termelési működésmód	Reprodukciós termelésmód
résztevők	talaj, víz, növények, állatok	vállalkozók, bérmunka	metaipusziális munkát végzők, háztartásbeliek, földművesek, őslakosok
célok	termodinamikai folyamatosság	felhalmozás, hatalom, rendszerszintű átalakítás	jólét, elegendőség, kulturális autonómia
működési logika	összefüggő, ciklikus energiaáramlatok, biológiai sokféleség	redukcionista, lineáris	összefüggő, ciklikus energiaáramlatok, biológiai sokféleség
haszon, eredmény	anyagcsereérték	cseereérték	használati érték, anyagcsereérték
költség	nincs	entrópia x3 a munkatöbblet kizsákmányolása házi/mezőgazdasági munka kimerítése természeti anyagcsere degradálása	nincs

Forrás: Salleh (2010: 210–212)

ÖSSZEZŐ GONDOLATOK

Az ökofeministák elutasítják a fogyasztás és az energiapazarló szabad piac lineáris logikáját, és ezzel szemben egy olyan ciklikus gazdaságot részesítenek előnyben, amely elköteleződik az emberiség és a természet közötti anyagcsere folyamatos megújítása mellett. Azonban míg az egyszerűség és az ökolegendőség elve a metaindusziális termelésben természetes, ritkán lelhető fel az uralkodó diskurzusban. Mégis, az International Society for Ecological Economics (ISEE) 2007-es, Újdelhiben rendezett konferenciája alapján ítélve van példa az alapos rendszerszintű kritikára. Chiesure (2007) elmondása szerint McNeill arra kérte kollégáit, hogy mérítsenek a történelemből, azaz hogy konkrétabb, megalapozottabb módon gondolkodjanak. Vatn beszélt a gazdasági, társadalmi és politikai szempontokról, valamint arról, hogy befogadóbb, integratívabb intézményekre van szükség. Chopra javaslata szerint a technológiai hatékonyság helyett teljesen új fejlesztési paradigmára kellene összpontosítani. Haberl radikális minőségi változást követelt, és McGlade arra hívta fel a szakmát, hogy az emberek mindennapi életét szólítsák meg. Azonban az ISEE egy felszólalója sem ismerte el tudományáguk konstrukcióinak, módszereinek és problémáinak nemi meghatározottságát.

Az ökofeminista gondolatok materialista állításokon alapulnak, nem identitás-politikán. Egyrészt társadalmilag konstruált intézményekről, diskurzusokról, normákról, gyakorlatokról szólnak, másrészt pedig egy, a metaindusziális munka tapasztalatán alapuló episztemológiáról. A jelenlegi társadalmi-ökológiai *status quo* előnyeit élvező egyének gyakran vonakodnak elfogadni ezen újfajta osztályelemzés igazságát. Jóllehet kétségtelen, hogy politikailag tudatos férfiak támogattak már ökofeminista álláspontokat folyóiratokban, például az *Environmental Ethics* vagy a *Capitalism Nature Socialism* kiadványaiban. A változás e támogatóinak már nagy gyakorlatuk van az ideológiakritika, a nemek közötti különbségek ismerete és az önreflexió technikáiban.

A gondoskodási munkát végző nők többsége történetileg olyan munkaerőként jelent meg, amely az emberiség és a természet egymásra hatásának ontológiai határpontján végzi tevékenységét; ugyanez igaz azokra a gazdálkodó és erdőlakó férfiakra és nőkre is, akik a posztkoloniális régiókban élnek és akik névlegesen a tőkeviszonyokon kívül helyezkednek el. A gyári vagy irodai munkát végzőkkel ellentétben ezek a kulturálisan sokszínű csoportosulások átlátják a biológiai áramlatokat és fenntartják a természetben zajló anyag–energia cserefolyamatokat. A globális tőke egész termodinamikai gépezete azokon a materiális tranzakciókon nyugszik, amelyeket ez az elhallgatott metaindusziális osztály közvetít. A testi adósság akkor halmozódik fel, amikor az ő nemi meghatározottságú és etnicizált erőfeszítéseikről nem vesznek tudomást. És fordítva: a

metaindusztriális munka a társadalmi, testi vagy ökológiai adósság entrópiája nélküli, gazdaságos termelésre és ellátásra ad lehetőséget.

A természettel együtt fejlődő bonyolult rendszerek ezen életigenlő képviselői a kapitalizmus alternatíváit kínálják. A kutatóknak, politikai vezetőknek és mozgalmi aktivistáknak – beleértve a társadalmi ökológusokat is – tanulniuk kell a nőktől, a földművelőktől és az őslakosoktól, hogy meglássák, hogyan illeszthető össze a fenntarthatóság és az igazságosság. Nem emellett érvelek, hogy fizessenek a regeneratív munkáért, sem emellett, hogy szolgáltatásként értékesítsék a természet anyagcsere-folyamatait. Az ilyen kommodifikáló lépések hamis érvényességet adnak az összeomló nemzetközi rendszernek. Ha a földi életnek van jövője, akkor az a gazdag országok elköteleződésén múlik a nemnövekedés, az adósságok eltörlése és a fegyverkezésre szánt forrásoknak az élet társadalmi reprodukciójába fektetése mellett.

Az úgynevezett posztdevelopmentalista iskola¹² kutatói mellett az ökofeministák is a bioregionális autonómiáért, a közös földek jogaiért és az emberek föld-, étel-, víz- és energiaszuverenitásáért küzdenek. A testi adósság, a metaindusztriális munka és a regeneratív ökolegendőség összekapcsolt fogalmait a modernista patriarchális kontroll illúzióitól eltávolodó átmenet kiemelt jelentőségű kategóriái lesznek.

Fordította: Kremmer Sarolta
Az eredetivel összevetette: Szabó Liza

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Altvater, Elmar (1998): *Global Order and Nature*. In: *Political Ecology: Global and Local*. Szerk.: Keil, Roger et al. Routledge.
- Bravo, Elizabeth – Donoso, Aurora (2003). *Ecological Debt. Accion Ecologia*. Ecuador.
- Burkett, Paul (2006): *Marxism and Ecological Economics*. Brill.
- Charkiewicz, Ewa (2009): Who is the He, of He Who Decides in Economic Discourse? In: *Eco-Sufficiency & Global Justice: Women Write Political Ecology*. Szerk.: Salleh, Ariel. Pluto Press.
- Chiesura, Anna (2007): *Ecological Economics for What?* In: *International Society of Ecological Economics Newsletter*, January.

12 A posztdevelopmentalizmus a gazdasági növekedés kritikáját és a nem növekedésközpontú gazdasági és politikai kezdeményezéseket jelöli – a szerk.

- Costanza, Robert (2007): Review of Peter Barnes' Capitalism 3.0. In: *Nature*, Vol. 446., No.: 7136.: 613–614.
- D'Alisa, Giacomo – Demaria, Federico – Kallis, Giorgos (Szerk.) (2014): *Degrowth: A Vocabulary for a New Era*. Routledge.
- De Angelis, Massimo (2003): Neoliberal Governance, Reproduction and Accumulation. In: *The Commoner*, No. 7.: 1–26.
- Esteva, Gustavo – Prakash, Madhu Suri (1998): *Grassroots Postmodernism*. Zed Books.
- Federici, Silvia (2004): *Caliban and the Witch: Women, the Body, and Primitive Accumulation*. Autonomedia.
- Foster, John Bellamy (2000): *Marx's Ecology*. Monthly Review.
- Gowdy, John (szerk.) (1998): *Limited Wants, Unlimited Needs*. Island Press.
- Griffin, Susan (1978): *Woman and Nature: The Roaring Inside Her*. Harper.
- Hawken, Paul – Lovins, Amory – Lovins, Hunton (1999): *Natural Capitalism: Creating the Next Industrial Revolution*. Little Brown.
- Isla, Ana (2015): *The Greening of Costa Rica*. University of Toronto Press.
- Kapp, K.William (1978): *The Social Costs of Business Enterprise* (3. Kiadás). Spokesman.
- Latouche, Serge (1993): *In the Wake of the Affluent Society*. Zed Books.
- Martinez-Alier, Juan – Guha, Ramachandra (1997): *Varieties of Environmentalism*. Earthscan.
- Max-Neef, Manfred – Elizalde, Antonio – Hopenhayn, Martin (1991): *Human Scale Development*. Apex.
- Mellor, Mary (2009). Ecofeminist Political Economy and the Politics of Money. In: *Eco-Sufficiency & Global Justice: Women Write Political Ecology*. Szerk.: Salleh, Ariel. Pluto Press.
- Merchant, Carolyn (1980): *The Death of Nature: Women, Ecology, and the Scientific Revolution*. Harper.
- Mies, Mary (1986): *Patriarchy and Accumulation on a World Scale*. Zed Books.
- Norgaard, Richard (1994): *Development Betrayed*. Routledge.
- Odih, Pamela (2014): *Watersheds in Marxist Ecofeminism*. Cambridge Scholars Publishing.
- Salleh, Ariel (1997): *Ecofeminism as Politics: Nature, Marx, and the Postmodern*. Zed.
- Salleh, Ariel (2010): From Metabolic Rift to „Metabolic Value”: Reflections on Environmental Sociology and the Alternative Globalization Movement. In: *Organization & Environment*, Vol. 23., No. 2.: 205–219.
- SERI (2006). *Environment and Innovation*. Report by the Sustainable Europe Research Institute – UN University – Finland Futures Research Centre, Béc.
- Shiva, Vandana (1989): *Staying Alive: Women, Ecology, and Development*. Zed Books.
- Spash, Clive L. (2010): The Brave New World of Carbon Trading. In: *New Political Economy*, Vol. 15., No. 2.: 169–195.

- Spitzner, Meike (2009): How Global Warming is Gendered: A View from the EU. In: *Eco-Sufficiency & Global Justice: Women Write Political Ecology*. Szerk.: Salleh, Ariel. Pluto Press.
- Via Campesina. (2007): Small Scale Sustainable Farmers are Cooling Down the Earth. 5 November.
- Wackernagel, Mathis – Rees, William (1996): *Our Ecological Footprint: Reducing Human Impact on the Earth*. New Society.
- Waring, Marilyn (1987): *Counting for Nothing*. Allen & Unwin.
- York, Richard – Rosa, Eugene (2003): Key Challenges to Ecological Modernization Theory, In: *Organization & Environment*, Vol. 16., No. 2.: 273–288.

Philip McMichael

A PARASZTOK MAGUK CSINÁLJÁK TÖRTÉNELMÜKET, DE NEM SZABADON*

* Eredeti tanulmány: McMichael, Philip (2008): Peasants Make Their Own Histories, But Not Just as They Please... In: *Journal of Agrarian Change*, Vol. 8., No. 2–3.: 205–228.

*Ez az írás egy részletes történeti leíráson keresztül, kortárs parasztmozgalmi diskurzusok és gyakorlatok segítségével vizsgálja meg azokat a fogalmakat, amelyek segítségével az agrármozgalmakat értelmezzük napjainkban. Először azt járjuk körül, miért nem érvényesek többé az eredeti agrárkérdés fogalmai a napjainkban zajló mezőgazdasági változásokra. Ez a fogalmi változás fontos elmozdulást tükröz: a tizenkilencedik és huszadik század során az államok voltak a politikai-gazdasági rend szervezői, a huszonegyedik századra azonban a tőke vette át ezt a szerepet. Másodszor – ehhez kapcsolódva –, a mezőgazdasági mozgalmakra a kortárs politikai-gazdasági viszonyok zsinórmértéké-
ként tekintünk. A neoliberalizmus társadalmi-ökológiai válságának politizálásával a mezőgazdasági mozgalmak problematizálják a politikai és szociológiai elemzéshez használt kategóriákat, és ismét a mezőgazdaságot, valamint az élelmiszert teszik meg a demokratikus és fenntartható társadalmi termelés központi kérdésének.*

BEVEZETŐ

A kapitalista modernitás narratívája a parasztságot többségében történeti anakronizmusként kezelte, vagy a fejlődés visszaszorulóban lévő alapjaként tekintett rá. A neoklasszikus közgazdaságtan és az ortodox marxizmus egyaránt újratermelte ezt az ontológiát, előbbi méretgazdaságossági szempontokra, utóbbi a parasztság forradalmi osztályharcban betöltött marginális szerepére hivatkozva. Ez az írás reflektál ezen elméletek körülményeire és következményeire, és amellett érvel, hogy erős Európa- és államközpontúság jellemzi őket, amely hozzájárult a vidék napjainkban tapasztalható válságáért nagyban felelős „fejlődésközpontú” (*developmentalist*) episztémé¹ kialakulásához. A válság lényegét jól mutatja Mayozer és Roudart megfigyelése:

„a világ éhezői elsősorban nem városi élelmiszer-fogyasztók és -vásárlók, hanem mezőgazdasági termékeket termelő és azokkal kereskedő parasztok. Továbbá, ez a számbeli aránytalanság nem egyszerűen a múlt öröksége, hanem egy élő folyamat eredménye, amely mélyszegénységbe taszít több száz millió kismizett parasztot” (2006: 10, kiemelés tőlem).

1 Michel Foucault által bevezetett fogalom, ami egy időszak kanonikus tudástermelési (episztemológiai) szabályrendszerére utal – *a szerk.*

Hasonlítsuk ezt össze Jeffrey Sachs „fejlődési létráról” szóló metaforájával, melynek értelmében a paraszti szegénység egyfajta eredeti őslapot: „az általános szegénységtől a különböző mértékű jóléti történő elmozdulás az emberi történelem során hirtelen gyorsasággal játszódott le. Kétszáz évvel ezelőtt (...) az uralkodók és földbirtokosok által alkotott szűk kisebbséget leszámítva majdnem mindenki szegény volt” (2005: 26).

Walt Rostow (1960) kanonizálta a fejlődésközpontú felfogást, amely szerint a parasztok az emberi történelem kezdetleges, hagyományos szintjén élnek. A fejlődésemélet a parasztokat egy korábbi történelmi fejlettségi szinttel azonosítja, W. Arthur Lewis (1954) pedig arra használta fel ezt az episztémét, hogy a parasztságot mint az iparosodó társadalmak számára elérhető „korlátlan munkaerőforrást” ábrázolja. Eltekintve a világtörténeti kerettel dolgozó elemzésektől (Wolf 1969; Walton 1984), a standard társadalomtudományok a parasztság politikai sorsával kapcsolatban továbbra is nagyjából ugyanazt mondják, mint Barrington Moore 1966-ban „A diktatúra és a demokrácia társadalmi gyökerei” című művében. Amit sugall, ti. hogy az angol liberális demokráciának előfeltétele a parasztság felszámolása, a modernista nézőpont emblematikus példája. Van azonban az összehasonlító módszertanban egy kínos hiányosság, amely különválasztja Angliát annak tengerentúli birodalmától, ahol viszont jellemzően parasztok éltek – a huszadik század fordulóján Indiában ők állították elő az angol kenyér 20 százalékát (Davis 2001: 299).

Itt három kulcsfontosságú probléma jelenik meg. Először is, a parasztság sorsát elsősorban nem a nemzeti történelem, hanem a világtörténelem határozza meg. Másodszor, a kortárs parasztmozgalmak fókuszpontjába az a fejlődésközpontú narratíva került, amely legitimációs eszközként segítette a parasztság egyre intenzívebb kismimmizését a vírusként terjedő neoliberális rend alatt.

Harmadrészt, a modern történelmet fejlődéseméleti keretbe erőltető hagyományos (liberális és marxista) próbálkozások zátonyra futottak a fejlődés-szint-elmélet (*stage theory*) szikláin – a demokratikus eredmények nemzeti szinten való értelmezése legalább annyira hiányos, mint a parasztok történeti relikviaként való ábrázolása. Ezzel az elképzeléssel kapcsolatban érdekes nézőpontot jelenít meg egy kortárs mexikói parasztmozgalmi vezető megfigyelése: „a *campesino* [földműves paraszt] vidékről származik. Mindig is léteztek *campesinók*. Akik korábban nem léteztek, azok a befektetők, gyárosok, politikai pártok stb. *Campesinók* mindig is léteztek és létezni is fognak. Sosem fogják elpusztítani őket” (idézi Desmarais 2007: 19). A kérdés az, hogy vajon mit jelent ma „*campesinónak*” lenni? A mexikói és közép-amerikai földműveshálózatokról készített, „*Campesino a Campesino*” című tanulmányában Eric Holt-Giménez, a *Food First* program igazgatója a következőket állapítja meg:

„A közhiedelemmel ellentétben a mai campesinók kulturálisan nem mozdulatlanok és politikailag sem passzívok. Társadalmi osztályként való eltűnésükről sincs szó. A campesino-családok Közép-Amerika-szerte és a Karib-térségben (illetve világszerte) folyamatosan alkalmazkodnak a globális, regionális és lokális erőviszonyokhoz... Történetük a fáradhatatlan ellenállásé, előbb a több évtizednyi „fejlesztéssel” szemben, amely meg akarta szüntetni a vidéki parasztságot; újabban pedig neoliberális gazdasági intézkedésekkel szemben, amelyek a vállalati profitokat helyezték előtérbe a környezet, az élelmiszer-biztonság és a vidéki megélhetés szempontjai helyett. Ez egy kulturális ellenállási harc, hiszen a campesino kultúra túlélte a „haladás” szocialista és kapitalista változatát is. A közép-amerikai földszoros területén a campesinók ma is ellenállnak a globalizáció pusztító gazdasági hatásainak – egyrészt a saját közösségeiken belül, másrészt pedig az Egyesült Államok termőföldjein, gyáraiban és szolgáltatási szektorában, melyeket kimeríthetetlen mennyiségű olcsó és feláldozható munkaerővel látnak el” (2006: xii).

A neoliberális projekt² részeként és annak ellenében szerveződő, világszinten jelen levő parasztmozgalom tehát politikailag oly módon, és egy olyan ügy mellett köteleződött el, melyet a klasszikus társadalomelmélet elképzelhetetlennek tartott.

A kérdés tehát a következő: ez a fajta parasztmobilizáció valóban „a nosztalgia és a melankólia hosszú árnyékát veti a modern társadalomra” (Bartra 1992: 17)? Másként fogalmazva: ez egy védekező és/vagy reakciós impulzus, vagy valami teljesen más? Én az utóbbi mellett érvelek. Bár mindig is éltek és jelenleg is élnek parasztok, akik közül sokan hiába vetnek be többféle megélhetési stratégiát, így is pusztán a létfenntartásért küzdenek – ugyanakkor létezik egy mobilizált réteg is, és ők azok, akik ennek az esszének a tárgyát képezik. A parasztmozgalom, ahogyan itt vizsgáljuk, a napi túlélésért folytatott küzdelmet összekapcsolja a földhöz való viszony új elgondolásaival, melyek szöges ellentétben állnak azzal, amit a neoliberális rend tesz a földdel és az azon élő emberekkel. Elemzők felhívták a figyelmet a parasztok, paraszttaktivisták és parasztvezérek öntudata közötti különbségekre, illetve az ezen csoportok között, valamint ezeken belül húzóó feszültségekre (Wright és Wolford 2003, Caldera 2004, Wolford 2006, Desmarais 2007). A lényeg az, hogy a „parasztmobilizáció” meghaladja a hagyományos paraszti politikálást,

2 A „neoliberális projekt” a kulturális meghatározása annak, amit én „globalizációs projektnek” (McMichael 1996) hívtam annak érdekében, hogy elkerüljem a köznyelvben a „globalizációt” övező ökonomista fókuszát. A fogalmak lényegében felcserélhetők, és a tőkeviszonyok politikai újrastrukturálására utalnak, amelyet a normalizáló, privatizáló neoliberális hitvallás legitimál.

mégpedig úgy, hogy újrakeretezi annak ontológiai kérdéseit a neoliberalizmus kritikáján keresztül, és az agrárkérdést a fejlődési kényszerek viszonyában fogalmazza újra.

Ezért ahelyett, hogy az új parasztkérdést a modern társadalomelmélet hagyományos lencséjén keresztül vizsgálánánk, hasznosabbnak tűnik egy episztemológiai irányváltás, hogy a parasztmozgalmat³ saját diszkurzív gyakorlatain keresztül elemezzük, ahogyan kritikai viszonyba lép a kapitalista narratívákkal és az azokat lehetővé tevő intézkedésekkel. A parasztmozgalmak által megfogalmazott kritika a neoliberais projektre adott válasz, amelyet a földművescsoportok elleni, a fejlődésnarratíva nevében elkövetett általános támadás hívott életre, és amely olyan jövőbeli lehetőségeket lát a földben, amelyek meghaladják a hagyományos modernista felfogás kereteit.

A NEMZETKÖZI PARASZTMOZGALOM ELHELYEZÉSE

A nemzetközi parasztmozgalom történelmileg pontos meghatározásához időbeli és térbeli megkülönböztetések egyaránt szükségesek. Az időbeli megkülönböztetés ezt a mozgalmat az agrárkérdés viszonylatában helyezi el, amelyet először a tizenkilencedik század végén fogalmaztak meg. A térbeli megkülönböztetés a parasztmozgalomnak a kapitalizmushoz és annak jövőjéhez fűződő ontológiai viszonyával foglalkozik. Ahogy azt a későbbiekben kifejtem, ezek a distinkciók összefüggnek, és valójában maga a parasztmozgalom emeli ki a kortárs agrárkérdés új jelentőségét azzal, hogy a mezőgazdasági és élelmiszeri viszonyokat átpolitizálja a neoliberalis kapitalizmuson belül és azon túl.

3 „Parasztmozgalmként” egy olyan általános globális mozgalomra utalok, amely egyúttal meglehetősen sokféle, különböző helyi szinteken egyedi szociális és ökológiai projekkel jellemezhető, és mégis egy történelmi és közös politikai ellenállásban egyesül a föld, a vetőmagok, valamint az élelmiszer kiárúsítása és a WTO azon kereskedelmi rendszere ellen, amelynek intézkedései világszerte rendszerszinten kedvezőtlenek és kártékonyak a kistermelő földművesek számára. A meghatározó szervezetek (mint a Via Campesina) között és azokon belüli megosztottság ellenére létezik egység a sokféleségben, amely meghatározza az „élelmiszer-önrendelkezési” projektet, amely cserébe létrehozta (és támogatja) a demokratikus szerveződést és érdekartikulációt (lásd még például Desmarais 2007).

IDŐBELI KÜLÖNBSÉGEK

A parasztmozgalom ma alapjaiban formálja át a hagyományos agrárkérdés előfeltevéseit és előrejelzéseit. A mezőgazdaságban végbemenő kapitalista átalakulás politikájának kontextusában az eredeti agrárkérdés azzal foglalkozott, hogy a parasztok miként azonosítják majd magukat politikailag a paraszti termelés változó folyamatainak („elkülönbözés” vagy „szétbomlás”) belül, miközben a tőke alávetette a földbirtokot (vö. Lenin 1972). Karl Kautsky, aki a „proletariátus kizárólagosságának híve” volt (Alvai 1987) – és aki mégis amellet érvelt, hogy a földbirtokok tőkeként való központosítása a mezőgazdaságban véletlenszerű és nem útfüggőségéből adódó folyamat volt –, azt állította, hogy a parasztság munkásság iránti politikai hűsége végeredményben az élelmiszerárak földműves-mezőgazdaságra gyakorolt hatásától és a munkások reálbéreitől függött (1988: 317).

Ahogy az élelmiszeri rendszerek elemzése kimutatják, az élelmiszerárakat egyre inkább a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok határozták meg (Friedmann 1978). A gyarmati birodalomhoz és az olcsó élelmiszerhez való hozzáférés furcsamód tompított egy lehetséges ellentmondást parasztság és a proletariátus között azzal, hogy alacsony tartotta a béreket a tőke számára, de kifacsarta az európai parasztságot. A századfordulón a parasztság és a munkásság különálló és egyesített ellenállási mozgalmi letértek a marxisták által megjövendölt forradalmi útról, és hozzájárultak a helyzet – Polányi által is leírt ([1944] 2004) – szociáldemokrata feloldásához. Ez a megállapodás felismert egy tényezőt, melyet a klasszikus agrárkérdés nem, mégpedig a világtörténeti viszonyokat, amelyek hozzájárultak a kora huszadik század társadalmi változásaihoz. Ebből kifolyólag a fordista bérrendszeren alapuló szociáldemokrata kompromisszum magában foglalta a mezőgazdasági merkantilizmust, amely valójában a családi gazdálkodásként idealizált „első világbeli” mezőgazdaság közfinanszírozású védelmezése volt (Friedmann és McMichael 1989). A fejlődő országok azóta is kritizálják az efféle mezőgazdasági merkantilizmust, amely a WTO 2003-as cancuni miniszteri találkozásán, a G20-ak létrejöttében⁴ érte el a csúcspontját.

Az agrárkérdés eredeti, klasszikus megfogalmazását – amely a 21. századra problémássá vált – erős államközpontúság jellemezte, amely a 19. század végének nemzetépítési erőfeszítéseiből fakadt. Ahogy azt Henry Bernstein írta, a klasszikus agrárkérdés elsősorban „a tőke agrárkérdése volt, és arra irányult, hogy kiépüljön egy *hazai* piac a tőke és elsősorban az *ipari tőke* számára. A kapitalista átmenet(ek) kontextusában ezt úgy is értették, mint a munka és a tőke közös agrárkérdését, már amennyiben a felemelkedő kapitalizmus eme két meghatározó osztályának közös érdeke fűződött a feudalizmus,

4 1999-ben létrejött nemzetközi szervezet, amely 19 ország és az Európai Unió vezetőit tömöríti, és amely a világ gazdag országainak legfontosabb nemzetközi fórumaként szolgál – a szerk.

illetve általában a prekapitalista társadalmi viszonyok és gyakorlatok megdöntéséhez/átalakításához” (2003: 209).

A helyzet iróniája abban rejlik, hogy amíg a öngazoló európai projekt a nemzetállam modernizációjára fókuszált, addig a prekapitalista társadalmi viszonyok és gyakorlatok fennmaradtak, bár sokszor lefokozott formában, a gyarmatbirodalom periferiáján (Davis 2001). Itt a modernista forgatókönyvvel szemben a parasztságot inkább kizsákmányolták, és nem felszámolták. Más szóval, a gyarmatok parasztsága a nagyvárosi bérmunka talapzataként működött, de ezt a szerepet láthatatlanná tették a felhalmozás modern társadalmi formáival foglalkozó társadalomelméletek, amelyek az Európa-fókuszú fejlődésmo­dell nemzeti szintű felfogásából indultak ki.⁵

Megállapíthatjuk, hogy a fejlődésközpontúság (*developmentalism*) intézményesítette a parasztság feleslegessé tételét a kiteljesedett államrendszeren belül. A hidegháború idején, a parasztfelkelések nyomása alatt azért történtek erőfeszítések az újraparasztosításra: az amerikai családi farmok modelljét voltak hivatottak terjeszteni az olyan állami intézkedések, mint a Latin-Amerikai Szövetség a Haladásért⁶, vagy a zöld forradalom⁷, illetve az olyan külpolitikai intézmények, mint az USAID Egyiptomban (Mitchell 2002). A fejlesztéspolitikai ezen időszaka azonban lényegében csak gazdasági nacionalista közjáték volt, amelyet a parasztfelkelések, a háború utáni merkantilizmus és a dekolonizációs politikák uraltak, és amelyet az ENSZ 1960-as Függetlenségi Nyilatkozata legitimált.⁸ Míg az újraparasztosítás együtt járt Kelet-Ázsia és Latin-Amerika konzervatív – Araghi szerint „küzdési sorrendben” kivívott (1995: 346) – földreformjaival, addig a paraszttalanítás a fejlődő világban is zajlott az élelmiszersegély-rendszer (Friedmann 1982) és a zöld forradalom egyenlőtlenségeinek nyomása alatt (Gupta 1998).

Mikor a köznyelvben „globalizációként” ismert neoliberális projekt felváltotta a gazdasági nacionalizmus időszakát, a globális Délen a paraszttalanítás több tényező együttes

5 Vö.: Tomich (2004), aki a „rabszolgáság lencséjén” keresztül értelmezi újra a kapitalizmus történeti értelmezését, és aki amellett érvel, hogy a bérmunka és a rabszolgamunka közötti kapcsolat kritikus eleme ennek a történetnek, szemben azzal a felfogással, mely szerint a bérmunkaviszony a meghatározó.

6 1961-ben John F. Kennedy amerikai elnök által kezdeményezett gazdasági együttműködés az USA és Latin-Amerika között – *a szerk.*

7 Zöld forradalom alatt a fejlődő világ mezőgazdaságainak 1960-as évektől történő radikális átalakulását értik. Ezekben az évtizedekben terjedtek el globálisan a műtrágyák, növényvédő szerek és nemesített vetőmagok, mindez pedig az ipari növénytermesztés hatékonyságának látványos növekedését hozta – *a szerk.*

8 Az ebben az időszakban zajló mezőgazdasági reformokról lásd Rosset et al. (2006) átfogó beszámolóját.

hatására felerősödött. A paraszti mezőgazdaság állami támogatásainak elapadása, a második zöld forradalom (a privatizált biotechnológiák és a globális fogyasztócsoportok ellátását célzó exportorientált mezőgazdaság), a piac által diktált földreformok⁹ és a WTO kereskedelmi szabályai – amelyek a déli piacokat célozzák mesterségesen alacsony áron tartott, Északról érkező többletexporttal – mind hozzájárultak a paraszttalanítási folyamathoz. Ez a „nagyvállalati élelmezési rendszer” – amely a mezőgazdasági termények árát a tényleges költségek 57 százaléka alá csökkentő támogatásokon alapul (People’s Food Sovereignty 2003) – a kereskedelem liberalizációján keresztül létrehozta a „világpiaci árat”, amely katasztrofális hatással van a kistermelőkre világszerte (McMichael 2005)¹⁰. Sharma (2004) felmérése szerint például:

„Indonézia a top 10 rizsexportőr között volt a WTO beavatkozása előtt. Három évvel később, 1998-ban, Indonézia a világ legnagyobb rizsimportőrévé vált. Indiában, a világ egyik legtöbb zöldséget termesző országában, a zöldségek behozatala egy röpké év alatt megduplázódott – a 2001–2002-es 92,8 millió rúpiáról 171 millió rúpiára nőtt 2002–2003-ra. Peruban a liberalizáció nyomán az importált élelmiszer mennyisége drasztikusan megnövekedett. Ezáltal a nemzeti fogyasztás egészének 40 százaléka importált élelmiszer. A búzaimport megkétszereződött a 1990-es években, a behozott kukorica megelőzte a belföldi termelést, és a tejimport háromszorosára nőtt az előző évtized első felében, megsemmisítve ezzel a perui termelőket.”

Az élelmiszerdömping következtében parasztok milliói váltak nincstelenné (Madeley 2000), ezzel a késő tizenkilencedik század mezőgazdasági válságához hasonló helyzet – amelyért az Újvilágból és a gyarmatokról érkező olcsó élelmiszer volt felelős – általánossá vált globális szinten: elsősorban a kapitalista mezőgazdaság Északon történő koncentrációjának köszönhetően, ami a brit szabadkereskedelmi rendszer összeomlását követő merkantilista időszak eredménye volt. Vagyis amíg a klasszikus agrárkérdés

9 A földek „piacosítása” mint a vidéki szegénységre adott neoliberális megoldás; átfogó elemzéséhez lásd Borras (2006).

10 Máshol úgy jellemeztem a „világpiaci árat”, mint a nagyvállalati élelmezési rendszer eszközét a kisémmizésre (McMichael 2005). Az élelmiszer-ellátásra ható, bioüzemanyagokból és különösképpen az indiai és kínai társadalmi éttrendzokások változásából származó nyomás összefüggésben áll a növekvő élelmiszerárakkal – a múlt évben a kukorica ára megduplázódott, a búzaárak másfélzere-sükre nőttek, eljuttatva a világot a „poszt-élelmiszertöbblet korába” (Vidal 2007). Az, hogy ez az új, társadalmilag létrehozott élelmiszerhiány mennyire fogja befolyásolni (ha egyáltalán befolyásolja) a „világpiaci ár” mechanizmusát (amely az Északi földtámogatások és termékárak függetlenítésével jön létre), még nem látható előre.

megoldását az Általános Vám- és Kereskedelmi Egyezmény (GATT) protekcionizmusa biztosította politikailag (ezzel intézményesítve a nagyvállalati földlobbit a globális Északon), addig a mostani agrárkérdés már globalizálódott a vállalati világpiacon keresztül. Ahelyett azonban, hogy a kapitalista modernitás osztálypolitikájának konzervatív támogató szerepét játszaná, a parasztmozgalom újrakeretezi a problémát. A fő célkitűzés már nem a tőkét előnyben részesítő mezőgazdasági átalakulás, hanem egy olyan transzformáció, amely szembemegy a felhalmozás parancsával, és amelyet parasztok és más társadalmi igazságosságért küzdő mozgalmak nemzetközi koalíciója igyekszik kiépíteni a felhalmozás fétisének lerombolásával.

A már elveszett világ megmentésére irányuló utóvédharcok helyett az olyan nemzetközi mozgalmak, mint a Vía Campesina egy eljövendő világért küzdenek – egy világért a vállalati piaci rend katasztrófáján túl, ahol az agrárizmus¹¹ a társadalmi és ökológiai fenntarthatóság szempontjából központi jelentőségre tesz szert. Több ez, mint önvédelmi manőver, hiszen a parasztmozgalom az élelmiszer-önrendelkező¹² hirdeti, és megkérdőjelezi a neoliberális „élelmiszerbiztonság-projektet”, és azt a toposzt, miszerint a világot a globális Északon megtermelt többlettelelemmel kell ellátni (McMichael 2003). Ahogy az a Vía Campesina honlapján (2003) olvasható:

„A neoliberális intézkedések a nemzetközi kereskedelmet priorizálják, és nem az emberek élelmezését. Egyáltalán nem járultak hozzá az éhség felszámolásához a világban. Épp ellenkezőleg, megnövelték az emberek mezőgazdasági importoktól való függését, és megerősítették a mezőgazdaság iparosítását, ezáltal kockára téve bolygónk és egészségünk genetikai, kulturális és természeti örökségét. Több száz millió földművest kényszerítettek hagyományos mezőgazdasági életvitelük feladására, városba településre vagy emigrációba. A nemzetközi intézmények, mint az IMF (Nemzetközi Valutaalap), a Világbank és a WTO (Kereskedelmi Világszervezet)

11 A vidéki élet városi léttel szembeni felsőbbrendűségét hirdető politikai filozófia – *a szerk.*

12 Ahogy azt az 1996-os római élelmiszer-csúcstalálkozón megfogalmazta a Vía Campesina nemzetközi parasztmozgalom: az élelmiszer-önrendelkezés koncepciójának eredeti jelentése szerint „minden nemzetnek joga van ahhoz, hogy fenntartsa és fejlessze saját képességét alapvető élelmiszereinek előállítására, tisztelve a kulturális és termelési sokféleséget... és jogunk van ahhoz, hogy saját élelmiszerünket saját területünkön állítsuk elő” (hivatkozva Desmarais 2007: 34). Szorgalmazva „a népek, közösségek és országok jogát arra, hogy meghatározzák saját mezőgazdasági, munkás, halászati, élelmiszer- és földpolitikájukat, amelyek ökológiailag, társadalmilag, gazdaságilag és kulturálisan is megfelelnek saját, egyedi körülményeiknek” (hivatkozva Ainger 2003: 11), az élelmiszer-önrendelkezés koncepciója a mezőgazdaság társadalmi-ökológiai funkcióját a területiség dimenziójába helyezi (mintegy politikai taktikaként).

pedig olyan intézkedéseket vezettek be, amelyeket a nagy nemzetközi vállalatok és szuperhatalmak érdekei diktáltak. . . A WTO teljesen alkalmatlan intézmény az élelmiszerral és mezőgazdasággal kapcsolatos problémák megoldására. Így a Vía Campesina azt követeli, hogy a WTO vonuljon ki a mezőgazdaságból.¹³

Az olcsó mezőgazdasági import világszerte tönkreteszi a helyi mezőgazdaságot; vegyük például az európai tej importját Indiába, az amerikai sertést a Karib-térségben, az EU-s húst és gabonát Afrikában, a takarmányt Európában stb. Ezeket a termékeket alacsony áron exportálják a dömpingtevékenységnek köszönhetően. Az Egyesült Államok és az Európai Unió új dömpingrendszert fogadtatott el a WTO-val, ennek megfelelően csökkentik a saját a mezőgazdasági árakat, és közvetlen állami juttatásokat osztanak, kiváltva ezekkel az exporttámogatásokat. Az élelmiszer-önrendelkezés megvalósításához véget kell vetni a dömpingnek.”

A dömping kritikája nem csupán az igazságtalan kereskedelmi eljárásokról szól. Megvilágítja a körforgás politikáját, amely lényegében a parasztok feleslegességének „naturalizálásán” alapuló vállalati piac intézményesített kiépítése politikai eszközökkel. Napjainkban a vidék válsága meghaladja az eredeti agrárkérdést, mely arra irányult, hogy az agrárorszály átalakulásának milyen hatása lesz a nemzeti politikai szövetségek szempontjából.

A hazai piacok már nem egybefüggőek, és a nemzetközi piac politikai szabályozását lényegében privatizálták, az államok csak „a veszteségeket próbálják csillapítani”, már ha beavatkoznak egyáltalán. A klasszikus agrárkérdés az élelmiszert csak az árak osztályidentitásra és/vagy a felhalmozási mintákra gyakorolt hatásán keresztül vette figyelembe. Az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom által megfogalmazott új agrárkérdésben az étel viszonyok tágabb rendszerét testesíti meg és a neoliberalizmus társadalmi, demográfiai és ökológiai katasztrófáját reprezentálja.

Ahogy a Vía Campesina fogalmaz: „az élelmiszerek nagymértékű globális mozgása az emberek mozgásának növekedését idézi elő” (2000). Az élelmiszerfelesleg

13 Desmarais megjegyzi, hogy a „Ki a WTO-t a mezőgazdaságból!” szlogen megalkuvás volt a Vía Campesina tagszervezetei között. Míg az indiai *Karnataka Rjya Raitha Sangha* (KRRS) a WTO megszüntetését szorgalmazta, a kanadai *National Farmer's Union* (NFU) és a mexikói *Unión Nacional de Organizaciones Regionales Campesinas Autónomas* (UNORCA) a nemzetközi kereskedelmi szabályozási rendszer hatalmi viszonyainak reformját támogatta, és a francia *Confédération Paysanne* emberi jogi egyezményeket javasolt a WTO-nak. Így „a Vía Campesina a szervezet hatásköreinek csökkentését követelte azáltal, hogy a mezőgazdaságot kivonják a joghatósága alól; emellett új struktúrák kialakítását is követelték egy átformált, demokratikusabb és átláthatóbb ENSZ-rendszerben” (2007: 111).

kereskedelme hozzájárul a kisajátítás ciklusainak kialakulásához, amely cserébe a termőföldet és a mezőgazdasági munkát elérhetővé teszi a nagyvállalati és export-mezőgazdaság számára, ahogy az északi munkaköltségek, földbérleti árak és természetvédelmi előírások szigora nő, és ez ösztönzi az agráripari (az agrárüzemanyagot¹⁴ is ideértve) birtokokok és élelmiszer-feldolgozó üzemek terjedését a globális Délen – ez az alapja az újkeletű kiskereskedelmi forradalomnak (McMichael és Friedmann 2007). Továbbá a paraszttalanítás általánosan is hozzájárul az alkalmi munkások egyre növekvő számához a globális munkaerőpiacon. Míg nemzeti szinten elképzelhető az iparosítás és az urbanizáció radikális szétválasztása (Davis 2006: 17), világszinten a tőkefelhalmozás függ ezektől a kisajátítási ciklusoktól (McMichael 2005). Időközben az agrárkérdés léptéke túlnőtt nemzetépítés szintjén, és immár a globális politikai-gazdasági rendszer problémájává vált.

A nagyvállalatok érdekei által vezérelve kialakult a mezőgazdasági termékek előállításának „költséghatékony” kínálati elve, amely a mezőgazdaság kapitalista átalakulását hozta magával globális szinten. A világpiaci ár ebből fakadó ismétlődő dinamikái kikezdtek az eredeti agrárkérdés útfüggő nemzeti modelljét.¹⁵ A túltermelés és a mezőgazdasági export általánossá vált rendszere mesterségesen lenyomja a mezőgazdasági termékek árát, és aláássa a földgazdálkodást mindenhol. Így tehát:

„Thaiföld a világ egyik legnagyobb élelmiszer-exportőreként ismert, főleg rizs tekintetében. De egy tanulmány szerint Thaiföldön az látszik, hogy amíg az ország rizsexportjában növekedés tapasztalható, addig a termelők ebből nem profitálnak. A termelői árak nem növekedtek az elmúlt évtizedben. A reáljövedelmek stagnálásával együtt járt a vidéki háztartások adósságterheinek ugrásszerű megemelkedése. Tehát a több export nem jelent javulást a földművesek jólétében...” (Jacques-Chai Chomthongdi, idézi az NGOs 2004).

14 Lásd például az „*Agrofuels in Seedling*” (2007 július) címmel megjelent különkiadást, amely elérhető itt: <http://www.grain.org>.

15 Mint már említettük, a földtámogatások a globális Északon szinte csak az agráripárt támogatják: az árak leválasztása a földtámogatásokról mesterségesen alacsonyra nyomta a piaci árakat (alacsony kiadásokat biztosítva a kereskedők és a feldolgozók számára), ami cserébe lenyomja az árakat a teljes világpiacra. Az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom – akár Európában vagy a globális Délen – támogatja a szociális kifizetéseket olyan közjavak előállítására ellenében, mint például az alap- és/vagy kulturális élelmiszerek termelése, a környezetvédelmi szolgáltatások nyújtása és így tovább. Ennek megfelelően a *Coordination Paysanne Européenne* (CPE) kijelenti: „A mezőgazdaság számára nyújtott állami támogatás jogszerű lehet, például a fenntartható családi gazdálkodás minden régióban való létrehozása érdekében, feltéve, hogy ezt a támogatást nem az alacsony árú exportra használják fel” (idézi Madeley 2006).

Az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom átalakította az agrárkérdést azzal, hogy ráirányította a figyelmet a „világpiaci ár” jelenségének természetellenességére és a WTO kereskedelmi rendszerének alapjául szolgáló vállalati kedvezményrendszerre. A mozgalom ezt úgy éri el, hogy a tőke/állam kapcsolatot (a multilaterális intézményekben) mint *globális* erőt fedi fel, amely a vállalati fejlesztési projektek számára létrehoz egy kismiszert parasztközből álló munkaerő-tartalékot – ez a folyamat leginkább a „nyomornegyedek tömegtermelésében” érhető tetten (Davis 2006: 13).

TÉRBELI KÜLÖNBBSÉGEK

A nemzetközi paraszmozgalom „térbeli különbsége” a mozgalom neoliberais projekthez való ontológiai kapcsolatára utal. Ahogy az imént említettük, az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom kritikusan viszonyul a neoliberalis kapitalizmus politikai infrastruktúrájához, leleplezi a piaci narratívát, ezzel pedig megteremti a lehetőségét annak, hogy kifejtessen egy alternatív narratívát. Tehát a tőkével szembeni ellenállás az új agrarontológia értelmében az alvettetségi viszonyokat és nem annak szereplőit támadja (vö. Beverly 2004). A térbeli dimenzió az agrárkérdés újbóli középpontba helyezésére irányul – nem egy iparosodó politikai kultúra mellékszálaként, hanem a neoliberalis iparosodás katasztrófájának politikai megoldásaként.

Ezt a térbeli megkülönböztetést hasznosan keretezi Harvey, amikor a kortárs („globalizációellenes”) ellenállási formákat mint a „kismiszert általi felhalmozás¹⁶ ellen fellépő mozgalmakat” és a „kibővített újratermelés” mentén szerveződő mozgalmakat írja le (2005: 203). Az előbbi a paraszmozgalmakra utal, melyek ellenzik az áttelepitéseket, az állami támogatások megvonását a kistermelő földművesektől és a környezet, tudásanyagok és kultúrák kisajátítását, ezáltal megerősítve a tőkefelhalmozás viszonyrendszerén kívüli értékeket és kulturális gyakorlatokat. Az utóbbi azokat a mozgalmakat írja le, amelyeknél a „bérmunka és a szociális bérezést meghatározó körülmények kizsákmányolása” játszik központi szerepet (2005: 203). Harvey azt állítja, hogy az ezen mozgalmak között húzódó organikus kapcsolat feltárása „sürgős elméleti és gyakorlati feladat” (2005: 203).

Elmondhatjuk, hogy a *Vía Campesina* politikája organikusán egyesíti ezeket az ellenállásokat, összekapcsolva az élelmiszer felgyorsult mozgását a parasztság felgyorsuló kismiszertésével. A mezőgazdaság világméretű neoliberalis iparosítása egyszerre generál alkalmi munkát és csökkenti a tőke bérköltségeit. A körforgás, a termelés és az újratermelés politikáját egyesítve megkapjuk a vállalati élelmiszerrendszer körülményeinek és következményeinek világtörténeti kritikáját (vö. McMichael 2005). A *Vía Campesina*

16 Erről bővebben lásd a *Fordulat* 7. számát (Harvey 2009) – *a szerk.*

lebontja a „szabadkereskedelem” eufemizmusát, felfedve annak vállalati/állami eredeteit és egyenlőtlen, megsemmisítő következményeit. Továbbá annak kimutatása, hogy a tőke kibővített újratermelése függ a feláldozható bérmunkások globális generációjától, azt is megmutatja, hogy a vállalati mezőgazdaság, mint olyan, nem egyszerűen az olcsó étel előállításáról szól, hanem a munkaerő-költségek világszintű csökkentésével a tőkefelhalmozás új lehetőségeinek megteremtését is szolgálja. Ebben az értelemben a mezőgazdaság a megoldás központi eleme.

A kismemizés és a bővített újratermelési viszonyok elleni mozgalmak közötti organikus kapcsolat kiépítése által a *Vía Campesina* arra ösztönöz minket, hogy ismerjük fel: a felhalmozás nem csupán a hatalom és a tőke koncentrációjáról és központosításáról szól, hanem az alternatív gyakorlatok ellehetetlenítéséről és az alternatív jövőképek lehetőségeinek kizárásáról is. Különösen a kapitalista modernitás ökonomizmusban gyökerező ontológiája nem hagy helyet a parasztság számára, fizikailag kiutasítva őket a földről, és episztemológiailag eltávolítva őket a történelemből. Ennek szöges ellentétéként az élelmiszer-önrendelkezési mozgalmak ontológiája kritizálja a neoliberalizmus redukcionizmusát és hamis ígéreteit, emellett pedig a liberális fejlődésfelfogás és a profitszerzés tudományán túli gyakorlatokat és jövőképet nyújt. Ez a felemelkedőben lévő ontológia az újratöltött parasztságból indul ki, és a mezőgazdaság, a vidékiség és az élelmiszer társadalmi és ökológiai fenntarthatóságban játszott központi szerepének újrafelfedezésén alapul.

A közgazdaságtan azt állítja, hogy a parasztság eltűnése a növekvő termelékenység törvényének következménye, melyet felerősít az élelmiszer iránti kereslet alacsony árrugalmassága¹⁷, így a földműves népesség relatív és abszolút értelemben is csökken. Ebben azonban rejtett feltevések vannak a növekvő mezőgazdasági termelékenység feltevéseiről és következményeiről. A gazdasági logika kvantitatív módon írja le és fetiszálja a növekedést, emellett pedig input-output értékekben egységesíti a mezőgazdaságot. Az ökológiai hatások, például a kémiai szennyezés, a talaj- és a genetikai erózió, a szén-dioxid-kibocsátás, valamint az agrárium energiaköltségeinek és támogatási struktúráinak kiszervezése során ez a logika súlyosan alulértékeli az agráriparosodás gazdasági költségeit (Martinez-Alier 2002: 146-7). E logika szerint a kisüzemi mezőgazdaság nem tűnik hatékonynak – a paraszttalanítási trendek pedig nyilvánvalóan megerősítik ezt. Az ilyen absztrakt gazdasági értékelés mesterséges folyamat ugyan, mégis valóságos és erőszakos következményekkel jár.

Egy megalapozott ökológiai perspektíva képes felismerni számos olyan értéket, melyet a mezőgazdaság a maga többfunkciós és episztemikus közreműködésén keresztül

17 Az árrugalmasság azt fejezi ki, hogy egy adott termék (ebben az esetben az élelmiszer) árának változása milyen hatással van az adott termék iránti keresletre – *a szerk.*

az emberek és a természet számára kínál. Ezen az ontológiai törésen alapulnak az étel-miszer-önrendelkezési mozgalmak és követeléseik a kigazdálkodás újraértékelésére. Még akkor is, amikor a neoliberalizmus megpróbál felülkerekedni önnön ökonomizmusának korlátain, ahogy arra Martinez-Alier emlékeztet:

„A közzgazdászok által a negatív externáliákhoz vagy a környezetvédelmi szolgáltatásokhoz rendelt monetáris értékek politikai döntések, tulajdonjogi minták, valamint a jövedelem és a hatalom szétosztásának következményei. Így tehát nincs megbízható közös mértékegység, de ez nem jelenti azt, hogy nem hasonlíthatunk össze alternatívákat racionális alapon, több szempontú értékelés segítségével. Másként fogalmazva: a monetáris értékelés logikája... nem több, mint politikai hatalomgyakorlás. Kizárva a monetáris értékelés hamis logikáját, vagy inkább a helyén kezelve azt, mint csupán egy nézőpontot a sok közül, megnyílik egy széles politikai tér a környezettudatos mozgalmak számára” (2002: 150).

Egy ilyen politikai tér létrehozása fontos eleme az étel-miszer-önrendelkezési mozgalom azon erőfeszítésének, hogy létrehozzon egy ontológiai kitérőt, amely elutasítja a modernitás, az iparosítás és a proletarizáció beteljesületlen álomként/kézzelfogható rémálomként megjelenő nagy narratíváját, és amely ehelyett megerősít egy alternatív, történelmileg megalapozott narratívát, amely érzékeny a hely és az érték mint konkrét univerzálék összemérhetetlenségére – ellentétben azzal az absztrakt logikával, amely a kismimizés általi felhalmozást igazolja. Ez az ontológia a *földön* zajló küzdelem politikai hangját kínálja, a *földért* való küzdelem mellé (Flavio és Sanchez 2000), ezáltal politizálva a tulajdonviszonyok társadalmi-ökológiai jellegét. Ezért jegyzi meg Paul Nicholson, a Vía Campesina nemzetközi koordinációs bizottságának európai képviselője: „eddig az agrárpolitikáról szóló globális vitákban a parasztmozgalomról nem esett szó – eddig nem volt hangunk. A Vía Campesina létének fő oka az, hogy létezzen ez a hang, és felszólaljon egy igazságosabb társadalom létrehozása érdekében” (hivatkozva Desmarais 2002: 96). Továbbá az Étel-miszer-önrendelkezésért Nemzetközi Tervező Bizottság (IPC) (heterogén szervezetek 500 tagú koalíciója, ide tartozik a Vía Campesina is) kijelenti:

„Minden olyan agrárreform elfogadhatatlan, amely kizárólag földosztáson alapul. Hisszük, hogy az új agrárreformnak tartalmaznia kell egy univerzális elképzelést a parasztok, a földnélküliek, az őslakos népek, a vidéki munkások, a halászok, a nomád pásztorkodók, a törzsek, az afro-leszármazottak, az etnikai kisebbségek és a lakóhelyüket elhagyott népek területeiről, akik munkája az étel-miszertermelésen

alapul, és akik tiszteletteljes és harmonikus kapcsolatot ápolnak a Földanyával és az óceánokkal" (2006: nincs oldalszám).

A fentiek értelmében az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom létrehozta a reprezentáció politikai gazdaságtanát (Patel 2006), amely egyre nagyobb jelentőségre tesz szert, és amely ötvözi a neoliberais intézkedések politizálását és a piaci jogokon túlmenő jogok követelését egy agráridentitással, amely egy olyan értékstruktúrán alapul, melyben a társadalmi és környezeti fenntarthatóság feltételeként összefonódik ökológiai tudat és gazdálkodás. A paraszti létforma védelmezése nem csak a „kultúra megőrzéséről” szól, hanem azoknak a kulturális szokásoknak a megerősítéséről is, amelyek képesek meghaladni az étel és a mezőgazdaság áruviszonyoknak való alárendeltségét. Ennek során az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom hangsúlyozza, hogy a különböző agrár- és élelmiszer-kultúrák összeegyeztethetetlenek a monokulturális csereértékrendszerrel, amely tárgyiasítja az élelmiszert, annak előállítását és fogyasztását pedig beépíti a tőkefelhalmozás általános folyamatába. Ugyanakkor a mozgalomnak része az „agrár-állampolgárság” politikája is (Wittman 2005), amely a tőke bővített újratermelése szempontjából marginalizált vagy éppen központi szerepet játszó társadalmi igazságossági mozgalmakkal kötött koalíciókon alapszik. Így a Földnélküli Dolgozók Mozgalma (*Movimento dos Trabalhadores Rurais Sem Terra*, MST) a „vidéket” állampolgári bázisként építi újjá, és erről a bázisról indulva száll szembe a brazil neoliberális és osztálypolitikával: kialakítja a vidéki munkavégzés kooperatív formáit, előteremtí a dolgozó szegények alapvető élelmiszereit, és szövetséget köt a városi munkanélküliekkel, akiknek megélhetési biztonságot ajánl (Wright és Wolford 2003). Az Élelmiszer-önrendelkezés Nemzetközi Tervező Bizottsága (IPC) számára „az élelmiszer-önrendelkezés nem csak vízió, hanem közös platform is a küzdelemre, amely lehetővé teszi, hogy egységet építsünk sokféleségünkben”, és hogy „az agrárreform és az élelmiszer-önrendelkezés arra kötelez minket, hogy még inkább küzdjünk azért, hogy megváltoztassuk az uralkodó neoliberális modellt”, valamint hogy „visszaforgassuk ezeket a következtetéseket és tanulságokat a társadalmi bázisunkon belüli vitáinkba, és arra használjuk ezeket a gondolatokat, hogy konfrontálódjunk a kormányaink és az olyan nemzetközi testületek intézkedéseivel, mint az Élelmiszerügyi- és Mezőgazdasági Világszervezet (FAO)” (2006, nincs oldalszám).

Azáltal, hogy teret nyit egy alternatív ontológia számára, az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom nem csak egy, a neoliberális kapitalizmust megkérdőjelező kulcsfontosságú perspektívát tudhat magáénak (vö. Starr 2001: 224), hanem egyúttal megerősíti a „mezőgazdaság központi szerepét” a posztkapitalista modernitásban (Duncan 1996). A mezőgazdaság újbóli középpontba kerülése ezen politikai vízió belülről így válik az „élelmiszer agrárkérdésévé” (McMichael 2008).

AZ ÉLELMISZER AGRÁRKÉRDÉSE

Ha az agrárkérdést mint élelmiszerkérdést fogalmazzuk újra, azzal fontos episztemológiai váltást hajtunk végre, mivel a termelés helyett a társadalmi reprodukció¹⁸ kerül a figyelem középpontjába. A klasszikus agrárkérdés értelmében a mezőgazdasági átalakulás politikája az alap/felépítmény modell mentén zajlott, mely szerint a feltörekvő kapitalista termelési viszonyok lehetőséget teremtettek a proletár politizálás számára. Az uralkodó narratíva középpontjában az (ipari) tőke bővített újratermelése állt, ez pedig *magában foglalta* a társadalmi reprodukció fogalmát is, amelyet a munkaerő bérrendszeren keresztüli újratermelésére korlátozott. A háztartási munka marginalizálódása ellenére Polányi a kapitalista ontológiát „fiktívként” értelmezte, amennyiben az egyszerre korlátozta és ösztönözte a „társadalom felfedezését” – amely a „kettős mozgás” megoldásában intézményesült a huszadik század közepi polgári államhoz társított társadalmi szerződés által. Bár Polányi elképzelését erősen meghatározta a kor államközpontú megközelítése, mégis képes volt hangsúlyozni a tőkefelhalmozás logikája által figyelmen kívül hagyott társadalmi reprodukció kérdését. Továbbá, Robert Owen szövetkezeteinek vonzereje abban rejlett, hogy a társadalmilag beágyazott materiális viszonyok általános felfogásán belül egy alternatív létformát kínáltak a „gazdasági önérdekre” alapuló liberálissal szemben.

Elmondhatjuk, hogy az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom hasonló módon érvel, hiszen szerintük a neoliberais projekt részeként világszinten kiterjesztett „önszabályozó piac” legitimációs retorikája – miszerint az olcsó élelmiszerrel „jólakatják a világot” – *magában foglal* társadalmi reprodukciós kérdéseket. Más szóval: egy olyan korban, amikor a piac és nem az állam látja el a fő szervezői funkciókat, a társadalmi reprodukció piaci funkcióként fetiszizálódik. A WTO azzal segíti világra ezt a projektet, hogy egy olyan kereskedelmi rendet igazgat, amely piaci hozzáféréseken keresztül igyekszik biztosítani az élelmiszerbiztonságot.

Az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom ezzel szemben azt állítja, hogy a „családi farmok és a parasztgazdálkodás által belföldre szánt termelés felelős a világ élelmiszer-termelésének 90%-áért, melynek nagy része egyáltalán nem kerül piacra” (People’s Food Sovereignty 2003).¹⁹ Ennek megfelelően a világpiacon keresztül történő társadalmi reprodukció egyrészt hatástalan, másrészt pedig ösztönzi a társadalmi reprodukció létező

18 A társadalmi reprodukcióval kapcsolatban lásd a Fordulat előző, 24. számát – *a szerk.*

19 McCalla (1999) szerint a világ élelmiszer-fogyasztásának mintegy 90 százaléka történik ott, ahol előállítják; míg a városi lakosság élelmiszer-fogyasztása szinte teljesen a piactól függ, addig a vidéki lakosság az általa előállított élelmiszerek 60 százalékát elfogyasztja.

formái ellen elkövetett erőszakot, valamint hozzájárul a „társadalmi kirekesztés” tereinek növekedéséhez vidéken és a világszerte létező városi nyomornegyedekben (Davis 2006; Cameron és Palan 2004). Ezen fejleményekre adott válaszában a Nemzetközi Tervező Bizottság (IPC) egyszerre foglalkozik a dolog elméleti és egyéni aspektusaival.

Elméleti szinten, globális nézőpontból amellet érvel, hogy az „élelmiszer-önrendelés kontextusában az agrárreform a teljes társadalom hasznára válik, mivel egészséges, megfizethető és kulturális szempontból megfelelő ételt, illetve társadalmi igazságosságot biztosít. Az agrárreform véget vethet a tömeges, kényszerű városba településnek, amelynek következtében a városok fenntarthatatlanul gyorsan növekedtek, és embertelen körülmények jöttek létre bennük” (IPC for Food Sovereignty 2006).

Illetve az európai szintű konföderáció, az Európai Mezőgazdálkodók Koordinációja (CPE) javaslata szerint:

„Az Európai Unió számára jelentős hasznot jelentene, ha megtartaná a fenntartható családi gazdaságokat, nem csak az élelmiszer-ellátás (élelmiszer-biztonság) biztosítása miatt, hanem a mezőgazdaság többfunkciós társadalmi szerepe miatt is. A jelenlegi trendeket vissza kell fordítani: a farmok koncentrációja helyett fenn kell tartani a kis- és közepes méretű farmok hálózatát, hiszen az pótolhatatlan szerepet játszik a következő területeken: minőségi és változatos élelmiszer-termelés, tájvédelem, fa- és erdőtisztítás, ember által lakott területek stb. A mezőgazdaságban dolgozó emberek számának fenntartása nem a gazdaság elmaradottságának jele, hanem hozzáadott érték” (2003, nincs oldalszám).

Az egyének szintjén, a Vía Campesina a Polányi-féle „kiágyazódott” piacok katasztrófáján keresztül „felfedezett társadalomra” emlékeztet azzal, hogy az államközpontú protekcionizmust az alapjogok kérdésével azonosítja:

„A kormánynak olyan intézkedéseket kellene bevezetnie, amelyek helyreállítják a kistermelők gazdasági helyzetét a termelési erőforrások (víz, erdő, helyi genetikai és tengerparti erőforrások) igazságos elosztásával a földművesek között, ezzel elismerve a termelői jogait a társadalomban, illetve közösségi jogait a helyi erőforrások kezelésére” (2005: 25, 31).

A társadalom (újra)termeléséhez és a helyi erőforrások kezeléséhez való jogokra vonatkozó követelések aláhúzzák a Vía Campesina által használt ontológiai distinkciókat. Ez a tágabb jelentése a Wittman által használt „agrár-állampolgárság” fogalomnak. Ez magában

foglalja az államok reterritorializációját²⁰ a kistermelői felügyelet alatt álló helyi élelmiszer-ökológia revitalizációján keresztül, a társadalom egészének érdekében. Polányi állítása szerint a piaccal szembeni ellenállást, és a piac visszaágyazását sürgető társadalmi ösztön – mely számára a „társadalom felfedezését” eredményezte – a polgári államon keresztül valósult meg. Az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom ezzel szemben felismeri az államok cinkos szerepét a neoliberalizmus piaci projektjében²¹, és „újra felfedezi” a társadalmat egy szubsztantív, mintsem formális jogi kereten keresztül, amelyet immár nem öncélúan, hanem a társadalmi reprodukció céljaihoz igazított eszközként használnak fel (McMichael 2005). Ahogy Raj Patel fogalmaz, az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom a jogokra „a társadalmi mobilizációhoz használt eszközként” tekint, amely „felszólít az élelmiszer-politika tömeges újrapolitizálására azáltal, hogy az embereket arra bátorítja, találják ki maguk, hogy mit jelent az élelmiszerhez való jog a saját közösségeikben, figyelembe véve a közösségek igényeit, klímáját, földrajzát, élelmiszer-preferenciáit, társadalmi összetételét és történelmét” (2007: 88, 91).

Itt tehát az agrárkérdés azon felfogásának meghaladásáról van szó, mely szerint a problémát a tőke vagy a munkásság fogja megoldani. Ahelyett, hogy a parasztságra a forradalmi osztálypolitika elősegítőjeként vagy akadályaként tekintene, a *Vía Campesina* szakít a klasszikus társadalomelmélet szociális tér-idő felfogásával, és átpolitizálja a tőke „bővített újratermelésének” fogalmát. Ha a kisemmizett parasztokat a tőke/munkaerő nézőpontján keresztül vizsgáljuk, az könnyen az agrárkultúrák lebecsüléséhez, illetve a kisemmizett parasztok munkanélküliként való ábrázolásához vezethet. A parasztmobilizáció komplexebb perspektívát nyújt a neoliberális kapitalizmus válságára vonatkozóan. Elutasítja a teleologikus feltételezéseket az osztályal és a tőkefelhalmozással kapcsolatban, amelyek a tőkemozgások termelésközpontú felfogásából származnak, és helyette a tőkét a termelés, valamint a javak és a pénz *körforgásának* kölcsönhatásain keresztül értelmezi. Ezáltal politikai kérdéssé teszi a globális piac privatizált felépítését és fetiszizált megjelenítését, és javasolja a köztulajdonban lévő, jogi alapon szerveződő nemzetközi intézmények helyreállítását. A jogok, a társadalmi reprodukció és a fenntarthatóság kérdésének ily módon történő újrafogalmazásával a parasztmozgalom felteszi az „élelmiszer agrárkérdését”, ahol az élelmiszer a materiális értékén túl megtestesít társadalmi, kulturális és ökológiai

20 A deterritorializáció és a reterritorializáció Gilles Deleuze és Félix Guattari által használt fogalom-pár. Előbbi azt a folyamatot jelöli, amely során meggyengül egy hely és az ahhoz kötődő kultúra közötti kapcsolat, és megroppannak a létező struktúrák. Ezt követi a reterritorializáció folyamata, melynek során egy új hatalom felügyelete alatt újrastrukturálódik a rend – *a szerk.*

21 Ellentétben a Nemzetközi Mezőgazdasági Termelők Szövetségével (IFAP), amely a neoliberális elveket elfogadva és a WTO kötelékében dolgozik a mezőgazdasági termelők lehetőségeinek növeléséért.

értékeket is. A földművesek és a Via Campesinához hasonló mozgalmak paraszttaktivistái számára létrehozott E-Fórumon így fogalmazott egy földműves résztvevő:

„...az embereknek muszáj újrateremteniük az őket tápláló anyafölddel való kapcsolatukat azáltal, hogy a természetes elemekkel egyensúlyban művelik a földeket. A földművelés a természeti erőforrások iránt tiszteletteljes és azokkal takarékos kell, hogy legyen... Mindenekelőtt az elfogyasztott tápláléknak fedeznie kell a fiziológiai szükségleteinket (se nem túl sok, se nem túl kevés). Még ma is 843 millió ember, akiknek a háromnegyede kistermelő, szenved éhezéstől (rosszul- vagy alultápláltságtól). Az első kihívás tehát az, hogy kielégítsük a világ népességének fiziológiai szükségleteit a megfelelő minőségű és mennyiségű ételhez való hozzáférés biztosításán keresztül, azáltal, hogy megosztjuk a természeti erőforrásokat és igazságos piaci szabályokon alapuló fenntartható gazdálkodást folytatunk. Az, amit megeszünk, kulturális, mezőgazdasági és kulináris tényezők által is befolyásolt. Ezen kulturális tényezőket meg kell őriznünk, tisztelni kell az emberek különböző hiedelmeit és étkezési szokásait. Ez az, ami hozzájárul bolygónk gazdagságához” (Jean-Baptiste Pertriaux, idézi Pimbert et al. 2005: 15).

Innen már csak egy rövid lépés a mezőgazdaság civilizációban betöltött alapvető szerepének visszaállítása – episztemológiai és nem egyszerűen kronológiai értelemben. Így fogalmazott egy másik földműves:

„Bárki, aki az életről beszél, a földről és a vízről is beszél, amelyek olyan létfontosságú elemek az élethez, akárcsak a levegő. A mezőgazdaság ezeknek az elemeknek a kombinációjával jött létre, hogy az életet meghosszabbítsa és folyamatosan fejlessze. A létfenntartó földműveléstől, amely a területi és mennyiségi kötöttségek miatt szükségszerűen zártabb és takarékosabb az erőforrásokkal, a táplálkozás ilyen tiszta funkciójától eljutottunk oda, hogy pusztá árucikként kezeljük azt... Aztán rátaláltunk a globalizációra, amely egy nagy szó, és jelenthetett volna felfedezéseket és cserekapcsolatokat, de ehelyett a szolgaság, a verseny, az eltulajdonítás és kizsákmányolás (nem mintha a kizsákmányolás nem létezett volna mindig is...) iránymutatója lett. A nagyözölés téveszméje, a mindig többet akarás átvette a hatalmat a világ fölött. A víz és a föld többé nem az élethez szükséges elemek, hanem átalakultak a profit és a piaci részesedések hajszolásának kiegészítőivé. Az étel fogalma elvesztette jelentését, ahogy a kistermelő földművesek is elveszítették a jogok és kötelességek, az önbecsülés, a munka és más emberek iránti, illetve a víz és a földet illető tisztelet fogalmait” (Chantal Jacovetti, idézi Pimbert et al. 2005: 10–11)

TÖRTÉNELEMCSINÁLÁS

Az élelmiszer agrárkérdése az agrárkérdés eredeti fókuszát a mezőgazdasági átmenetre irányítja át. Ahelyett, hogy egy adott narratíva ívével kapcsolatban tenne fel kérdéseket, az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom magát a narratívát kérdőjelezi meg. Bizonyos értelemben a mobilizált parasztság csinálja a saját történelmét. Viszont pontosan azért „mobilizált”, mert ezt nem teheti meg akárhogy – politikai részvételét a történelmi politikai-gazdasági viszonyok kondicionálják, amelyek felbátorították a cselekvésre. És pontosan azért bátorodott fel, mert a neoliberais kapitalizmus erőszakos piacosítása, amely súlyos társadalmi és ökológiai következményekkel jár világszerte, katasztrofális eredményeket hozott. A kapitalizmus egyértelműen súlyosbítja saját belső ellentmondásait, de ezt a folyamatot tovább komplikálja a kismizmizés politikája, amely megbonyolítja és/vagy meghaladja az osztályszempontú elemzéseket. A természeti és intellektuális kapcsolatok (mint a szociális munka) kommodifikációja kikristályosítja a domináns gazdasági diskurzustól eltérő anyagi és kulturális értékeket. Ezek az értékek alapvetően ökológiai jellegűek, és arra vonatkoznak, hogy az emberek hogyan alakítják ki, értik meg és tapasztalják meg társadalmi reprodukciós kapcsolataikat.

Amellett, hogy aláássa a társadalmi reprodukciót a földeken, a neoliberais kapitalizmus a „nyomornegyedek bolygójának” (Davis 2005) létrehozásával felfedi a fejlődési/fejlesztési narratíva társadalmi és ökológiai határait. Az úgynevezett vidéki „korlátlan munkaerőforrás” elhagyja az egyre inkább lepusztult élettereket, és átalakul egy látszólag korlátlan méretű munkanélküli nyomornegyedlakó csoporttá. Ahogyan azt Marx is állítja (1967), a tőke megelőzi a földbirtokot, mint az elemzés módszertani kezdőpontja, de ez nem jelenti azt, hogy a földbirtok alárendeltsége a tőkének ökológiailag, vagy akárcsak társadalmilag helyénvaló lenne – még akkor sem, ha ez egyesek szerint a szocialista ideál építésének javára válik. Ahogy Duncan állítja:

„A megfelelő állványzat egy megalapozott, azaz potenciálisan tartós szocializmus számára egy komplex föderációs minta lenne, amely a világ szétszórót népességének egymással kölcsönhatásban álló elemeiből állna, amelyek tudatában lennének annak, hogy egyesével és kollektíven is egy olyan élő környezet részei, amelynek helyi körforgásába kell beilleszteniük mezőgazdasági és ipari tevékenységüket. Komplex munkamegosztás jönne létre, de része lenne a társadalmi lét megannyi szintje – a szomszédság, a település, a régió és így tovább a globális szintekig –, több közülük helyhez kötve... Ennek a koncepciónak, amely a mezőgazdaságot helyezi a középpontba, reagálnia kell a nyilvánvaló, ugyanakkor téves vádakra, miszerint antimodern, vagy „parasztszempontú” válaszokat ad a szociális kérdésekre... A lényeg

annak az érvnek a megcáfolása, hogy a modernitás minden formája szükségszerűen a mezőgazdaság marginalizálásától függ(ött)” (1996: 48–49).

Az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom jelentősége abban rejlik, hogy projektjük a kapitalista modernitás narratíváján belül gyakorlatilag elképzelhetetlen (vö. Trouillot 1995). Az olyan társadalomtudományos kategóriák, mint a piaci episztémé, a szociális kérdések „paraszt szempontú” felfogását majdhogynem felfoghatatlanná teszik, hiszen a mezőgazdaságra végső soron úgy tekintenek, mint egy iparágra, amely elvált a természetes regenerációs ciklusoktól. A parasztkérdést a tőke/munkaerő lencsén keresztül vizsgálva felmerül a „munka agrárkérdése” (Bernstein 2004), amelyben a parasztok félproletárként jutnak szerephez (Kay 2006; Moyo és Yeros 2005). Miközben a parasztmozgalom hagyományos fogalmakkal (önrendelkezés, agrárreform, állampolgárság, jogok) keretezi a küzdelmeit, ezek a fogalmak valójában új jelentést vesznek fel az alternatív paraszt szempontú ontológia részeként (vö. Mitchell 2002; McMichael 2006). Az élelmiszer-önrendelkezési diskurzus módot kínál egy alternatív modernitás kialakítására, amelynek középpontjában az élelmiszer és a mezőgazdaság áll.

Az élelmiszer-önrendelkezés maga is problematikus kifejezés, amennyiben protekcionista felhanggal rendelkezik. A fogalom reflexív felfogása azonban az „élelmiszer-biztonság” politikájának kontextusában helyezi el a élelmiszer-önrendelkezés kérdését – „élelmiszer-biztonság” alatt azt a neoliberais erőfeszítést értve, amely piaci alapon biztosítaná a világ élelmezését. Bodnár Judit szerint Bové McDonald’s elleni aktivista tevékenysége²² az agráriparosítással szembeni ellenállás volt, és nem területi alapú válasz a francia sajtókészítők fenyegető amerikai piaci kultúra szimbólumával szemben. Képes volt a demokratikus gazdaság és a „*fair trade*” elveivel meghaladni a „föld és nemzet közötti kapocs” reakciós felfogását (Bodnár 2003: 143). A Vía Campesina rendíthetetlen ellenállása az államok neoliberális projektben való részvételével szemben (melynek része a G20-ak cancuni „szabadkereskedelmi” politikája elleni tiltakozás is), valamint az államok „reterritorializálására” vonatkozó céljai – mind az államokon belülről („agrár-állampolgárság”), mind kívülről (a „*fair trade*” és globális igazságosság iránt elkötelezett többszintű intézményrendszeren keresztül [Bové és Dufour 2001]), egyértelműen jelzik a mozgalom azonosulását a kialakulóban lévő globális társadalommal. Az „élelmiszer-önrendelkezés” lényegében a domináns diskurzus kisajátítását és újkeretezését szolgálja; mozgósítási szlogen és politikai taktika, amely igyekszik megvetni a lábát a nemzetközi politikai gazdaságban, és amely hosszabb távon a „kooperatív előny” körül szerveződő globális etikus gazdaság kiépítését célozza. A „kooperatív előny”

22 José Bové francia kistermelő és aktivista, jelenleg Európai Parlamenti képviselő, aki azzal szerzett hírnevet, hogy 1999-ben lerombolt egy épülő McDonald’s éttermet – *a szerk.*

a „komparatív előny” ellenpontja, amely elképzelés elfogadja az államrendszer és a világgazdaság vállalati befolyásolását a tőkefelhalmozás érdekében.

Világtörténelmi perspektívából a parasztmozgalom a korábbi önrendelkezési jogokért folytatott harcok örököse. Persze kérdés, hogy *mit jelent* az önrendelkezés pontosan, ezt a kérdést pedig kizárólag történetileg lehet feltenni és megválaszolni. Az én érvem az, hogy a kérdés önmagában nem a paraszti jogokról szól. A jogi diskurzusnak része a társadalmi és ökológiai fenntarthatóság kérdése, hiszen a neoliberais projekt ezeket is aláássa. A parasztek kifosztásának visszafordítása és a földhöz való jog visszakövetelése általános társadalmi és ökológiai reprodukciós ügy, amely létfontosságú a 2,5–3 milliárd vidéki szegény számára, akiket a piaci alapú élelmiszer-struktúra súlyosan megkárosított.

Az élelmiszer-önrendelkezési víziója problémának tartja, hogy az élelmiszer alá van vetve egy egyenlőtlen és fenntarthatatlan kereskedelmi rendszernek, ezáltal pedig megkérdőjelezi azt a felfogást is, mely szerint a világ csupán versengő államok összessége, melyek a nemzeti költségvetésüket és pénzügyeiket a gazdasági liberalizmus uralkodó szabályai szerint igyekeznek stabilizálni. Ezek a szabályok aláássák az emberi szolidaritás elveit, és megtizedelik a vidéki lakosságot. José Bové aktivistatársa, Francois Dufour így fogalmazott: „a piac eltörölte a határokat, és uniformizálni kívánja az egész bolygót. Rajtunk, világpolgárokon múlik, hogy minden egyes ember jogaiért küzdjünk. Az emberi jogokat nem állíthatják meg országhatárok, globálissá kell tennünk azokat” (Bové és Dufour 2001: 190). A mozgalom követeli az élelmiszer-önrendelkezési jogok *formális* biztosítását (ideértve bizonyos mértékű védelmet is), de fenntartja, hogy ezeknek a jogoknak a tartalmát (hozzáférés a földhöz, hitelhez és a tisztességes kereskedelemhez, illetve az élelmiszerek típusáról és a termesztés módszeréről való döntés) a közösségek és az országok maguk határozzák meg – ezzel pedig lényegében a specifikus történeti szubjektumok által meghatározott, kontextusfüggő jogokon keresztül a szuverenitás fogalmának *szubsztantív* módosítását kívánják elérni.

A kulcskérdés ezeknek az új szubjektumoknak a létrehozása és fenntartása. Ez hosszú távú folyamat, és az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom különböző egységei ennek megfelelően köteleződtek el – nem csak a földekért való küzdelemben, de a „földeken való küzdelemben” is, mindezt pedig meghatározza a neoliberalizmus elleni közös harc (Desmarais 2007; Wright és Wolford 2003). A szubjektumok politizálódása eltérő módokon történik különböző terekben, mivel az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom tagszervezetei már ezt megelőzően is eltérő viszonyokat ápoltak az államrendszerrel. Bové egy alapvető különbségre hívja fel a figyelmet: „a [globális] Délen élők számára az élelmiszer-önrendelkezés az importtal szembeni védelemtől szól. Számunkra [Európában] az exporttámogatások és az intenzív mezőgazdaság elleni küzdelmet jelenti” (Bové és Dufour 2001: 96). Továbbá „ennek a globális mozgalomnak az erőssége abban rejlik, hogy

rendkívül változatos... A világ komplex hely, és hibát követnénk el, ha egyetlen választ keresnénk komplex és szerteágazó jelenségekre. Válaszokat kell adnunk több szinten – nem csak nemzetközi, de helyi és nemzeti szinten is” (Bové és Dufour 2001: 168). Európán belül, a támogatott mezőgazdálkodás körüli harcok részeként világossá válik, hogy a retorikai szinten a mezőgazdaság „többfunkciósága” (vidéki foglalkoztatásban, környezethez kapcsolódó szolgáltatásokban, élelmiszer-ellátásban és tájmegőrzésben betöltött szerepe) elfedi Európa protekcionizmusát (melyet a hírhedt WTO „zöld dobozon”²³ keresztül hajtott végre), amely közvetlenül előnyben részesíti az agrárgazdaságot és -ipart, és végzetes következményekkel jár a kistermelők számára Európában és világszerte. Az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom alternatív mezőgazdasági támogatások bevezetését szorgalmazza, amelyek – kifejezetten a globális Dél esetében – függetlenek a kereskedelem liberalizációjától, és amelyek szükségesek a kistermelők túléléséhez, valamint egy „fejlesztési doboz” létrehozásához (McCarthy 2005; McMichael 2007).

Végző soron a mezőgazdaság többfunkcióságának elérése az élelmiszer-önrendelkezés segítségével magába foglal egy „egyenlőtlen és együttes” hozzáállást a teljes mozgalomban. A cél a szolidaritás, amely az eltérő küzdelmek kölcsönös elismerésén alapul:

„A nehézség számunkra, földműves emberek számára az, hogy kötve vagyunk a helyhez, ahol élünk, és ahol megtermeljük az élelmünket. A másik oldal, a vállalatok világa globálisan tud mozogni... Ezt úgy próbáltuk megközelíteni, hogy felismertük, vannak a világon hozzánk hasonló emberek, akik szintén földművesek, és kulturálisan kötődnek a lakóhelyükhöz. És a teendők olyan szolidaritási hidak építése egymás között, amelyek tiszteletben tartják, hogy mindannyian egyedi helyet foglalunk el a közösségeinkben, a hazánkban. Ezek a hidak egyesítenek bennünket azokban az ügyekben vagy azokon a helyeken, ahol közös fellépésre van szükség globális szinten” (Nettie Wiebe, Via Campesina alapító tag, idézi Ainger 2003: 10–11)

Így tudósított Laura Carlsen a 2006-os Via Campesina nemzetközi fórumról Mexikóvárosban:

„A legtöbb mexikói paraszt számára Ázsia mindig is a világ túlsó végének tűnt, szó szerint és képletesen is. De amikor a thaiföldi Uthai Sa Artchop elmesélte, hogy hogyan próbálták a transznacionális vállalatok szabadalmaztatni és szabályozni a rizs vetőmagfajtáit, akkor a mexikói parasztok felismerték, hogy ami számukra a

23 A mezőgazdasági belső támogatások egyik kategóriája, amelybe a támogatások azon formái tartoznak, melyeket korlátozás nélkül lehet alkalmazni – *a szerk.*

kukorica, az a thaiföldiek számára a rizs. Amikor egy indonéz földműves, Tejo Pramono arról beszélt, hogy a fiaik és lányaik által hazautalt pénz segíti ki a haldokló vidéket, akkor a mexikói gazdák a saját rokonaikra gondoltak, akik arra kényszerültek, hogy az Egyesült Államokba emigráljanak.

A felek megértően bólogtattak egymás beszámolóí kapcsán, melyek arról szóltak, hogy milyen veszíteni a piacon az importtal szemben, hogyan zuhannak a termelői árak a tisztességtelen verseny miatt, és hogy a kormányok csökkentik a termelői támogatásokat, kivéve a nagy exportőrök esetében. A januári mexikói tortilla-válság párja Indonéziában a májusi pálmaolajkrízis volt, ugyanis mindkét esetben a mezőgazdasági üzemanyagokra való átállás és a piacok transznacionális irányításának következtében emelkedett meg ezen alapélelmiszerek ára.”

A szubjektumok átformálása az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom különböző részeiben és a részek között történik. Carlsen jelentése a paraszti szubjektum létrejöttét vizsgálja a neoliberais viszonyok között, illetve ezen viszonyok negatív hatásait a földművesekre világszerte. Az általa feltett kérdés – „ki gondolta volna, hogy a globalizáció korában a kistermelő földművesek gyengéségei bizonyulnak majd az erősségeiknek?” – egy másik módja annak, hogy megfigyeljük a paraszti politizálás transznacionális közeledését a neoliberais rend alatt szerzett közös tapasztalatokon keresztül. Erre vonatkozik az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom „egység a különbözőségben” szlogenje.

A mozgalmi szervezeteken belül a tudat átalakítása nem valósul meg egyik napról a másikra, és az átalakulás célja sincs eleve elrendelve, hiszen a folyamatot nagyban meghatározza a térbeli–gazdasági és a kulturális történelem. Az eltérő tapasztalatok miatt interpretációs félreértések is részei az átalakítási projektnek, ahogy azt Wolford kutatása kimutatta a brazíliai földnélküli munkások mozgalmának esetében. Az északkelet-brazíliai cukornádrégióban például – ahol a Földnélküli Munkások Mozgalma (MST) szervezeti nehézségeit „az individualizmus” vasfogai közti őrlődésként értelmezhetjük – Wolford arra hívja fel a figyelmet, hogy a ültetvényrendszer perifériáján lévő földfoglalók törékeny viszonyát a mozgalomhoz a földjogokkal való tapasztalataikon keresztül érthetjük meg, számukra ugyanis a föld kulturális értékeket rejt magában, és nem csupán termelési eszközként tekintenek rá. Ebben az esetben a földterület közösségi értéke iránt ideológiailag elkötelezett vezetés ellenében a földfoglaló mozgalmárok – a helyi „józan észnek” megfelelően – a földhöz való hozzáférés egyéni formáit részesítik előnyben, amely az ültetvényes védelem „rabsága” helyett a magánélet iránti történelmi vágyból származik (Wolford 2005, 2006). A paraszttudat változó formái jellemzők Dél-Brazíliára, ahol a „kistermelő földművesek, akik úgy döntöttek, hogy csatlakoznak az MST-hez, olyan térbeli kiterjedésű termelési formába kapcsolódtak, amelyet egy szélesebb közösség részeként

éltek meg. A családokat és a közösségeket a földeken való mindennapos közös munka kovácsolta össze és tartotta fenn, így alacsonyabbá vált a belépési küszöb az MST-be” (Wolford 2003: 202). Így az egyedi körülményeket nem lehet sem feltételezni, sem elválasztani azok területi és időbeli koordinátáitól.

Ezen észrevétellel Wolford fontos módszertani és értelmezési kérdéseket vet fel. A társadalmi mozgalmak eredetével és hatásával foglalkozó hagyományos, strukturális kérdésről áthelyezi a fókusz az etnográfiai kérdésre, azaz arra, hogy miért csatlakoznak az emberek a mozgalomhoz (és hagyják el azt). Az összehasonlító etnográfia különböző kontextusok elemzésével fedi fel az alap-felépítmény felfogáson alapuló előrejelzések és az öntudat átalakulására vonatkozó értelmezések tévedéseit. Emellett megmagyarázza, miként lehetséges, hogy a földfoglálók nem fogadják el automatikusan a vezetők elképzeléseit (Caldeira 2004, Wolford 2006), és hangsúlyozza a földeken való folyamatos küzdelem fontosságát azután is, hogy a földet elfoglalta a földnélküli mozgalom. A földeken zajló küzdelem természetesen mást és mást jelent különböző helyeken, ez pedig komplexitást (és több nézőponttal rendelkező politizálást) kölcsönöz a mozgalomnak, amelyet világ szinten az élelmiszer-önrendelkezés, „egyponos perspektívája” képvisel – amely politikai intervenció az „élelmiszerbiztonság” körül folytatott diskurzusba (vö. Ruggie 1993).

Ez azt jelenti, hogy míg az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom a parasztjogok ügyében parasztokat és földnélküli embereket mozgósít a neoliborális uralom fosztogatásai ellen, ezzel egy időben szükségképpen tudatformálással is foglalkozik, hiszen csak ezen keresztül képes leleplezni és legyőzni azokat a gyakorlatokat, amelyek összekapcsolják a neoliborális szubjektivitást és a régóta létező antidemokratikus kulturális értékeket helyi szinten. A nemek, osztályok és az etnikumok közötti egyenlőtlenségekkel foglalkozó programok révén a mozgalmi önképzés hálózatai megpróbálják megfogalmazni és elsajátítani azokat a demokratikus elveket, amelyekben az „élelmiszer-önrendelkezés” megelevenedik (Swords 2007; Desmarais 2007; Eber 1999).

A mikropolitika és a makropolitika összekapcsolódik egymással, mégpedig abban az értelemben, hogy ezeknek a mozgalmaknak az ereje elsősorban azon alapul, hogy tagjaik képesek felismerni a saját helyzetük közötti hasonlóságokat és közös politikai projektekben kapcsolódnak össze. Az olyan közvetlen célok, mint a földhöz való hozzáférés – akár magántulajdonként, akár a munkavégzés előfeltételeként (vö. Wolford 2007) – vagy a *létező/gyenge paraszti kultúra megvédése*, mind különbözőnek egymástól. Mindazonáltal a földeken folytatott küzdelem csak úgy képes fennmaradni minden esetben (legyen szó az MST szövetkezeteiről, határokon átnyúló paraszti önképző-hálózatokról, helyi bölcséleti hálózatokról)²⁴

24 Például Thaiföldön, a mérsékelten száraz északkeleten a földművesek népfőiskolákhoz hasonló „helyi bölcséleti hálózatokat” szerveznek azért, hogy helyreállítsák a helyi ökológiai viszonyokat, és az

vagy kis mezőgazdasági szakszervezetekről, mint amilyen az agráripár mindent eltipró ereje ellen szerveződő brazil *Movimiento de Pequeños*), ha a mozgalmak önreflexív tagokat nevelnek ki magukból, akik képesek arra, hogy küzdelmeiket a fejlődés, a közösségiség, az állampolgárság és a fenntartható életmódok közös létrehozásának kérdésein keresztül értelmezzék újra. Míg a mozgalom velejét a mikropolitika képezi, a makropolitika olyan társadalmi és világtörténelmi keretet hoz létre, amely lehetővé teszi új szubjektumok kialakítását. Hasonlóképpen, a makropolitika átszűrődik az egyéni és helyi tapasztalatokon.

Így „a szegények környezetvédelmét” képviselve Martinez-Alier úgy tartja, hogy a környezeti konfliktusok gyakran a „makro/mikro” értékviták dialektikáján keresztül fejeződnek ki. Ezek a viták általában abban gyökereznek, hogy nincs tisztázva, milyen értékeket tekintsenek mérvadónak egy adott ügyben: mint amikor a biodiverzitás vagy a kulturális örökségek eltűnését, az emberi megélhetés és az emberi jogok sérülését vagy szent értékek elvesztését összemérhetetlen fogalmak segítségével hasonlítják egy új gátból, bányászati projektből vagy az olajfúrásból származó gazdasági nyereséghez” (2002: 47–48).

Továbbá a Vía Campesina ökológiai kritikája „lokalizál” bizonyos univerzális témákat:

„A globális környezetvédelem problémái, mint például a biodiverzitás megőrzése, a növényvédőszeresek által jelentett fenyegetés és az energiamegtakarítás helyi szinten a parasztok életkörülményeinek javítása és kulturális túlélése melletti érvekké alakulnak. Ezek az emberek épp azt tanulják, hogy ne egy kihalófélben lévő foglalkozás képviselőjeként tekintsenek önmagukra... Ez nem egy posztmodern jelenség, ahol egyesek abból élnek (vagy próbálnak megélni), hogy Monsanto részvényeket vesznek, mások buzgón tömnek magukba a génmódosított szóján hizlalt sertéshúst, megint mások makrobiotikus étrenden vannak, vagy biogazdálkodást folytatnak. Ez inkább a modernitás egy új útja, messze Norman Borlaugtól²⁵. Olyan modernitás, amely a helyi ismeretek tiszteletén és az azokkal való tudományos párbeszeden, ökögazdasági mérlegelésen, valamint az ész hatalmának újraértékelésén alapul – ez utóbbi nevében tudatosítjuk az ész hatalmának

egészséget részesítsék előnyben a jómód helyett a mezőgazdasági gyakorlatokban. Az 1997-es gazdasági válság óta ezek a szövetségek támogatták a földműveshálózatok és a kormány közötti együttműködést a jobb vízminőség megőrzése, a részvételialapú technológiák, a közösségi erdőgazdálkodás és a biológiai sokféleség előmozdításának érdekében. A cél az, hogy a monokultúrából integrált, diverzifikált gazdálkodást és közösségfejlesztést alakítsanak ki, illetve hogy az állami beavatkozásokat a vidék fenntarthatósági paradigmája szerint működtessék (Ruaysoongnern és de Vries 2005). Lásd még Holt-Giménez (2006).

25 Amerikai agronómus, akinek jelentős szerepe volt a nagyhozamú gabonafélék kifejlesztésében, és emiatt a zöld forradalom atyjának szokták nevezni – *a szerk.*

bizonytalanságait, vakfoltjait és komplexitását, ám mindezekkel együtt is bizalommal viseltetünk iránta” (Martinez-Alier 2002: 147).

Végső soron ez olyan politika, amely a kapitalista modernitás és a kizárólagos liberális szubjektum elutasításával sajátos társadalmi, kulturális és ökológiai valóságokat fejez ki egy komplex, alakulóban lévő mozgalom részeként. Egy másik világ megalkotása, amelyben állandó téma a sokszínűség, azon értékek megfogalmazásán múlik, melyek képesek mikroszinteken megragadni a globális makropolitikát.

KÖVETKEZTETÉSEK

Azok az értelmezések, amelyek a kapitalista modernitás szemüvegén keresztül dolgozzák fel és/vagy romantikus jelenségnek tekintik a kortárs parasztmozgalmakat, annak ellenére is történelmileg feleslegesnek tűntethetik fel őket, hogy azok együttesen felfedik a neoliberalizmus válságát (vö. Bernstein 2004; Petras 1997; Otero 1999). Arra hivatkozva, hogy a *Vía Campesina* „nem vonja maga után a modernitás, a technológia és a kereskedelem elutasítását, sem az ehhez társuló rusztikus hagyományokba ágyazódó romanticizált visszatérést, [hanem olyan] értékeken és erkölcsön alapul, ahol a kultúrának és a társadalmi igazságosságnak súlya van, és konkrét folyamatokat indít el azért, hogy éhezésmentes jövőt biztosítson”, Desmarais hangsúlyozza a [*Vía Campesina*] kapitalista modernitás iránti kritikáját, mely abban is megnyilvánul, hogy „különböző modernitáskonceptiókat dolgoznak ki saját, alternatív és mélyen gyökerező hagyományaikból” (2002: 110). De ez az alternatív modernitás, beleértve a létformájuk átpolitizálását, teljesen elkötelezett amellett, hogy ne csupán felfedje, hanem kezelje is a neoliberalizmus válságát.

Amikor az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom azt állítja, hogy „az éhség nem az eszközök, hanem a jogok problémája” (hivatkozva Starr 2005: 57), azzal nem csak a neoliberalis projekt válságát fedi fel, hanem annak nyilvánvaló korlátait is. Vagyis a figyelmet a piaci paradigma redukcionizmusára összpontosítja, mely szerint az „élelmiszer-biztonság” elérése pusztán a mennyiség és a „piaci” kínálat kérdésévé redukálódik. Ahogy az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom bizonyítja, a piaci kínálat inkább a cégek, mint az emberek szükségleteit elégíti ki – a nagyvállalati élelmiszer-termelés nem annyira a kereslet célzója vagy ösztönzi, mint inkább az éhezést növeli. A fejlődés nevében végrehajtott piaci irányítás szisztematikusan sérti a földből élő emberek jogait mind az együttéléshez, mind ahhoz, hogy biztosítsák az ökológiai fenntarthatóságot és a világnépesség többségének társadalmi reprodukcióját.

Ahogy fentebb részleteztük, az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom nem mentes a belső feszültségektől és az ellentmondásoktól, és egyelőre a világtörténelemre gyakorolt hatása sem megállapítható. A nagyobb dolgok viszonylatában elért kisebb győzelmek (pl. a földfoglalások, a „fejlesztési dobozról” folyó diskurzus megerősítése a WTO-n belül, az „élelmiszer-önrendelkezés” bevitele a FAO-vitába, az agroökológiai népfőiskolák, a paraszttal szembeni erőszakról való tanúskodás stb.) egy világmozgalom részét képezik, melynek célja, hogy kétségbe vonja a neoliberális rend „természetességét”. Az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom stratégiai beavatkozása nem egyszerűen arról szól, hogy vissza kell állítani az állam piac feletti hatalmát: elvégre a mozgalom „a piacot” mint nagyvállalati érdekeket elősegítő projektet leplezi le, de ezzel egy időben „az állam” cinkosságát is problematizálja ebben a projektben. A Vía Campesina elismeri az államok jogalkotói hatalmát, ugyanakkor át is akarja alakítani ezt a hatalmat, azt követelve a *nemzetközi államrendszertől*, hogy az biztosítsa az egyes államok számára „a szuverenitáshoz való jogot és kötelességet, hogy külső feltételek nélkül határozhassák meg saját mezőgazdasági, halászati és élelmiszer-politikájukat oly módon, hogy garantálják az élelemhez való jogot, valamint egyéb gazdasági, társadalmi és kulturális jogokat az egész népesség számára” (IPC for Food Sovereignty 2006, nincs oldalszám).

Ugyanakkor az önrendelkezés kötelezettsége magában hordozza a „törvények, hagyományok, szokások, birtokrendszerek és intézmények, valamint a területi határok és a népek kultúrája elismerésének” biztosítását (IPC for Food Sovereignty 2006, nincs oldalszám) – átalakítva az állampolgárságot, hogy az a kisebbségi és az emberi jogok előmozdításának eszköze is legyen. Az alternatív modernitás, az állami és az *államközi* „reterritorializáció” támogatásával az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom alapjaiban kérdőjelezi meg a tömeges kisémmzéshez hozzájáruló neoliberális kapitalizmus intézményi kapcsolatrendszerét – amely éppen újratermeli a parasztságot mint „elképzeltetetlen” társadalmi erőt, és ez paradox módon előfeltétele annak, hogy ez a réteg radikális világtörténeti szubjektummá váljon.

Fordította: Osváth Zoltán és Schultz Nóra
Az eredetivel egybevetette: Lafferton Sára

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ainger, Katharine (2003): The New Peasants' Revolt. In: *New Internationalist*, No. 353.: 9–13.
Alavi, Hamza (1987): Peasantry and Capitalism: A Marxist Discourse. In: *Peasants & Peasant Societies*. Szerk.: Shanin, Teodor. Basil Blackwell.

- Araghi, Farshad (1995): Global De-Peasantization, 1945–1990. In: *The Sociological Quarterly*, Vol. 36., No. 2.: 337–68.
- Bartra, Roger (1992): *The Cage of Melancholy*. Rutgers University Press.
- Bernstein, Henry (2003): Land Reform in Southern Africa in World-Historical Perspective. In: *Review of African Political Economy*, Vol. 30., No. 96.: 203–26.
- Bernstein, Henry (2004): „Changing Before Our Very Eyes“: Agrarian Questions and the Politics of Land in Capitalism Today. In: *Journal of Agrarian Change*, Vol. 4., No. 1/2.: 190–225.
- Beverly, John (2004): Subaltern Resistance in Latin America: A Reply to Tom Brass. In: *The Journal of Peasant Studies*, Vol. 31., No. 2.: 261–75.
- Bodnár Judit (2003): Roquefort vs Big Mac: Globalization and Its Others. In: *European Journal of Sociology*, No. 44.: 133–44.
- Borras, Saturnino Jr, (2006): The Underlying Assumptions, Theory, and Practice of Neoliberal Land Policies. In *Promised Land: Competing Visions of Agrarian Reform*. Szerk.: Rosset, Peter – Patel, Raj – Courville, Michael. Food First Books. 99–128.
- Bové, José – Dufour, Francois (2001): *The World Is Not For Sale*. Verso.
- Caldeira, R. (2004): A House and a Farm or Social Transformation? Different Modes of Action and One Dominant Utopia. Prezentálva a *Poverty, Inequality and Livelihoods* műhelyen, University of Reading, Június.
- Cameron, Angus – Palan, Roner (2004): *The Imagined Economies of Globalization*. Sage.
- Carlsen, Laura (2007): *Via Campesina Sets an International Agenda*. Interneten: <http://www.mstbrazil.org/?=laviacampesinasetsagenda> Letöltve: 2007.07.15.
- CPE (Coordination Paysanne Européene) (2003): *For a Legitimate, Sustainable, and Supportive Common Agricultural Policy*. Interneten: http://www.cpefarmers.org/w3/article.php3?id_article=50, Letöltve: 2008.01.31.
- Davis, Mike (2001): *Late Victorian Holocausts: El Nino Famines and the Making of the Third World*. Verso.
- Davis, Mike (2006): *Planet of Slums*. Verso.
- Desmarais, Anette Aurelie (2002): The Via Campesina: Consolidating an International Peasant and Farm Movement. In: *The Journal of Peasant Studies*, Vol. 29., No. 2.: 91–124.
- Desmarais, Anette Aurelie (2007): *La Via Campesina: Globalization and the Power of Peasants*. Fernwood Books & Pluto Press.
- Duncan, Colin (1996): *The Centrality of Agriculture: Between Humankind and the Rest of Nature*. McGill Queen's University Press.
- Eber, Christine E. (1999): Seeking Our Own Food: Indigenous Women's Power and Autonomy in San Pedro Chenalhó, Chiapas (1980–1998). In: *Latin American Perspectives*, Vol. 26., No. 3.: 6–36.

- Flavio de Almeida, Lucio – Sanchez, Felix Ruiz (2000): The Landless Workers' Movement and Social Struggles Against Neoliberalism. In: *Latin American Perspectives*, Vol. 27., No. 5.: 11–32.
- Friedmann, Harriet (1978): World Market, State, and Family Farm: Social Bases of Household Production in an Era of Wage Labor. In: *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 20., No. 4.: 545–586.
- Friedmann, Harriet (1982): The Political Economy of Food: The Rise and Fall of the Postwar International Food Order. In: *American Journal of Sociology*, Vol. 88.: 248–86.
- Friedmann, Harriet – McMichael, Philip (1989): Agriculture and the State System: the Rise and Fall of National Agricultures, 1870 to the Present. In: *Sociologia Ruralis*, Vol. 29., No. 2.: 93–117.
- Gupta, Akhil (1998): *Postcolonial Developments: Agriculture in the Making of Modern India*. Duke University Press.
- Harvey, David (2005): *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford University Press.
- Harvey, David (2009): Az "új" imperializmus – Felhalmozás kisemmizés által. In: *Fordulat*, No. 7.: 78–106. Interneten: http://fordulat.net/pdf/7/harvey_szepe.pdf (Letöltve: 2019. 04. 05.)
- Holt-Giménez, Eric (2006): *Campesino a Campesino: Voices from Latin America's Farmer to Farmer Movement for Sustainable Agriculture*. Food First Books.
- IPC for Food Sovereignty (2006): *Sovranita Alimentare*. Final Declaration: For a New Agrarian Reform Based on Food Sovereignty. Március 9. Interneten: http://movimientos.org/cloc/fororeformagraria/show_text.ph, (Letöltve: 2008.01.31)
- Kautsky, Karl (1899 [1988]): *The Agrarian Question*. Volume 2. Zwan Publications.
- Kay, Cristóbal (2006): Rural Poverty and Development Strategies in Latin America. In: *Journal of Agrarian Change*, Vol. 6., No. 4.: 455–508.
- Lenin, Vladimir Ilyich (1972): *The Development of Capitalism in Russia: Collected Works*, Volume 3. Progress Publishers.
- Lewis, W. Arthur (1954): Economic Development with Unlimited Supplies of Labour. In: *Manchester School of Economic and Social Studies*, Vol. 22., No. 2.: 139–91.
- Madeley, John (2000): *Hungry for Trade*. Zed Books.
- Madeley, John (2006): The Enduring Racket: Why the Rich Won't Budge on Farm Subsidies. In: *Panos Online*, Július 28. Interneten: <http://www.globalpolicy.org/soecon/trade/subsidies/2006/0728panos.htm> (Letöltve: 2008.01.31.)
- Martinez-Alier, Joan (2002): *The Environmentalism of the Poor: A Study of Ecological Conflicts and Valuation*. Edward Elgar.
- Marx, Karl ([1939] 1972b): A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai I. kötet. In: *Marx-Engels összes művei*. Kossuth Könyvkiadó.

- Mazoyer, Marcel – Roudart, Laurence (2006): *A History of World Agriculture: From the Neolithic Age to the Current Crisis*. Monthly Review Press.
- McCalla, A.F. (1999): World Agricultural Directions: What Do They Mean For Food Security? Prezentáció, előadva: Cornell Institute for International Food and Development, Cornell University, Március 30.
- McCarthy, James (2005): Rural Geography: Multifunctional Rural Geographies – Reactionary or Radical? In: *Progress in Human Geography*, Vol. 29., No. 6.: 773–782.
- McMichael, Philip (1996): *Development and Social Change. A Global Perspective*. Pine Forge Press.
- McMichael, Philip (2003): Food Security and Social Reproduction. In: *Power, Production and Social Reproduction*. Szerk.: Gill, Stephen – Bakker, I. Palgrave Macmillan.
- McMichael, Philip (2005): Global Development and the Corporate Food Regime. In: *New Directions in the Sociology of Global Development*. Szerk.: Buttel, Frederick H. – McMichael, Philip. Elsevier.
- McMichael, Philip (2006): Peasant Prospects in a Neo-Liberal Age. In: *New Political Economy*, Vol. 11., No. 3.: 407–418.
- McMichael, Philip (2007): Sustainability and the Agrarian Question of Food. Plenáris előadás, *European Rural Sociology Kongresszus*, Wageningen, Augusztus.
- McMichael, Philip (2008): Food Sovereignty, Social Reproduction and the Agrarian Question. In: *Peasant Livelihoods, Rural Transformation and the Agrarian Question*. Szerk.: Akram-Lodhi, Haroon – Kay, Cristóbal. Routledge.
- McMichael, Philip – Friedmann, Harriet (2007): Situating the Retailing Revolution. In: *Supermarkets and Agri-Food Supply Chains*. Szerk.: Lawrence, Geoffrey – Burch, David. Edward Elgar.
- Mitchell, Timothy (2002): *Rule of Experts: Egypt, Techno-Politics, Modernity*. University of California Press.
- Moore, Barrington. Jr, (1966): *Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Boston, MA: Beacon Press. Magyarul megjelent: Moore, Barrington Jr, (1998): A diktatúra és a demokrácia társadalmi gyökerei. In: *Szociológiai Figyelő*, 1-2. szám.
- Moyo, Sam – Yeros, Paris (szerk.) (2005): *Reclaiming the Land: The Resurgence of Rural Movements in Africa, Asia and Latin America*. Zed Books.
- NGOs (2004): *WTO Rules Must Respect Food Sovereignty*. Interneten: <http://www.southcentre.org/info/southbulletin/bulletin80/bulletin80-09.htm> (Letöltve: 2008.01.31.)
- Otero, Gerardo (1999): *Farewell to the Peasantry? Political Class Formation in Rural Mexico*. Westview Press.

- Patel, Raj (2006): International Agrarian Restructuring and the Practical Ethics of Peasant Movement Solidarity. In: *Journal of Asian and African Studies*, Vol. 41., No. 1–2.: 71–93.
- Patel, Raj (2007): Transgressing Rights: La Vía Campesina’s Call for Food Sovereignty. In: *Feminist Economics*, Vol. 13., No. 1.: 87–93.
- People’s Food Sovereignty (2003): Peasants, Family Farmers, Fisherfolk and Their Supporters Propose People’s Food Sovereignty as Alternative to US/EU and G20 Position’. December 15. Interneten: <http://www.ukfg.org.uk/docs/Peoples%20Food%20Sovereignty%20declaration.doc>, (Letöltve: 2008.01.31.).
- Petras, James (1997): Latin America: the Resurgence of the Left. In: *New Left Review*, No. 223.: 17–47.
- Pimbert, Michel – Tran-Thanh, Khanh – Deléage, Estelle – Reinart, Magali – Trehet, Christophe – Bennett, Elizabeth (szerk.) (2005): *Farmer’s Views on the Future of Food and Small Scale Producers*. The International Institute for Environment and Development.
- Polányi Károly ([1944] 2004): *A nagy átalakulás*. Napvilág.
- Rosset, Peter – Patel, Raj – Courville, Michael (2006): *Promised Land: Competing Visions of Agrarian Reform*. Food First Books.
- Rostow, Walt Withman (1960): *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge University Press.
- Ruaysoongnern, Sawaeng – de Vries, Frits Penning (2005): *Learning Alliances Development for Scaling Up of Multi-Purpose Farm Ponds in a Semi-Arid Region of the Mekong Basin*. Tanulmány prezentálva: Learning Alliances Konferencia, Delft, 2007 június 6–10.
- Ruggie, John Gerard (1993): Territoriality and Beyond: Problematizing Modernity in International Relations. In: *International Organization*, Vol. 47., No. 1.: 139–174.
- Sachs, Jeffrey (2005): *The End of Poverty*. Penguin.
- Sharma, Devinder (2004): Entitled to Subsidies! In: *India Together*. Interneten: <http://indiatogether.org/opinions/dsharma>, (Letölve: 2008.01.31.).
- Starr, Amory (2001): *Naming the Enemy: Anti-Corporate Movements Confront Globalization*. Zed Books.
- Starr, Amory (2005): *Global Revolt: A Guide to the Movements Against Globalization*. Zed Books.
- Swords, Alicia (2007): Neo-Zapatista Network Politics: Transforming Democracy and Development. In: *Latin American Perspectives*, Vol. 34., No. 2.: 78–93.
- Tomich, Dale W. (2004): *Through the Prism of Slavery: Labor, Capital and World Economy*. Rowman and Littlefield.

- Trouillot, Michel-Rolph (1995): *Silencing the Past: Power and the Production of History*. Beacon.
- Vía Campesina (2000): *Declaration of the International Meeting of the Landless in San Pedro Sula*. Honduras, július
- Vía Campesina (2003): *What is Food Sovereignty?* Január 15. Elérhető: www.viacampesina.org.
- Vía Campesina (2009): *Impact of the WTO on Peasants in South East Asia and East Asia*. Interneten: <https://viacampesina.org/en/impact-of-the-wto-on-peasants-in-south-east-asia-and-east-asia/> (Letöltve: 2019. 04. 05.)
- Vidal, J. (2007): The Looming Food Crisis. *The Guardian*, augusztus 29.
- Walton, John (1984): *Reluctant Rebels: Comparative Studies of Revolution and Underdevelopment*. Columbia University Press.
- Wittman, H. (2005): *The Social Ecology of Agrarian Reform: The Landless Rural Workers' Movement and Agrarian Citizenship in Mato Grosso, Brazil*. Kiadatlan PhD disszertáció, Development Sociology, Cornell University.
- Wolf, Eric (1969): *Peasant Wars of the Twentieth Century*. Harper.
- Wolford, Wendy (2003): Families, Fields and Fighting for Land: The Spatial Dynamics of Contention in Rural Brazil. In: *Mobilization: An International Journal*, Vol. 8., No. 2.: 201–215.
- Wolford, Wendy (2005): "Every Monkey has its Own Head": Rural Sugarcane Workers and the Politics of Becoming a Peasant in Northeastern Brazil. Tanulmány a következő eseményre: The Colloquium in Agrarian Studies, Yale University.
- Wolford, Wendy (2006): The Difference Ethnography Can Make: Understanding Social Mobilization and Development in the Brazilian Northeast. In: *Qualitative Sociology*, Vol. 29., No. 3.: 335–352.
- Wolford, Wendy (2007): Land Reform in the Time of Neo-Liberalism: A Many Splendored Thing. In: *Antipode*, Vol. 39., No. 3.: 550–570.
- Wright, Angus – Wolford, Wendy (2003): *To Inherit the Earth: The Landless Movement and the Struggle for a New Brazil*. Food First Books.

Andreas Malm

**FORRADALMI STRATÉGIA
EGY FELMELEGEDŐ VILÁGBAN.
TANULSÁGOK AZ OROSZTÓL
A SZÍRIAI FORRADALOMIG.***

* Eredeti tanulmány: Andreas Malm (2017): Revolutionary Strategy in a Warming World: Lessons from the Russian to the Syrian Revolutions. In: *Socialist Register*, Vol. 53.

A globális felmelegedés alapjaiban rengetheti meg a világ társadalmait és ezáltal könnyen lehet majd forradalmak előidézője. Ezek iránya és végkifejlete azonban természetesen nem előre meghatározott, a lehetőségek szerteágazóak. Az alábbi írás történeti példákön – többek közt a szíriai polgárháború és az 1917-es szovjet forradalom elemzésén – keresztül vizsgálja meg a klímaváltozás által kirobbantott forradalmak négy lehetséges forgatókönyvét.

A klímaváltozást nem nehéz a forradalommal összekapcsolni. Hogyan maradhatnának stabilak a társadalmi rendszerek, ha inog a bolygó rendje, amelyre épülnek? Az emelkedő hőmérséklet már régóta inspirálja a felfordulás többé-kevésbé rémisztő forgatókönyveit. J. G. Ballard 1962-es *Vízbe fúlt világ* című regényében, amelyet ma sokan az első profetikus klímaváltozással foglalkozó műnek tekintenek, egy olyan világról írt, ahol elolvadtak a jégsapkák, az angol főváros trópusi mocsár alá merült, az emberek pedig az elviselhetetlen hőség elől a sarkkörök felé menekülnek. Az ENSZ vezetősége irányítani próbálja a migrációs áradatot, azt feltételezve, hogy „az északi és déli sarkkörök által meghatározott új világban az élet úgy folytatódik majd, mint előtte, ugyanazokkal a társas és családi viszonyokkal, nagyjából ugyanazokkal az ambíciókkal és örömeikkel” – de ez a feltételezés „nyilvánvalóan megtévesztő” volt (Ballard [1962] 1990). Egy vízbe fúlt világ kicsit sem hasonlítana ahhoz, amit eddig ismertünk.

Az utóbbi években az éghajlatról szóló előrejelzések műfaját az amerikai katonai intézményrendszer uralta. Ahogy az amerikai szenátus megtudhatta a hírszerzés által összeállított, világméretű fenyegetések felmérésével foglalkozó jelentés 2013-as kiadásából, az extrém időjárási események komoly nyomás alá helyezik majd az élelmiszerpiacot, ez pedig „zavargásokhoz, polgári engedetlenséghez és vandalizmushoz vezet” (CIA 2013). Ha a fegyveres erőknél a lázadások leverése a feladata, akkor egy felmelegedő világban egyre több dolguk lesz. Határozottan szembefordulva az amerikai jobboldal tagadásával, a Pentagon őszinte és következetes érdeklődést mutatott az ügyben, 2015 júliusában pedig benyújtott egy jelentést a Kongresszusnak, részletezve, hogyan integrálja terveibe a klímaváltozást az összes katonai alakulat. A „fenyegetettség multiplikátor-hatás” máris működik, aláásva a gyenge kormányokat és vezetőik ellen fordítva a tömegeket, ha azok nem tudják kielégíteni szükségleteiket – és ez csak rosszabb lesz.¹ A legtöbb konfliktus a túlszűfolt partvidéken fog zajlani. Az *Out of the Mountains: The Coming Age of the*

1 A *National Security Implications of Climate-Related Risks and a Changing Climate* című, 2015. július 23-án a Kongresszushoz benyújtott jelentés elérhető az archívumból (defense.gov). Nem csak a konfliktusok növekvő száma kísérti a Pentagont egy felmelegedő világban: katonai létesítmények széles körét fenyegeti az árvíz, többek közt a Norfolk haditengerészeti bázist is Virginiában, amely a legnagyobb a világon (Lásd Engleke és Chiu 2016).

Urban Guerilla című könyvében David Kilcullen, a birodalom katonai szárnyának talán legravaszabb tisztségviselője olyan közeljövőt jósol, melyben a globális Délen nyugtalan tömegektől hemzseggő megapoliszok alakulnak ki, különösen az alacsonyan fekvő part menti vidékeken. A klímaváltozás ezeknek a tömegeknek nemcsak az élelmiszer- és víztartalékait veszélyezteti, de azzal is fenyeget, hogy elárasztja őket a tenger. Miért is ne fegyvereznék fel magukat, ahogy csak tudják, és miért is ne kezdenének el menetelni? A második intifáda, a közép-ázsiai dzsihádok, az arab tavasz és az Occupy mozgalom példáiból kiindulva Kilcullen olyan évszázadot jósol, amelyben állandóan felkeléseket kell leverni a forró, tengerbe csúszó nyomornegyedekben (Kilcullen 2013).

Eddig a forradalom esküdt ellenségei határozták meg a spekuláció ezen örületét. Keveset adtak hozzá a vitához azon elmélet képviselői, amely szerint a jelenlegi rendet fell kell forgatni, különben a dolgok nagyon rosszra fordulhatnak. De ha a lázadók elleni stratégiai környezet változóban van, akkor definíció szerint változóban van a forradalmároké is, akiknek ezért ugyanolyan nyomós okaik vannak elemezni, hogy mire számíthatnak. Szembetűnő, hogy mennyire kiegyensúlyozatlan ez a felkészülés. Annak, aki hűséget esküszik a forradalmi hagyománynak – akinek a kollektív emlékezetében 1917 valószínűleg mindig fontos marad –, ugyanolyan hatékonyan kell használnia a képzelőerejét, mint annak, aki fikciót vagy hírszerzési jelentést ír. Kezdhethéne például azzal, hogy megkülönböztetjük a forradalom és a forróság konfigurációinak négy lehetséges formáját.

FORRADALOM MINT TÜNET

Hogyan fordulhat át az emelkedő hőmérséklet társadalmi zavargásba? A kutatói körökben felbolydulást okozó tanulmányában Solomon M. Hsiang kollégáival a világtörténelem tízezer évét felölelő ötven adathalmazt gyűjtött össze, a számokat a számítógépbe táplálta, majd a forróság és a konfrontáció különféle formái közt egyenes kapcsolatot mutatott ki. A rendellenesen forró időjárás minden kultúrában és minden szinten növeli a rosszindulatú dudálást, a rendőri brutalitást, a városi zavargásokat, a folyamat végén pedig a vezetők erőszakos eltávolítását. A kivételes hőség valamiképp vizsályt szít az egyének között, és a hatás háromszor akkora „csoportos konfliktus” esetén, amikor a forradalom kísértete is feltűnik (Hsiang, Burke és Miguel 2013, Hsiang és Burke 2014). Hsiang és társai azt állítják, az okozati összefüggés robusztus kvantitatív bizonyítékaival arra a következtetésre jutottak, hogy ha tanulhatunk a múltból, akkor egy melegebb 21. század a legkülönbözőbb vizsályokat hozza majd magával. Akár a Public

Enemy nevű hiphopegyüttes *Apocalypse 91* című lemezének nyitó sorait is idézhették volna, miszerint „a jövő nem tartogat mást, csak összecsapást”.

Természetesen kritikusaik rámutattak a tétel megtevésztő egyszerűségére. A klíma-faktor elkülönítésének előfeltétele volt, hogy a többi változót zárójelbe tegyék, ezzel pedig Hsiang kollégáival hatékonyan feltalált egy egyirányú és egy okra visszavezethető mechanizmust: rossz időjárás = konfliktus (Raleigh et al. 2014: 76–77, lásd még Bohannon 2013: 444–445, Cane et al. 2014: 234–235, Buhaug et al. 2014: 391–397). Ez a kritika még tovább folytatható. Ha van is bármilyen kapcsolat a klímaváltozás és az olyan fajta nyugtalanság között, ami egy egész forradalmat robbanthat ki, az *biztosan nem lehet közvetlen kapcsolat*. Akármekkora lehet is a hőség, senki nem fog elkezdni sztrájkolni vagy nem fog megtámadni egy rendőrkapitányságot csak azért, mert túlságosan melege van. Ha egyébként nincs forrongó düh, akkor az agresszió csak teljesen véletlenszerűen ütné fel a fejét és képtelen lenne számottevő kollektív cselekedetbe torkollni (az ellenséges dudálást most ne vegyük ide). Hsiangék statisztikai módszertanát, amelyben a klímán kívül minden a *ceteris paribus* változatlanóságába süllyedt, meg kellene fordítani: ha az a cél, hogy megértsük, a globális felmelegedés hogyan válthat ki viszályt, akkor nem állíthatjuk, hogy a hőség önmagában bármit is csinál.²

Ugyanakkor ez a bírálóat érvényes az elmélet néhány kritikusára is. Minden hangsúlyt a Hsiangék által figyelmen kívül hagyott változókra fektetve egy kutatócsoport arra a következtetésre jutott, hogy valószínűleg fontosabb megérteni „az állam természetét”, mint a „természet állapotát” (Raleigh et al. 2014: 77). Az érvelés logikája szerint, mivel az éghajlat soha nem elszigetelten létezik, ezért nem lehet különösebben fontos. De ezzel ugyanannak a hibának a tükörképéhez jutnak el. Az a tény, hogy a globális felmelegedés erőszakos utóhatásai társadalmi folyamatok során alakulnak ki, semmivel sem csökkenti a felmelegedési folyamat fontosságát. Egy üres bolygót, egy emberi társadalom nélküli Földet feltételező közvetlen, kizárólagos okozatiság nélkül is lehet kapcsolat a klímaváltozás foka és egy forradalmi esemény között. Minthogy társadalmak nélkül nem égnének a fosszilis tüzelőanyagok, és politikai viszályok sem lennének az utcákon, bármilyen éghajlati szikra *mindig* az emberek közti viszonyokba égve jut el a robbanásig. Még a négyfokos melegedés alatt omladozó társadalmak is a hatalom egyenlőtlenségeivel lesznek átítatva. Az állam természete közvetíti – semmiképp sem iktatja ki – a természet kritikus állapotát. Vagyis röviden, egyfajta *kifejeződésről* van szó. Ez az, amit meg kell érteni, és eszerint kell eljárni.

2 Hsiang et al. talán azzal vágna vissza, hogy az éghajlat és más faktorok kölcsönhatásának tanulmányozásához először tudni kell, hogy az előbbi saját jogán is egy faktor, az ő kutatásuk pedig ezt mutatja meg. Ebben az érven van is valami. A tudomány mai állása szerint úgy tűnik, hogy az éghajlat társadalmi konfliktusokat okoz, bár arról egyelőre nincs tiszta képünk, hogy hogyan is működik ez a folyamat (vö. Salahan 2014: 1–5).

Ennek a tudományos vitának immár teszt pályája is van, ahol életek milliója a tét: Szíria. A forradalom 2011-es kitöréséhez vezető években az ország rég nem látott szárazságtól szenvedett. A Földközi-tenger medencéjének mezőgazdaságát időtlen idők óta életben tartó viszonylag biztos, november és április közti, tenger felől érkező esőt az 1970-es években egyre bizonytalanabb csapadék és folyamatos kiszáradás váltotta fel (Hoerling et al. 2012). Ez legrosszabbul a levantei országokat érintette, különösen a termékeny félholdként ismert térséget, és különösen annak Szíriára eső részét. 1998 újabb elmozdulást jelentett a félig állandó szíriai aszály felé, amelyhez foghatóan súlyos szárazság, ahogy ez a fák égvűrűiből kiderült, 900 éve nem volt (Cook et al. 2016). Nemcsak a téli esőzések maradtak el, de a magas hőmérséklet felgyorsította a nyári párolgást, kimerítve a talajvizet, a patakokat és kiegészítve a földet (Kelley et al. 2015). Erre nincs természetes magyarázat, mindez csakis az üvegházhatású gázoknak tulajdonítható.

A szíriai aszály eddig 2006–2010 között volt a legsúlyosabb, amikor emberemlékezet óta a legtovább volt felhőtlen az ég. Az északkeleti tartományok éléskamrája kiürült. A búza- és árpatermés kevesebb mint felére csökkent, és 2010 februárjára majdnem az összes haszonállat elpusztult. 2010 októberében a szerencsétlenség elérte a New York Times hasábjait is, a lap riportere elhagyott falvakról és elsivatagosodott termőföldekről, sorra pusztuló haszonállatokról írt. A homokviharok egyre gyakoribbá váltak, a kismimizett földművesek és családjaik hatalmas sátorvárosokat emeltek Szíria nagyobb települései köré (Worth 2010, lásd még Erian et al. 2011, Femia és Caitlin 2013, Gleick 2014, Ababsa 2015). A kismimizett földművesek és pásztorok számát egy-két millióra becsülik. Ők a pusztaságról menekülve Damaszkusz, Aleppó, Homsz, Hamá külvárosaiban húzták meg magukat, és proletarizálódva építkezési munkából, taxizásból vagy más, esetlegesen hozzáférhető munkákból próbáltak megélni. De nem egyedül ők érezték a hőséget. Az aszály hatására az ország piacain megmutatkozott, hogy az éghajlat hogyan befolyásolja leginkább az emberek megélhetését: ellenőrizhetetlenül növeli, megduplázza, megtriplázza az élelmiszerárakat (lásd Kelley et al. 2015).

Mit tett Bassár al-Aszad rendszere, amikor az emberek port ettek? A szárazság csúcspontján kezdete szinte pontosan egybeesett a szíriai uralkodó osztály alapjainak megújítását célzó összehangolt lépésekkel. A benuulás éveit Aszad és legközelebbi cinkostársai elhatározták, hogy üzletemberek új csapatát nevelik ki, bátorítják őket, hogy szerezzék meg a gazdaság egy részét és indítsák be a nyakló nélküli felhalmozást. Amíg a termés elszáradt, az ingatlanpiac fantasztikus fellendüléseken ment keresztül, szabadkereskedelmi zónák nyíltak, befektetések özönlöttek be az Öböl-országokból és Iránból. Damaszkusz és Aleppó belvárosában gombamód szaporodtak a luxusüzletek és puccos kávézók, megépült az első autógyár, Homsz egész központját pedig Dubaj mintájára tervezték újjáépíteni golfpályákkal és lakótornyokkal. Rami Makhlouf, a SyriaTel

mobiltelefon-szolgáltató tulajdonosa és a haveri kapitalizmus királya, állítólag a gazdaság 60 százalékára kiterjesztette csápjait (Haddad 2012: 104, Azmeh 2014, Yassin-Kassab és Al-Shami 2016: 29–33). Eközben vidéken a porviharokhoz hasonló kárt okozott a rendszer egy új törvénnyel, amely megengedte a földtulajdonosoknak, hogy kirúgják bérlőiket. Az üzemanyag- és élelmiszer-támogatásokat megválták. Az állami földek magánvállalkozóknál kötötték ki, a víz vízigényes gyapotültetvényeket és egyéb hiú agrárprojekteket öntözött (Ababsa 2015: 210–217). A *Burning Country: Syrians in Revolution and War* című könyvükben Robin Yassin-Kassab és Leila al-Shami a négy évnyi extrém szárazság utáni helyzetet így ábrázolják: „a vízhiány a városokat is gyötörte – szegényebb helyeken a nyári hónapokban néha csak hetente egyszer folyt víz a csapból, miközben a vagyonosok pázsítja üde és zöld maradt” (Yassin-Kassab és Al-Shami 2016: 33).

És ekkor robbant föl Szíria. Darában, a mezőgazdasági hátország déli előőrsének városában kezdődött, melyet majdnem annyira súlyosan érintett a szárazság, mint az északkeleti részt. A szíriai forradalom azért is emelkedik ki az arab tavasz eseményeiből, mert kiindulási pontja kívül esik a főbb városközpontokon (lásd Werrell et al. 2015: 31). A kik elsőként meneteltek Aszad ellen kántálva és betörve a SyriaTel ablakait, azok vidéken vagy a külvárosokban éltek, ahol sok bevándorló lakott. Amikor 2012-ben a tüntetésekből polgárháború lett, a fegyveres lázadók felszabadított falvaikból a városokba áramlottak, legelszántabb támogatóikat pont ezeken a környékeken találták, és ez a térbeli mintázat azóta is fennmaradt (lásd kelet-Gútát vagy észak- és kelet-Aleppót). A forradalom első évére visszatekintve Suzanne Saleeby a *Jadaliyya*-ban a szárazság hosszan tartó hatásait így foglalta össze: „Az utóbbi hónapokban a szír városok csomópontként szolgáltak, ahol az otthonukat elvesztő vidéki bevándorlók és a jogfosztott városlakók találkoznak, hogy megkérdőjelezzék a hatalom természetét és eloszlását” (Saleeby 2012). Számos egyéb szikrával társulva a klímaváltozás volt az, ami végül begyűjtötte a kanócot.

De ezt a gondolatot néhány aktivista és kutató ellenszenvesnek találta. Francesca De Châtel szerint semmilyen szerepet nem szabadna tulajdonítani az éghajlatváltozásnak a szír válsághelyzetben. Érvelésének alátámasztásához először is félre kell söpörnie az összes jelét annak, hogy a forradalom előtti szárazság példátlan és ember okozta volt. Helyette azt állítja, hogy ez csak egy volt a többi hasonló időszak közül a száraz időjárás-hoz szokott országban, és nincs bizonyított kapcsolata az emelkedő hőmérséklettel (De Châtel 2014). Szerinte a globális felmelegedés nem veszélyeztetni komolyan Szíria vízkészletét, mindenfajta hiányért a rezsim a felelős, a fosszilis tüzelőanyagok égését okolni olyan, mint egyetérteni az Aszad-rezsim propagandájával. „A klímaváltozás szerepe ezen események sorozatában nemcsak irreleváns, de haszontalan elterelés is, mely alátámasztja a rendszer erőfeszítéseit, hogy külső tényezőket hibáztassunk a rezsim kudarcaiért” (De Châtel 2014: 532). Azt még ki kell deríteni, hogy a forradalmárok a helyszínen hogyan

érezkelik a helyzetet, de nem elképzelhetetlen, hogy sokan egyetértenének. Aszad és Makhlouf ellen harcolunk, nem az ExxonMobil vagy a kínai szén ellen!

De Châtel gondolatmenete több szempontból is hibás. Először azt feltételezi, hogy pont Szíriában nem hatott a klímaváltozás, ami nem állja meg a helyét az elsöprő tudományos bizonyítékokkal szemben. Másodsor, ha azt állítjuk, hogy a globális felmelegedés nem lehet felelős emberek szenvedéséért, amihez tartományi kizsákmányolók és elnyomók is hozzájárultak, akkor sikeresen felmentenénk a bolygót égető tüzet, és még inkább az embereket, akik meggyújtották és fenntartották azt, valamint nap mint nap öntötték rá az olajat. Harmadsor, ami a legfontosabb, akármilyen nyomot hagy is a klímaváltozás Szírián, az semmiképp sem mossa tisztára Aszad múltját. Ha az ország tökéletes demokrácia lett volna, ahol a háztartások között egyenlően oszlanak el az erőforrások, és biztosan jut víz és élelmiszer azoknak, akiket veszteség ért, a szárazság úgy is okozhatott volna feszültséget és éhezést, *de nem vezethetett volna forradalomhoz*. Ez csak azért történhetett meg, mert az éghajlatváltozás egy olyan társadalmi renden keresztül fejtette ki hatását, amely fölött Aszad uralkodott – vagy egyszerűbben szólva, a szárazság amiatt hajthatta az embereket lázadás felé, mert néhány gyeper felháborítóan üde és zöld volt. A klímaváltozás nem csökkenti a rezsim bűneit, hanem destabilizáló erőként lép velük kapcsolatba.³

Nem ez volt az első eset, hogy hasonló folyamat zajlott Levantében. A *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire* című könyvében Sam White leírja, hogyan került közel az Oszmán Birodalom az összeomláshoz a 17. század elején, amikor szokatlanul súlyos szárazságok sújtották azt a területet, ahol ma Törökország keleti része és Szíria fekszik (White 2011).⁴ Az aszályok akkor nem a globális felmelegedés, hanem a globális lehűlés következményei voltak, amit a nap sugárzásának természetes csökkenése okozott – ez az időszak a kis jégkorszak néven ismert. A fagyos száraz telek elpusztították az anatóliai és levantei parasztok termését és jószágait. És hogyan reagált a szultán? Keményebb adót

3 Az aszály szerepét igyekszik kisebbíteni Christiane J. Frölich is (2016: 38–50). Ő Darában interjúzott emberekkel, akik szerint a város körüli táborokban élő, vidékről elvándorolt menekültek nem játszottak jelentős szerepet a felkelés korai fázisában. Továbbá azt állítja, nem volt egy ilyen merész vállalkozáshoz szükséges kapcsolati hálójuk és nem vezethették a rendszer elleni rohamot. Ez a feltételezett cáfolat egy nagyon elfogult vizsgálati eljárásra támaszkodik. Csak Darára vonatkozik és csak az odamenekülő forradalmi cselekedeteire, figyelmen kívül hagyva az aszály messzesemenőbb hatásait – az élelmiszerárak emelkedését és a vízhiányt – és számos bizonyítékot arra, hogy a forradalmi folyamat egésze elsődlegesen olyan térségekben ment végbe, ahol az ilyen hatások a legerősebben érződtek (amihez nem szükségszerű, hogy a klímamenekültek szervezzék meg a forradalmat: ezt kevesen is állítják).

4 Egy egész világot érintő beszámolóhoz (amely az oszmán válságot is tárgyalja, természetesen White írásához képest felszínesen) lásd Parker 2013.

vetett ki a parasztokra, és arra kötelezte őket, hogy nagyobb mennyiséget szolgáltatassanak be gabonából, bárányból és más javakból a birodalmi fővárosnak és a hadseregnek. Ahogy az inség terjedt a földeken, a birodalmi központ még jobban sanyargatta őket, és White szerint ez az újabb csapás volt az utolsó csepp a pohárban, mely felkelésbe vitte az éhes parasztokat. Nagyjából a századfordulótól kezdtek a parasztok az adószedőkre támadni, boltokat fosztogatni és katonai egységeket felállítani, amelyek a dzseláli-felkelés nagy seregeiben egyesülve végül az Ankarától Aleppóig húzódó terület egészét ellenőrzésük alatt tartották. A szultán végül is leverte a dzseláli-felkelést, de a 17. században folytatódott a körforgás: szárazságok–magasabb adók–lázadások–egyre nagyobb hiány az ellátmányokban–még magasabb adók. 1648-ban Isztambulban a szultánt és gyűlölt nagyvezírijét megölték egy felkelés során, amelyet az élelmiszer-ellátás, a közegészségügy és az alacsony bérek problémái mellett a kiszáradó vidékről érkező menekültek beözönlése is szított: „amikor az emberek meglátták, hogy a szultán kegyeltjeinek még van vizük, miközben a mecsetek és a kutak szárazak, fellázadtak és elzavarták a nagyvezírt” (White 2011: 242).⁵

Ezek alapján megfogalmazhatjuk az éghajlat okozta társadalmi ellenállás marxista elméletének első hipotézisét. „Az a sajátos gazdasági forma – írja Marx *A tőke* harmadik részében –, amelyben a meg nem fizetett többletmunkát a közvetlen termelőkől kisajtolják, meghatározza az uralmi és szolgasági viszonyt” (Marx [1894] 1974: 745). Ha a közvetlen termelőket olyan klimatikus csapás éri, ami csökkenti a képességüket, hogy saját magukat újratermeljék, és ha ugyanúgy vagy még intenzívebben sajtolják ki belőlük a munkát, még több erőforrást felfelé csatornázva, akkor a termelők jó eséllyel fellázadnak. Ha nem tudják rábírní a felhőket, hogy küldjenek esőt, legalább tönkre tudják tenni a prést, ami elveszi azt a kicsit, ami maradt nekik. A klímaváltozás alapvetően ezen úr-szolga viszonyokon keresztül képződik le. Az Oszmán Birodalom esetében ezek a viszonyok a parasztokból kiperéselt adók formájában jelentek meg, a klimatikus sokk pedig természetes eredetű volt. Mire számíthatunk egy kapitalista világban, amely a fosszilis tüzelőanyagok égetése miatt melegszik egyre gyorsabban? Úgy tűnik, most a központi prést az értéktöbbletet kivonása jelenti a produktív munkából. De vajon a sokkot most is alul lehet érezni igazán?

Vannak arra utaló jelek, hogy új osztálykonfliktusok vannak kialakulóban. A *Climate Change and Labour: Impacts of Heat in the Workplace* című jelentésben az ENSZ szervezetei és szakszervezeti föderációk hívták fel a figyelmet arra, hogy a globális felmelegedéssel kapcsolatos legáltalánosabb, ugyanakkor leginkább figyelmen kívül hagyott tapasztalat az, hogy egyre melegebb lesz a munkahelyeken (McKinnon et al. 2016). A fizikai munka felhevíti a testet. Ha valaki napon vagy fejlett légkondicionáló rendszerek nélküli

5 Ebben a bizonyos esetben egy földrengés súlyosbította a vízhiányt a fővárosban.

terekben dolgozik, a rendkívül magas hőmérséklet miatt többet izzad, a testfunkciók összeomlanak, ami hőstresszhez vagy még súlyosabb következményekhez vezet. Ez nem a szoftverfejlesztőknek és a pénzügyi tanácsadóknak lesz próbatétel. Ellenben azoknak már most is probléma, akik zöldséget szednek, felhőkarcolót építenek, utat burkolnak, buszt vezetnek, rosszul szellőztetett gyárakban varrnak ruhát, vagy autót szerelnek egy városszéli műhelyben. A kivételesen forró munkanapok nagy része pedig már az emberi behatásnak tudható be. A Föld átlaghőmérsékletének minden kis emelkedésével munkahelyek millióin változnak a munkavégzés feltételei, elsősorban a trópusi és szubtrópusi régiókban, ahol a dolgozó népesség többsége – nagyjából négy milliárd ember – él. Minden fokkal a termelés nagyobb része vész el, ez négy fok melegedés fölött elérheti az össztermelés több mint harmadát: ebben a hőségben a munkások egyszerűen nem tudják tartani a tempót. Vagy mégis? Ez számos konfliktus forrása lehet, mert a munkásoknak le kell lassítaniuk és hosszabb szüneteket kell tartaniuk, míg a tőkések és képviselőik – ha múltjukból következtethetünk bármire – a termelés fenntartását (vagy lehetőleg a gyorsítását) fogják követelni. Egy forróbb kapitalista világban a prés csak úgy tud ugyanolyan mennyiségű munkatöbbletet kisajtolni, ha az utolsó csepp izzadságot is kipréseli a munkásokból, de néhány, helyileg meghatározható fordulóponton túl ugyanakkor ez már nem biztos, hogy fenntartható.

Forradalmat robbantanának ki a munkások, hogy pihenhessenek az árnyékban? Valószínűleg nem. Ha a szárazság áldozatai és az Oszmán Birodalom telhetetlen szultánja közti konfliktus viszonylag egyértelmű volt, ennek 21. századi megfelelője sokkal összetettebbnek tűnik. Bár az értéktöbblet kivonása marad a legfontosabb mozgatórugó, a klímaváltozás leghevesebb hatásait aligha lehet majd egyértelműen visszavezetni erre a tengelyre. Ha van átfogó logikája a kapitalista termelési módnak, amelyen keresztül megmutatkozik majd az emelkedő hőmérséklet, akkor az valószínűleg az egyenlőtlen és kombinált fejlődés.⁶ A tőke úgy terjed, hogy a saját hatókörébe von más viszonyokat, és ahogy a felhalmozás folytatódik, az emberek, akik bennragadnak ezekben a külső, de belsővé tett viszonyokban – elég az észak-szíriai pásztorokra gondolni – kevés előnyét fogják ennek élvezni, miközben a bérmunka küszöbéhez sem érhetnek majd fel. Néhányan felhalmozhatnak erőforrásokat, míg mások – a présen kívül, de a hatókörön belül – azzal küzdenek, hogy előállítsák azokat. Ha katasztrófa sújt egy ilyen társadalmat – ami mélyen megosztott és ugyanakkor nagyon integrált –, az nagy eséllyel különböző törésvonalak mentén elkezd szétszakadni. A szíriai forradalom ebből a szempontból valóban mintául szolgálhat.

6 A klímaváltozás egyenlőtlen és kombinált fejlődéssel való meghatározására tett további kísérlethez lásd Malm 2014.

Történetesen az egyenlőtlen és kombinált fejlődés⁷ és egy katasztrófa vezetett az orosz forradalom kirobbanásához is. Ebben az esetben a katasztrófa az első világháború volt, amely az egész cári Oroszország élelmiszer-ellátó rendszerét tönkretette. A helyzetet tovább súlyosbította, hogy 1917 tavaszán heves áradások utakat és vasútvonalakat mos-tak el és akadályozták a további beszerzési lehetőségeket (Lih 1990). Március 8-án – a történet jól ismert, de most új fényt vet a jövőre – Szentpétervár munkásnői sztrájkba léptek és végigvonultak az utcákon kenyeret követelve az orosz parlamenttől, a Dumától, amely képtelen volt ezt megadni. Nem sokkal ezután a cár bukását követelték. A válság 1917 augusztusában új fordulatot vett, amikor a gabona ára hirtelen a kétszeresére emelkedett, és Pétervárnak szembe kellett néznie azzal, hogyan élhet túl liszt nélkül. „Éhezés, valódi éhezés kerített hatalmába egy sor várost és tartományt, az élelmezés elégtelensége már halálhoz vezetett” – írta le a helyzetet egy kormánytisztviselő (Dolinsky, idézi Lih 1990: 65). Ekkor fogalmazta meg Lenin a legfontosabb 1917-es írását, *A fenyegető katasztrófa és hogyan harcoljunk ellene* címmel, amelyben amellett érvelt, hogy csak egy második forradalom lehet a megoldás az országos éhínség teljes elhárításra. Belföldi és külföldi agitációjában fő érve az októberi csapásra az alábbi volt:

„Nincs és nem is lehet más menekvés az éhínségtől, mint a parasztok felkelése a földbirtokosok ellen a falun és a munkások győzelme a tőkéséken a városokban, a központban. (...) A felkelés halogatása a halállal egyértelmű – ezt kell választolni azoknak, akik látják a gazdasági bomlás fokozódását, látják az éhínség közeledését, s ugyanakkor szomorú 'bátorsággal' lebeszélnek a munkásokat a felkelésről” (Lenin 1976: 409).

A Pentagon „veszélyfokozóként” ír a klímaváltozásról. Lenin úgy beszélt saját korának katasztrófájáról, mint gyorsító folyamatról, amely felszínre hozza az összes ellentmondást és példátlan intenzitással világszintű válságot idéz elő, megsemmisülés szélére hajtva a nemzeteket (Lenin 2004: 17, 46). Lenin célja persze az volt, hogy megragadja az így megnyíló egyedülálló alkalmat. Ettől még nem ellenezte kevésbé a háborút – senki nem volt annyira a háborúellenes, mint a bolsevikok – de annak összes nyomorúságát sürgető oknak látta a hatalom megragadására, és semmi más nem sorakoztatta fel mögötte a munkásságot úgy, mint ez. A klímaváltozás lehet a 21. század gyorsítója, felpörgeti a későkapitalizmus ellentmondásait – mindenek felett a gazdagok örökzöld pázsitja és a tulajdon nélküli létbizonytalansága közt húzóódó növekvő szakadékot –, és egyik helyi katasztrófát siettet a másik után. De mit tegyenek a forradalmárok, amikor a klímaváltozás

7 Trockij használta az egyenlőtlen és kombinált fejlődést a századfordulón az orosz birodalom gazdaságának leírásakor - *a szerk.*

az ő pályájukra téved? Meg kell ragadniuk az alkalmat, hogy eltávolítsanak minden kizsákmányolót és elnyomót, akit csak érnek. De mondanunk sem kell, a boldog végkifejletre nincs garancia.

ELLENFORRADALOM ÉS KÁOSZ MINT TÜNET

A globális felmelegedés legkézzelfoghatóbb hatása az égető élelmiszer- és vízhiány lesz. A tunéziai és egyiptomi forradalmak kitörése előtt részben az extrém időjárás okozta emelkedő élelmiszerárak fokozták a rejtett feszültségeket, és a Közel-Kelet – ez a térség eddig a század forradalmi üstje – még többre számíthat. Ez a térség a leginkább hajlamos a vízhiányra, nincs még egy olyan hely, ami ennyire érzékeny lenne arra, ha az élelmiszer-tartalékokat érő megrázkódtatás vagy a távoli termőterületeken egy rossz aratás miatt emelkednek az importárak, amelyektől annyira függ a népesség (d'Amour et al. 2016, lásd továbbá Malm 2014). A forradalmi Oroszországban eredetileg a háború ellátási igényei és a harcok miatti blokádnak okozta az ellátási sokkot, ami aztán hatalmas területekre terjedt ki. A bolsevikoknak ez épp akkora átok volt, mint amekkora áldás. Lars T. Lih kiemelkedő *Bread and Authority in Russia 1914-1921* című könyvében bemutatja, hogy az élelmiszer hiánya nemcsak hatalomra segítette, de azokba a tekintélyelvű tendenciákba is belekényserítette a bolsevikokat, melyek végül tönkretették őket.

Ráadásul ezek a folyamatok már október előtt mozgásba léptek. A cári állam élelmiszer-ellátó diktatúrává kezdett válni, amelyben az állam kényszerrel alkalmazott, hogy az éhező polgárokhoz ételt tudjon juttatni. „Az élelmiszer-ellátás kérdése minden egyebet maga alá gyűrt” – jegyezte meg egy kormányzati alkalmazott 1916 őszén – „és ahogy a gazdasági anarchia terjedt, úgy hatolt az állam egyre mélyebbre az ország gazdasági létezésnek minden aspektusába” (idézi Lih 1990: 32). Az ideiglenes kormány ugyanezt a pályát folytatta – az anarchistákat kivéve minden politikai áramlat egyetértett abban, hogy szigorú központi szabályozásra van szükség a szükséges gabona biztosításához –, de nagyon egyenlőtlenül teljesítette a feladatot. Végül a bolsevikok bizonyultak egyedül elég fegyelmezett és ütőképes pártnak ahhoz, hogy helyreállítsák a centrumot, és központi erőként uralkodjanak. De ahhoz, hogy ez sikerüljön, meg kellett szabadulniuk az állammal kapcsolatos minden ideológiái ketyélyüktől, és maximálisan ki kellett használniuk a cári bürokrácia maradványait. A gond az volt, hogy azt ígérték: minden hatalmat a szovjeteknek. A logika szerint, melynek fájdalmas részleteit Lih rekonstruálja, a valóban független, önmagukat kormányzó szovjetek (kommunák és munkásbizottságok) a saját tagjaik

érdekeit védték: vidéken visszatartották a gabonát a városoktól; a városokból önkénteseket küldtek vidékre, hogy gyűjtsék össze és tagjaik közt osszák el, amit csak találnak. A közvetlen demokráciára tett kísérlet, amelyet a bolsevikok annyira ösztönöztek, csupán elmélyítette az élelmezési rendszer zűrzavarát, miközben ők pont azt ígérték, hogy véget vetnek a káosznak. Ebbe az ellentmondásba taszítva úgy döntöttek, alávetik a szovjeteket a pártnak: a felhalmozással gyanúsítottakat lelőtték, ügynököket állítottak a falvakba a parasztok megfigyelésére, és a bürokratikus vezérlés egész gépezetét indították be.

De a választást – ez Lih fő állítása – a helyzet kényszerítette a bolsevikokra. Úgy tűnt, hogy az először polgárháborúval, majd szárazsággal súlyosbított ínséges idők nem engednek más irányt: csak az élelmiszer-ellátó diktatúra maradt, amibe végül is az oroszok túlnyomó többsége belenyugodott, a biztonságot és az asztalukra kerülő ételt preferálva a forradalom éveinek végtelen nélkülözéséhez és bizonytalanságához képest. Itt hintették el a sztálinista ellenforradalom magvait. Lih elemzésében paradox módon mindez egy jelentős tetteből fakadt: pont azzal, hogy olyan könnyörtelenek és állhatatosak voltak az élelmiszer-rendszer központosításában, a bolsevikok elhárították a teljes összeomlást. Lih megfogalmazásban a fiatal szovjet állam olyan volt, mint „egy Noé, aki sietve tákolja össze kis bárkáját a küszöbön álló csapás ellen” (Lih 1990: 266).

Ha most még több forradalmakat kiváltó katasztrófa közeleg, vajon ezek is életre hívnak majd ellenforradalmakat fenevadak és pöffeszkedő bürokráciák alakjában, amelyek az állítják majd, hogy elengedhetetlenek a nehézségek leküzdéséhez? Persze ezt most még nem tudhatjuk, de van erre a forgatókönyvre utaló jel, a katonai puccs, amely véget vetett az egyiptomi forradalomnak. A Morszi-rendszer végnapjaiban a „mély állam”⁸ erős üzemanyag- és élelmiszerhiányt és áramszüneteket okozott, meggyengítve a demokratikusan megválasztott elnök támogatását, és milliókat ösztökölt arra, hogy utcára vonuljanak ellene (Hubbard és Kirkpatrick 2013). A 2013. július 3-i államcsíny után ezek a problémák egyik pillanatról a másikra megoldódtak; a Sziszi-junta országszerte megnyerte az emberek gyomrát és eszét. Ez az epizód nyilván nem kötődik a klímaváltozás hatásaihoz, de egy olyan politikai logikát jelez, amely elképzelhető, hogy újra felbukkanhat, amikor ezek a hatások felerősödnek: egy erős vezető, aki a minimális biztos ellátás garantálójának szerepében tetszeleg, miközben monopolizálja a hatalmat. Ahhoz, hogy ez megvalósuljon, nem is feltétlenül kell a forradalomra várni, már maga a szűkösség is elég lehet hozzá.

Az általánosabb veszély, ami itt ólálkodik, az, amit ökológiai fasizmusnak nevezhetnénk. Ennek eddig kevés híve van, de azért akad néhány: *The Climate Challenge and the Failure of Democracy* című könyvben két ausztrál kutató, David Sherman és Joseph Wayne

8 A „mély állam” (*deep state*) kifejezés az államigazgatásba beágyazott érdekcsoportokra utal, amelyek a demokratikusan megválasztott vezetők ellen szövetkeznek – *a szerk.*

Smith elutasítják a marxista állítást, mely szerint a kapitalizmus a globális felmelegedés forrása, és minden felelősséget a demokráciának tulajdonítanak. Itt az idő, hogy rájövünk, „a szabadság nem a legalapvetőbb érték, pusztán egy a többi közül. Számunkra a túlélés sokkal alapvetőbb értéknek tűnik” (Sherman és Smith 2007: 133). Mivel a klímaváltozás az emberi faj túlélését teszi kérdésessé, az emberiségnek újra fel kell fedeznie valódi természetét: a rideg hierarchiát. „Az emberi agy tekintélyelvűsége, uralkodásra és engedelmességre huzalozott,” (ibid: 130) csak rá kell nézni a majmokra. Pontosabban, Sherman és Smith a feudalizmus és a pártállam keveréke mellett érvel – de minden tervezett gazdaság nélkül – „egy altruista, rátermett, autoriter vezetővel az élen, aki tudománnyal és személyes erényekkel vértette fel magát” (ibid: 13). Szerintük a vezetőt a „filozófuskirályok és ökoelitek osztálya” (ibid: 141) támogatja majd, kiket gyerekkoruk óta képeznek – „mint Spártában” (ibid: 134) – hogy átvezessék a világot a forráságon. (Ugyancsak megtudhatjuk, hogy a női agy a gyerekekre van kitalálva, hogy be kellene tiltani a fekete rapszámokat, amelyek „fehérek meggyilkolásának vágyát” fejezik ki, és hogy az iszlám demográfiai támadást folytat a nyugati világ ellen [Sherman és Smith 2007: 111].) Az efféle örületnek egyelőre nincs nagy közönsége. Amikor azonban tényleg a túlélés lesz a tét, nem lehet kizárni, hogy megtalálja követőit. A klímaváltozás máris előtérbe hozott korábban megvetett örült elméleteket, például a geomérnökséget.

Ha az ökológiai fasizmus explicit ideológiai trend lehet a közelgő forró jövőben, a másik lehetőség a nihilista, opportunista, sőt rasszista erőszak. A kiszáradó Oszmán Birodalomban, ahogy Sam White rámutat, a dzseláliknak nem volt meghatározott politikai vagy vallási meggyőződésük, csupán végigfosztogatták az útjukba kerülő kipusztult tájakat. Egyik központjuk Rakka városa volt: az új szárazság epicentruma, az Iszlám Állam hamis kalifátusának fővárosa. White szerint az aszály felszította a fundamentalistákat a birodalom különböző felekezetiiben.⁹ A forradalmi Oroszország végtelen hosszú kenyérré váró soraiban a gabonát raktározó és arra spekuláló zsidókról szóló pletykák futótűzként terjedtek; rövid út vezetett a zárt pékségtől a pogromig (Lih 1990: 37, 75, 98, 169). 1917-ben Lenin – felmérve a „nagy tömegek elkeseredés szülte hangulatát” – azt jósolta, hogy „az éhezők akár anarchista módon is mindent széjjelrombolnak, mindent ízzé-porrá zúznak, ha a bolsevikok nem tudják őket vezetni a döntő harcban” (Lenin 1976: 412). Az antiszemita feketeszázak¹⁰ várták, hogy az oroszok beálljanak mögéjük és Lenin látta, hogy az objektív körülmények a nekik kedveznek. „Elképzelhető-e a csőd küszöbén álló

9 A dzselálikról és más rakkai lázadókról lásd (White 2011: 179, 234, 237, 244); a fundamentalizmusról lásd (ibid.: 215).

10 A cári rendőrség és a monarchista szervezetek által ellenforradalmi célokra létesített felfegyverzett csoportok – *a szerk.*

kapalista társadalom *anélkül*, hogy az elnyomott tömegek soraiban ne uralkodna el a kétségbeesés? És kifejezésre juthat-e a tömegek kétségbeesése, amelyek soraiban nem kevés a felvilágosulatlan elem, *másképpen*, mint mindenféle mérgek kelendőségében?” (Lenin 1976: 413–414)

Dzselálik, Iszlám Állam, feketeszázak: Christian Parenti hasonló tendenciákat jósol a *Tropic of Chaos: Climate Change and the New Geography of Violence* című könyvében. „A sérült társadalmak gyakran reagálnak úgy a válságra, mint a sérült emberek: irracionális, rövidlátó és önpusztító módon”, és világunk társadalmi – különösképpen a gyarmatosítás, a hidegháború, a terror elleni háború, a neoliberális átalakítás kárvallottjai – kifejezetten sérültek (Parenti 2011: 8). Számíthatunk az entrópiába és zűrzavarba züllésre, közösségek harcára, fosztogatásra, a modern állam lebomlására – ami természetesen az ellentétébe fordulhat, és feltámaszthat valamiféle ökofasiszta Spártát. Mi van azokkal, akik légkondicionálással el tudják szigetelni magukat a melegtől? Valószínűleg meg akarják majd védeni anyagi érdekeiket, Parenti pedig ennek megfelelően a „felfegyverzett mentőcsónak politikáját” vagy „klímafasizmust” vetíti előre, amelyben az uralkodó osztályok úgy élnek tovább, mint eddig, és áldozataikat falakkal, drónokkal és tranzitónakkal tartják kegyetlenül kordában (Parenti 2011: 20, 183, 209, 214–215). Egy népirtáskutató egygel tovább menve figyelmeztetett, hogy az észak felé igyekvő klímamenekültek áradata feléleszti a „népirtó tendenciákat”. Azért valószínűsíthető ez a forgatókönyv, mert az egyik legnagyobb áramlat feltehetően muszlim többségű országokból érkezik az iszlamo-fóbiával megfertőzött Európába (Alvarez 2016: 30, vö. Reuveny 2007), ami a probléma kifejeződésének egy másik formája lenne. Egy melegebb világ forradalmárainak nagyon éber és harcos antifasisztának kell lenniük. Lehet, hogy nem a szélsőségek kora után, hanem annak hajnalán élünk.

FORRADALOM A TÜNETEK KEZELÉSÉRE

Eddig két felállást különböztettünk meg, habár nehéz köztük különbséget tenni: egyfelől a klímaváltozás tüneteiként megjelenő forradalmat és/vagy az ellenforradalmat és káoszt. A meteorológia segítségével el tudjuk képzelni, hogyan jelentkeznek a tünetek. Klímakutatók gyakran beszélnek arról, hogy az emelkedő hőmérséklet sokkal valószínűbbé tette az extrém időjárási jelenségeket: lehetett szupervihar a 18. században is, de az azóta a légkörben felgyülemlett szén-dioxid úgy formálta az időjárási rendszereket (például felmelegítve a tengerfelszíneket), hogy drámaian megnövekedett a halálos hurrikánok kialakulásának esélye. A rendkívüli *társadalmi* események, amelyeken itt spekulálunk, kétségkívül megtörténhetnek az ember okozta klímaváltozás nélkül is, de úgy tűnik, a bolygónk minden rendszerében ez az új, nagy erejű tényező tolja ilyen irányba a

dolgokat. Ha ez mind szürreálisan szélsőségesnek tűnik, elég csak megnézni a legfrissebb klímakutatásokat. Ezekből kiderül, hogy ha a globális felmelegedés fokozódik, az emberi lét materiális alapjainak elpusztítása valóban végzetes lesz, és havonta hírül adják, mennyivel gyorsabban bontakozik ki a folyamat, mint ahogy az először látszott.

2016 januárjában a Föld átlaghőmérséklete 1,15°C-kal volt magasabb, mint 1951–1980 között. Ez új rekordot jelentett, amely rögtön februárban meg is dőlt, amikor már 1,35°C-kal volt melegebb (Carrington és Slezak 2016). Addigra a bolygó hőmérséklete épp 1,5°C-al volt magasabb, mint az iparosodás előtt, a világ vezetői pedig pont ezt az értéket jelölték meg 2015 decemberében az ENSZ párizsi klímacsúcsán mint olyan határértéket, amelyet nem szabadna átlépni (bár gyakrabban szokták a 2°C melegedést megjelölni a már veszélyestől a rendkívül veszélyes klímaváltozás felé való eltolódás határértékeként).¹¹ Mikor valósulhat ez meg? Friss kutatási eredmények szerint inkább előbb, mint később: például a felhőkben kialakuló jégkristályok több napsugarat vernek vissza az űrbe, mint a folyadékcseppek, de a klímamodellek jelentősen alábecsülik az utóbbi hozzájárulását, kifelejtve a komoly melegítő hatást (Tan et al. 2015).¹² Mások felülvizsgálták az arra vonatkozó előrejelzést, hogy mennyivel emelkedne a hőmérséklet, ha elégne a teljes foszszilizűzelőanyag-tartalék, amelyről tudomásunk van. Óvatos becslést használva, és kizárva azt, hogy a jövőben új technológiák segítségével új lelőhelyeket fedezünk fel, Katarzyna Takorska és kollégái 8°C-ra – az Északi sarkvidéken pedig 17°C-ra – becsülik a hatást, a korábban gondolt 5°C helyett. A Föld jelenlegi életkörülményeire nézve a nyolcfokos átlag természetesen mindennek a végét jelentené (Takorska et al. 2016). Ez nem holnap fog bekövetkezni, de már most jelzi a későkapitalista történelem általános irányát. Bárkinek, aki vitatná az előrejelzést, hogy az ebből következő elmozdulások politikai szélsőségek korát hozzák majd el, vagy amellet kell érvelnie, hogy az emberiség elképesztően sztoikus, vagy amellet, hogy az emberiség teljesen elszakadt az ökoszisztémában zajló folyamatoktól. Akárhogy nézne is ki ez az érvelés, biztosan nem lesz materialista.

Azonban van lehetőség néhány hatás tompítására. Vegyük például Szíria esetét! A mezőgazdaság nagy része még mindig az árasztásos öntözéstől függ – vagyis a földművesek kinyitják a csatornákat és elárasztják a földjeiket –, ami régen megfelelő módszer lehetett, de ebben a száraz korban már nem az (Gleick 2014). Elkerülhetetlen, hogy a csepegtető öntözésre álljanak át, hogy minden csepp vízből a legtöbb hasznot húzassák. Egy állam, amely a szegény parasztok szükségleteihez igazodik és ellátja őket az alapvető termelési eszközökkel, lehetővé tehetné ezt, de az Aszad-rendszer olyan vízgazdálkodási

11 Ezekről a határértékekről a véleményünket lásd (Rogelj, Luderer, Robert C. Pietzcker et al. 2015).

12 Az alulértékelt, nemrégiben fölismeret hatások egy másik, nagyon tipikus példájáról ír DeConto és Pollard (2016).

lépéseket tett, amelyek az utolsó csepp vizet is kiszívták a földből. Egyiptomban a Földközi-tenger emelkedése még mélyebbre nyomja a sós vizet a Nílus-delta agyagos földjébe. Terményük megmentésére a földművesek hatalmas mennyiségű homokot és trágyát használva próbálják „megemelni” földjeiket, de ezt csak a vagyonosabbak engedhetik meg maguknak (Malm és Esmailian 2013a). A partvonal mentén egyre gyakoribbak a vihar okozta áradások, de tengeri védőgátakat és egyéb tompítórendszereket elsősorban nyaralóvárosok elé építenek, miközben a halászfalukat és a parasztokat magukra hagyják (Malm és Esmailian 2012, Malm 2013a). Az egyiptomi forradalom lehetőséget kínált arra, hogy kivédjék ezeket a kockázatokat, és elmozduljanak a klímaváltozáshoz való átfogó, az egész népre kiterjedő alkalmazkodás felé. A legkevesebb, amit mondhatunk, hogy ezt elszalasztották.

Itt fel is sejlenek a harmadik elméleti konfiguráció körvonalai: forradalom a globális felmelegedés hatásainak kezelésére. A szíriai és egyiptomi esetek nem egyedülállóak. Felmérések szerint a tökefelhalmozás mindennapi folyamatai – a bekerítések, a kommodifikáció, az ingatlanberuházások, az erőforrások központosítása – erősen torzítják a legtöbb alkalmazkodási kísérletet, világszerte pont a legsérülékenyebb embereket hagyva védelem nélkül (Sovacool et al. 2015). De Lenin idézve: „forradalmi időkben a lehetséges határok ezerszeresükre nőnek” (Lenin 2004: 41). Ha a társadalmi viszonyok meggátolják a szegények érdekeit szolgáló alkalmazkodást, akkor átalakításra szorulnak. Még egy ok arra, hogy kihasználjunk minden lehetőséget, amelyet a katasztrófa megnyit. Az előző két konfigurációval szemben ez olyan forradalmárokat feltételezne, akik *tudatosan* a klímaváltozás következményei ellen lépnek fel, olyan területen, ahol hatást tudnak gyakorolni. Ez a hatás viszont természeténél fogva korlátozott lesz.

FORRADALOM AZ OKOK ELLEN

Három-négy fokos hőmérséklet-emelkedéshez alkalmazkodni, nem is beszélve nyolcról, hasztalan erőfeszítés. Függetlenül attól, hogy milyen fejlett öntözőberendezéseket használnak a szíriai parasztok, az öntözéshez víz kell. Egy fal sem tudja megvédeni a Nílus-deltát a tenger földalatti beszívárgásától. Senki nem fog tudni semmilyen fizikai munkát végezni, ha a hőmérséklet egy bizonyos szint fölött marad, és így tovább. De a már felfedezett fossziliztüzelőanyag-tartalékokat a földben lehet tartani. A kibocsátásokat nullára lehet csökkenteni. „Mindenki mondja. Mindenki elismeri. Mindenki megállapította. És nem csinálnak semmit” (Lenin 1976: 159). Ez a legsürgősebb forradalom alapja, amely a probléma gyökerének tudatában teljes körű rohamot indít a fosszilis tőkével szemben, ahogy a bolsevikok azt a célt tűzték ki maguknak, hogy azonnal véget vetnek a háborúnak, bizonyítva, hogy mindenki számára világos, hogy „a háború végéhez, amely szorosan

összefügg a létező kapitalista rendszerrel, magát a tőkét kell legyőzni” (Lenin 2004: 163). Most van itt a pillanat, hogy újraolvassuk az 1917-es Lenint és kimentsük a bolsevik projekt lényegét:

„ezen a példán hasonlíthatjuk össze talán a legjobban a katasztrófa elleni harc reakciós-bürokratikus módszereit – melyek igyekeznek minimális reformokra szorítkozni – a forradalmi-demokratikus módszerekkel, melyeknek, hogy méltók legyenek nevükre, közvetlenül arra kell irányulniuk, hogy erőszakosan szakítsunk az elavult régivel és maximálisan meggyorsítsuk az előrehaladást” (Lenin 2004: 88–89)

A gyorsaság itt a legfontosabb dimenzió. Eközben a pizsmogó burzsoáziát „mint mindig, most is az az elv vezérli: *‘après nous le deluge’* – Utánunk az vízözön!” (Lenin 2004: 97). Bizonyos rendelkezések milliók vagy milliárdok életét menthetnék meg, ha az ezek bevezetését hátráltató érdekek megszűnnének. „A katasztrófát és az éhínséget le lehet küzdeni, a szükséges intézkedések elég egyszerűek, világosak, tökéletesen alkalmazhatók, és az emberek véghez tudnák vinni őket” (Lenin 2004: 70). Kezdhetnénk azzal, hogy korszerűsítjük a Kommunista kiáltványt a következő tíz ponttal:

1. Vezessünk be teljes moratóriumot az összes új, szén, olajt vagy földgázt kitermelő létesítményre!
2. Zárjuk be az ezekkel működő erőműveket!
3. Termeljük meg az áram 100 százalékát nem fosszilis erőforrásból, hanem elsősorban szél- és napenergiából!
4. Állítsuk meg a légi, tengeri és közúti közlekedés expanzióját; állítsuk át a közúti és tengeri utazást áram és szél felhasználására; a fennmaradó légi utakat úgy racionalizáljuk, hogy biztosítva legyen az egyenlő eloszlás, amíg teljesen helyettesíteni nem lehet másfajta utazással!
5. Szélesítsük ki a tömegközlekedési rendszert minden szinten, a metrótól az interkontinentális gyorsvasutakig!
6. Korlátozzuk az élelmiszerek tengeri és légi szállítását, és rendszerszinten népszerűsítsük a helyi termelőket!
7. Vessünk véget a trópusi erdőirtásoknak, és kezdeményezzünk tömeges erdő-újratelepítési programokat!
8. Szigeteljük újra a régi épületeket, az újak építésénél pedig követeljük meg a zéró szén-dioxid-kibocsátást!
9. Építsük le a húsipart, az emberi fehérjeszükségletet pedig elégítsük ki egyre inkább zöldegekből!

10. Csatornázzuk az állami beruházásokat a leghatékonyabb fenntartható és megújuló energetikai technológiák, valamint a szén-dioxidot a légkörből kivonó technológiák fejlesztésére.¹³

Ez csak a kezdet lenne, de már ez is felérne egy forradalommal, nem csak a termelési viszonyokban, hanem a társadalmi viszonyokban is, amelyeket annyira behálóz. Az utóbbi időben két megdöbbentő kutatás is rámutatott, hogy a szén-dioxid-kibocsátás jelensége mennyire összefügg az osztálytársadalommal. Az emberiség egytizede felelős a jelenleg fogyasztásból adódó kibocsátások feléért, az emberiség fele pedig az egytizedéért. A leggazdagabb 1 százalék ökológiai lábnyoma nagyjából 175-ször akkora, mint a legszegényebb 10 százaléké; a legvagyonosabb amerikaiak, luxemburgiak és szaúdiak 1 százaléka a kibocsátása kétezerszerese a legszegényebb hondurasiakénak, mozambikiakénak vagy ruandaiakénak. Az 1820 óta létrehozott szén-dioxid eloszlása hasonlóan aszimmetrikus (Chanel és Piketty 2015, Oxfam 2015). Teljesen indokolt lenne valamennyi ökológiai osztálygyűlölet, és akkor még meg sem említettük a fosszilis tőke keménymagját, a Rex Tillersonokat¹⁴, milliárdosokat, akik a fosszilis tüzelőanyagot a talajból kinyerve dúskálnak a pénzben.¹⁵ Semmi kétség, ez a forradalom nem szenvedne hiányt ellenségekből.

Kinek kellene ezt végrehajtania? Kik a klímaforradalom pétervári kohászai és kronstadti matrózai? Nézzük meg a globális felmelegedés miatt legjobban aggódó népeiséget: Burkina Faso, amelyet most is szárazság, csökkenő csapadék és nagy homokviharok sújtanak, szenved meg legjobban az afrikai nemzetek közül a mérhetetlenül meleg munkanapokat (Sedghi 2015, van Eeckhout 2015). Meg tudja rohamozni egy burkina fasói földműves a fosszilis tőke téli palotáit? Vethet-e rájuk egyáltalán egy pillantást életében? Vagy az ExxonMobil texasi főhadiszállása és Dubai csillogó tornyai olyan távoliak, hogy elérhetetlenek maradnak a parasztok forradalmának? Valószínűleg olyan könnyű lenne tömeges támogatást nyerni a fenti programhoz Burkina Fasóban, amilyen nehéz lenne azt keresztülvinni onnan.

Pontosan ezek az emberiséget megosztó mélységes szakadékok – rációlvá az „antropocén” diskurzusra, miszerint az emberiség általánosságban felelős és „mi mind”

13 Ezt a listát egy email inspirálta Michael Northcottól, az Edinburgh-i Egyetem teológia- és etikaprofesszorától.

14 Rex Tillerson 2006 és 2017 között az Exxonmobil amerikai olajvállalat vezérigazgatója volt, majd Donald Trump kormányának első külügyminisztere lett, amíg 2018 márciusában le nem mondott tisztségéről – *a szerk.*

15 A fosszilis tőke kategóriájáról lásd még (Malm 2016a).

vagyunk az ellenség – jelenthetik a legnagyobb akadályát annak, hogy szembeszálljunk a katasztrófa okaival: a fosszilis tüzelőanyagok rendszerszintű erőszakkal felérő égetésének áldozatai túl messze vannak az erőszak elkövetőitől ahhoz, hogy megdöntsék őket. A „forradalmak mint tünetek” a közvetlen közelben elérhető kizsákmányolókat és elnyomókat célozzák, akiket nehéz elképzelni, amikor az élet elviselhetetlenné válik, de „az okok elleni forradalmaknak”, ha a legérintettebb osztályok robbantják ki őket, be kell járniuk a világot. A felkelések várhatóan továbbra is a közeli Makhloufokat veszik célba a távoli Tillersonok helyett. Másképp fogalmazva, a szakszervezeti tudat¹⁶ spontán kialakulása – ami bármilyen forradalom alapvető előfeltétele – nagyon bizonytalanok tűnik egy melegező világban. Más a helyzet az olajfeltárással, amikor egy cég benyomul emberek szülőföldjére, hogy ott olajért fúrjon, az ellentét ilyenkor nyilvánvaló – az ellenállás pedig természetesen adódik. De a globális felmelegedés mint olyan milliőkat írthat ki egy sosem látott, és így nehezen meggrohamozható palotából.

Ez tűnik a klímaváltozás elleni harc alapvető stratégiai talányának. A legígéretesebb víziót arról, hogy ebből hogy lehet kitörni, Naomi Klein fogalmazta meg a *This Changes Everything: Capitalism vs. the Climate* című könyvében. Ő a távolság problémáját rövidre zárva úgy érvel, hogy mivel a jelenlegi kapitalizmus annyira a fosszilis energiára épül, többé-kevésbé mindenki, aki részt vesz valamilyen társadalmi mozgalomban, a globális felmelegedés ellen küzd, függetlenül attól, hogy fontosnak tartja-e azt, vagy szenved-e a következményeitől. A viteldj ellen és az ingyenes tömegközlekedésért tüntető brazilok gyakorlatilag a fenti lista ötödik pontját tűzik zászlajukra, ahogy a földjükön a Shell ellen küzdő nigériai Ogoni törzs tagjai az elsőt (Klein 2014).

Hasonlóképpen, a munkahelyükért küzdő európai autógyári munkásoknak, a szakszervezeti tudatukkal összhangban, inkább áll érdekükben, hogy a gyáraik olyan technológiák – szélturbinák, buszok – gyártására álljanak át, amelyek elősegítik a fosszilis üzemanyagoktól való elmozdulást, mintsem hogy végignézzék, ahogy a munkájukat kiszervezik egy alacsonyabb bérszínvonalú országba (lásd Henriksson 2013, 2015). Minden küzdelem a fosszilis tőke elleni küzdelem, csak fel kell hívni erre a küzdelem résztvevőinek figyelmét. Klein szavaival, „a környezeti válság – elég tágan értelmezve – nem írja felül a legsürgősebb politikai és gazdasági ügyeinket, nem téríti el róluk a figyelmet, hanem egzisztenciálisan sürgetővé teszi azokat” (Klein 2014: 153). Ebben az értelmezésben különösen vonzó, hogy a lehető legszélesebb koalíciók kiépítését teszi elképzelhetővé. Ehhez a küzdelemhez pedig ennél kevesebb nem lesz elég.

16 Lenin a *Mi a teendő?* című művében megkülönbözteti a szakszervezeti tudatot az osztálytudattól, és az előbbi látja a végső pontnak, ameddig a munkásosztály önmagától, a párt nélkül is el tud jutni – a szerk.

Továbbra is kérdés, hogy ez a megoldás kiválthatja-e közvetlenül elnyomott rohamosztagok létét. Mindezekig egy felmelegedő világban a cionista megszállás ellen harcoló palesztinokéhoz, vagy a termelés felpörgetése ellen sztrájkoló gyári munkásokéhoz hasonló – nem pusztán *magában való* (a kismimizett és hőségétől meggyötört), hanem *magáért való* (ellenségeikkel aktívan küzdő) – szerep még betöltetlen. Eddig ez a hiány gátolta azt, hogy az éghajlatváltozás a probléma súlyával arányos zavargásokhoz is vezessen. Van viszont egy szárnyait próbálgató klímamozgalom. A fosszilis tőke megdöntéséhez ennek kell összekötő kapocsként szolgálnia a társadalmi mozgalmak teljes spektrumát felölelő szövetségben. Ennek a mozgalomnak jó érvekkel kell előállnia, olyan szlogenekkel, mint hogy „egy halott bolygón nincsenek munkahelyek”: bármit is próbálsz elérni, az előfeltételez egy meglehetősen biztos éghajlatot, és még ha ebben a pillanatban nem is gyűlik a sivatagi homok a küszöbödnél, biztos lehetsz benne, hogy valahogy rád is hatással lesz a klímaváltozás. Ha a német munkás vállalat von a burkina fasói paraszt körülményeire vagy optimistán azzal nyugtatja magát, hogy Németországban közel sem olyan rossz a helyzet, a klímamozgalom azt mondhatja neki: *“De te fabula narratur”*.¹⁷ Ez a mozgalom összegyűjti és egységes formába önti az üzeneteket arról, hogy Szíria nem élheti túl a termékeny félhold eltűnését, Egyiptom egy hárome méteres tengerszint-emelkedést, Burkina Faso pedig a négyfokos felmelegedést. Ez a legszerűlekenyebb tömegek érdekeit artikulálja, még ha csak a nevükben is beszélve. Igen, ennek egy része az, amit a klasszikus marxizmus szubsztitucionizmusnak és voluntarizmusnak hívna, és amely olyan strukturális okok miatt jelentkezik, amelyeket még meg kell haladni.

Ez a mozgalom számos említésre méltó győzelmet mutatott fel mostanában. A Keystone XL olajvezeték építésének leállítását, a Shell kihátrálását az Északi-sarkvidékről, az egyre szélesebb körben terjedő tőke kivonási kampányt, a lefűjt szénéromű-projektek Oregontól Orisszáig mind ennek a számlájára írhatók. 2016 májusában a mozgalom tovább növelte ismertségét a *„Break Free”* kampánnyal, a fosszilis tüzelőanyag kitermelése elleni eddigi legnagyobb összehangolt közvetlen akcióhullámmal, ami a Fülöp-szigektől Walesig, Új-Zélandtól Ecuadorig terjedt.¹⁸ A kampány legfontosabb része az *Ende Gelände* néven ismert tábor volt, karnyújtásnyira Európa egyik legnagyobb szén-dioxid-kibocsátójától, a *Schwarze Pumpe*, azaz „Fekete Pumpa” nevű erőműtől a németországi Lusatia régióban, amely a szomszédos óriásbányából hozott lignittal – a fosszilis tüzelőanyagok legrosszabb fajtájával – működik. A nagy területen elterülő sátortábor különböző részei távoli, alacsonyan fekvő szigetekről kapták nevüket: Kiribati, Tuvalu

17 “Rólád szól az ének”. Idézet Quintus Horatius Flaccustól, amelyet Marx is használ a Tőke első kötetének előszavában – *a szerk.*

18 Lásd breakfree2016.org.

és a Maldív-szigetek. 2016 május 13-án, pénteken egy több elemből felépülő offenzíva indult a *Schwarze Pumpe* ellen, amikor a négyezer fős táborból nagyjából ezer aktivista bemászott a bányába és egy hétvégére elfoglalta a hatalmas szénkitermelő szerkezetet. Szombat reggel még többen voltak ott, amikor elfoglalták a vasútvonalakat, amelyeken a szenet a Fekete Pumpához szállították. A tüntetők egy rövid időre az erőmű területére is benyomultak, ami az erőfőlényben lévő rendőrséget arra készítette, hogy válogatás nélkül paprikaspray-vel, gumibottal és letartóztatásokkal vágjon vissza. De a blokádnak kitarított vasárnap reggelig, amikor a tulajdonosok bejelentették, hogy a klímaaktivisták a villamosenergia-termelés teljes leállítására kényszerítették őket (Sundberg 2015, lásd még Malm 2016a). Ilyen még soha nem történt Közép-Európában.

Az akció háttere igen tanulságos. A 2014-es svéd parlamenti választások idején Gustav Fridolin, a Zöld Párt vezetője egy széndarabot tartott a zsebében. Akárhová ment, minden beszédben és televíziós vitán meglepette ezt a széndarabot és kemény elhatározással a hangjában megígérte, hogy leveszi a svéd állam kezét a tüzelőanyagról. Mélyen Kelet-Németország bányáiban azok a kezek rég beszennyezték a svédek önképét, miszerint ők egy úttörő ország lennének a klímapolitikában, hiszen az állami tulajdonú vállalat, a Vattenfall birtokolja és működteti a *Schwarze Pumpét* és négy másik óriási lignitkomplexumot. A választás idejére a svéd állam ezeken keresztül egyharmaddal több szén-dioxidért volt felelős, mint amennyit egész Svédország területén kibocsátanak. Fridolin kijelentette, hogy itt az ideje, hogy a svéd állam megváljon ezektől befektetésektől és a talajban hagyja a szenet. A Zöldek legfontosabb választási ígérete az volt, hogy ha kormányra kerülnek, bezáratják a Vattenfall német bányáit és erőműveit. Két évvel később ezek már nem is voltak svéd kézben. Eladták egy cseh tőkés konzorciumnak – melynek az ország leggazdagabb embere is tagja volt –, ami több erőforrásért sóvárgott a kontinens keleti szegletén végigsöprő lignit-renezánsz idején. Más szóval a Zöldeknek sikerült egyenesen a fosszilis tőke markába ejtenie a legnagyobb lignitvagyon egy részét. Ez a döntés a világ talán legbefolyásosabb zöld pártját történetének legnagyobb válságába taszította, ami így a reformista parlamentáris környezetvédelem történetének egyik legnagyobb válsága is volt. Hogy föltegye az i-re a pontot, Fridolin a svéd kormány nevében illegálisnak minősítette az *Ende Gelände* akciót (Sydsvenska Dagbladet 2016).

Bármilyen tudományos alapokon nyugvó valóságban az *Ende Gelände* az a fajta akció lenne, amit meg kéne ismételni és ezerszeresére kellene fokozni. A fejlett tőkés országokban és a többi régió legfejlettebb térségeiben nincs hiány a megfelelő célpontokból: elég körülnézni, hogy hol van a legközelebbi széntüzelésű erőmű, olajvezeték, terjeszkedő repülőtér, növekvő külvárosi bevásárlóközpont, és még sok minden egyéb. Ezeket a területeket kellene egy forradalmi klímamozgalomnak egy nagy és egyre növekvő hullámban elfoglalnia. Persze még nagyon messze vagyunk attól, hogy erre

képes legyen a mozgalom. Esetleg néhány igazán traumatikusan szélsőséges időjárás jelenség katalizálni tudná a szintlépést. Azonban, ahogy a Vattenfall története világossá teszi, a közvetlen akció önmagában semmit nem old meg: az államnak kell döntéseket és rendelkezéseket hoznia – vagy másként szólva az államot ki kell csavarni a Tillersonok és Fridolinok kezéből bármilyen, fentebb leírt átmeneti program megvalósításához. Az 1989 utáni ideológiai másnaposság hatása alatt álló északi klíma-mozgalmat alkotó aktivista közeg viszont még mindig önmagában elégséges taktikaként bálványozza a közvetlen horizontális akciókat, és nem hajlandó megfogadni Lenin tanácsát: „Kétségtelen, hogy minden forradalom legfőbb kérdése az államhatalom kérdése” (Lenin 2004: 106). Alig volt valaha fontosabb erre a leckére figyelni, mint most.

Képes lesz a klíma mozgalom több nagyságrenddel növekedni, progresszív erőket gyűjteni maga köré és életképes stratégiát kidolgozni, hogy véghezvigye terveit az államon keresztül? És képes lesz mindezt még időben véghezvinni ebben a rohamosan felmelegedő világban? Ez finoman szólva hatalmas feladat. De Daniel Bensaïd, talán a forradalmi stratégia legkiválóbb késő huszadik századi teoretikusának szavaival élve, „a siker lehet kétséges, de a próbálkozás szükségessége nem” (Bensaïd 2013: 312).

Fordította: Szabó Liza
Az eredetivel egybevetette: Csurgó Dénes

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ababsa, Myriam (2015): *The End of a World: Drought and Agrarian Transformation in Northeast Syria (2007–2010)*. In: Hinnebusch, Raymond - Zintl, Tina (szerk.): *Syria from Reform to Revolt, Vol. 1: Political Economy and International Relations*. Syracuse University Press: 199–222.
- Alvarez, Alex (2016): *Borderlands, Climate Change, and the Genocidal Impulse*. In: *Genocide Studies International*, Vol. 10., No. 1.: 27–36.
- Azmeh, Shamel (2014): *The Uprising of the Marginalized: A Socio-Economic Perspective of the Syrian Uprising*. LSE Middle East Centre Paper Series, No. 6.
- Ballard, James Graham ([1962] 1990): *Vízbe fúlt világ*. Móra.
- Bensaïd, Daniel (2013): *An Impatient Life: A Memoir*. Verso
- Bohannon, John (2013): *Study Links Climate Change and Violence, Battle Ensues*. In: *Science*, Vol. 341.: 444–445.
- Bren d'Amour, Christopher – Wenz, Leonie – Kalkul, Matthias (2016): *Teleconnected Food Supply Shocks*. In: *Environmental Research Letters*, Vol. 11., No. 3.

- Buhaug, Halvard et al. (2014): One Effect to Rule them All? A Comment on Climate and Conflict. In: *Climatic Change*, Vol. 127., No. 3-4.: 391–397.
- Cane, Mark A. et al. (2014): Temperature and Violence. In: *Nature Climate Change*, Vol. 4., No. 4.: 234–235.
- Carrington, Damian – Slezak, Michael (2016): February Breaks Global Temperature by “Shocking” Amount. In: *The Guardian*, Interneten: <https://www.theguardian.com/science/2016/mar/14/february-breaks-global-temperature-records-by-shocking-amount> (Letöltve: 2019.04.04.).
- Chancel, Lucas – Piketty, Thomas (2015): *Carbon and Inequality: From Kyoto to Paris*. Paris School of Economics.
- CIA (2013): US Intelligence Community Worldwide Threat Assessment, Statement for the Record March 12, 2013. In: *United States Central Intelligence Agency (CIA) Handbook: Strategic Information, Activities and Regulations*. International Business Publications.
- Cook, Benjamin et al. (2016): Spatiotemporal Drought Variability in the Mediterranean over the Last 900 Years, In: *Journal of Geophysical Research: Atmospheres*, Vol. 121., No. 5.: 2060–2074.
- d’Amour, Bren – Wenz, Leonie – Kalkul, Matthias et al. (2016) Teleconnected Food Supply Shocks. In: *Environmental Research Letters*, Vol. 11, No. 3., 035007
- De Châtel, Francesca (2014): The Role of Drought and Climate Change in the Syrian Uprising: Untangling the Triggers of the Revolution, *Middle Eastern Studies*, Vol. 50, No. 4.: 521–534.
- Engelke, Peter – Chiu, Daniel (2016): *Climate Change and US National Security: Past, Present, Future*. The Transatlantic Partnership for the Global Future, Brent Scowcroft Center és Svédország Külügyminisztériuma.
- Erian, Wadid – Katlan, Bassem – Ould Beby, Babah (2011): Drought Vulnerability in the Arab Region: Special Case Study: Syria. In: *2011 Global Assessment Report on Disaster Risk Reduction*, ENSZ OCHA (United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs).
- Femia, Francesco – Werrell, Caitlin (2013): Climate Change Before and After the Arab Awakening: The Cases of Syria and Libya. In: uők (szerk.): *The Arab Spring and Climate Change*. Center for American Progress, Stimson, és The Center for Climate and Security: 23–32.
- Frölich, Christiane J. (2016): Climate Migrants as Protestors? Dispelling Misconceptions about Global Environmental Change in Pre-Revolutionary Syria. In: *Contemporary Levant*, Vol. 1.: 38–50.

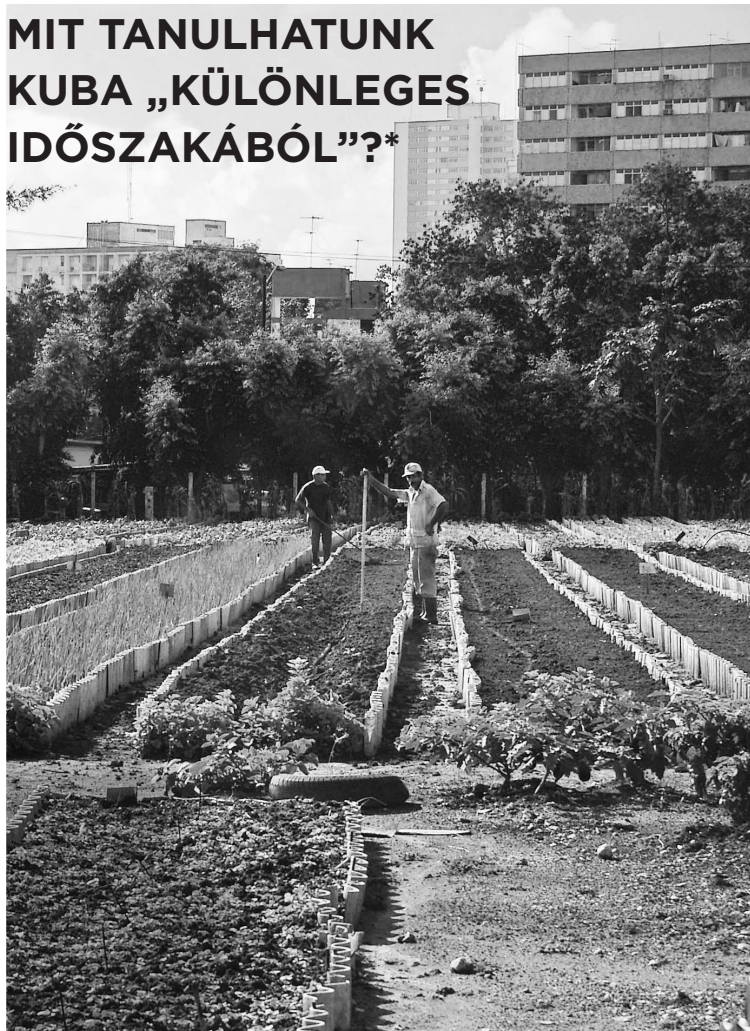
- Gleick, Peter H. (2014): Water, Drought, Climate Change, and Conflict in Syria. In: *Weather, Climate and Society*, Vol. 6., No. 3.: 331–340.
- Haddad, Bassam (2012): *Business Networks in Syria: The Political Economy of Authoritarian Resilience*. Stanford University Press: 104.
- Henriksson, Lars (2013): Cars, Crisis, Climate Change and Class Struggle. In: *Trade Unions in the Green Economy: Working for the Environment*. Szerk. Rathzel, Nora – Uzzel David. Routledge.
- Henriksson, Lars (2015): Can Autoworkers Save the Climate? In: *Jacobin*, Interneten: <https://www.jacobinmag.com/2015/10/cars-jobs-climate-change-auto-industry-ford-gm-lucas-aerospace-alternative-production/> (Letöltve: 2019.04.04.).
- Hoerling, Martin et al. (2012): On the Increased Frequency of Mediterranean Drought. *Journal of Climate*, Vol. 25., No. 6.: 2146–2161.
- Hsiang, Solomon M. – Burke, Marshall (2014): Climate, Conflict, and Social Stability: What does the Evidence Say? In: *Climatic Change*, Vol. 123., No. 1: 39–55.
- Hsiang, Solomon M. – Burke, Marshall, és Miguel, Edward (2013): Quantifying the Influence of Climate on Human Conflict. In: *Science*, Vol. 341., No. 6151.
- Hubbard, Ben – Kirkpatrick, David (2013): Sudden Improvements in Egypt Suggest a Campaign to Undermine Morsi. In: *New York Times*. Interneten: <https://www.nytimes.com/2013/07/11/world/middleeast/improvements-in-egypt-suggest-a-campaign-that-undermined-morsi.html> (Letöltve: 2019.04.04.)
- Kelley, Colin P. – Mohtadi, Shahrzad – Cane, Mark A. et al. (2015): Climate Change in the Fertile Crescent and Implications of the Recent Syrian Drought. In: *PNAS*, No. 112.: 3241–3246.
- Kilcullen, David (2013): *Out of the Mountains: The Coming Age of the Urban Guerrilla*. C. Hurst & Co.
- Klein, Naomi (2014): *This Changes Everything*. Penguin.
- Lenin (1976): Levél az elvtársakhoz. In: *Lenin összes művei 35. kötet*. Kossuth.
- Lenin (2004): *Revolution at the Gates: Selected Writings of Lenin from 1917*. Verso.
- Lih, Lars T. (1990): *Bread and Authority in Russia, 1914–1921*. University of California Press.
- Malm, Andreas – Esmailian, Shora (2013a): Ways In and Out of Vulnerability to Climate Change: Abandoning the Mubarak Project in the Northern Nile Delta, Egypt. In: *Antipode*, Vol. 45., No. 2.: 474–492.
- Malm, Andreas – Esmailian, Shora (2013b): Doubly Dispossessed by Accumulation: Egyptian Fishing Communities between Enclosed Lakes and a Rising Sea. In: *Review of African Political Economy*, Vol. 39., No. 133.: 408–426.

- Malm, Andreas (2013): Sea Wall Politics: Uneven and Combined Protection of the Nile Delta Coastline in the Face of Sea Level Rise. In: *Critical Sociology*, Vol. 39: 803–832.
- Malm, Andreas (2014): Tahrir Submerged? Five Theses on Revolution in the Era of Climate Change. In: *Capitalism Nature Socialism*, No. 25: 28–44.
- Malm, Andreas (2016a): *Fossil Capital: The Rise of Steam Power and the Roots of Global Warming*. Verso.
- Malm, Andreas (2016b): The End of the Road. In: *Salvage*. Interneten: <http://salvage.zone/online-exclusive/the-end-of-the-road-andreas-malm-on-the-ende-gelande-protests/> (Letöltve: 2019.04.04.).
- Marx, Karl ([1894] 1974): A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. III. kötet. In: *Marx-Engels összes művei*. Kossuth Könyvkiado.
- McKinnon, Matthew – Buckle, Elise – Gueye, Kamal (2016): *Climate Change and Labour: Impacts of Heat in the Workplace*. UNDP, ILO, WTO, UNI, ITYUC és további szervezetek.
- Oxfam (2015): *Extreme Carbon Inequality*. Oxfam Media Briefing, 2015. december 2.
- Parker, Geoffrey (2013): *Global Crisis: War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century*. Yale University Press.
- Parenti, Christian (2011): *Tropic of Chaos: Climate Change and the New Geography of Violence*. Nation Books.
- Raleigh, Clionadh – Linke, Andrew – O’Loughlin, John (2014): Extreme Temperatures and Violence. In: *Nature Climate Change*, Vol., 2. No. 4.: 76–77.
- Reuveny, Rafael (2007): Climate Change-Induced Migration and Violent Conflict. In: *Political Geography*, Vol. 26.: 656–673.
- Rogelj Joeri – Luderer, Gunnar –Pietzcker, Robert C. et al. (2015): Energy System Transformations for Limiting End-of-Century Warming to Below 1.5°C. In: *Nature Climate Change*, Vol. 5., No. 6.:519–527.
- Saleeby, Suzanne (2012): Sowing the Seeds of Dissent: Economic Grievances and the Syrian Social Contract’s Unraveling. In: *Jadaliyya*, 2012. február 16.
- Salahyan, Idean (2014): Climate Change and Conflict: Making Sense of Disparate Findings. In: *Political Geography*, Vol. 43.: 1–5.
- Sedghi, Ami (2015): Climate Change Seen as Greatest Threat by Global Population. In: *The Guardian*. Interneten: <https://www.theguardian.com/news/datablog/2015/jul/17/climate-change-greatest-threat-global-population> (Letöltve: 2019.04.04.).
- Shearman, David – Smith, Joseph Wayne (2007): *The Climate Change Challenge and the Failure of Democracy*. Praeger.

- Sovacool, Benjamin – Linnér, Björn-Ola – Goodsite, Michael (2015): The Political Economy of Climate Adaptation. In: *Nature Climate Change*, Vol. 5.: 616–618.
- Sundberg, Marit (2016): Miljöaktivister har stoppat Vattenfalls elproduktion. In: *SVT Nyheter*. Interneten: <https://www.svt.se/nyheter/utrikes/miljoaktivister-nara-stoppa-vattenfalls-kraftverksproduktion> (Letöltve: 2019.04.04.).
- Sydsvenska Dagbladet (2016): Fridolin tar avstånd från kolprotest. In: *Sydsvenska Dagbladet*, 2016. május 16.
- Tan, Ivy – Storelvmo, Trude – Zelinka, Mark (2016): Observational Constraints on Mixed-Phase Clouds Imply Higher Climate Sensitivity. In: *Science*, Vol. 352., No. 6282.: 224–227.
- Tokarska, Katarzyna B. – Gillett, Nathan P. – Weaver, Andrew J. – Arora, Vivek K. – Eby, Michael (2016): The Climate Response to Five Trillion Tonnes of Carbon. In: *Nature Climate Change*, Vol. 6., No. 9.: 851–855.
- van Eeckhout, Laetitia (2015): Winds of Climate Change Blast Farmers’ Hopes of Sustaining A Livelihood in Burkina Faso. In: *The Guardian*, Interneten: <https://www.theguardian.com/world/2015/jul/07/winds-climate-change-blast-burkina-faso-farmers> (Letöltve: 2019.04.04.).
- Werrell, Caitlin E. – Femia, Francesco – Sternberg, Troy (2015): Did We See it Coming? State Fragility, Climate Vulnerability, and the Uprisings in Syria and Egypt. *SAIS Review of International Affairs*, Vol. 35.
- White, Sam (2011): *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*. Cambridge University Press.
- Worth, Robert F. (2010): Earth is Parched Where Syrian Farms Thrived. In: *New York Times*, 2010. október 13.
- Yassin-Kassab, Robin – Al-Shami, Leila (2016): *Burning Country: Syrians in Revolution and War*. Pluto.

*Emma Piercy, Rachel Granger
és Chris Goodier*

FELKÉSZÜLÉS AZ OLAJCSÚCSRA: MIT TANULHATUNK KUBA „KÜLÖNLEGES IDŐSZAKÁBÓL”?*

* Eredeti tanulmány: Piercy, Emma – Granger, Rachel – Chris Goodier (2010): Planning for Peak Oil: Learning from Cuba's „Special Period”. In: *Proceedings of the ICE – Urban Design and Planning*, Vol. 164., No. 4.: 169–176.

A Föld erőforrásainak rohamos ütemű elfogyasztása miatt nyilvánvalónak tűnik, hogy a szakembereknek és a politikusoknak a következő évek során szembe kell nézniük az olajcsúcs által okozott kihívásokkal.¹ Mivel az olajcsúcs-jelenséggel kapcsolatban kevés tudás és tapasztalat áll rendelkezésre, tanulmányunk a Kubában kialakult, a Szovjetunió 1989-es összeomlását követő válság (az ún. „különleges időszak”) vizsgálatát tűzi ki célul, amely megtizedelte az országba áramló energia, élelmiszer és egyéb létfontosságú javak mennyiségét. Tanulmányunk célja, hogy a 2008-ban Kubában gyűjtött adatok bemutatásán keresztül vitát kezdeményezzünk arról, hogy a nyugati országok és városok miként válaszolhatnak a globális erőforrások jövőbeli megfoghatóságára. A következőkben azokat a szakpolitikai intézkedéseket elemezzük, amelyeket a közlekedés, a mezőgazdaság, az energiaellátás és a várostervezés terén a válságra adott reakcióként bevezettek. Annak ellenére, hogy a kubai helyzet politikai jellegében eltér más országoktól, valamint hogy a nyersanyagcsökkenés hirtelen és felkészületlenül érte a szigetországot, úgy véljük, hogy az ott meghozott intézkedések szélesebb körben alkalmazhatók lennének más városokban, régiókban, de akár más országokban és kultúrákban is.

BEVEZETÉS

A kormányoktól kezdve egészen a helyi közösségekig, a társadalom minden rétegének fel kell készülnie a „háromas válságra”, amelyet a globális felmelegedés, az olajcsúcs és a Föld kulcsfontosságú erőforrásainak (pl. élelem) kimerülése, illetve ezek egyidejű bekövetkezése okoz (PCC 2007). Az, hogy a nyersolaj hordónkénti ára 2007 és 2008 között 72 dollárról 150 dollárra nőtt (EIA 2008), a nyugati országokban valaha tapasztalt legsúlyosabb áremelkedések egyikét jelentette, és jelezte a kimerülő erőforrások katasztrófális hatását. A tény, hogy rövid távon az élelmiszer- és az olajár rekordmagasságba szökött, aggodalomra ad okot a hosszú távú következményekkel kapcsolatban, amelyek érintik az élelmiszert, a migrációt, a polgárháborúkat és az egyenlőtlen fejlődést, tovább növelve ezzel a helyzet súlyosságát.

Habár 2009 áprilisában drasztikus esést követően az olaj ára hordónként kevesebb mint 50 dollárra csökkent, azóta újra 75 dollárra emelkedett. A gazdaságokat mind

¹ Az olajcsúcs (angolul *peak oil*) az olajkitermelés tetőzését jelenti, vagyis azt a pillanatot, amikor a legtöbb olajat termelik ki a világon. Az olajcsúcs elérése után a kitermelés mértéke csökkenni kezd, az árak pedig emelkednek. Egyes kutatások szerint a világ 2005–2006 környékén jutott túl az olajhozam csúcán, azóta a kitermelést csak szinten tartani sikerült, növelni nem – *a szerk.*

nemzeti, mind nemzetközi viszonylatban nyomás alatt tartja a gazdasági recesszió, ami miatt továbbra is kiemelkedően fontos az erőforrások és a fenntarthatóság kérdése. A klíma- és környezetváltozás megfékezése talán a jelenkor legnagyobb kihívása, azonban ezt gyakran elhomályosítják a helyi szintű és a rövid távú problémák. Úgy tűnik, hogy a klímaváltozást és különösképpen az olajcsúcsot alábecsülik a fejlődő világ sok részén, ahol elsőbbséget élvez a modernizáció és a gazdasági jólét. Hiába hozhatja el a modernizáció az életszínvonal és a foglalkoztatottság növekedését, valamint a fogyasztási javak bőségét, a megváltozó fogyasztói szokásokon és a visszafordíthatatlan földfelhasználáson (pl. urbanizáció, termőföldek eltűnése) keresztül csak tovább fokozza a szűkös természeti erőforrások felhasználását. Annak következtében pedig, hogy a fejlődő országok igyekeznek felzárkózni a Nyugathoz, a Föld erőforrásainak fogyasztása is növekszik. Becslések szerint, ha a jelenlegi nyugati termelési és fogyasztási statisztikák az egész világra érvényesek lennének, akkor a jelenleginél tízszer több létező erőforrásra lenne szükségünk (Carley és Spapens 1998).

Emellett a klímaváltozás és a fenntarthatóság iránti politikai elköteleződés idővel változnak – nemrég például a világgazdaságban bekövetkező válság homályosította el ezeket a célokat. Márpedig az általános tétlenség okozta veszteség óriási – Jowitt és Wintour (2008) a GDP 5–20%-ára becsüli a károkat, miközben egy precízen megtervezett gazdasági program a GDP körülbelül 2%-ába kerülne (Stern 2007). Általánosan elmondható, hogy a világ sok részén még mindig nehéz széles támogatottságot szerezni a fenntarthatóság ügyének; ugyanakkor az is igaz, hogy jóval többet kell tenni a jó gyakorlatok népszerűsítéséért (Filho 2000).

Korábban jó gyakorlatok alatt egyrészt az olyan erőforrásokba (például technológiába) való befektetéseket értettek, amelyek a klímaváltozás hatásainak enyhítésére és megfordítására irányultak, másrészt pedig olyan kulturális és oktatási megközelítéseket jelentettek, amelyek megpróbálták csillapítani a szűkös javak fogyasztásának növekedését. Jelen tanulmány egy harmadik megközelítést mutat be, amely a hétköznapi szokások megváltoztatását vonja maga után, és ennyiben kulturális aspektusa is van ugyan, azonban elsősorban a szakpolitikákhoz és a kormányzáshoz kapcsolódik szorosan. A tanulmány nagymértékben épít a Kuba „különleges időszakában” bevezetett szakpolitikai intézkedésekre. Ezek radikális változásokat hoztak a nyersanyagfelhasználási szokásokban, a várostervezésben, valamint alternatív megoldásokat honosítottak meg a mezőgazdaságban és a megújuló erőforrásokba való beruházások terén. Míg kezdetben Kuba pusztán megpróbált túlélni nemzetközi kereskedelmének összeomlása után, az akkor megkezdett politika hamarosan valóban fenntartható fejlődést és nyersanyagbőséget biztosított az ország számára. Igaz, hogy a kubai válságot előidéző körülmények politikai háttere összetett volt, és előre nem várt eseményekkel járt, de mivel kevés

hasonló példa akad a világon, és az olajcsúcs a küszöbön áll – vagy talán már el is érkezett (Hopkins 2008; Lerch 2007) –, az ország példája sok tanulsággal szolgálhat számunkra.

KUBA: BETEKINTÉS A FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉSBE

Az „olajcsúcs” vagy „globális csúcs” az a pont, amelyet elérve az emberiség kitermeli az összes létező olaj mennyiségének felét – még hozzá a felét, amelyik a legjobb minőségű, legkönnyebben kitermelhető és finomítható. A maradék nehezen elérhető helyekre korlátozódik, ráadásul gyakran csak körülményesen finomítható – például szilárd – halmazállapotban található. Mindez azt jelenti, hogy a megmaradó globális olajkészlethez való hozzáférés egyrészt bizonytalan, másrészt lehetséges, hogy gazdaságilag nem éri meg kitermelni. Hubert (1956) az olajcsúcs fogalmával fejezte ki az olajellátás geológiai korlátozottságát érintő aggodalmát, ahol a „csúcspont” elérését követően a Föld a visszafordíthatatlan kimerülés szakaszába lép. Az olajcsúcs jelensége példa nélküli válságot vetít előre, amelyet egyesek szerint hatalmas pusztításként kell elképzelni (Kunstler 2006), vagy legalábbis olyan, előre nehezen elképzelhető történések sorozataként, amely eddig nem tapasztalt kihívások elé állítja a civilizált társadalmat.

Mivel Kuba a Szovjetunió összeomlása után ki volt téve egy (rövid és váratlan) válságidőszaknak, amit egyfajta szimulált olajcsúcsként is értelmezhetünk, az ország ezen időszakát alapul véve következtethetünk arra, hogy az energiaveszteségek milyen következményekkel járhatnak helyi és országos szinten. Az energiát és az alapvető élelmiszereket is biztosító nemzetközi kereskedelem összeomlása speciális intézkedések bevezetését tette szükségessé az éhezés és a halálesetek elkerülése érdekében. Ezt nevezik „különleges időszaknak” Kubában.

Az 1989-es csehszlovák, lengyel és bolgár forradalmak, továbbá a Szovjet Kommunista Párt 1990 februári döntése – amelynek értelmében feladta hatalmi monopóliumát Oroszországban – olyan eseményláncolatot indítottak el, amely a Szovjetunió felbomlásához és az innen induló ellátási vonalak összeomlásához vezetett. (Kuba az 1959-es forradalmat és az ennek következtében az Egyesült Államok által bevezetett kereskedelmi embargót követően a Szovjetunióból érkező olajtartályok, gépek és élelmiszercikkek importjára szorult.) A fontos ellátmányok megszűnése és áthelyeződése a Szovjetuniótól való elszakadáshoz vezetett, a beérkező olajmennyiség pedig a felére csökkent, azon nyomban destabilizálva Kuba energiaszektorát. Az addig egész nap elérhető áramszolgáltatást ettől kezdve csupán néhány órára lehetett igénybe venni, az ipar, a

mezőgazdaság, a közlekedés és a kereskedelem pedig nem tudott tovább hatékonyan működni. Kuba városaiban – ahová az ország lakosságának háromnegyede koncentrá-
lódik – megállt az élet. Energiaellátás hiányában üzemképtelenek lettek a munkahelyek,
a közlekedési rendszer túlterhelődött, és az élelmiszerhiány miatti félelem háborús
állapotokat idézett. A kubaik éheztek: a kalóriabevitel drasztikusan, 30%-kal csökkent
(Funes 2001), és az alultápláltság okozta vakság, illetve a terhes nőket sújtó vérszegénység
is rohamosan terjedt.

Kétségtelen, hogy a Szovjetunió összeomlása óta eltelt két évtizedben Kuba erőfor-
rásainak szűkösségét részben a Venezuelához hasonló, a szovjetekhez szintén szorosan
kötődő államok segítségével sikerült ellensúlyozni, de azok a stratégiai és szakpolitikai
kiigazítások, amelyeknek köszönhetően az ország kezdetben átvészelte a válságot, politi-
kai szempontból példamutatók. Az egészségügy és az oktatás terén véghezvitt jelentős
emberierőforrás-fejlesztés, valamint a kimagasló szintű fenntarthatóság miatt (jóllét és
éleltszínvonal a felhasznált erőforrások arányában mérve) Kuba példátlanul izgalmas
esettanulmánynak számít.

Ahogy a *Táblázat 1.*-ben látható, Kuba le van ugyan maradva a gazdasági fejlő-
désben – a GDP vásárlóerő-paritás alapján mindössze 125 milliárd dollár² (amely még
a fejlődő országok sorában is kevés) –, azonban átlag felett teljesít emberierőforrás-fej-
lesztés tekintetében (0,855-ös humán fejlettségi mutatójával a 48. helyet foglalja el a
157 országból álló listán), ezenfelül kiváló eredményeket ér el a fenntarthatóság terén,
amelyet a jóllét mértékével mérnek (szellemi tőke, étellel való elégedettség) a felhasz-
nált erőforráshoz viszonyítva (a szubjektív jóllét alapján 7. az országok között) (NEF 2009;
UNDP 2008; World Bank 2009). Kuba eredményei a társadalmi fejlődés terén már csak
azért is figyelemre méltóak, mert ellentmondanak a GDP és az emberi fejlettségi index
között általában fennálló erős korrelációnak ($r^2=0,914$). Ez a kivételes, az életvilágot
érintő teljesítmény a válságot követő példamutató politikai helyzetkezelésről árulkodik.
A következőkben ezeket a társadalmi és környezeti fejlődést elősegítő politikai lépéseket
vizsgáljuk.

2 2007-es adatról van szó – a szerk.

Táblázat I. Kuba teljesítménye nemzetközi összehasonlításban (G20-ak csoportja)
(NEF 2009; UNDP 2008; Világbank, 2009)

	GDP a vásárlóerő-paritás alapján ³ (milliárd US dollár) (helyezés 178 országból)		Humán fejlettségi mutató (helyezés 157 országból)		Szubjektív jólét mutató (helyezés 143 országból)	
Kuba	125	(157)	0,855	(48)	65,7	(7)
Egyesült Államok	14204	(1)	0,950	(15)	30,7	(114)
Egyesült Királyság	2176	(7)	0,947	(21)	43,3	(74)
Argentína	571	(22)	0,860	(46)	59,0	(15)
Ausztrália	762	(18)	0,965	(4)	36,6	(102)
Brazília	1976	(9)	0,807	(70)	61,0	(9)
Kanada	1213	(14)	0,967	(3)	39,4	(89)
Kína	7903	(2)	0,762	(94)	57,1	(20)
Franciaország	2112	(8)	0,955	(11)	43,9	(71)
Németország	2925	(5)	0,935	(23)	48,1	(51)
India	3388	(4)	0,619	(132)	53,0	(35)
Indonézia	907	(16)	0,728	(109)	58,9	(6)
Olaszország	1840	(9)	0,941	(19)	44,0	(69)
Japán	4354	(3)	0,953	(8)	43,3	(75)
Mexikó	1541	(11)	0,829	(51)	55,6	(23)
Oroszország	2288	(6)	0,802	(73)	34,5	(108)
Szaúd-Arábia	589	(21)	0,812	(55)	59,7	(13)
Dél-afrikai Köztársaság	492	(22)	0,674	(125)	29,7	(118)
Dél-Korea	1358	(13)	0,921	(25)	44,4	(68)
Törökország	1021	(15)	0,775	(76)	41,7	(83)

KÖZLEKEDÉSPOLITIKA KUBÁBAN

A nemzetközi kereskedelem összeomlását követően Kuba olajbehozatala 70%-kal, évente kb. 4 millió hordóval csökkent (CS 2006). Mivel az olaj a közlekedés uralkodó üzemanyagforrása (Lerch 2007), ez azonnali és katasztrofális hatással volt a városok agglomerációinak mindennapos működésére és a benne élők mobilitására. Akkoriban a kubai lakosság

3 Vásárlóerő-paritás: nominális árak alapján, az országok közötti árkülönbségekkel kiigazítva.

jelentős részének közlekedése a személyszállításra támaszkodott; a személyautók kiesése következtében fellépő hirtelen igény és az üzemanyaghiány egyszerre sújtotta a tömegközlekedési rendszert. A járatok túlsúlyfoltakká váltak, menetrendjük pedig az akadozó üzemanyag-ellátás miatt kiszámíthatatlan lett, olyan alapvető tevékenységeket téve fáradtságossá és időigényessé, mint a munkába járás. A munkásoknak átlagosan 3–4 órát kellett utazniuk a városon át áram nélküli munkahelyeikre, majd hazafelé ismét hosszú, megterhelő út várt rájuk. Havanna kétmillió lakosát figyelembe véve hasonló gazdasági leállás napjainkban körülbelül akkora gazdasági hatással járna, mint Birmingham, Manchester vagy Leeds kiesése az Egyesült Királyság gazdaságából.

A közlekedési nehézségek hatással voltak az élelmiszertermelésre és -szállításra, ami miatt Kuba városi lakossága – a népesség háromnegyede – nehezebben jutott élelemhez (Perez 2008). Emellett veszélybe került az olyan kiemelten fontos szolgáltatásokhoz való hozzáférés, mint az oktatás vagy az egészségügy.

A közlekedési válságra sok és sokszínű megoldást találtak. Rövid távú intézkedésként sietve importáltak 1,2 millió kerékpárt Kínából, majd maguk is legyártottak további félmilliót (CS 2006), amelyből csak Havannában negyedmillió darab került felhasználásra (Perez 2008). Ez lehetővé tette, hogy az orvosok, tanárok és más pótolhatatlan szakemberek bejárhassanak dolgozni és fenntartsák a kulcsfontosságú szolgáltatásokat. A tömegközlekedésen is jelentős javulást sikerült elérni olyan alternatív közlekedési modellekbe való befektetéssel, amelyek maximalizálták az utaslétszámot és minimalizálták az üzemanyagfogyasztást. Példa erre az úgynevezett „kamionbusz”, amely akár 300 ember egyidejű szállítását tette lehetővé.

Az új közlekedési szisztémákat jogszabályi intézkedésekkel egészítették ki a járműkihasználás maximalizálásának érdekében. Például a kormányzati járművek vezetőinek előírták, hogy mindenkit fel kell venniük, aki jelzi, hogy fuvarra van szüksége, illetve a városokban bevezették a taximegosztás rendszerét⁴, vidéken pedig a lovakat és szekereket is bevonták a közlekedésbe. Ezen intézkedéseket az úgynevezett relokalizáció egészítette ki, amely a területrendezési politika alappillére volt, és amely azt célozta, hogy a nagyvárosi agglomerációkban megkönnyítsék a közlekedést és a gazdaság megváltozott körülmények közötti működését. A relokalizációs stratégia azon az elgondoláson alapul, mely szerint a társas és gazdasági tevékenységeket minél inkább helyi szinten kell megszervezni, így csökkentve az utazás és az ingázás bonyolult rendszereit. A stratégia lényege a következő:

4 Menetrend nélkül, fix vagy félig fix útvonalon szállítja az utasokat, és csak azután indul, ha a jármű már megtelt – *a szerk.*

- a) a térbeli munkamegosztás felszámolása – ott, ahol a területek korábban specializálódtak, a méretgazdaságosság elérése;
- b) a városi tevékenységek szétszórása; az urbanizáció visszafordítása és a nagyobb városi agglomerációk feldarabolása;
- c) a szolgáltatások elérhetővé tétele a központtól távol eső területeken is.

Mindez főleg az olyan alapszolgáltatások, mint az oktatás és egészségügy erőteljes decentralizációjának segítségével ment végbe. Például míg korábban az egyetemek csak néhány egyedi területre, például Havanna óvárosára koncentráálódtak, addig ma Kuba mind a 169 közigazgatási egységében található valamilyen felsőoktatási létesítmény. Hasonló mértékű decentralizáció jellemezte az egészségügyi szektort is, a háziorvosok saját körzetükben laknak, és minden 176 lakosra jut egy orvos (Perez 2008). A fenti intézkedések vitathatatlanul hozzájárultak az ország, a *Táblázat 1.*-ben is megfigyelhető, társadalmi fejlődéséhez, hiszen egyre több lakosnak biztosítottak hozzáférést kulcsfontosságú szolgáltatásokhoz anélkül, hogy ez az erőforrások megnövekedett felhasználását okozta volna.

A közszolgáltatások decentralizációja mellett Kuba azzal, hogy a társadalmi és gazdasági tevékenységeket az elővárosokba és a kisebb közösségek felé helyezte át, a helyi munkahelyek és lokális központok fejlesztésének támogatásán keresztül az erőforrások szélesebb és egyenlőbb eloszlását is megvalósította. Ennek köszönhetően a helyiek gyakran vagy kerékpárral is elérik a szükséges szolgáltatásokat saját lakókörzetükön belül, míg ehhez korábban az egész városon keresztül vagy más szomszédos régióba kellett autóval, illetve tömegközlekedéssel utazni.

ÉLELEM ÉS MEZŐGAZDASÁG

A válság hatására az ország létfontosságú élelmiszerimportoktól esett el, ezért szigorú változtatásokra volt szükség az élelmiszer-termelés és -fogyasztás terén. Kuba belföldi élelmiszer-termelést ösztönző hozzáállása és az organikus mezőgazdaság terjesztéséért tett lépései kivívták a szakma elismerését. 1999-ben például „alternatív Nobel-díjjal” jutalmazták a Kubai Mezőgazdasági Szövetkezetet (Grupo de Agricultura Organica, GAO), amely a frontvonalból vezényelte le az ország ipari mezőgazdaságának organikus gazdálkodássá való átalakítását, és amely sikeresen hangolta össze a farmerek, mezőgazdasági ügyvezetők, kutatók és kormányhivatalnokok munkáját.

Az élelmiszer-ellátás stabilizálását és a mezőgazdasági termelés fenntarthatóságát figyelembe véve Kuba számos intézkedést tett annak érdekében, hogy a sziget egészén felélénküljön a termelés, és hogy a meglévő mezőgazdasági termelést a produktívista

módszerek helyett az organikus szemléletnek megfelelően szervezze át szervezettebb földgazdálkodáson, biogazdálkodáson és a városi gazdálkodáson keresztül. A poszt-produktivisták megközelítés az élelmiszerek versenyalapú tömegtermelése helyett az előállított élelmiszer minőségére (pl. ökológiai mozgalmak), az élelmiszerek kulturális értékének megbecslésére (pl. *slow* mozgalom⁵) és a fenntartható módszerek bevezetésére (pl. eutrofizáció⁶ elleni intézkedések vagy permakultúra⁷) fekteti a hangsúlyt.

1) FÖLDGAZDÁLKODÁS

Mivel a városok lakossága a vidék élelmiszer-termelésére van utalva, Kuba városi lakosságának élelmezése súlyos szervezésbeli problémát jelentett az egész országra nézve. 1993-ban egy jelentős, az élelmiszer-termelés növekedését célzó reform során az állami farmok 60%-át kisebb szövetkezetekre osztották fel. Ugyan hivatalosan a föld továbbra is az államé maradt, a munkások határozatlan idejű használati és gazdálkodási jogot kaptak. A termés egy részével az államnak fizetnek a földért cserébe, a többléte pedig megtartják saját fogyasztásra, vagy árulhatják a piacon. Az ehhez hasonló ösztönző reformok bevezetése nagy szerepet játszott a mezőgazdaságban elhelyezkedők számának emelkedésében, valamint a nagyobb hozamok elérésében. Így 12 hónapon belül 121 termelői piac nyílt a sziget egészén a többletermék eladására (Murphy 1999) és körülbelül négyszázezer új munkahely jött létre (FRT 2008). Emellett a mezőgazdasági munkások bérei és egyéb juttatásai emelkedtek, munkakörülményeik pedig javultak. A városi mezőgazdaság területén dolgozók bére az egyik legmagasabb Kubában, ez pedig közvetlenül átalakítja a mezőgazdaságról és az ahhoz kapcsolódó szakértelemről kialakított társadalmi nézeteket (Wright 2008).

Mindez erős kontrasztban áll a világ más részeivel, ahol a mezőgazdasági munkások a társadalom legalulfizetettebb dolgozói. Kubában a reformoknak köszönhetően nem csupán az élelmiszer-biztonság fejlődött – sőt a talaj termelékenysége magasabb a szövetkezeti, mint az állami tulajdonú farmok esetében (Emmet and Hickman 2007) –, de a foglalkoztatási lehetőségek is jelentősen javultak.

5 A magát kezdetben a „*fast food*” ellenében megfogalmazó mozgalom, amely mostanra az élet sok más területének (pl. városi élet) lelassítását népszerűsíti – *a szerk.*

6 Az állóvizek elalgásodása foszfor- és nitrogénvegyületek következtében, amely a vízi élővilág elpusztulásához vezet – *a szerk.*

7 Olyan mezőgazdasági modell, amelyben a termelés a természet ökoszisztémájába épül be és annak stabilitását, változatosságát és rugalmasságát utánozza. Emellett a hulladék, az erőforrás-felhasználás és az emberi munka minimalizálására törekszik – *a szerk.*

A szövetkezetek energiahatékonyságban is előbbre járnak a nagyobb farmoknál, hiszen míg az utóbbiak nagyban függenek a szállításhoz és a gépek üzemeltetéséhez használt olajtól, addig a szövetkezetek inkább ökrökkel és emberi munkával dolgoznak. Az ökrökkel végzett munka egyéb környezeti előnyökkel is jár, hiszen csökkenti az eróziót és a talajtömörítés hatásait, ez pedig pozitív hatással van a domboldalak romlásának visszaszorítására; valamint az esős évszakban a sárban megfeneklő traktorokkal ellentétben az ökrök ilyenkor is kiválóan használhatók (Rosset and Medea 1994).

2) ORGANIKUS MEZŐGAZDASÁG

Az organikus mezőgazdaság – a föld termékenységének megőrzése és a növények védelme érdekében – a vetésforgón, a zöldugaron, a komposztáláson, a természetes anyagokra épülő kártevőirtáson és a gépi művelésen alapszik. Emellett kizárja vagy korlátozza a szintetikus trágyák, rovarirtó szerek, élelmiszer-adalékok, illetve génmódosított organizmusok használatát (EU 2008). Az organikus mezőgazdaság Kuba mezőgazdasági termelésének 90%-át teszi ki; számos különböző rendszert értve ez alatt, amelyek a sajátos lokális talajviszonyokhoz, időjáráshoz, illetve városi/vidéki környezethez illenek. A természetes eredetű trágyák és rovarirtó szerek (biotrágyák és biorovarirtók) széles körben elérhetővé váltak, miközben világpiacon áruk alacsonyabb, mint a vegyszereké. Az olyan módszerek és eszközök, mint a „vegyes ültetés” (több mint három növény ültetése a területre a termés maximalizálása és a talaj védelmében), a vetésforgó, a rovarcsapdák és a botanikai rovarirtó szerek tovább segítik a kártevők elleni harcot. Ezek a fejlesztések és a helyi közösségek közötti tudáscsere alappillérek voltak a termőföld túlművelésének elkerülésében, a rovarirtók és műtrágyák használatának csökkentésében, a természetes vizek megóvásában, továbbá az organikus módszerek elterjesztésében – még az olyan területeken is, amelyeket korábban terméketlennek és művelhetetlennek tartottak (FRT, 2008).

3) VÁROSI MEZŐGAZDASÁG

Ahogy korábban említettük, Kuba lakosságának háromnegyede városokban él. A „különleges időszak” során bekövetkezett élelmiszeri válság tehát főleg a vidék gazdaságára támaszkodó városokban érezte hatását. A szállítmányozás megbénulása – aminél fogva azt a keveset sem tudták szétosztani, ami a települések és városok számára rendelkezésre állt volna –, valamint a kiterjedt élelmiszerjegy-rendszer mellett az emberek mintegy ösztönösen álltak neki saját maguknak termelni (Mark 2007). Először a családi- és társasházak tetején és erkélyeken kialakított kertek jelentek meg, majd hamarosan

átterjedtek elhagyott parkolókra és más parlagon maradt területekre is. Ennek sikerét látva a hatóságok törvényi eszközök útján adtak további földterületeket a szövetkezetek és más termelői közösségek kezébe, és ösztönözték az élelmiszeripari magánvállalkozókat is. Ezek a fejlesztések a városi élelmiszer-termelés különböző modelljeihez vezettek, illetve számos árusítóhely, piac kialakítását tették lehetővé.

Létrejött egy városi mezőgazdaságért felelős minisztériumi osztály, amely támogatást nyújt az új közösségi kertészeteknek és vetőmag-kereskedőknek a vetőmag-pótlásban, valamint biztosítja a szükséges munkaeszközöket és biotermékeket. Ezzel egy új városi kertészeti mozgalom bontakozott ki. Mára a városi kertek termelik meg a városok által igényelt zöldség és gyümölcs mennyiségének nagy részét (Havannában 60%-át), egyes helyeken pedig a többletet a szélesebb fogyasztói körnek árusítják; emellett a megtermelt zöldség egyharmadát ma már kifejezetten export céljára termelik (Wolfe 2004). A lokális élelmiszer-termelés egyrészt annak köszönheti gyors sikerét, hogy a háztartások képesek megtermelni a saját szükségleteiket fedező mennyiséget, emellett pedig – a megrövidült szállítási idő miatt – a polcra kerülő élelmiszer tovább megőrzi frissességét.

Társadalmi szempontból az sem elhanyagolható szempont, hogy – amint azt az érintettek kiemelik – a városi mezőgazdaság közösségteremtő hatással bír (pl. CS 2006). Ezirányú kutatás eddig még nem készült, ám mindenképpen észszerű elgondolás, hogy a helyi termelésben való részvétel nem pusztán egyéni előnyökkel jár, hanem kollektíven is pozitív hatással lehet az adott közösség tagjainak életére. Az „éhezés elleni háborúban” való részvétel során az egyén nem csupán individuális célokat teljesít, hanem tevékenységét – azt, hogy hozzájárul a közösség önellátásához – a társadalom és a közösség is megbecsüli. A kertek kulcsfontosságú pontokká váltak a közösségek életében, ahol összejönnek a fiatalok, idősek, különböző foglalkozású emberek; így talán joggal feltételezhető, hogy valóban erősebb közösségek jönnek létre.

Fel kell figyelnünk arra is, hogy a városi mezőgazdaság jelenléte szépíti a környezetet, hiszen „enyhíti a városi táj ridegségét” (Funes et al. 2001). A zöldövezetek kialakítása „a természethez közelebb álló” városképet közvetít (Cruz és Medina 2001), hiszen nemcsak a biológiai sokféleség gyarapszik, hanem jelentős esztétikai és praktikus előnyökkel is jár – mint például forráság esetén a levegő hűtése.

A városi termelői kerteket szemügyre véve láthatjuk, hogy ezek az ökológiai lábnyom csökkentése és a városokon belüli zöldterületek bővülése mellett a helyi közösségek gazdasági és társadalmi fejlődésének is kedveznek. A kubai földügyi reformok és mezőgazdasági szakpolitika sikerét jelzi az is, hogy a lakosság átlagos kalóriabevetele visszaállt a válság előtti értékre, sőt „a jólét egyértelmű jelének tekinthető, hogy egyesek már az elhízás miatt aggódnak” (Mark 2007). Fontos továbbá, hogy a rovarirtó szerek használatának aránya 1989 óta huszadára csökkent (Stricker 2007): akkoriban több mint

egymillió tonna szintetikus vegyszert használtak el évente, ez a mennyiség ma mindössze kb. 90 ezer tonna (Mark 2007).

ÁRAMTERMELÉS ÉS ÁRAMFOGYASZTÁS

Az olajimport összeomlásának egyik leginkább elhúzódó következménye az országos energiarendszer összeomlása volt, aminek hatására a gáz- és áramszolgáltatások elérhetetlenné váltak, akár napi 16 órán keresztül tartó kiesésekkel. A tervszerű áramkimaradások hosszú éveken át a hét számos napját érintették, destabilizálva az ország iparát, és zavarva a háztartások fogyasztási szokásait olyan elektronikai cikkek esetében, mint a televízió, a trópusi éghajlat miatt szükséges klímaberendezések és a hűtőszekrények. A lakosság számára egyetlen válaszreakció kínálkozott: az alkalmazkodás.

Idővel – és Venezuela segítségével – a kubai kormány kidolgozott egy egységes és hosszú távú nemzeti energiastratégiát, amely három elv támogatásán és összehangolásán alapul: ezek a gazdasági növekedés, az energiatakarékosság és a környezetvédelem (Pinon 2005). Ennek köszönhetően számos energiaügyi fejlesztés ment végbe.

Az öregedő orosz gyártmányú olajerőműveket gáztüzelésű, kombinált ciklusú turbinákra cserélték, melyek költségesebbek ugyan, mégis hatékonyabbak és tisztábbak. Emellett az energiatermelés decentralizációja biztonságosabbá és folytonosabbá tette az ellátást. A Kubát fenyegető legnagyobb veszély a természeti katasztrófákban, hurrikánokban rejlik. A korábbi centralizált energiatermelés mellett egy hurrikán az egész ország ellátását veszélyeztette, az új, decentralizáltabb rendszer azonban ellenállóbb, hiszen annak nem az egésze, hanem csak egy vagy két alrendszere sérülhet egyszerre.

Jól példázta ezt az az eset, amikor 2008 augusztusában és szeptemberében alig két hét leforgása alatt két hurrikán csapott le Kubára, és az ország nyugati részén, Pinar del Río megyében több mint 130 villanyoszlopot tett tönkre. Az ország keleti részén is komoly károk keletkeztek az elektromos hálózatban és a Camaguey megyétől északra fekvő nuevitas centralizált erőmű is megsérült. Hiába ért fel azonban a hurrikánok pusztítása egy bombázásával, a decentralizált energiarendszernek köszönhetően a legszükségesebb energia- és vízellátás működőképes maradt (Alberto 2008). A hurrikánokat követően pedig több helyre is dízelgenerátorokat telepítettek, hogy így biztosítsák a szolgáltatást a lakosság számára.

Ezzel együtt a megújuló energiaforrások is komoly fejlődésen mentek keresztül Kubában. Habár a cukoripar által megtermelt biomassza aratás idején az ország áramszükségletének 40%-át képes biztosítani (CS 2006), népszerűnek számítanak az olyan kisebb léptékű megoldások is, mint a nap-, víz- vagy szélenergia (pl. napkollektoros vízmelegítők). Ahogyan Alberto (2008) fogalmaz, a „megújulók” és más, decentralizált

energiaelőállítási formák a kubai áramtermelés több mint 40%-át adják, vetekedve a világ legjobb fenntartható energiaellátási rendszereivel.

Az energiatakarékosság – az energiaigény csökkentése révén – ugyancsak kiemelt szerepet játszott a megbízhatóbb energiaellátás kialakításában. A leghíresebb intézkedés az izzószálas villanykörtek energiatakarékos égőkre való maradéktalan leváltása volt. Közel 15 millió izzót cseréltek le (CubaSi 2009), így Kuba lett a világ első országa, ahol teljesen megszűnt a pazarló világítás. Egy másik, az otthoni energiatakarékosságra ösztönző kezdeményezés az üzemanyag-megtakarítást segítő eszközök elérhetővé tétele volt kedvezményes áron (Whittle 2007). Ez részben úgy vált lehetővé, hogy egyidejűleg korlátozták a nem alapvető fontosságú háztartási eszközök eladását, amit csak nemrég enyhítettek, ahogy az ország energiahelyzete javulásnak indult.

Az energiatakarékossági program sikerének kulcsmomentuma volt az a kulturális változás, melynek során a lakosság tudatosabbá vált a fenntarthatósággal kapcsolatban. Ahogyan Quinn (2006) írja, az oktatás „a legfontosabb társadalmi tevékenység Kubában”, és az energiáról szóló iskolai oktatás, amely a hetvenes években kezdődött a közösségi szintű úgynevezett „lekapszoló órs”⁸ programokkal és tantervfejlesztéssel, döntő fontosságú volt az otthoni energiafelhasználási attitűdök megváltoztatásában (Alberto 2008). Az oktatás mellett energiával kapcsolatos heti tévéműsorokat sugároztak a nemzeti televízióban a kulturális váltás elősegítése érdekében, és országszerte óriásplakátokon hívták fel a lakosság figyelmét a takarékoság fontosságára (Alberto 2008). Mindez burkoltan tartalmazza azt a felismerést, hogy az általános energiaigény csökkentése az egyik legköltséghatékonyabb és legbiztosabb út a fenntarthatósághoz.

További eleme a fogyasztás visszaszorításának a bioklimatikus építészeti elvek meghonosítása, például a természetes szellőztetési rendszer (az energiaigényes gépi szellőztetés helyett) vagy a szalma felhasználása az építkezéseknél a körülményesebb előállítású beton helyett (Lippman et al. 1997). Emellett az építkezéshez használt környezetbarát anyagok előállítása 38 tartományban terjedt el. Néhány tartományban helyi anyagokból és munkaerővel szintén készítenek előregyártott tető- és falelemeket, amelyek évi 11 ezer új ház építéséhez elegendőek. 2007-ben az ENSZ Habitat World díjjal tüntette ki a kubai Anyag- és Építésfejlesztési Központot a környezetbarát anyagok használatának népszerűsítéséért.

8 Főleg általános és középiskolás gyerekekből álló csoportok, akik a hetvenes években a környéket járták, és ellenőrizték a feleslegesen égve hagyott lámpákat – *a szerk.*

ÖSSZEFOGLALÁS

Kuba olyan szakpolitikai intézkedések sorozatának életbe léptetésével jutott túl a Szovjetunió összeomlását követő válságon, mint az alapvető társadalmi tevékenységek és szolgáltatások „relokalizációja”, a mezőgazdasági termelés és fogyasztás átalakítása vagy a megújuló energiára való szisztematikus átállás. Ezek lehetővé tették, hogy az ország drasztikusan csökkentse nyersanyagszükségletét, és hatékonyabbá tegye az erőforrások felhasználását; mindezt a társadalmi, gazdasági jólét és a természet védelmének előtérbe helyezése mellett. A „különleges időszakban” megszületetett válságkezelési stratégia a következő társadalmi-politikai tényezőkön alapult:

- a) A kubai politikai rendszer – amely egy szocialista ideológián alapuló autokrácia – létrehozta és támogatta azt a politikai víziót és akaratot, amely a radikális strukturális változások megtervezéséhez és megvalósításához volt szükséges.
- b) Az alapszükségletek (pl. élelmiszer, szolgáltatások) hiányából fakadó kockázatok és nehézségek, amelyek egyéni szinten és a háztartások szintjén is éreztették hatásukat, kellő ösztönző erővel szolgáltak az emberek számára, hogy elfogadják a szélsőséges változásokat, illetve maguk is radikálisan átalakítsák szokásaikat.
- c) A részvételi demokrácia kultúrája, amely Kubában országsszerte és minden helyi közösségben megtalálható, alapvető feltétele volt a reformok helyi megvalósításának, és lehetővé tette, hogy a változások a közösségeken keresztül megtegyék hatásukat.

Habár fontos felismernünk a fenti tényezők szerepét Kuba politikájának kialakításában és sikerében, azt is meg kell jegyeznünk, hogy ezek olyan politikai klímát hoznak létre, amely meggátolt bennünket abban, hogy kutatásunk keretében további eredményeket tárjunk fel.

Sok szempontból tanulmányunk több kérdést vet fel, mint ahányat megválaszol. Arra azonban egyértelmű választ adhatunk, hogy hogyan reagált a kubai rendszer a globális gazdasági visszaesés idején. Kuba fejlődését egyértelműen súlyosan érintette a legutóbbi világgazdasági válság, ahogy a 2009-es hurrikánok és az USA továbbra is életben lévő gazdasági embargója is. 2009-ben és 2010-ben nemcsak gyárak zártak be, és a fejadagok csökkentek, hanem a szállítmányozáshoz szükséges üzemanyagellátás és az áramellátás is akadozott.

A kormánynak megszorításokat kellett bevezetnie, hogy ellensúlyozza a pénzügyi válság hatásait és tovább csökkentse az energiateljesítményt. Úgy tűnik tehát, hogy a világválság éppen akkora hatással volt Kubára, mint a világ bármely másik országára (Benini 2009), azonban a rendszer nem olyan törekeny, mint a kilencvenes években volt.

Ismét napirenden van egy átfogóbb mezőgazdasági reform, ahogy az állami irányítás és a szabadpiaci mechanizmusok mértékének egyensúlyáról szóló viták is folytatódnak (vö. Marshall (1998), Cardoso és Helwege (1992)). Továbbá diskurzus folyik arról is, hogy az elkövetkező idők válságai hogyan lehetnek majd leküzdhetők közösségi akciók és lokális politikai akarat által (Perez 2008). A kubaiak látszólag már hozzászóltak a viszontagságos idők kihívásaihoz, és kellő tapasztalattal rendelkeznek ezek átvészelésében. Ebben előnyükre válik, hogy a technológia helyett elsősorban az emberi kapcsolatokra helyezik a hangsúlyt a hosszú távú megoldások kidolgozása során (CS 2006).

A bevezetett intézkedésekkel kapcsolatban (például alapszolgáltatások decentralizációja) érdekes lenne tudni, hogy milyen tervezési rendeleteket hoztak egy ilyen átfogó nemzeti stratégia kialakításához – akár új épületek emelése, akár meglévők átalakítása és használatba vétele során –, és hogy mindennek milyen hatása volt a külvárosi területek demográfiai növekedésére, a közlekedési szokásokra, a környezet-szennyezésre és így tovább. Habár könnyen elképzelhető, hogy a szolgáltatások és egyéb tevékenységek „relokalizációja” és decentralizációja hasonlóképpen működhet, mint a többközpontú városrendszerek esetében (amelyek helyileg egymáshoz közel esnek, de működésükben független városközpontok, lásd Parr (2004)), azonban a szükséges adatok hiánya miatt ebben a tanulmányban nem tudunk erről empirikus eredményekkel, hatástanulmánnyal szolgálni. Ugyanez igaz a mezőgazdasági reformokra, az organikus és a városi mezőgazdasági mozgalomra és az energiapolitikára is, amelyek közül sok nemzetközi elismertségre tett szert az utóbbi években. Sajnos a kutatók pusztán az ország autokrata kormánya által közzétett információkra tudnak hagyatkozni – amelyek bár figyelemre méltóak, de hiányzik belőlük a tudományosság által megkövetelt kritikus alaposág.

Az a kép tehát, melyet kutatásunk Kubáról bemutat, se nem átfogó, se nem kizárólagos, és nem is kíván az lenni. Ugyanakkor egy közelgő katasztrófával és annak egyelőre ismeretlen következményeivel szemben életképes stratégiát kínálhat, ezért megvitatásra okvetlenül érdemesnek tartjuk. Ahogy Kunstler (2006: 3) írja: „[a nyugati világ] csak akkor képes működni, ha az olaj- és a gázellátás stabil – ha ezek ára vagy folyamatossága akár csak kicsit is kileng, az a gazdaság összeomlását és a mindennapi élet ellehetetlenülését okozhatja”.

Ebből kifolyólag bármilyen gyakorlatot szemléltető eset – még ha részleges is – értékes képet ad egy potenciális, szénelapú energia utáni korszakról, és segítséget nyújt az elkerülhetetlen változásokra való felkészülésben. Eddig ugyanis a Nyugat küszködni látszott a természeti, gazdasági és társadalmi fenntarthatóság együttes fejlesztésével, legyen szó akár az „ökóvárosokról”, a zöldtetős házakról, a biomassza-alapú energiacsökkentésről

(például az észak-amerikai LEED rendszer⁹) vagy a veteményeskertek ültetésének városi elterjedéséről (pl. a vancouveri South East False Creek). Ezek legtöbbje izolált módon valósult meg, és még az átfogóbb próbálkozások is (a hollandiai Amersfoort vagy a kínai Dongtan) csupán egyetlen városra vagy célterületre korlátozódtak. Ezért aztán az, ami Kubában végbement, nem pusztán a társadalom és a gazdaság merész és kreatív újjászervezése miatt figyelemreméltó, hanem a változtatások léptéke és szisztematikussága okán is. A gazdasági tevékenység átszervezése leginkább Havannában volt jelentős, azonban a szolgáltatási szektor átalakítása az egész szigeten érezhető hatását.

A kulcsfontosságú szolgáltatások decentralizációjának hatása nem teljesen ismert, de ettől függetlenül látható, hogy ez egy kiváló szervezési keret, mivel képes hatástalanítani a „városi mérettel járó kellemetlen dugókat és légszennyezést” (Parr 2004), mialatt az erőforrások igazságosabb elosztását is lehetővé teszi. Az „átalakuló városokról”¹⁰ és más lokális kezdeményezésekről szóló korábbi esettanulmányok nem tették lehetővé, hogy olyan átfogó tervet és megközelítést lássunk az olajcsúcs következményeinek kezelésére, mint azt a kubai modellen keresztül megfigyelhetjük (Hopkins 2008). Kuba sok tanulsággal szolgálhat a reformok radikális léptékének és holisztikus szemléletmódjának köszönhetően, amely az ország fenntarthatóságát rendszerszinten közelítette meg. Brown (2007) szerint ez a szemléletmód az alappillére az elkövetkezendő években szükségessé váló szénalapú energia nélküli gazdaság megtervezésnek.

Habár a fenntarthatóságközpontú rendszer országszerte – vidéken is – kiépítésre került, az ország legfontosabb városi területein, a Havannában és Santiago de Cubában bekövetkezett változások különösen jól mutatják, hogyan érhető el az energiafogyasztás és az üvegházhatást kiváltó gázok kibocsátásának hatékony csökkentése, amely a világ legtöbb országában – és különösen a legnagyobb városokban – megoldatlannak látszik. Világszerte a városok fogyasztják a megtermelt energia kétharmadát, és az összes károsanyag 80%-át itt bocsátják ki (CFCI 2008); ez rávilágít a globális urbanizáció, a városok felgyorsult növekedése, valamint a nyersanyagfelhasználás veszélyes összefüggésrendszerére.

Következésképp elmondhatjuk, hogy hiába tér el a kubai politikai rendszer más országokétól, és hiába volt a „különleges időszak” nyersanyaghiánya meglepetésszerű, mégis úgy véljük, hogy a szigetországban kidolgozott megoldások jelentős mértékben

9 LEED (*Leadership in Energy and Environmental Design*) amerikai hitelesítési rendszer az energia- és erőforrás-hatékony épületek építésének ösztönzésére – *a szerk.*

10 Átalakuló városok: a klímaváltozás és az olajcsúcs inspirálta koncepció, amelyben a fosszilis energiákra épülő és környezetszennyező gazdasági termelés és közlekedés helyett alternatív módon alakítják ki a települések működését. Magyarul a témáról bővebben lásd: Terbe és Tütő (2013) – *a szerk.*

alkalmazhatók volnának más településeken és városokban, ahogy akár más országok és kultúrák esetében is.

Fordította: Szijj Márton
Az eredetivel egybevetette: Fülöp Nóra

HIVATKOZOTT IRODALOM

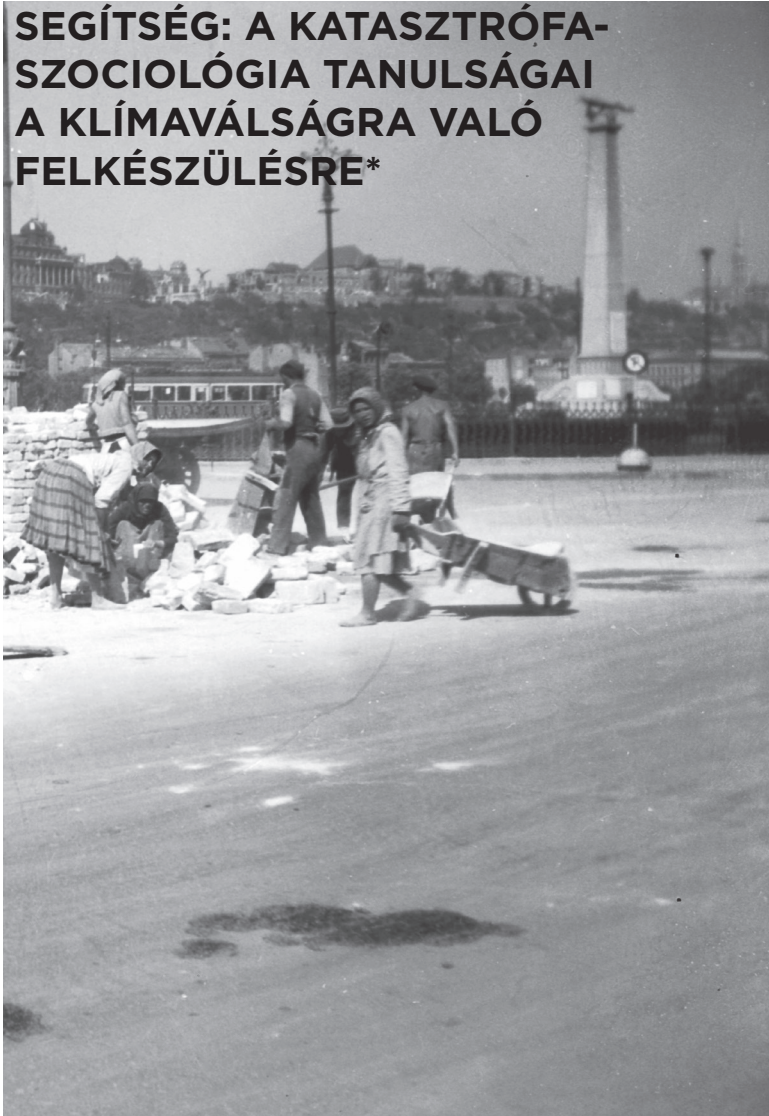
- Adams, William Mark (2009): *Green Development. Environment and Sustainability in a Developing World*. Routledge.
- Alberto, Mario (2008): Distributed generation in Cuba. In: *Cogeneration and Onsite Power Production*, Vol. 9., No. 6.
- Brown, Stephan (2007): Systems thinking – A tool for municipalities. In: *Post Carbon Cities: Planning for Energy and Climate Uncertainty*. Szerk.: Lerch, Daniel. Post Carbon Institute.
- Cardoso, Eliana – Helwege, Ann (1992): *Cuba after Communism*. MIT Press.
- Carley, Michael – Spapens, Philippe (1998): *Sharing the World*. Earthscan.
- CFCI (Clinton Foundation Climate Initiative) (2008): *C40 Cities*. CFCI.
- Cruz, Maria Caridad – Medina, Roberto Sanchez (2001): *Agriculture in the City Kingston*. International Development Research Centre.
- CS (Community Solutions) (2006): *The Power of Community – How Cuba Survived Peak Oil*. CS.
- CubaSi (2009): *Greenhouse Gases Reduced*. CubaSi.
- Don, Monty (2008): *Around the World in 80 Gardens*. British Broadcasting Corporation.
- EIA (Energy Information Administration) (2008): Annual Energy Outlook. Interneten: <http://www.eia.doe.gov/oiaf/aeo/>. Letöltve: 2010 április 4.
- Emmet, Wendy – Wright, Nick (2007): Feeding the Revolution. In: *CubaSi*, 12., tavasz.
- European Union (2008): Council Regulation 967/2008: Organic production and labelling of organic products. In: *Journal of the European Union*.
- Filho, Leal (szerk.) (2000): Communicating sustainability: Some International Considerations. In: *Communicating Sustainability*. Peter Lang.
- FRT (Farmer Round Table) (2008): Discussion and Cartels. In: *International Congress on Organic Agriculture and Sustainability*.
- Funes, Fernando – Garcia, Luis – Bourque, Martin – Perez, Nilda – Rosset, Peter (2001): *Sustainable Agriculture and Resistance*. First Good Books.

- Hails, Chris – Humphrey, Sarah – Loh, Jonathan – Goldfinger, Steven (2006): *The Living Planet Report*. World Wildlife Fund International.
- Hopkins, Rob (2008): *The Transition Handbook: From Oil Dependency to Local Resilience*. Green Books.
- Jowitt, Juliette – Wintour, Patrick (2008): Cost of tackling climate change has doubled warns Stern. In: *The Guardian*. 2008. június 26.
- Kunstler, James Howard (2006): *The Long Emergency. Surviving the Converging Catastrophes of the 21st Century*. Atlantic Books.
- Lerch, Daniel (2007): *Post Carbon Cities – Planning for Energy and Climate Uncertainty*. Post Carbon Institute.
- Lippman, Roger – Lent, Tom – Hawthorne, Wendy – Stone, Laurie – Duncan, Cameron (1997): Renewable energy development in Cuba – Sustainability responds to economic crisis. In: *IEEE Technology and Society Magazine*.
- Mark, J (2007): Growing it alone – Urban organic agriculture on the island of Cuba. In: *Cuba News*, 2007 március 27.
- Marshall, Jeffery (1998). The political viability of free market experimentation in Cuba – Evidence from Los Mercados Agropecuarios. In: *World Development*, Vol. 26., No. 2.: 277–288.
- Murphy, Catherine (1999): Cultivating Havana – Urban Agriculture and Food Security in the Years of Crisis. In: *Food First*. Interneten: <https://foodfirst.org/publication/cultivating-havana-urban-agriculture-and-food-security-in-the-years-of-crisis/>. Letöltve: 2019 március 18.
- NEF (New Economic Forum) (2009): *The Happy Planet Index 2.0: Why Good Lives Don't Have to Cost the Earth*. NEF.
- Parr, John (2004): The polycentric urban region: a closer inspection. In: *Regional Studies*, Vol. 38., No. 3.: 231–240.
- PCC (Post Carbon Cities) (2007): *Confronting the Global Triple Crisis*. Interneten: <http://postcarboncities.net/node/445>. Letöltve: 2010.04.19.
- Perez, R (2008): *Food sovereignty, relocalisation and sustainable development in Cuba*. Personal Communication.
- Pimentel, David – Pimentel, Marcia H. (1979): *Food, Energy and Society*. Edward Arnold.
- Pinon, Jorge R. (2005): *Cuba's Energy Challenge: A Second Look*. Interneten: <http://lanic.utexas.edu/project/asce/pdfs/volume15/pdfs/pinon.pdf>. Letöltve: 2010.04.19.
- Quinn, Megan (2006): Organiponico – Agriculture in Havana City, Cuba. In: *Havana Journal*, No. 26.
- Rosset, Peter – Medea, Benjamin (1994): *The Greening of the Revolution*. Ocean Press.

- Stricker, Pamela (2007): *Towards a Culture of Nature – Environmental Policy and Sustainable Development in Cuba*. Lexington Books.
- Stern Review (2007): *The Economics of Climate Change*. Interneten: http://hm-treasury.gov.uk/independent_reviews/stern_review_economics_climate_change/stern_review_report.cfm. Letöltve: 2010 április 19.
- Terbe Teréz – Tütő László (2013): Átmenet mozgalom. In: *Eszmélet*. Interneten: http://www.eszmelet.hu/tuto_laszlo-atmenet-mozgalom/. Letöltve: 2019 március 18.
- UNDP (United Nations Development Programme) (2008): *Human Development Report 2007/2008. Fighting Climate Change: Human Solidarity in a Divided World*. UN.
- Világbank (2009): *Purchasing Power Parity Gross Domestic Product 2008*. World bank Public Information Centre.
- Whittle, K (2007): Community development in action. In: *CubaSi*, No. 27.
- Wolfe, Lisa Reynolds (2004): Rural-urban migration and the stabilisation of Cuban agriculture. Interneten: <http://www.nnoc.org/cubasolidarity/aboutcuba/topics/environment/041217ruralpop.htm>. Letöltve: 2019 március 18.
- Wright, Julia (2008): *Sustainable Agriculture and Food Security in an Era of Oil Scarcity: Lessons from Cuba*. Earthscan.

Gagy Ágnes

**FÉLELEM HELYETT KÖLCSÖNÖS
SEGÍTSÉG: A KATASZTRÓFA-
SZOCIOLÓGIA TANULSÁGAI
A KLÍMAVÁLTSÁGRA VALÓ
FELKÉSZÜLÉSRE***

* Rebecca Solnit: *A Paradise Built in Hell: The Extraordinary Communities That Arise in Disaster* (Viking Penguin, 2009)

Rebecca Solnit „Paradicsom a pokolban” című könyve tíz éve jelent meg; alapötletét eredetileg egy 2005-ös esszében publikálta, azon a napon, amikor a Katrina hurrikán elérte New Orleans-t. A San Franciscóban élő Solnit író, történész és aktivista; az 1980-as évek óta különböző környezetvédelmi, háborúellenes, emberjogi és nőjogi mozgalmakban dolgozott. Eddig 17 könyvet publikált, emellett a Guardian és a Harpers' Magazine rendszeres szerzője. Munkáiban az amerikai progresszív közéleti értelmiség hagyományát folytatja: bár támaszkodik történeti tényekre és társadalomtudományos kutatásokra, elsősorban a társadalmi képzeletet tágító perspektívákat vázol fel, (Mills 1959, Fordulat 2011) olyan kihívások körül, amelyekre a fennálló rend logikája szerint kitermelt társadalmi tudás nem képes megoldást találni.

A klímaválság kérdése éppen ilyen kihívás. Solnit könyve bizonyos szempontból ma elavultnak hat – abban az időben született, amikor a Katrina pusztítása a klímavita szempontjából egyedülálló tapasztalatot és mérőföldkövet jelentett; a kötet végén pedig Solnit mára eltűzöttnek bizonyult reményeket fogalmaz meg Obama választási győzelme kapcsán. Az a többlet azonban, amit a könyv érvelése a klímaválsággal kapcsolatos társadalmi gondolkodás számára nyújt, ha lehet, még aktuálisabb ma. A tíz évvel ezelőtti helyzethez képest ma mind a tudományos előrejelzések, mind a mindennapi tapasztalat közvetlen közelbe hozza a klímakatasztrófa kérdését; a jelenlegi fenntarthatatlan energiafogyasztásra épülő status quo védelmezői, a klímaválság áldozatai és a szükséges átalakulásért küzdő csoportok közti szembenállás sokkal nyilvánvalóbb. A klímával kapcsolatos viták azonban, beleértve a klímaügyi aktivizmuson belüli vitákat, ma még nyomasztóbb módon a félelem és remény kettőse körül forognak. Azokkal a felhívásokkal szemben, amelyek a katasztrófa borzalmait ecsetelik, maximális erőfeszítésre buzdítanak a válság elkerülésére, és az ehhez még rendelkezésre álló évek számát latolgatják, csak az ezeket a borzalmakat elfogadó jövődölések állnak. Solnit könyvének jelentősége abban áll, hogy tág közönség számára is elérhető és meggyőző módon fogalmazza meg azt, hogy a klímakatasztrófa valószínű bekövetkezése mellett hogyan gondolkozhatunk pozitív módon a jövőről. Ez a szemlélet nem Solnit személyes találmánya; az ökológiai (ökoszocialista, ökofeminista) mozgalom ebben a szemléletben cselekszik. A klíma kapcsán ezt a szemléletet ülteti a gyakorlatba az Átalakuló Városok mozgalom, amely Magyarországon is jelen van. A klímavita közéleti formáját tekintve azonban ez a szemlélet gyakorlatilag láthatatlan; Solnit könyve ezt a láthatóságot erősíti fel.

Röviden előrebocsátva a könyv állítása a következő: a katasztrófa-helyzetek szociológiai vizsgálata és történeti dokumentumai azt mutatják, hogy ilyen helyzetekre az emberek az önzetlen kölcsönös segítség hullámával reagálnak. Ez egyrészt azt jelenti, hogy a katasztrófa-helyzetekben szükséges támogatás nagy részét az áldozatok közvetlenül az agyancsak érintett társaiktól kapják meg, még mielőtt a hivatalos szervek a

helyszínre érnének. Másrészt a katasztrófákkal társuló kölcsönös segítségi hullám egy mélyebb antropológiai szinten is működik: az emberek a veszteségek okozta szenvedés mellett is az öröm, szeretet és emelkedettség állapotáról számolnak be a kölcsönös segítség új viszonyai kapcsán. A veszteségek fájdalomával együtt is az áldozatok gyakran életük legboldogabb és legértelmesebb időszakának tartják az katasztrófa utáni időszakot, ahol a személyes hozzájárulás és jelenlét kiemelt értéket és jelentést kapott azért, mert másoknak szüksége volt rá. A „paradicsom a pokolban” kifejezés erre az állapotra vonatkozik. Solnit állítása az, hogy ezt a katasztrófaszociológiai ténytet érdemes figyelembe venni a klímaváltságra való felkészüléskor. Szemben azzal a jelenleg uralkodó gyakorlattal, amely a katasztrófavédelmet kizárólag hierarchikus karhatalmi és segélyező rendszereken keresztül képzelet el, ésszerű lenne a társadalmi önszerveződés és kölcsönös segítség képességét beépíteni a klímaváltozással kapcsolatos katasztrófa helyzetekre való felkészülésbe.

A felkészülésre vonatkozó praktikus érv mögött Solnit könyve egy tágabb társadalomfilozófiai problémát is feszeget, ami a jelenlegi klímaviták ellentmondásait egy mélyebb, a moralitást, képzeletet és cselekvési lehetőségeket egyszerre érintő szinten fogja meg. Az alapvető ellentmondás, amelyet felrajzol, a katasztrófa helyzetekben tapasztalható kölcsönös segítség ténye, és a katasztrófa helyzetekről szóló társadalmi tudás és képzelet között feszül. Míg a könyv elsősorban 19-20. századi nyugat-európai és észak-amerikai példák alapján sorolja a katasztrófák idején jelentkező altruizmus jellegzetességeit, egyúttal kitér arra is, hogy a kortárs sajtó és a helyi hatalom hogyan írta le ezeket a helyzeteket, illetve hogyan inspiráltak ezek mára paradigmaticussá vált társadalomelméleti szövegeket. A katasztrófa helyzetek szociológiai leírása mellett tehát a könyv egyúttal a katasztrófaokról alkotott társadalmi tudásról is szól, mint olyan küzdőtérrel, ahol a katasztrófa által eltérő módon érintett pozíciók és érdekek viszonyai megjelennek.

A domináns diskurzus, mondja Solnit, a katasztrófákat jellegzetesen a társadalmi rend megbomlásaként, a veszély és káosz időszakaként írja le, amely a karhatalmak sürgős beavatkozását és a rend visszaállítását teszi szükségessé. Bűnözés, szabadrablás, nemi erőszak, pogromok, fegyveres bandák, bűnbakképzés – a Solnit által összegyűjtött katasztrófaesetek kortársi leírásai nagyrészt Hobbes „ember embernek farkasa” víziójába illeszkednek. Nem véletlenül, jegyzi meg Solnit: Hobbes a rend állami fenntartását a társadalmiság alapvető feltételeként beállító elmélete az erőszakos gyarmatosítás és az angol társadalom viharos átalakulása idején született, ugyanakkor, amikor a diggerek földeket foglaltak, hogy elláthassák alapvető szükségleteiket. E szemlélet folytonosságát illusztrálja Solnit a történész Timothy Garton Ash soraival a Katrina utáni helyzetről:

„Katrina nagy leckéje az, hogy a civilizáció kérge, amelyen járunk, vékonyabb, mint gondolnánk. Egy mozdulat, és alámerülünk, kapálózva az életért, mint egy veszett

kutya. Ahogy a szervezett, civilizált élet alapvető kellékei – étel, hajlék, iható víz, alapvető személyes biztonság – eltűnnek, órákon belül visszakerülünk a hobbesi természeti állapotba, ami mindenki háborújába mindenki ellen (...) Kevesen átmenetileg angyallá válnak; a legtöbbben majommá fejlődnek vissza” (Ash 2005, idézi Solnit 2009: 241–242)

Solnit a katasztrófaábrázolásnak ezt a negatív változatát egy strukturális pozícióhoz köti. Ez a katasztrófavízió, mondja, azok víziója, akik a legtöbbet veszíthetnek a katasztrófában, és akik a legtöbb hatalommal rendelkeznek ahhoz, hogy a katasztrófa körülményei között is remélhessék visszaállítani a saját előnyös helyzetüket. Caron Chess (Hance, Chess és Sandman 1988), Lee Clarke (2002), Enrico Quarantelli (2001) és Kathleen Tierney (Tierney et al. 2006) katasztrófászociológusok nyomán ezt a félelemvezérelt katasztrófafelfogást Solnit az „elitpánik” kifejezéssel írja le – a szokványos katasztrófaábrázolásokban a tömegeknek tulajdonított pánik fogalmát ellenpontozva. „Félelem a társadalmi rend felbomlásától; félelem a szegényektől, kisebbségektől és bevándorlóktól; a rablásra és a vagyon elleni bűncselekményre mint fő veszélyre helyezett fókusz; megtorló akciók pusztán mendemondákból származó információk alapján” – sorolja Tierney-vel készített interjúja alapján az elitpánik jellemzőit Solnit (2009: 235). Ennek a felfogásnak a része, hogy katasztrófahelyzetekben a karhatalomnak vagy az ideiglenesen felállított őrségnek jogában van embereket ölni a tulajdon védelmében. Az önkéntesek által felállított önszegélyező rendszereknek a felszámolása ugyanehhez a logikához tartozik; és a katonaság bevetése a „rend visszaállításának” és az „ellenőrzés visszaszerzésének” érdekében ugyancsak gyakori elem. A civil lakosságot ez a megközelítés nem csak passzív, megsegítendő tömeggé redukálja, de kifejezetten a beavatkozás terepévé is avatja: a civilek, a katasztrófa áldozatai válnak veszélyforrássá. A Project East River nevű, 50-es évekbeli hivatalos dokumentum az esetleges nukleáris katasztrófára való felkészülésről így fogalmaz: „A támadás idején a pánik megelőzése és kontrollja a polgári védelem fontos feladata. Mindig fennáll a lehetőség, hogy az emberek pánikba esnek, és ezzel még több halálesetet és sebesülést okoznak, mint a katonai fegyverek” (Grossmann 2001: 59; idézi Solnit 2009: 109). Más szóval, az elitpánik-diskurzus szerint, a civil lakosságra elsősorban saját maga, és nem az ellenség nukleáris arsenálja jelenti a fő veszélyt. Ezért a katasztrófával kapcsolatos információk visszatartása az esetleges tömegpánikra hivatkozva ugyancsak gyakori eleme az elitpánik-diskurzusoknak.

A könyvben idézett példák közül az elitpánik jelenségét Solnit a legszemléletesebben a Katrina hurrikán kapcsán elemzi. Miközben maga a kimenekítés a tehetősebb, fehér rétegeknek kedvezett, a hurrikán által sújtott városban visszamaradt, nagyrészt fekete lakosságot napokra magára hagyták. A városban uralkodó állapotokról a média a

legsötétebb hobbesiánus víziókat közvetítette – fegyveres bandák, rablás, fosztogatás, gyermekek elleni nemi erőszak stb. E hírek elsöprő többségét később maguk a hírforrások cáfolták, az első időszakban azonban ez a kép hozzájárult ahhoz, hogy külső segélyek nem jutottak be a városba. A katonaság és a Blackwater magánhadsereg egységeit „harc műveletekre” mozgósították, hogy „visszafoglalják a várost”, miközben a katasztrófa áldozatai kizárólag az általuk felállított önszervező rendszerekre számíthattak az éhséggel és fertőzésekkel szemben. Míg a híradások és mozgósítások a feketék bűncselekményeiről szóltak, az oknyomozó újságírók és társadalomtudósok által utólag elvégzett kutatások szerint ember elleni erőszakot szinte kizárólag felfegyverzett fehérek követtek el fegyvertelen feketékkel szemben. A tulajdonuk védelmében őjrjáratokba tömörülő fehérek gyakran kevert lakosságú negyedekben is veszélyes betolakodóként kezelték a feketéket. Az utólag készült interjúk megrázó részleteiben maguk a fehér elkövetők beszélnek ezekről a napokról: „Király volt. Olyan volt, mint a fácánszezon Észak-Dakotában. Ha megmozdult, lelőtted” (Solnit 2009: 252).

A World Trade Centert ért támadás kapcsán Solnit hosszan részletezi a katasztrófa azon elemeit, amelyek nem jelentek meg a híradásokban, és a hivatalos emlékezetből is kimaradtak. A közösségi segítség változatos formái, a rövid idő alatt felálló önszerveződő segítségnyújtási formák, az együttérzés és szeretet kifejezései, amelyek messze túláradtak a hétköznapi elfogadott formákon; a tény, hogy a katasztrófát követő órákban többen utaztak a katasztrófa helyszínére, mint menekültek el onnan – mindez éles ellentétben áll azzal, ahogyan a média és a hivatalos megszólalások beszéltek a helyzetről. Utóbbiak törölték a képből a közösségi segítség formáit, és csak egy-egy kiemelt, jellemzően férfi hősről beszéltek. Azt, hogy a Pentagon felé irányított repülőt sikerült az utasoknak eltéríteni, ugyancsak a hivatalos hierarchia csúcsán álló férfi hősi érdemeként könyvelték el, ellentétben azzal a közös, spontán együttműködéssel, ami a lezuhant repülőgép fekete dobozána felvétele alapján rekonstruálható volt. Törölték a képből az áldozatok számát növelő rendszerhibákat, törölték az áldozatok személyes jelenlétét, és a képet a szenvedő „nemzet” és a megmentő „kormányzat” kettősére egyszerűsítették. Itt is, mint másutt, az önkéntesek által felállított rendszereket a hivatalos „segítség” megérkezésekor ellenségesen kezelte, gyümölcöző együttműködés alig alakult ki, utólag pedig kihagyták az események leírásából.

Az eddig tárgyalt példákban a katasztrófahelyzet társadalmi komponensének kizárólag negatív víziója közvetlenül az elitpánik szempontjához kötődik. Azonban a hollywoodi filmek katasztrófaábrázolását elemezve Solnit rámutat, hogy ez a vízió ma szinte megkérdőjelezhetetlen hegemoniának örvend. Ezért még a nem elit-pozícióban lévők is nehezen képzelnek el más forogatókönyveket az elitpánik strukturális perspektíváján kívül. Különböző korszakok katasztrófafilmjeit elemezve Solnit végigveszi az elitpánik

perspektívájának megfelelő vízió elemeit: magatehetetlen, pánikban vergődő, kaotikus „tömeg”, individuálisan kiemelkedő férfi főhős, aki a „tömeg” fölött, attól függetlenül cselekszik; megmentett áldozat/szexuális jutalom szerepre korlátozott női főhős, és így tovább. A hangsúly itt nem annyira a kultúrát átható patriarchális normák kritikáján van, hanem azon a sokkoló ellentmondáson, ami a valós katasztrófhelyzetekben tapasztalt közösségi, kölcsönös segítségen alapuló cselekvés, és a cselekvésképtelen „tömeggel” szembenálló főhős ábrázolása között feszül. Az egyébként untilg ismert katasztrófafilm-szenárióknak ez az elemzése nyomasztó képet ad arról, mi kell ahhoz, hogy ne csak elfogadjuk a közösségi önszerveződés szerepének letagadását, de el se tudjuk képzelni az önszerveződést, mint lehetséges forgatókönyvet.

A klímakatasztrófára való felkészülésre nézve Solnit az altruista reakciók hivatalos eltagadásának praktikus jelentőségét abban látja, hogy jelenleg nem léteznek olyan elképzelések, amelyek lehetővé tennék, hogy az intézményrendszerek hivatalos menetébe beilleszthessük az altruista, önszervező önszerveződés lehetőségét. Solnit szerint ahelyett, hogy az elitpánik perspektívájával azonosulva a kormányzatok a katonai ellenőrzés szemszögéből gyakorlatilag ellenségként kezelik a civileket, sürgős lenne elismerni és láthatóvá tenni, hogy „hogyan reagálnak az emberek a katasztrófákra”; „csökkenteni az intézmények félelmét és ellenségességét a civilekkel szemben, és beépíteni a katasztrófaszociológusok által kimutatott ‘proszociális’ viselkedést a katasztrófavédelmi tervezésbe” (Solnit 2009: 308). A katasztrófára való felkészülést az intézmények szintjén működő policyk helyett el kell mélyíteni a társadalmi önszerveződés lehetőségének a szintjére. Míg a felülről szervezett rendszerek katasztrófhelyzetben összeomlanak, a kölcsönös segítség önszervező rendszerei olyan reakciókat tesznek lehetővé, amelyek rugalmasabbak és improvizatívabbak, kevésbé hierarchikusak, több teret hagynak a személyes hozzájárulás kreativitásának, és annak, hogy mindenki jelentősnek élje meg a saját szerepét. Az ilyen megoldásra példa a San Franciscó-i tűzoltóság újraszervezése az 1906-ban a város nagy részét elpusztító tüzeset után. Az új rendszer nagyban támaszkodott a civil önkéntesek bevonására és előzetes képzésére, többek közt annak a tapasztalatnak az alapján, hogy nagyobb tüzeset esetén a szükséges segítséget 80%-ban az áldozatok közvetlen szomszédjaiktól vagy egymástól kapják. A Solnit által áttekintett esetek tapasztalata azt mutatja, hogy ahol léteztek a közösségi önszerveződés kezdeményei, ott ezek gyakran a katasztrófa utáni önszervező kulcsintézményeivé váltak.

A következtetés e praktikus síkja mellett az érvelés társadalomelméleti, morális szintjén Solnit a kérdést így foglalja össze: mi a háború morális megfelelője? A kérdés William James amerikai politikafilozófus 1910-es esszéjére utal vissza (James [1910] 1995). James itt arról beszél, hogy válság idején az elitek és kormányzatok a háború kapcsán tudnak olyan ígéretet tenni a népnek, melynek révén az a saját életét, nyomorát és áldozatát

mélyebb értelemmel rendelkező, tiszteleltre méltó és nemes dologként tudja megélni. Mi más ígérheti ugyanezt ugyanilyen körülmények között? A status quo védelmében felálló elitpánik-diskurzusok, a karhatalom kiterjesztése, a militarizáció, a bünbakképzés, és a társadalmi önszerveződés lehetőségeinek szűkítése ma is tapasztalható folyamatok. 2008-ban a gazdasági válság kapcsán az amerikai kormányzat csak javaslatként, de tárgyalta a szükségállapot bevezetését esetleges civil zavargások megelőzése érdekében. Mire számíthatunk egy következő válság esetén? Solnit amellet érvet, hogy a válságban kivirágzó altruizmus lehet „a háború morális megfelelője”. A katasztrófában a hierarchikus felhalmozás szűkösségre és egymás elleni versenyre épített rendszere megbicsaklik és a katasztrófa által okozott veszteségek gyakorlatilag felszabadítják az embereket a felhalmozás rendszerébe való befektetéseik súlyától. A korábbi katasztrófák tapasztalata azt mutatja, hogy az emberek hajlamosak ilyenkor a kölcsönös segítség új rendszereit kialakítani, és ebből az értelmes közösségi részvétel örömét merítik. Míg a katasztrófa ma a felkészülés szociális szempontokat követő forgatókönyveiben is kizárólag a sebezhetőség és veszély forrásaként szerepel, Solnit azt hangsúlyozza, hogy a katasztrófákban megélt magasabb rendű öröm és elégedettség tapasztalata azt sugallja, másra is van lehetőség.

A Solnit által idézett katasztrófátúlélők egy olyan élményről beszélnek, amit a jelentéssel bíró szolgálat, a mindennapi gondok felfüggesztése, a testvériség és az összetartozás öröme jellemeznek. „Az emberekért csinálom, akikkel együtt dolgozom. Ebből kapom a szeretetet” – mondja a Katrina utáni szükségkonyha egyik szervezője (Solnit 2009: 289). Az önszerveződés és az ebből származó öröm képességével kapcsolatban Solnit a „civil szeretet” fogalmát használja, amit a család és a szexualitás körére korlátozott „privát” szeretettel állít szembe. A „civil szeretet” tartományába tartozik a másokhoz való kapcsolódás, altruizmus, az értelmes részvétel öröme, amely a közösségi kapcsolatok fenntartásában kulcsfontosságú szerepet játszhat. Ennek megélését azonban a szeretetet a privát szférára korlátozó társadalmi rendszer alig teszi lehetővé. Míg a szeretet privát formáinak jelentőségét ez a rendszer túlhangsúlyozza, mintha minden problémánkra ezek nyújthatnák megoldást, a „civil szeretet” lehetőségét a végletekig eltorzítja. Ezért Solnit szerint a „civil szeretet” kapacitásainak felszabadítása kulcsfontosságú erőforrást jelenthet a katasztrófa körülményei között.

A katasztrófaáldozatok beszámolóiban a szenvedéssel kapcsolatban is más képet festenek, mint amit a szenvedés ma uralkodó elképzelései tartalmaznak. Ma a szenvedésről a poszttraumás stressz paradigmája szerint gondolkodunk, ami a szenvedéssel kapcsolatban kizárólag a szenvedés elkerülését tartja az egyetlen lehetséges jó megoldásnak. A katasztrófák tapasztalatai azonban egyfajta „poszttraumás belső növekedés” élményéről is szólnak. Nem véletlen – mondja Solnit –, hogy a katasztrófák tapasztalatainak elbeszélésében az interjúalanyok gyakran vallási fordulatokkal fejezik ki, mit éltek

át – a transzcendencia „minden oldalról beszivárog” a túléléstörténetekbe (Solnit 2009: 118). A vallás bizonyos értelemben a katasztrófákra való felkészülésként is működik – nem csak azért, mert az adott materiális körülményeken túli jelentésről szól, hanem azért is, mert nem tagadja el a halált és a szenvedést — ezekkel együtt tartja az embert magasabb hivatásra képesnek. Ez az elképzelés, a „poszttraumás növekedés” lehetősége nem csak a katasztrófavédelmi policyk, hanem a klímaszorogás mindennapi, egyéni és csoportos kezelése szempontjából is jelentős teret nyit meg arra, hogy a klímakatasztrófa kérdéséhez az elhárítás reménye és az elkerülhetlentől való félelem közti dilemmán túl konstruktívan tudjunk viszonyulni.

Jogosan merülhet fel a kérdés, hogy mi lesz a katasztrófákat közvetlenül követő altruizmushullámok sorsa; ezek időszakos fellángolások, vagy a katasztrófa közvetlen körülményeitől függetlenül is fenntartható emberi együttélési mód? Solnit a praktikus megközelítés felől azt keresi, mit tudunk a közelmúltban megtörtént katasztrófák altruista infrastruktúráinak további sorsáról. A Katrina és a 2001 szeptember 11-i terrortámadások esetében arra mutat rá, hogy az itt kialakult önszerveződő önszervezési formák közül több is egyfajta tudásterjesztő és intézményes modellként szervezte újra magát. Ezeket, más olyan kölcsönös segítségi kezdeményezésekkel együtt, amelyek katasztrófa helyzetben fontos szerepet tölthetnek be, Solnit „látens katasztrófa-közösségeknek” nevezi (Solnit 2009: 302).

Egy másik jogos felvetés lehet, hogy az elitpánik és a kölcsönös segítség öröme közti határvonalat Solnit érvelése túl élesen húzza meg. Ahogyan a Katrina esetében Solnit maga is leírja, a valóságban a határ porózusabb, a kétféle motiváció gyakran keveredik. Az általa megfogalmazott ellentmondás valódi potenciálja nem is annyira az elemzés pontosságában rejlik, mint inkább abban, hogy a klímakatasztrófa lehetőségével kapcsolatban teret nyit a cselekvésről való gondolkodásnak. Míg a klímavitát domináló remény- és félelemdiskurzusok a hétköznapi cselekvés számára kevés, vagy a valós hatás szempontjából alig értelmezhető teret hagynak, a kölcsönös segítség rendszereinek építése olyan cél, amely a mindennapi cselekvés szintjén is értelmezhető. A civil önszerveződés beépítése a klímával kapcsolatos politikákba ugyancsak olyan dimenzió, amelyben az egyéni vagy csoportos erőfeszítés eredményt érhet el. Végül, a klímakatasztrófával kapcsolatos társadalmi tudás és képzelet, a könyv fő témája, ugyancsak egy olyan dimenzió, amelyben tere lehet a mindennapi cselekvésnek. Magunk számára elképzelhetővé tenni a katasztrófát a pusztá félelmen túl; meglátni az érdekpozíciót az elitpánik diskurzusában, és túllépni az általa sugallt katasztrófa-képen; láthatóvá tenni a kölcsönös segítség lehetőségét a magunk és a mások számára; tudást és gyakorlatot szerezni erre a fajta cselekvésre: mindezek olyan mindennapi feladatok, amiknek kulcsfontosságú szerepe lehet a továbbiakban.

Solnit megközelítése azt sugallja, hogy a képzelet képessége és a cselekvés lehetősége egybetartozik. Az egyik példa, amit felhoz, az 1950-es évek hidegháborús készülődése Amerikában, ahol a Szovjetunióval ellentétben nem kollektív bunkereket építettek, hanem a kormányzati elképzelés szerint az embereknek saját építésű családi bunkerjeikbe kellett volna visszavonulniuk a nukleáris légvédelmi gyakorlatok közben. Ebben a felállásban egy katasztrófa helyzetet jelentett volna, hogy mindenkinek a saját magán-bunkerjét kell majd védenie az esetleges betolakodóktól – azaz a szomszédoktól és a többi áldozattól. A probléma körül heves morális vita alakult ki, amely a légvédelmi gyakorlatokkal szembeni csendes civil ellenállásba fordult. Az emberek „megtagadták, hogy a saját túlélésüket mások ellenében biztosítsák, még egy olyan időszakban is, amikor a nukleáris fenyegetés valós veszélynek számított, a kollektív megoldásokat és a szolidaritást pedig a kommunizmus gyanúja övezte” (Solnit 2009: 110). Ez a közönséges amerikai állampolgárok által gyakorolt altruizmus – mondja Solnit – „túlmutat a kölcsönös segítség előnyeinek evolúciós elméletén: az emberek akkor is visszautasították, hogy mások kizárása árán biztosítsák a túlélésüket, amikor jól tudták, hogy vezetőik az egész emberiség életével játszanak” (Solnit 2009: 111). A részvétel tömeges megtagadása végül a magánbunker-program bukásához vezetett. Ez a gyakorlati eredmény jól mutatja a morális, érzelmi és praktikus tetteknek azt az egybefonódását, amit Solnit könyve, ha kissé elnagyoltan is, de a klíma-viták mai állapotához képest szokatlan egyenességgel tárgyal.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ash, Timothy Garton (2005): It always lies below: A hurricane produces anarchy. Decivilization is not as far away as we like to think. In: *Guardian*. Interneten: <https://www.theguardian.com/world/2005/sep/08/hurricanekatrina.usa6> (Letöltve: 2019. március 4.)
- Clarke, Lee (2002): Panic: Myth or reality? In: *Contexts*, Vol. 1., No. 3.: 21–26.
- Easterly, William (2001): The Lost Decades: Developing Countries. In: *Journal of Economic Growth*, Vol. 6., No. 2.: 135–157.
- Fordulat (2011): C. Wright Mills. *Fordulat*, No. 14.
- Grossman, Andrew D. (2001): *Neither Dead nor Red: Civilian Defense and American Political Development During the Early Cold War*. Routledge.
- Hance, Billie Jo – Chess, Caron – Sandman, Peter M. (1988): *Improving Dialogue with Communities: A Risk Communication Manual for Government*. New Jersey Department of Environmental Protection, Division of Science and Research.

- James, William ([1910] 1995): The Moral Equivalent of War. In: *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, Vol. 1., No. 1.: 17–26.
- Mills, C. Wright (1959): *The Sociological Imagination*. Oxford University Press.
- Quarantelli, Enrico Louis (2001): *The Sociology of Panic*. University of Delaware. Disaster Research Center. Preliminary Paper No. 283.
- Tierney, Kathleen – Bevc, Christine – Kuligowski, Erica (2006): Metaphors Matter: Disaster Myths, Media Frames, and their Consequences in Hurricane Katrina. In: *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 604.: 57–81.

Domschitz Mátyás

ÜZEMANYAG ÉS TÁRSADALMI VÁLTOZÁS*

* Andreas Malm: *Fossil Capital – The Rise of Steam Power and the Roots of Global Warming* (Verso, 2016)
Timothy Mitchell: *Carbon Democracy – Political Power in the Age of Oil* (Verso, 2011)

Az energiaforrás, amely évezredekken keresztül az emberi közösségek fenntartásához kellett, a Nap volt. Sugarai életet adtak a növényeknek, melyeket az emberek megettek, vagy a háziasított állatainknak adták takarmányként. Ezt a megújuló energiaforrást váltotta fel a 19. században a szénenergia, majd később a kőolaj. Két, több száz millió éven át tartó szerves rothadás eredményeként létrejött, minden korábbinál hatékonyabb energiahordozó. Ahogy Sartre fogalmazott: ez nem más, mint „tőke, amit más élőlények ruháztak át az emberiségre”. Ezek rengeteg energiát képesek megkötni, viszont a napenergiával ellentétben nem termelődnek újra minden reggel, csak évmilliók alatt, ezért a jelenlegi emberi felhasználást figyelembe véve egészen bizonyos, hogy mind a szén, mind a kőolaj a 21. században el fog fogyni.

A sok energiát koncentráltan tartalmazó fosszilis energiahordozók lehetővé tették, hogy az emberek is koncentráltan éljenek: felgyorsult az urbanizáció, miután a városlakóknak nem kellett erdők közelében élniük, hogy az otthonaikat fűteni tudják. Az emberek elhagyhatták a folyókat is, és az azok partján álló, vízkerékkel működő kezdetleges erőműveket, miután a szén, majd később a kőolaj révén lehetővé vált, hogy kis helyen nagy energiát tároljanak, mely ráadásul könnyedén hordozható és felhalmozható volt.

A FEJLŐDÉS ÁRA

Azzal nagyjából mindenki tisztában van, aki követi a világpolitikai fejleményeket, hogy azok az államok, amelyek gazdasága nagyban függ a helyi olajkitermeléstől, nem a demokratikus értékeikről és a jogállamiságról híresek. Az is egyre többeknek világos, hogy az olajkitermelés, valamint a nyersanyag különböző felhasználási formái – a PET-palackok gyártásától és óceánokba kerülésétől a benzin elégetésével együtt járó üvegházhatásig – milyen környezeti károkhoz vezetnek. Azonban a két jelenség együttes elemzésével már kevesebben foglalkoznak, kevesebb szó esik a szén- és olajkitermelés társadalmi-gazdasági alapjairól.

Timothy Mitchell a 2011-ben a Verso kiadónál megjelent *Carbon Democracy* című könyvében amellett érvel, hogy a modern demokráciák a szénalapú gazdaság megjelenésének köszönhetően épültek ki, azonban azok a társadalomszervező folyamatok, amelyek ekkor kialakultak, nem képesek kezelni az olajalapú világ okozta problémákat. Ezzel szemben Andreas Malm *Fossil Capital* című 2016-ban, szintén a Versónál megjelent könyve azt állítja, hogy a jelenkori kapitalista társadalom kihívásai, élükön a tőke és a munka ellentétével, valamint a globális felmelegedéssel, nem az

olajalapú társadalom kialakulása után jelentek meg, hanem éppen akkor, amikor a gőzgépek elterjedésével a szénkitermelés lett a gazdaság legfontosabb hajtóereje.

Ha a két állítást lecsupasztjuk, és egy pillanatra elfoglaljuk a vulgarizálás kényelmes pozícióját, akkor azt látjuk, hogy Mitchell könyve a szénalapú gazdaságot a demokratikus intézmények megalapításáért éljenzi, és az olajat átkozza, míg Malm azt mondja, hogy amit Mitchell demokratikus aranykornak gondol, az valójában mélyen szembement a valódi, kiterjedt demokráciával, vagyis azzal a társadalmi berendezkedéssel, amely nem csupán a jogállami keretek és politikai szabadságjogok által próbálja biztosítani a társadalom egészének önkormányzását, hanem gazdaságilag is lehetővé teszi minden ember számára az önrendelkezést és az öngazgatást.

Ebben az írásban mindkét fosszilis energiahordozókról és azok társadalmi-gazdasági hatásairól szóló könyvet bemutatom, azzal a céllal, hogy a két szerző elsőre ellentmondásosnak tűnő pozícióját szintetizáljam.

SZÉN = DEMOKRÁCIA

Mitchell a könyvében rögtön vitába száll azokkal, akik rendszeresen olajtokról beszélnek. E szerint az elmélet szerint az olajexportálásból bőven megélt államokban uralkodó hatalmak túl nagy szabadsággal, mozgástérrel rendelkeznek, mivel nem a sikeres, versenyképes gazdaság és az adófizetők adják az állam bevételeit, hanem a földalatti kincsek. Emiatt nem kell jól kormányozni a társadalmat, hiszen a hatalom nem a társadalom befizetéseitől függ – szépen eléldegél akkor is, ha durván elnyomó módon működik. Ráadásul, ha egy autoriter állam a külföldre eladott nyersanyaggal kiszolgálja a centrumpozícióban levő országokat, akkor jelentős diplomáciai nyomás sem nehezedik rá a politikai és emberi jogok tiprása miatt. Mitchell elismeri ennek az elméletnek a részleges magyarázóerejét, de az ő helyzetleírása ennél összetettebb: ő az olaj kitermelésének a módját is bevonja az elemzésébe.

A *Carbon Democracy* alapállítása – ahogyan erre a címe is utal – éppen az, hogy a modern demokratikus államok azért tudtak kialakulni, mert a szénalapú termelés sajátos adottságai a munkásságnak olyan érdekérvényesítő képességet biztosítottak, amivel ki tudták harcolni a társadalom többségének a jólétét. Michell szerint az „olajkorban” már fordított a helyzet, napjainkban a legmeghatározóbb fosszilis tüzelőanyagtól való függőség a demokrácia hanyatlásával kapcsolódik össze. Míg a kőolaj elődje, a szén segítette a modern demokráciák kialakulását, az olaj már korlátok közé szorította a néphatalmat.

A szén a piacgazdaság kialakulásának és elterjedésének motorja volt, és mint ilyen, a szervezett, érdekeit artikuláló munkásosztályé is. Mitchell szerint a 19. századi széniparban az energiahordozókat még olyan hálózatokban termelték ki és osztották el, amelynek minden egyes szakasza érzékeny volt a munkabeszüntetésre, szabatázásra. A szénbányászok így a sztrájkok révén viszonylag könnyen ki tudták harcolni a jobb fizetést és a munkakörülményeik javítását, és ez a munkásmozgalmi attitűd, valamint a kiharcolt sikerek más szférák dolgozóit is segítették. Mire az olaj elterjedhetett volna, a munkásosztály már olyan jogokat harcolt ki a fejlett, szénelapú világban, amiket nem lehetett egykönnyen visszavonni. Ezt nevezi Mitchell „széndemokráciának”.

A megfelelő munkakörülmények és a tisztas megélhetés nyilvánvalóan sértette a tőkésék érdekeit, ők ugyanis abban voltak érdekeltek, hogy a dolgozókra fordított kiadásokat a lehető legnagyobb mértékben csökkentsék – írja a szerző. Az energiaipar érdekeltté vált abban, hogy olyan helyről szerezzenek be fosszilis energiahordozókat, ahol a munkavállalói jogok és a munkabér szintje alacsonyabb, ezért fordultak a kőolajban gazdag országok felé, ahol a munkásosztály szervezettsége még nem alakította ki azokat a jogi-politikai kereteket, amiket a demokrácia és a jogállamiság vívmányainak szokás tartani. A demokratikus országokban kialakult jóléti berendezkedésre tehát a nagytőke válasza az volt, hogy kiszervezte az olajkitermelést a különböző autoriter rezsimeknek szerte a világban.

Fontos különbség a szén és az olaj között, hogy utóbbi felszínre hozása, szállítása és finomítása kevesebb élő (emberi) munkát igényel, viszont jóval több technológiai eszköz (tőke) kell hozzá. Ezzel jelentősen átbillenti a tőkét birtoklók és a munkabérből élők közötti egyensúlyt. Az olajkút kiépítése után a felszínre hozott nyersanyag már szállításra kész, és viszonylag könnyen finomítható is, ezzel szemben a szenet a bányászat és felszínre hozatal után alaposan meg kell munkálni. Mindemellett az óriási kőolajvezetékek elterjedése is jelentősen gyengítette a szervezett munkaerő érdekérvényesítő képességét. Beszédesebb, hogy a legelső ilyen csövet az 1860-as években Pennsylvaniában azért mutatták be, hogy megkerüljék a helyi bányászok sztrájkját. Ráadásul az olaj nem csak csövekben szállítható könnyedén, hanem tartályhajókon is. Emellett a kőolaj jóval nagyobb energiát tárol, ezért egy olajjal megtöltött hajó sokkal több energiát szállít, mint egy szénnel megrakott, így jóval költséghatékonyabb a szállítása.

A tankerhajókon szállított olaj másik előnye a vonatokon szállított szénnel szemben az volt, hogy a nemzetközi vizek nem tartoztak semmilyen kormányzat fennhatósága alá, így nem korlátozta semelyik ország munkajogi, jóléti szabályozása sem, plusz a helyhez kötött vasúti hálózatokkal ellentétben a vízi útvonalakat rugalmasan lehetett alakítani. Az energiaipar olyan mértékben kihasználta ezt a rugalmasságot, hogy a hajóskapitányok sztrájkhelyzetben gyakran nem is tudták az út pontos végállomását – indulás után,

útközben kapták meg a célkoordinátákat, nehogy véletlenül megszervezhessenek a munkások a hajóút végi kikötőben egy esetleges blokádot. De nem csak a munkásmozgalom vált hirtelen eszköztelenné, így jártak a kikötőket felügyelő hatóságok is, hiszen a vámoktól és az energiahordozók államosításától éppúgy rettegtek az energiaszektor tőkései, mint a munkásmozgalomtól.

Az energiaszekort motiválta az a tény, hogy a szénnél az olaj jóval értékesebb, így egy esetleges munkabeszüntetés vagy a kőolajszállítmányok eltulajdonítása sokkal nagyobb költséggel járt, és sokkal nagyobb zsarolási potenciált adott a munkások kezébe. A tőke ezt a saját bőrén tapasztalta meg a 20. század elején, amikor olajipari munkások több alkalommal is megszervezték magukat a tőkével szemben: 1905-ben Bakuban a mozgalom élén nem más állt, mint a fiatal Joszif Visszarionovics Sztálin, aki – már a munkásmozgalomtól elfordult, véreskezű diktátorként – azt nyilatkozta, hogy az azeri olajmunkások között töltött idő tette őt „a forradalom katonájává”.

Azonban a tőke a termelés és szállítás rugalmasításával a 20. század közepére elvette az ellenállás lehetőségeit a jóléti célokért küzdő munkásoktól. Míg a 19. században elég volt a síneket megrongálni, hogy lassítsák, eltérítsék vagy szabotálják a szénrel teli vagonokat, addig a kőolajat szállító óceánjárók esetében erre már nem igazán volt lehetőség. Mitchell így jut arra a következtetésre, hogy a demokrácia – éppúgy, ahogy a földi élet – szénelapú, hiszen a demokratikus vívmányok a gőzgép korában alakultak ki.

SZÉN = KAPITALIZMUS

A svédországi Lundi Egyetem humánökológia tanszékén dolgozó Andreas Malm 2016-ban jelentette meg *Fossil Capital* című könyvét. A szerző doktori kutatásán alapuló kötet jelentősége az, hogy jóval az olajalapú gazdaság elé megy vissza, és összeköti a kapitalizmus – és ezzel együtt a munkásmozgalom – történetét a napjaink klímaváltozását okozó fosszilis energiahordozók történetével. Amíg Mitchellnél az ősbűn az olaj beépülése a termelésbe, Malmnál a szén látja el ezt a feladatot.

Az „A gőzmeghajtás elterjedése és a globális felmelegedés gyökerei” alcímet viselő könyv részletesen, gazdag empiriával dolgozza fel azt az 1825-től kezdődő és 1850-ig tartó időszakot, amely során az ipari termelésben egyeduralkodóvá vált a gőzgép, és végleg háttérbe szorult a vízkerék. A legérdekesebb kérdés, amit Malm feltesz, a következő: hogy lehet az, hogy James Watt 1784-ben fejlesztette ki az első szénrel működő gőzgépet, az mégis csak fél évszázaddal később terjedt el, azután viszont egészen hirtelen forradalmasította a termelési folyamatokat?

Watt a találmányával a pamutipart, a korabeli, kialakulóban lévő kapitalizmus legfejlettebb területét célozta meg, de eleinte a gyárosok nem kértek a szénmeghajtásból, ugyanis akkor már rég egy sikeres modellben működtek, számottevő profitot termeltek a vízkerékkel hajtott üzemeikből. A gőzgép a vízerőművekkel szemben sokáig nem volt túl meggyőző alternatíva: például azért, mert meg kellett vásárolni hozzá az üzemanyagot, a szenet, miközben a folyók vizei korlátlanul, ingyen rendelkezésre álltak minden gyárosnak. A 19. század közepére mégis a gőzgép vált egyeduralgódóvá. Malm korabeli ipari feljegyzések, gyárosok magánlevelei, valamint más történészek kutatásainak áttekintése után alaposan végigveszi a lehetséges magyarázatokat. Okozhatta volna az átállást a szárazság is, azonban korabeli feljegyzések alapján erről nincs szó. Okozhatta volna az átállást a gőzgép jelentős fejlődése is, de erről sincs szó: míg Watt első prototípusa 20 lóerővel bírt, az 1820-as években is csupán ennek a triplájára volt képes a gép. Ezzel szemben a vízerőművek 300 és 500 lóerő közötti energiát termeltek. Okozhatta volna az átállást a szén olcsóbbá válása is, azonban ezt sem igazolja semmi. Mindent összevetve tehát a gőzgép úgy lett domináns, hogy a vízmeghajtás olcsóbb, hatékonyabb és korlátlanul hozzáférhető volt.

Malm szerint a váltás oka az volt, hogy a szénrel működő ipart jobban tudták kontrollálni a tőkésék. A vízkereket értelemszerűen csak ott lehetett felállítani, ahol víz folyt. A gőzmeghajtású gyárat azonban már bárhol, akár egy városi nyomornegyed közepén is. Malm szerint az így rendelkezésre álló *ipari tartaléksereg*, azaz a munkaerő kizsákmányolhatóságának magasabb foka volt az, ami miatt a gőzgép egyeduralgódóvá vált. A gőzgép mellett szólt az is, hogy a termelés nem függött az időjárási viszonyoktól. A vízkerékkel hajtott üzemekben gyakori volt a munkaidő extrém ingadozása, attól függően, hogy száraz vagy esős idő volt, hiszen utóbbi esetén a kereket sokkal jobban hajtotta a megáradt folyó sodrása, és több árucikket lehetett előállítani. Beszédesebb, hogy a munkásmozgalom óriási vívmányát, a napi munkaidőt 10 órában maximalizáló törvényt éppen a vízkerék-meghajtású gyárat üzemeltetők ellenezték a legjobban, hiszen voltak napok, amikor csak 4-6 órát dolgoztak a munkások, amit azokon a napokon hoztak be, melyeken 12-16 órát dolgoztatták őket. Éppen az 1847-es angliai *Ten Hours Act* volt az, ami megadta a kegyelmezdőfést a vízkeréknek. Innentől kezdve a termelést könnyen menedzselhetővé tevő gőzgép rohamos sebességgel terjedt el. Amikor az állam csökkentette a napi munkaórák számát, akkor egyszerűen több, nagyobb gépet állítottak fel az üzemekben, hogy a kevesebb rendelkezésre álló idő alatt se zuhanjon be a termelés, és az abból származó profit. Erre a rugalmasságra, szabályozhatóságra a megújuló vízenergia természetéből fakadóan alkalmatlan volt.

Malm a hosszú történeti alapozás után a könyvében bevezeti a „fosszilis tőke” elméletét is, amiben Karl Marx *Tőkéjéhez* nyúl, és azt fejleszti tovább. Marx $P - \dot{A} - P'$ formuláját

– amely azt illusztrálja, hogy a pénzből vagy tőkéből (P) hogy lesz áru (Á), majd annak eladása után még több pénz (P') – Malm azzal egészíti ki, hogy hozzátesz egy fosszilis értéket:

$$P - \dot{A} - P(*F)$$

Leegyszerűsítve, a könyv címét is adó fosszilis tőke nem más, mint a fosszilis tüzelőanyagok szén-dioxid-kibocsátásán áthaladó önértékű szorzó. Marx összekapcsolta a tőkét és a munkaerőt, de Malm ennek „biofizikai-árnyékát” is hozzáadja, a fosszilis tőkét, aminek elégetése megkönnyíti a munkaerő tőke általi kiaknázását. Ráadásul a fosszilis tőke emellett egy olyan értéknövekedés folyamata, amely a kapitalista felhalmozás logikájából fakadóan minden szakaszában tovább emelkedik, így egyre nagyobb fosszilis energiákat éget el. A fosszilis tőke (F) a szénfelhasználás, és ennél fogva a szén-dioxid-kibocsátás kifejeződése Marx tőkeformulájában.

De mi ennek a képletnek a valódi mondanivalója? Mi Malm egész elméletének a tétje? Elsősorban az, hogy a szén-dioxid-koncentráció, az üvegházhatás és a globális felmelegedés nem leválasztható a kapitalista gazdaságról, hiszen ennek a folyamatos felhalmozásra, növekedésre épülő rendszernek a melléktermékéről van szó. A fosszilis tőke elméletéből bontja ki Malm azt az állítását, hogy a fosszilis üzemanyagok használata és jelentősége csak és kizárólag társadalmi viszonyok relációjában érthető meg – ezeket a viszonyokat pedig leginkább a kapitalizmus befolyásolja. Ezért – írja Malm – tévedés pusztán globális felmelegedésről beszélnünk, hiszen az nem létezik önmagában, az csupán a tőkés termelési mód egyik nem szándékolt következménye. Ez egyrészt jelzi azt, hogy mennyit várhatunk a rendszerkonform megoldási javaslatoktól – például a szénkibocsátás piacosítását üdvözlő szénkvótáktól –, de egyúttal az „antropocén” korszakról szóló szakirodalomnak is ad egy empirikusan, történetileg és elméletileg is nagyon megalapozott pofont, hiszen jelzi: nem az emberi természet okozza a klímaváltozást, hanem a kapitalizmus.

Az ismertetett két könyv között fontos különbség, hogy a *Carbon Democracy*, a gazdasági rendszer „felépítményével”, illetve annak ideológiájával, a demokrácia-elméletek irodalmával vitatkozik, és azokat egészíti ki a fosszilis üzemanyagok okozta társadalmi viszonyok beemelésével, miközben a *Fossil Capital* az „alapot” írja le, a fosszilis üzemanyagok felhasználását a termelési viszonyokon keresztül vizsgálja. Mitchell és Malm könyveinek összeolvasásával komplex képet kapunk a fennálló társadalmi-politikai rendszerünkről, amely nem érthető meg az üzemanyagok elemzése nélkül, valamint – és ez a két könyv legnagyobb, egybecsengő tanulsága – az üzemanyagok okozta klímaváltozás sem érthető meg az azokat meghatározó társadalmi viszonyok nélkül.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Malm, Andreas (2016): *Fossil Capital: The Rise of Steam Power and the Roots of Global Warming*. Verso Books.

Mitchell, Timothy (2011): *Carbon Democracy: Political Power in the Age of Oil*. Verso Books.

Czeglédi Alexandra

GOMBAFONALLAL SZŐTT ESSZÉK AZ ÉRTÉKMENTŐ FELHALMOZÁSRÓL*

* Anna Lowenhaupt Tsing: *The Mushroom at the End of the World* (Princeton University Press, 2015)

GOMBABIZNISZ A FÉLPERIFÉRIÁN

Kollégáim érdeklődve kérdezik, hogy milyen az élet az északkelet-magyarországi falvakban, olykor Miskolcraól kérdeznak, a környékről, ahol felnőttem. Gondoltam, semmi különös nem történik arrafelé, legalábbis nem említést érdemlő események. Ilyenkor magam elé képzelem a borsodi kisfalvak elvándorlás okozta ürességét, ahová a félperifériás kapitalizmus karja alig ér el. A helyi termelőkön, az országos hálózatban operáló gyógynövénybizniszen kívül semmi érdekes nem jutott eszembe Miskolc vonzáskörzetéről, egészen addig, amíg nem telekocsiztam Budapestre egy helyi vállalkozóval. Épp Ausztriába tartott síelni Miskolcraól. Én voltam az egyik autómegosztó hálózaton jelentkezett utasa, egy Magyarországon tanuló szír doktorandusz mellett.

Megtudtam, hogy sokat utazik és kirándul a Bükkben, szereti az angol söröket, és a helyben termő gombákról óráig tudna mesélni. A helyi gombaexport egyik kulcsembere Miskolcon. A gombaszállítás szakértője, és hűtőgépeket szerel. Ugyanis így tartják frissen a gombákat, amikor Ausztriáig, Németországig utaztatják. Ő maga ritkán gombászik, nincs ideje az erdőben bolyongani. Főként helyi romáktól vásárol fel tinórut, laskagombát és erdei csiperkét. Azt mondta, szeret a romákkal együtt dolgozni. Szerinte van hozzá szemük és türelmük, és mivel úgysem akarnak rendes foglalkoztatásban dolgozni, a gombagyűjtés jól fizető lehetőség a helyiek számára. Saját autóval, családtagokkal közösen járnak az erdőket és gyűjtik a gombákat. Előfordul, hogy a romák gombával megpakolt Zsiguliját elemlámpával kell átvilágítania, hogy ellenőrizze a nyersanyag minőséget. Ha frissnek találja a gombákat, készpénzben, helyben fizeti ki a gombászokat. „Így mindenki jól jár!” – tette hozzá. A roma családok visszatérő üzlettársai, akikkel meglehetősen jó kapcsolatot ápol. Elmondta, tudja, hogyan kommunikáljon velük. A helyben beágyazott kapcsolatai nélkül a gombabiznisz nem működne.

Ezek csak foszlányok az útítársam monológjából, amiben röviden felvázolta, a sofőri és hűtőszakértői tudása hogyan tette lehetővé, hogy Miskolcon és környékén az egyik leghatékonyabban működő gombaexport-láncot menedzselje. Erre én lelkesen, Anna Tsing könyvét rejtgetve a hátizsákomban, csak annyit tudtam neki mondani, hogy engem is érdekelnek a gombák. Éppen a Japán és Oregon állam között zajló gombakereskedelemeről és a természetben megtalálható nyersforrások értékmentő felhalmozásáról kezdtem el olvasni. Az utóbbiról nem is tudtam volna mesélni, mert a férfi közbevágott, amikor meghallotta, hogy szeretnék többet tudni a gombákról. Óva intett attól, hogy csatlakozzak a Miskolc környéki gombapiachoz. Szerinte nem olyan egyszerű, mint

amilyennek látszik. Még akkor sem, ha egy erdei faluban nőttem fel. „Kitartást és emberek koordinálását igényli ez a munka” – mondta. Azt hiszem, egy pillanatra potenciális verseny társnak tartott. Feltette a kiépített és feltehetően jól működő ellátási láncot, amivel az osztrák és német gombapiacot táplálja. Azt is elmondta, hogy a tavalyi szezon mindenkinél nehéz volt, mivel az erdők nem jutottak megfelelő mennyiségű csapadékhoz. A szárazságban nem nőtt elég gomba, pedig a németek nagyon várták a friss árut.

A gombáról való beszélgetés segített, hogy reflektáljak az elfogult, leegyszerűsített elképzeléseimre, amit a borsodi vidéki és erdőközeli életről gondolok. Meglepődve hallgattam, hogyan sodródnak a borsodi romák munkája által a bükki gombák a globális tőke körforgásába. A nemzeti park erdészei nem tudnak szabályalkotó autoritásként mindenhol jelen lenni. A rőzsegyűjtés, illegális fakitermelés és a korlátlan mennyiségű gombaszedés gyakorlatai mindennapos jelenségek. Sok esetben a helyiek megélhetése múlik az erdő erőforrásain, amelyek illegális kiaknázása felett az erdészek olykor szemet hunynak. Az autóban zajló rövid beszélgetés Jason W. Moore (2016) olcsó természet koncepciójára emlékeztetett. Olcsó, könnyen megkaparintható erőforrások, amelyek nincsenek magántulajdonban, köztulajdonban lehetnek, esetleg nem szükséges vagy nem kikényszeríthető a védelmük. Például a hóvirág a Bükki Nemzeti Park oltalma alatt áll, de Miskolcon a Marx téri piac sarkán roma asszonyok csokorszámra árulják a gombaárus bácsi mellett. Persze a hóvirágra nincs olyan kereslet, mint a frissen előbújt ízletes tavaszi gombára.

A Bükk lábánál felvásárolt gomba centrumországokba való szállítása még egy rövid autós monológ után is sok mindenről árulkodik: a kisvállalkozó sikeréről, kapcsolatairól, a helyi vállalkozók versenyszelleméről, a periférikus bizonytalanságról, az állandó foglalkoztatottság hiányáról, a romákat érintő előítéletekről és a természet kapitalista meglopásáról. Tsing nyomán ilyen kulcsszavak mentén gondolkodnék a kelet-magyarországi tőkefelhalmozásról, pontosabban szólva az értékmentésről, amire a Bükkből kikerült gombák áruvá tételével kerül sor. A prekariátus és az olcsón meglopható természet globális kategóriák, amelyeket Tsing könyve esszészerűen, a történelmileg formált, helyben beágyazott és folyamatosan változó gyakorlatokat értelmezve jár körbe. Továbbá a gomba piaci értékesítése, bizonyos ellátási láncban való mozgása felvázolja, milyen módon használja a globális politikai gazdaság logikája a tőke által ellenőrzött (gyárak) és a tőkés termeléstől függetlenül változó (erdők) szférákat.

A tőkemozgás kizárólag negatív, kizsákmányoló aspektusát hangsúlyozó marxista koncepciókkal, mint Jason W. Moore (2016) eltulajdonítás általi felhalmozásával (*accumulation by appropriation*) és David Harvey ([2004] 2009) kismemizés általi felhalmozásával szemben Tsing a tőkemozgást egy árnyaltabb, antropológiaibb pozícióból vizsgálja. Tsing (2015: 63) azt vallja, hogy a gombaexport esetében a tőkés rend az ellenőrzött

tőkés termeléstől távol eső, az elhagyatott, szinte világvégi vidékeken található erőforrásokat zsákmányolja ki. Azonban a kitermelt tőkés értéktöbblet mellett túlélésért küzdő közösségek, baráti és üzleti kapcsolatok is formálódnak. Tsing rámutat, hogy a periférikus létbizonytalanság a tőkés termelésbe becsatornázott gombakereskedelem útján túlélhető. Az oregoni erdők mélyén szabadságként megélt gombakeresés ellentmond a kizsákmányolás és kismimizés marxista narratívájának.

Nem tudom, a borsodi romák hogyan élnek meg az éjszakai gombászást, és mit gondolhatnak a miskolci vállalkozóról. Azt sem tudom, hogy a Bükki Nemzeti Park erdészei hogyan értelmezik ezt az üzleti kapcsolatot. Tsing nem írt a kelet-európai gomba export-import hálózatokról, azonban könyve megmutatja, hogy miért érdemes a félperifériára kiszervezett ellátási láncokat közelebről szemlélni: a helytörténeti és természeti folyamatok együttesen árajzolják a periférikus viszonyokat. Tehát érdemes lehet Tsinghez csatlakozni a globális gombászásban, és kelet-európai pozícióból vizsgálni a tőkefelhalmozás ritmusait és a túlélés lehetőségét a bükki gombák értékesítésének esetén keresztül.

HIBÁZTAK, DE A GOMBA MÉGIS MEGJELENT¹

Anna Tsing 2004 és 2011 között kutatta a Japánban komoly népszerűségnek és piaci keresletnek örvendő fenyőgombát, a macutakét az Egyesült Államokban, Japánban, Kanadában, Kínában, Finnországban, Dániában, Svédországban és Törökországban. *A Mushroom at the End of the World* a nemzetközi *Matsutake Worlds* kutatócsoport közösségi projektjének eredménye. Gombaszakértőket, macutake-imádókat (*Matsiman*), önképzett gombászokat, antropológusokat, közgazdászokat, mérnököket, erdőgazdákat és földműveseket ismerhetünk meg Tsing könyvében, akik a szerző kutatópartnerei, oktatói és barátai, de semmiképpen sem az antropológus interjúalanyai. Maga a könyv is alátámasztja, hogy ebben a tudástermelő projektben a macutake a közösségteremtő, közvetítő entitás, tehát nem csak a tőke által kisajátított árucikk.

Tsing könyve nem kizárólag a macutake gombáról szól egy elképzelt világ végén, a Föld halálnapjához közelítve – ahogyan azt a könyv címe sugallja. Még kevésbé

1 Tsing a 14. fejezetben ír az oregoni ipari erdő elhagyatott, romos állapotáról, ahol az emberi beavatkozás nagy léptékkel zajlott az elmúlt évtizedekben. „*Mistakes were made...but mushrooms popped up.*” (2015: 194).

helyezhető ez az antropológiai esszékötet egy apokaliptikus tér-idő mezőbe, ahol az ökológiai és gazdasági válság tragikus összetalálkozását tétlenül várjuk. A klímaváltozás diskurzusain átszűrődő világvégét jobb híján sci-fi jelentként éljük meg. Passzív szemlélőként vetítjük magunk elé az elképzelhetetlent, amikor az ember és más élőlények földi léte, valamint azok lehetséges alternatív formái megszűnni látszanak. Az ökológiai gondolkodás és humánökológiai szakirodalom gyakori apokaliptikus hangulatkeltése a közösen elképzelt jövő felszámolása felé tart. Negatív hangvételű előrejelzések a víz és levegő nélküli, a toxikus anyagok uralmába kerített Föld azonnali megmentéséért kiáltanak. Azonban az apokaliptikus keretezés még az egyéni cselekvés megsürgetésével is képes reményvesztett érdektelenséget kelteni, és így blokkolni az állampolgári részvételben és közösségi munkában rejlő lehetőséget (Neimanis, Åsberg és Hedré 2015). Tsing könyvében azonban a gombák nyomait keresve a túlélhetetlenség illúziója szertefoszlik.

De mégis van lehetőségünk arra, hogy közösen túléljünk a kapitalizmus által végzett rombolás társadalmi és ökológiai szemétdombján? Tsing macutake gombája a világ végére pozicionálva nem csak a túlélésének körülményeiről mesél, hanem reményt kelt bennünk, hogy létezik lehetőség a szabadság megtapasztalására a tőkés felhalmozás folyamatában is. A könyv az élet maradátságával kecsegtet. A macutake utat mutat a nyugati kapitalista világ periferiáján: szimbiózisban túlél, terjeszkedik, burjánzik, és a tőke által megcsönkített életterekhez, az ipari sivárságba csalogat minket Japánból Oregonba, Kínából Finnországba. Az ökológiailag, gazdaságilag és társadalmilag megcsönkített vidéki életforma elképzelhetetlen lehet a globálisan becsatornázott metropoliszból kitekintve. A posztindusztériális tőkés termelés által megbolygatott és hátrahagyott erdőkben a gomba jelenléte enyhítheti az apokaliptikus reményvesztettséget. Ugyanakkor a macutake nem az esszenciális vitalitás és az élet szimbólumaként jelenik meg a kapitalizmus periferiáján, inkább a tőkés társadalom és az olcsó természet komplex, folyamatosan változó viszonyáról árulkodik.

Japánban az emberi beavatkozás alapvetőnek bizonyult ahhoz, hogy a macutake újratermelődjön a satoyama erdőkben. Erdőtisztítás nélkül a vörösfenyő nem jutna elegendő fényhez. És ha a vörösfenyő nem növekszik, akkor a macutake sem képes a szimbiotikus gyökérkapcsolat fenntartására. A második világháború után a felgyorsult urbanizáció következtében kiüresedett a japán vidék. Elhanyagolt erdőket hagytak maguk után a gyári munkássá lett földművesek. Így ma a városi önkéntesek erdőtisztító program keretében szeretnék visszacsalogatni a gombát a japán erdőkbe. Tsing a gomba szimbiotikus és történelmi nyomait követve bont ki személyes történeteket a tőkés értékmentő felhalmozásról, amely látens közjavakból (*latent commons*), az erdők erőforrásaiból táplálkozik. Tsing miniesszéi is e gombából táplálkoznak. A macutake köré fonódó esszék

az emberi és nem emberi munka, a tőkefelhalmozás, erdőirtás és prekariátus közösségek komplex, de az ellátási lánc mentén követhető összetalálkozások.

De miért a macutake gomba? Tsing módszertani válasza erre az észrevétel művésze (*art of noticing*), melyre a több helyszínen zajló etnográfiai terepmunkája során a gombászás megismerésével jutott. Ez a tevékenység az emberrel közösségben és az emberi léttől függetlenül is létező, túlélő entitások észrevételére invitál: gombák, spórák, DNS, gombafonalak, vörösfenyők, erdei állatok és ipari gépek ugyanolyan jogon szereplői Tsing történeteinek, mint a gombászok és a macutakét felvásárló üzletemberek. A talán passzívnak érzékelt gomba felkutatása az oregoni, finn, kínai és japán erdőkben figyelmet, türelmet, az itt és most cselekvését kívánja meg. Aki valaha is gombászott, tudja, hogy az eredeti útvonalat, a begyűjtött mennyiséget szinte lehetetlen előre látni és megtervezni. A gombagyűjtés böngészés, sokszor az ismeretlenben való bolyongás, ahol egyetlen emberi készségünk ér valamit: a jelenre irányított körültekintő figyelmünk. Tsing az erdei sétákon tanult türelemmel szemléli a gazdasági folyamatokat, amelyet értékmentő ritmusoknak nevez. Különböző gazdasági érdekekkel bíró projektek többirányú történelmi momentumokkal kapcsolódnak össze, melyek állandósulás nélkül, folyamatosan hatnak egymásra a japán és oregoni gombaellátási láncolatban.

ÉRTÉKMENTŐ FELHALMOZÁS

A macutake értékesítése Tsing szerint nem egy primitív társadalmi berendezkedésből megmaradt gyűjtögető életmódnak a modernitást túlélő gyakorlata. Inkább a modern társadalmi progresszió ideájával párhuzamosan létező haszonszerzés egyik lehetősége. A nagyvállalati, gyári kontrollt és a kiszervezett intézményi rekrutációt nélkülöző peremterületeken fellelhető erőforrások által mozgósított, úgynevezett szervezetlen munka (2015: 40). Ilyen peremterület az oregoni ipari erdő, ahonnan a macutake gombát importálják a japán kereskedők. A termelés kiszervezésének politikája az 1960-as évektől az 1980-as évekig intenzíven zajlott a két ország között. Ez vezetett az úgynevezett tőkés ellátási láncok kialakításához. Az ellátási láncok különböző, földrajzilag egymástól távol lévő országokat kötnek össze egy-egy nyersanyag export-importja révén. Tsing szerint ezeket nem állandó csatornaként kell elképzelni, hanem a globális politikai és gazdasági változások függvényében folyamatosan változó hálózatként. Tsing etnográfiai esszéi a tőke által mozgatott árucikkláncokat mutatják be, amely a japán macutake-kereslethez vezetett az 1990-es években.

A második világháborút követően Japán amerikai katonai megszállása kereskedelmi hidak kiépítését tette lehetővé Oregon és Közép-Japán erdőinek menedzselésében. A modern iparosítással a racionálisan méretezett erdőművelés mindkét ország vidéki területén domináns modellt vált. Oregon államosította az erdőket, Japánban pedig katonai egységek vették át azok irányítását. Az 1960-as évektől oregoni faanyag áramlott a japán piacra egészen a 1970-es évekig, amikor környezetvédelmi csoportok követelni kezdték az erdők védelmét mindkét országban. Ennek hatására Japán az 1970-es és 1980-as években kénytelen volt Indonéziából faanyagot beszerezni. Ez a japán ellátási lánc vezetett az indonéz erdők szinte teljes kiirtásához. A faanyag alacsony világszintű ára miatt Oregonban pedig az 1990-es évekre megszűntek a faipari vállalatok. Tehát a macutake-erdők az indonéz erdőirtások következtében kezdhettek burjánzani, amikor az amerikai nyersanyag már nem tudott versenybe szállni az olcsó árucikké tett délkelet-ázsiai erdőkkel.

Amikor a kapitalista érdekek kivonultak a nyersanyag-lelőhelyekről, a hátrahagyott romhalmazokon az élet fenntartása vált kihívássá. Japánban és Oregonban történelmi folyamatok által alakított és megcsonkított erdők maradtak vissza, amelyek romjai ökológia heterogenitásáról árulkodnak. Az erdők, akármennyire is passzívnak, élettelennek, és időtlennek tűnnek, a fajok közötti kapcsolódások és szimbiotikus viszonyok, a helyi iparágak be- és kivonulásának hatására változnak, kerülnek kiirtásra és élednek újjá. Ahhoz, hogy az ipari romhalmazokat történelmi szempontból vizsgáljuk, az emberi és nem emberi entitások közös történetét kell követnünk a globális hatalmi térben (Tsing 2015: 213). Ez a metodológiai megfontolás Bruno Latour cselekvőhálózat-elmélethez hasonlítható, amely az emberek, tárgyak és élőlények közötti szimmetrikusnak tekintett viszonyokban gondolkodik. Tsing esszéinek nyelvezetét áthatja az emberek és más élőlények egyenlőként való elismerése. A könyvnek nincs főszereplője és mellékszereplője, még a macutake történetei sem érdemelnek külön elismerést, hierarchikus pozicionálást ebben a többfajú etnográfában.

A kapitalizmus globális terjeszkedésének történetében az élő és élettelen entitások egyaránt szereplők. Azok az élő és élettelen erőforrások is piaci értéké válhatnak, amelyek a tőkés termelés és újratermelés szféráján kívül esnek. A tőkés termelés szférájában a nagyvállalati és gyári racionalizáció, az ültetvényeken alkalmazott skálázható rendszerek (*scalability*) érvényesülnek. Ez a rendezőelv azonban nem teljességében kebelezi be a nem tőkés perifériát. Olyan ökológiai folyamatok, mint a gomba és a vörösfenyő együttelezése, amelyet az emberi munka nem képes kontroll alatt tartani, potenciális javakat teremtenek. Ezek a javak a tőkés racionalizáció során a felvásárló által értékesítődnek. Azonban a macutake piaci terméké alakulása múlandó. Addig van jelen áruként, amíg a gombász és a felvásárló pénzt és árut cserél, majd az ügynökségek és japán üzletemberek

koordinációjával a gomba Japánba kerül a vásárlóhoz. Ezt az értékláncban végbemenő árucikké fordítást nevezi Tsing értékmentő felhalmozásnak, amely csak egy momentum a kapitalizmus komplex működési logikájában. A macutake tereit, amelyek egyszerre vannak a kapitalizmus racionalizációs folyamatán belül és kívül, Tsing prekapitalista tereknek nevezi.

Az úgynevezett prekapitalista terek értelmezésére és elméleti magyarázatára többen is tettek kísérletet, ezért úgy gondolom, hogy röviden érdemes összevetni Tsing értékmentő felhalmozását a kisemmizés általi felhalmozás koncepciójával. Erre a legjobb példa David Harvey szövege ([2004] 2009: 94) az új imperializmusról, amelyben a környezeti javak kisemmizését a tőkés felhalmozás egyik kulcsmozzanataként említi. Harvey a tőkefelhalmozás klasszikus folyamatát a piaccal azonosítja, míg a tőkefelhalmozás másik, kisemmizés általi formáját a tőkés termelésen kívül eső javaknak az abba való bevonásában látja. A környezeti közjavak tőkeintenzív kommodifikációja a nem tőkés termelési folyamatokon keresztül történik. Tsing hasonlóan érvelt a macutake értékesítésével kapcsolatban a kapitalizmuson kívüli helyezkedő perifériáról. Harvey koncepciója azonban egy totális negativitásba, kizsákmányolásba torkolló folyamatra utal, ahol a tőkés termelés bekebelezi a kapitalizmuson kívül eső termelés színterét. Tsing olvasatában a természeti nyersanyagok a tőkés termelésen kívül lehetnek fel, abban az értelemben, hogy az emberi lélettől függetlenül és annak a természetre gyakorolt hatása nélkül is újratermelődnek.

Tsing ugyan nem utal Harveyra, az értékmentő felhalmozás koncepciójában mégis az ő fogalmának egy árnyaltabb továbbgondolását láthatjuk. Ugyanis Tsing rámutat arra, hogy a nem tőkés termelés helyszíne lehet a posztindusztriális oregoni erdő, ahonnan kivonult a tőke. Itt már nem érvényes sem a racionalizáció, sem pedig a kisemmizés logikája. A romhalmazokon kapirgálva csak bizonyos élő és élettelen entitásokat lehet a globális piacon értékesíteni. Ez az értékesítés azonban nem kívánja meg a munka tőkés, intézményesült kiszervezését. A szervezetlen vagy, mondhatni, alulról szerveződő erdei munka során egyfajta közösségi összetartásról és a szabadság megéléséről számolnak be a délkelet-ázsiai bevándorlók és menekültek, akik az értékmentő felhalmozás fenntartói. Az oregoni erdő az amerikai nagyvárossal szemben a létbizonytalanság markában van ugyan, de a délkelet-ázsiai falvak természetközelségét felidézve a szabadság érzetét kelti a bevándorló idénymunkásokban. A nosztalgijából táplálkozó gombászok által megélt szabadság a racionalizáló neoliberalizmus szabadságillúzióján kívül helyezkedik el. A gombakeresők az amerikai társadalom kirekesztése és elutasítása előtt a macutake gombához menekülnek. A gombának így kapcsolatteremtő képessége van, amely reményt ad a prekariátusnak a marginalizált közösségben való túlélésre. Tsing koncepciója a kisemmizés általi felhalmozással szemben felismeri a létbizonytalanságban, napról napra élő

gombászok ágenciáját, vagyis azt, hogy képesek saját erőből túlélni a posztindusztriális erdők mélyén.

MÉG TÖBB POSZTKOLONIÁLIS SZEMLÉLETET

Tsing a posztkoloniális elmélet szükségessége mellett is érvel (2015: 218-225), habár nem fejt ki, hogy mit is ért a posztkoloniális kifejezés alatt. Nekem sem célom, hogy a terminus genealógiáját vázoljam itt. Amit fontosnak tartok megjegyezni, Tsing tanácsát követve, hogy továbbra is az észrevétel művészetével kell járnunk. Nem csak a kutatói terepmunka során, hanem a konceptuális útvesztőkben is. Tsing gombakönyve etnográfiai esszé, kevés helyet enged az akadémia berkeiben versengő elméletek ütköztetésének. Ezzel a döntésével felszabadítja az olvasót a sűrűn szövött elméletek terhei alól, és inkább tudásrezsimek egyenlősítésével kísérletezik. Erre a saját maga példájával buzdít: antropológusként ír a gomba spórájáról, DNS-éről, a macutake-tudósok tudásátadási berkeiről, az erdőgazdálkodás racionalizációs törekvéseiről. Nem akarja bevált akadémiai zsargonok egymásra torlaszolásával kirekeszteni olvasóját, hiszen ő maga sem turkál a gombatudósok és erdőmérnökök szaknyelvi zsebkönyvében. Ehelyett az értékmentő tőkefelhalmozás különböző láncolataihoz, a közös tudástermelés színtereire, egymástól eltérő természetértelmezésekhez, azaz egymásnak feszülő ontológiák közé vezeti olvasóit.

A macutake vezérfonalán szövődő lokális történeteket érdemes lehet Kalyan Sanyal posztkoloniális kapitalizmuskritikájával együtt olvasni. Az indiai közgazdász, akinek a felhalmozás csatornáinak feltérképezésére kísérletet tevő könyve, *A kapitalista fejlődés újragondolása* 2007-ben jelent meg, úgy véli, hogy a tőkefelhalmozás, legyen az kismizmizésen vagy értékmentésen nyugvó, azért tud folyamatosan privatizációs aktusként bekebelezni közösségi javakat és nyersanyagokat, mert a kapitalizmus önmaga kritikáját is üdvözli. Ahhoz, hogy a felhalmozás ideológiailag igazolt legyen, és az ezzel járó kismizmizés, erőszak és lopás elfogadhatóvá váljon, a *fordított eredeti felhalmozást* lép folyamatba. A fordítottság arra a jelenségre utal, amikor a megtermelt értéktöbblet visszaforgatódik a nem tőkés termelés szférájába. A *fordított eredeti felhalmozás* alanyai a periférián létbizonytalanságban élők, akik adomány, hitel, munka vagy tudás formájában részesülnek a tőkés szférában megtermelt feleslegből. Ez a visszafordítás ad talajt, hogy a tőkés felhalmozás politikailag igazolható legyen.

Sanyal szerint a kapitalizmus politikai legitimációja többek között a multinacionális vállalatok emberi jogi diskurzusával átszőtt társadalmi felelősségvállalásának elvében

érvényesül. A *fordított eredeti felhalmozásra* példa lehet egy olyan karitatív szervezet jelenléte az oregoni erdők környékén, amely multicégek adományaiból teremt munkalehetőséget és ad fizetést a délkelet-ázsiai bevándorlóknak. Erről Tsing nem ejt szót, nem tudjuk, hogy milyen karitatív intézkedések érinthetik a bevándorló gombászok életét. Tsing gombájának fonalai nem érik el a *fordított eredeti felhalmozás* ritmusait. Azonban Tsingnek a kapitalizmus egyfajta kritikai etnográfijával kísérletező könyve is a fordított felhalmozás egyik példája. A *Matsutake Worlds* csoport kutatómunkáját részben a Toyota Alap finanszírozta (2015: xi). Vagyis Tsing a *fordított eredeti felhalmozás* materiális és ideológiai politikájának köszönhetően kapott lehetőséget arra, hogy egy közösségi kutatóprojekt keretében kidolgozza az értékmentő felhalmozás koncepcióját.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Harvey, David ([2004] 2009): Az „új” imperializmus: felhalmozás kismizmizés által. In: *Fordulat*, No. 7.: 78–106.
- Moore, Jason W. (2016): The Rise of Cheap Nature. In: *Anthropocene or Capitalocene?* Szerk.: Moore, Jason W. PM Press.
- Neimanis, Astrida – Åsberg, Cecilia – Hedré, Johan (2015): Four Problems, Four Directions for Environmental Humanities: Toward Critical Posthumanities for the Anthropocene. In: *Ethics and the Environment*, Vol. 20., No. 1.: 67–97.
- Sanyal, Kalyan (2007): Rethinking Capitalist Development: Primitive Accumulation, Governmentality and Post-Colonial Capitalism, Routledge.

Balogh Róbert

A TÖRTÉNETTUDOMÁNY VÁLSÁGA ÉS HASZNA ANTROPOCÉN TÉMÁK TÜKRÉBEN: EGYENLŐTLENSÉG, HATALOM, VILÁGRENDSZER, ELLENÁLLÁS ÉS *DEEP HISTORY**

* Christophe Bonneuil és Jean-Baptiste Fressoz: *The Shock of the Anthropocene: The Earth, History and Us* (Verso, 2017)

Simon L. Lewis és Mark A. Maslin: *The Human Planet. How we created the Anthropocene* (Pelican, 2018)

A közelmúltban két, egymástól függetlenül megjelent munka kínált átfogó választ antropocén és kapitalizmus, valamint tudományos-technikai ugrások és antropocén kapcsolatának problémájára. Habár csak Bonneuil és Fressoz könyve mondható expliciten történelmi munkának, mindkét kötet programcsomagot kínál a történettudomány számára is. A két könyv egybehangzóan állítja, hogy a humán- és társadalomtudományok számára nemcsak az a feladat, hogy rámutassanak az emberi és nem emberi világ összefonódására, vagyis hibrid jellegére. Ennél is fontosabb kihívás, hogy világossá tegyünk az emberi társadalomban minden léptékben fellelhető egyenlőtlen viszonyok és az emberi tevékenység nyomán zajló biofizikai változások közötti összefüggéseket. A kötetek arra is rámutatnak, hogy ebből a kritikai perspektívából csökkenthető a problémafeltárás és a jelenben javasolható cselekvések közötti távolság.

Ezzel tehát mind a francia, mind a brit szerzőpáros munkája hozzászól ahhoz a Jason W. Moore (Moore 2015; [2010] 2019), John R. McNeill (McNeill és Engelke 2016) vagy akár Yuval Noah Harari (Harari 2017) nevével is fémjelezhető, az antropocén keret létjogosultságát és határait elemző vitához, amely a társadalomtudományokban bon-takozott ki az elmúlt öt évben. A vitában részt vevő felek egyetértenek azzal, hogy elég nagy és veszélyes, emberi tevékenységhez köthető biofizikai változások zajlottak le ahhoz, hogy ezek kritikai elemzés tárgyát képezzék: a vita jelentős részben inkább az új földtörténeli korszak lehetséges elnevezései mögötti szándékokról és következményekről zajlik. Moore és más marxista elemzők, így például Ian Angus és John Bellamy Foster (Foster 2015), egyrészt azon az állásponton vannak, hogy a kapitalocén analitikailag helyesebb megnevezés lenne, másrészt pedig rámutatnak, hogy az antropocén – különösen annak Dipesh Chakrabarty (Chakrabarty 2009) tanulmányaiban megmutatkozó értelmezése – azon gondolat elfogadásához vezet, miszerint a társadalom számára terhet jelentenek a deprivált emberek és csoportok, amelyeket a mérnöki tudományok által megfogalmazott cselekvésre és viselkedésre kell kényszeríteni. Az antropocén ezen értelmezése nem mutat rá a valódi okokra és azok újratermelésének folyamatára, s éppen ezért újratermeli azokat. A bírált felfogásban legalább ennyire súlyos társadalomtudományi és etikai hibának tűnik, hogy figyelmen kívül hagyja a nem mainstreamhez tartozó, zömmel a Globális Délen élő emberi csoportok ökológiai gyakorlatait. Ebben a megvilágításban az antropocén kifejezés használata károsnak tűnik.

Az itt bemutatott kötetek azonban túllépnek ezen a vitán. Rámutatnak ugyanis arra, hogy nem egy elnevezés használatán múlik, hogy az új, potenciálisan pusztulással fenyegető kor leírását összekapcsoljuk-e a globális kapitalizmussal és az egyenlőtlenségeket hangsúlyozó kritikai elemzéssel. A mindkét kötetben olvasható tudománytörténelmi fejezetek azt is világossá teszik, hogy az antropocén gondolata valójában nem új: a holocén határainak kijelölése mögött a 19. század végén valójában az antropocén gondolata volt

más néven nevezve, sőt az emberi hatás pusztító következményeivel már a 18. században is számoltak egyes gondolkodók és csoportok. Bonneuil és Fressoz *Capitalocene: A Combined History of Earth System and World-Systems* című fejezetük végén expliciten felhívják ugyan a figyelmet arra, hogy a kapitalocén jobb megnevezés lenne, de a további fejezetekben is maradnak az antropocén elnevezés mellett. Lewis és Maslin kötetének központi fejezetei szintén a kapitalizmus kritikájára épülnek, azonban álláspontjuk szerint az antropocén korban élni azt is jelenti, hogy a változások már nem visszafordíthatók, tehát akár több millió évre is kihathatnak, messze túlélve a kapitalista termelési rendszert, s ezért nem szűkíthetjük az elnevezést kapitalocénre (Lewis és Maslin 2018: 364–365 és 444). Ehhez hozzátehetjük, hogy a kapitalocén a közbeszédben könnyen antikapitalizmussá egyszerűsödne, és olyan címkeként működne, amely a társadalom többségét elidegeníti a klímakatasztrófa elkerülését célzó lépések kikényszerítésétől és a szemléletváltástól.

Simon L. Lewis és Mark A. Maslin a University College Londonban kollégák, mind a ketten a magyarul szokatlanul hangzó, angolul *Earth Systems Science*-nek nevezett tudomány tudósai, vagyis a Föld biológiai, kémiai és fizikai rendszereinek összefüggéseit kutatják. A kötet az antropocén korszak kezdetét klimatikus változással definiálja, azonban hangsúlyozza azt is, hogy az antropocén nem a klímaváltozás másik neve. A korszak megértéséhez a szén, a nitrogén és a foszfor körforgásának megváltoztatását, a műanyag globális jelenlétét, a fajok kihalásához vezető emberi tevékenységet, az emberi életet is veszélyeztető szennyező anyagok talajba és vízbe juttatását, az új anyagok létrehozását, valamint a nukleáris energia használata nyomán a földi élet elpusztítására való képességet egyszerre kell figyelembe venni.

Lewis és Maslin közös könyvének tizenegy fejezete három gondolati egységre osztható. A történeti antropológiai modell és a tézisek egymástól elkülönített fejezetekben olvashatók. Az első ilyen nagy blokk a tudománytörténeti egység, amely nem csak az első két fejezetet foglalja magában: ide tartozik a kilencedik fejezetben lefektetett, az antropocén definiálásának és a definíció elfogadásának módjára tett javaslat, amelyek szorosan kapcsolódnak a könyv elején megfogalmazott, a geológiai gondolkodás történetére vonatkozó kritikai állásponthez. A fejezetek legfontosabb üzenete az, hogy a holocén és a negyedkor elnevezés körüli 19. századi viták és döntések, valamint az antropocén névadás évtizedekig elhúzódó vitája azt jelentik, hogy a névadás, a kezdő időpont megválasztása és mindezek tudományos értelmezése súlyos politikai tartalommal és következményekkel bír: „az az elképzelés, hogy az antropocén egy 'baleset' – vagyis az emberek egyszerűen nem tudták, hogy mit csinálnak –, megint csak az a válasz, ami a legkevésbé kényelmetlen a jelenlegi status quo szempontjából. Olyan, ami lehetővé teszi a hatalmon levőknek, hogy ne vállaljanak felelősséget a jelen környezeti problémáikért” (Lewis és Maslin 2018: 40). A kiutat jelentő új életforma tárgyalásakor Lewis és

Maslin hangsúlyozza, hogy a megoldást nem grandiózus mérnöki tervek megvalósítása és az ezek kivitelezését szolgáló homogén uralmi-politikai rendszerek fogják elhozni: „[...] rendelkezésünkre áll a Föld minden kincse, beleértve a napjainkra megmaradt biodiverzitást is. Ugyanakkor figyelembe kell vennünk a kulturális diverzitást is – az egyes kultúrák nagyon különböző módokon viszonyulnak más kultúrákhoz és a természethez. Ezek a különbségek jóval lényegesebbek, mint azt sokan gondolják” (Lewis és Maslin 2018: 414).

A második gondolati egység a paleolitikum és a neolitikum antropológiai modelljét építi fel úgy, hogy a középpontban az ember ökológiai rendszerekre gyakorolt hatása áll. Ennek értelmében a földművelésre való áttérés – a Földre gyakorolt emberi hatás kulcsmomentuma – nem a jobb életkörülmények miatt vált vonzóvá, hiszen több betegséget és egyoldalúbb táplálkozást eredményezett. A változást az indította el, hogy a vándorlási periódusok elmaradásával sokkal több gyerek született: „Amikor beindul az öngerjesztő folyamat, melynek keretén belül a nagyobb számú népesség több élelmiszert termel, és ez még nagyobb népséget eredményez, akkor logikusnak tűnik a letelepedést és a mezőgazdaságot választani” (Lewis és Maslin 2018: 121). Ez az érvelés a tizedik fejezetben teljesebb ki, amely a társadalmakat érő visszacsatolások és emberi életformák (*mode of living*) egymásutánisága közötti kapcsolat hipotézisét fogalmazza meg. Például a kapitalizmusra mint az antropocén kezdetét előidéző folyamatra vonatkozóan: „Azok a pozitív visszacsatolások, melyek a kapitalista életforma kialakulásához vezettek – először a tizenhatodik századi Angliában – a földhöz való újfajta kapcsolatok kialakulását előfeltételezték” (Lewis és Maslin 2018: 343).

A harmadik logikai egységet az ötödik, hatodik és hetedik fejezet kapitalizmus- és globalizációkritikája alkotja. Maslin és Lewis egyik legfontosabb tétele, hogy az antropocén geológiai markere (*spike*) a jégmintákból kimutatható, 1610 körül bekövetkező CO₂-szint-csökkenés kellene hogy legyen. Ez azért lenne jó választás, mert a kis jégkorszakként is ismert jelenség nagy valószínűséggel nem a Föld tengelyének változásához köthető, hanem az amerikai erdőterületek jelentős növekedésével állt összefüggésben, amely az ottani népirtás lenyomata. Így tehát a dátumválasztással is arra emlékeztetnének önmagunkat, hogy az, ahogyan az emberek bánnak egymással, szorosan összefügg azzal, ahogyan a Földdel bánunk. A kötet részletesen foglalkozik a szintén a 16. században meginduló, s éppen a kapitalista életmódok nyomán egyre intenzívebbé váló ökológiai globalizáció okaival és veszélyeivel is.

A *The Shock of the Anthropocene* egyik szerzője Christophe Bonneuil tudománytörténész, a párizsi Centre Alexandre Koyré (Centre National de la Recherche Scientifique) kutatója, aki az École des Hautes Études en Sciences Sociales-on is tanított. Szerzőtársa, Jean-Baptiste Fressoz a tudománytörténészek fiatal generációjához tartozik, a Harvard Egyetemen kutatott és az londoni Imperial College óráadója is volt. Jelenleg abban a

párizsi tudományos kutatóközpontban dolgozik, ahol Bonneuil. A *The Shock of the Anthropocene* a tartalomjegyzék szerint is három részre tagolódik. Az első rész a *The Human Planet*hez hasonló adatokat és ábrákat közöl annak érdekében, hogy megvilágítsa, miben is állnak az antropocén kor ökológiai változásai és kritikus folyamatai. A szerzők világossá teszik, hogy a Földről mint rendszerről és az antropocén változásairól megszerzett tudás azt is jelenti, hogy három eddig környezettudatosnak értékelt fogalom kapcsán kell nézőpontot váltania a humán- és társadalomtudományoknak: a fenntartható növekedés, az externáliák (pl. szennyezés) közgazdasági fogalma és az emberi történelemre gyakorolt környezeti hatások gondolata helyett a társadalmi és környezeti változásokat egységes narratívában kell látnunk. Ezen túlmenően az is nyilvánvalóvá vált, hogy „a hatékony demokrácia legalább annyira függ az anyagi alapoktól, mint maga a szabadság – ezek az alapok pedig nem voltak egyenlően biztosítva mindenki számára és egyre kevésbé tűnnek fenntarthatónak a jövőben” (Bonneuil és Fressoz 2017: 50). Az antropocén tehát új demokrácia- és szabadságfogalmat igényel.

A *The Shock of the Anthropocene* második része az antropocén olyan természettudományos-technokrata megközelítését kritizálja, amely úgy tesz, mintha a klímaváltozás súlyosságára vonatkozó felfedezés teljesen új keletű lenne, s a nagy felismerés után a veszély elkerülésének algoritmusai is könnyen felállítható – ugyanakkor az elkerülő manőver csak akkor lesz kivitelezhető, ha azt intézményesülten felügyelné valamely tudományos testület.

A kötet harmadik része az előző kettőnél jóval hosszabb, s azokat a történeteket vázolja, amelyeket a történettudománynak a szerzők szerint fel kell tárnia ahhoz, hogy az emberiség tisztán lássa az antropocén társadalmi – és így politikai – hátterét. A szén-dioxid-kibocsátás történetéről szóló ötödik fejezet az energiatermelés, az innováció és a gazdasági érdekek kapcsolatának elsősorban Nagy-Britanniára és az USA-ra vonatkozó áttekintésekor számos elfedett vagy elhallgatott, szemléletformáló történetre hívja fel a figyelmet. Az alternatív energiaforrások használatának kontextusba helyezéséhez fontos például tudni, hogy az USA-ban a 19. század végén 6 millió szélmalom működött (Bonneuil és Fressoz 2017: 111–114), mint ahogy azt is, hogy a napenergia mechanikus erőforrásként való használatát először az 1870-es években kísérletezték ki, még hozzá Franciaország gyarmati terjeszkedésével összefüggésben. Hasonlóan fontos az is, hogy a fejezet kibontja a Brit Birodalom földhasználatának szén-dioxid-kibocsátásra gyakorolt hatását, és ennek a globális egyenlőtlenségek kialakulásával való összefüggését. A kapitalocén fogalmával foglalkozó tizedik fejezet szintén elsősorban az USA 20. századi történelmén keresztül fejt ki téziseit. A fejezet egyrészt az $n+1$, vagyis a marginális növekedés közgazdasági paradigmáját az anyagi világ és a növekedés szétválasztásaként értelmezi, másrészt a hidegháború és a fogyasztói társadalom összefüggéséről állít fel

meggyőző tézist: „A hidegháborús keynesianizmus morális és politikai értelmet adott a fogyasztásnak azzal, hogy összekötötte azt a nemzeti prosperitással és állampolgári erényekkel, valamint a Szovjetunió elleni harccal és a szabadság védelmével. A tömeges fogyasztás a kommunizmus alternatívájaként volt bemutatva: eszerint az Egyesült Államok a saját pályáján kívánta legyőzni a Szovjetuniót az osztályokon átívelő fogyasztás elterjedésével” (Bonneuil és Fressoz 2017: 164).

Bonneuil és Fressoz nem csak új gazdaságtörténeti modellt állítanak fel: a könyv első részének programjához igazodva két fejezetben foglalkoznak a 21. század elejét megelőző alternatív gondolkodás és a környezetpusztítással szembeni ellenállás történetével. Ebben a tekintetben legplasztikusabban az erdővel és erdészettel kapcsolatos történetírás eredményei nyomán mutatkozik meg 21. századra is érvényes alternatíva: „A korszak sok gondolkodója számára a klímazavarok és a fakitermelés, az erdősítés és a klímakérdés körül zajló társadalmi konfliktusok szükségképpen olyan reformokért kiáltottak, amelyek alapjaiban kritizálták az iparosodást és a szabadpiaci rendszert. A német történész, Joachim Radkau elképzelte, hogy mi lett volna, ha másként alakul az erdő- és klímakérdés megoldása a 19. században. Miért ne lenne képes a szabadpiac-ellenes erdővédők, a klímaváltozástól tartó tudósok, romantikus és forradalmi utópikus értelmiségiek és a közös tulajdonért küzdő falusiak széles koalíciója győzni a merkantilista és iparosítás-párti dogmával szemben?” (Bonneuil és Fressoz 2017: 254)

A két kötet nem hivatkozik vagy reagál a Yuval Noah Harari *Homo Deus* (Harari 2017) című könyvében javasolt antropológiai modellre, azonban utóbbit rendkívüli ismertsége és olvasottsága miatt érdemes a két problémafelvetés szempontjából megvizsgálni. Harari antropocén alatt az itt ismertetett két kötet felfogásánál korlátozottabb fogalmat, az emberiség azon történetileg kialakult, hegemon és domináns, ámbar nem minden emberi társadalomban bevett elképzelést érti, amelynek értelmében az emberi élet eredendően értékesebb bármely más élőlényénél, tehát saját érdekében bármit megtehet. Harari az emberi élet felsőbbrendűségét etikailag és logikailag hibás eszmének tartja, fejezetét a varázstalanításnak szenteli. A könyv későbbi részében ebből a varázstalanításból kiindulva vezeti le a modernitásra és a jövőre vonatkozó téziseit. Harari számára a fő problémát egyfelől az emberi tudat okozza, amely érzetek és narratívák bizonytalan kapcsolatán alapul, s így túlságosan is véletlenszerű működésre épül, miközben bizonyos érzeteket már ma is elő lehet benne állítani. Másik fő gondolata az, hogy az emberiség egészen másként működik kis csoportban, mint társadalmi szinten: globális szinten Harari álláspontja szerint mindent áthat a történetek világa: „Az emberek azt hiszik, ők csinálják a történelmet, de a történelem valójában ezeknek a fiktív történeteknek a hálózata körül forog.” (Harari 2017: 137) Harari ehhez hozzáteszi, hogy mivel az emberi viselkedés formái léptékektől függően eltérnek egymástól, valójában a társadalomtudományi kísérletek

tapasztalatai társadalmi léptékben nem is érvényesek. A *Homo Deus* kapitalizmussal kapcsolatos tézise ambivalens, amennyiben az életkörülmények általános javulását és a járványok leküzdését nem egyszerűen a modernitásnak, de részben a kapitalizmusnak is tulajdonítja (Harari 2017: 182). A modernitást, s ezen belül a kapitalizmust azonban a hatalomhoz és növekedéshez köti: „a gyakorlatban a modern élet a hatalom szakadatlan hajszolásából áll egy értelem nélküli univerzumban”. Harari tehát az antropocént és a kapitalizmuskritikát külön, egymástól több fejezet távolságban tárgyalja, ugyanakkor a klímakatasztrófa veszélyét ő is a kapitalizmus működési elvéhez kapcsolja. „Egyfelől kényszerűt érzünk, hogy felgyorsítsuk a tudományos haladás és a gazdasági növekedés ütemét. . . Másfelől viszont muszáj mindig legalább egy lépéssel az ökológiai Armageddon előtt maradnunk” (Harari 2017: 186). Harari azonban lényegében megáll Dipesh Chakrabarty – fentebb már kritizált – érvelésénél, s kijelenti, hogy „[...] minden lépés, ami közelebb viszi az indiai nyomornegyedek lakóit az amerikai álomhoz, egyben a bolygót is közelebb viszi a szakadék pereméhez”. A kapitalizmus Harari számára egy, a modernitással együtt járó másik nagy, funkcióját tekintve vallási történet, a humanizmus miatt válik működőképessé. Az emberi társadalom számára ebben az értelmezési keretben tehát nem az ökológiai összeomlás jelenti a legfőbb veszélyt, hanem azok a biotechnológiai tudományos-technikai eredmények, amelyek a humanizmust lebontva hoznak létre új hierarchiakat és vallásként funkcionáló, univerzalizáló történeteket. Harari nem használja a kifejezést, de könyve a *deep history*-ra vonatkozó tézis. A fogalom azt a kutatói törekvést jelenti, amely az emberi történelem kezdeteihez visszanyúlva, nyelvészeti, antropológiai, evolúciós biológiai, genetikai és régészeti adatok alapján alkot modellt az emberi közösségek és társadalmak jellemzőiről. Harari *deep history*-ből kiinduló történeti antropológiai modellje tehát elvezet a fogyasztáson és növekedésen alapuló kapitalizmus mint veszélyforrás azonosításához, de nem feltétlenül vezet annak elvetéséhez és középpontba emeléséhez. Harari kötete a brit és a francia szerzőpárosnál bizonytalanabb a földi ökológia és az emberi társadalom közötti kapcsolat megfogalmazásában, s emiatt a gazdasági világrendszerrel illetően optimistább, ugyanakkor nagyobb súlyt helyez a történetek antropológiai helyének azonosítására, s így a humántudományos elemzés felelősségére is.

A két kötet nem pusztán adalék egy már meglevő tudáscsomaghoz: a kötetek több tekintetben is perspektívát nyitnak a történettudomány művelői számára, bárhol éljenek is. Lewis és Maslin kötete egyszerre teszi nyilvánvalóvá a *deep history* jelentőségét és annak fontosságát, hogy az elmúlt 500 év globalizációs időszakaiban életre hívott elnyomó struktúrák és az ezekkel kéz a kézben járó ökológiai pusztulás társadalom- és gazdaságtörténetének minél több összefüggése váljon leírhatóvá és digitalizálttá. Bonneuil és Fressoz annyiban kevésbé ambiciózusak, hogy egy kronológiailag sokkal szűkebb keretre adnak programot, miközben eltekintenek a *deep history*-tól. Mindazonáltal a

hatalom, a háború és az ellenállás olyan átfogó modelljeit kínálják, amely témák mindegyike egyenként is alkalmas arra, hogy megfelelő mélységű kutatások esetén lehatárolt földrajzi keretek között társadalmi reflexiót keltsen. A francia szerzőpáros módszere emellett felhívja a figyelmet a nagy léptékű rendszerekre vonatkozó becslések jelentőségére, s ezzel a nagy tömegben keletkezett statisztikai adatok szintetizálására és ábrázolására is. Ennyiben tehát az elmúlt évtizedben az adatelemzés-tudomány által használt programnyelvek elemzési és vizualizációs módszereinek alkalmazására és egyben az előálló grafikonok üzenetének kritikai olvasására ösztönöz. Ezek a módszerek közelítenék a történettudományt a 21. század eleji antropocén digitális technológiai színvonalához, s így a legújabb generáció számára is olvashatóbbá válna a tudományág.

A két kötet történettudományon belüli helyének értékelésekor azonban ennél tovább léphetünk. Az itt bemutatott két kötet kapcsán megfogalmazható a hipotézis, hogy a klímakatasztrófa lehetőségéből következő nyomás kivezetheti a történettudományt abból a válságból, amit az egyes országokban a belpolitikailag domináns nézetekkel azonosuló, azokat kiszolgáló és azokhoz alkalmazkodó csoportok, a nemzetközpontú és a transznacionális szemléletű, a hierarchikus viszonyokat természetesnek látó és az uralmi viszonyokat kritizáló történetírás vagy éppen az antropológiától és a társadalomtudományi elméletektől távolságot tartó és ahhoz közelíteni igyekvő csoportok közötti, többnyire reflektálatlan és opportunista versengés okoz immár sok évtizede (Noiriél 2001). Az ökológus és a történész szerzőpáros szerint is egyértelmű, hogy a Föld biofizikai változásaiból következő pusztulás, veszélyek és károk mindaddig nőni fognak, amíg a fogyasztásra alapuló kapitalizmusból át nem lépünk egy egyenlőtlenekkel kevésbé terhelt élet- és termelési formába. Ez a lépés ugyanakkor csak rövid távú cél lehet, mert *business as usual* esetén a közép és hosszú táv már beláthatatlanul kockázatosnak és értelmezhetetlennek tűnik. Az antropocén klímakatasztrófa közelségének tudatosodása nyomán társadalmi, de legalábbis akadémiai normává válhat az ökológiai és hibrid jelenségek, valamint az ilyen jelenségekről szerzett tudás iránti érzékenység, s ez adminisztratív-financiális nyomás nélkül is tudatosabb történettudományt hozna létre (hasonlóképpen érvel Bodovics 2019). A környezet-tudatosság a két kötet esetében kinyitja a történettudományt új tudásterületek, elsősorban a biológia és a földrajz tudományterületei irányába. Ez legalább akkora ugrást jelenthet, mint amekkora az antropológia hatása volt a korábbi évtizedekben. Amint azt a két bemutatott kötet bizonyítja, a környezettudatosság olyan tudományos életművek és látásmódok újrafelfedezését hozhatja, amelyek évtizedekkel vagy évszázadokkal ezelőtt adtak választ a 21. század elején ismét felteendő kérdésekre. Amint láttuk, az antropocénre adandó válasz kritikai, a kritikai igény pedig az autoriter politikai rendszerekben, szoros nemzetállami kontroll alatt

működő történettudományi kutatóhelyeket is a nemzeti üdvtörténetektől való távolodásra s demokratikusabb történet szemléletre ösztönözheti.

Az antropocénben a történettudomány a társadalmi hierarchiák, valamint a közösségek és a táj kapcsolatának éles szemmel meglátott és bátran elmesélt történeteivel tud kiszolgáló helyett értelmiségi szerepet betölteni. Az ismertetett két könyv pontosan ezt teszi.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bodovics Éva (2019): Újabb fordulat a láthatáron? Egy környezettudatosabb történetírás felé. In: „Eloszta bőkezűen; és termő fa gyanánt.” *Tanulmányok Kövér György születésnapjára*. Szerk.: Koloh Gábor – Papp Viktor – Tötös Áron. RODOSZ Bihar-Varadinum Script.
- Chakrabarty, Dipesh (2009): The Climate of History: Four Theses. In: *Critical Inquiry*, Vol. 35., No. 2.: 197–222.
- Foster, John Bellamy (2015): The Great Capitalist Climacteric. Marxism and „System Change Not Climate Change”. In: *Monthly Review*, Vol. 67., No. 6. Interneten: <https://monthlyreview.org/2015/11/01/the-great-capitalist-climacteric/> (Letöltve: 2019.02.19.)
- Harari, Yuval Noah (2017): *Homo Deus. A holnap rövid története*. Animus Kiadó.
- McNeill, John R. és Engelke Peter (2016): *The Great Acceleration. An Environmental History of the Anthropocene since 1945*. Belknap Press.
- Moore, Jason W. (2015): *Capitalism in the Web of Life. Ecology and the Accumulation of Capital*. Verso.
- Moore, Jason W. ([2010] 2019): Az olcsó természet vége, avagy hogyan tanultam meg nem aggódni „a” környezetért és szeretni a kapitalizmus válságát. In: *Fordulat*, Vol. 25.: 17–52.
- Noiriel, Gérard (2001): *A történetírás „válsága”. Elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudományvá válásától napjainkig*. Napvilág Kiadó.

E SZÁMUNK SZERZŐI

BALOGH RÓBERT

(1983) TÖRTÉNÉSZ, DOKTORANDUSZ
Debreceni Egyetem

CZEGLÉDI ALEXANDRA

(1991) SZOCIOLÓGUS, ANTROPOLÓGUS,
Közép-Európai Egyetem, University of Cape Town,
MA-hallgató

DALSGAARD, STEFFEN

ANTROPOLÓGUS,
IT University of Copenhagen

DOMSCHITZ MÁTYÁS

(1992) SZOCIÁLPOLITIKUS,
EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM,
PHD-HALLGATÓ,
a Társadalomelméleti Kollégium volt tagja

GAGYI ÁGNES

(1980) SZOCIOLÓGUS, MOZGALOMKUTATÓ,
Helyzet Műhely
Göteborgi Egyetem

GILLE ZSUZSA

(1965) SZOCIOLÓGUS,
University of Illinois, Urbana-Champaign, IL

GOODIER, CHRIS

ÉPÍTŐMÉRNÖK ÉS KUTATÓ
Loughborough University

GRANGER, RACHEL

VÁROS- ÉS KULTÚRAKUTATÓ,
Coventry University

HÓDOSY ANNAMÁRIA

(1969) KULTÚRAKUTATÓ,
Szegedi Tudományegyetem, Vizuális Kultúra és
Irodalomelmélet Tanszék

HORNBERG, ALF

(1954) HUMÁNÖKOLÓGUS,
Lund University

MCMICHAEL, PHILIP

(1947) SZOCIOLÓGUS,
Cornell University

MALM, ANDREAS

(1977) HUMÁNÖKOLÓGUS,
Lund University

MOORE, JASON W.

(1971) KÖRNYEZETTÖRTÉNÉSZ,
TÖRTÉNETI GEOGRÁFUS,
Binghamton University

PIERCY, EMMA

Coventry University

SALLEH, ARIEL

(1944) SZOCIOLÓGUS,

SZIGETI ATTILA

(1973) FILOZÓFUS
Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár

FORDULAT

társadalomelméleti folyóirat

új folyam, 25. szám (2019/1)

a **társadalomelméleti kollégium** lapja

alapítva: 1985 **új folyam:** 2008

szerkesztőbizottság: Domschitz Mátvás, Fabók Márton, Nagy Kristóf, Sidó Zoltán,
Szabó Liza

munkatársak: Jelinek Csaba, Pinkasz András

lapterv: Galgóczi Gábor, **design:** Báron András

olvasószerkesztés: Szécsi Katalin **tördelő:** Kállai Zsanett

tanácsadó testület: Balázs Gábor, Bodnár Judit, Gagyi Ágnes, Gille Zsuzsa, Kiss Viktor,
Szalai Erzsébet, Tamás Gáspár Miklós

kiadó: Szövetkezeti Támogetó Egyesület

felelős kiadó: a Társadalomelméleti Kollégium igazgatója

a szerkesztőség címe: 1092 Budapest, Ráday utca 43–45.

elérhetőség: szerk@fordulat.net

ISSN: 1585 0560 **megrendelhető** a szerkesztőség címén, illetve: terjesztes@fordulat.net

A kiadványt a Nyimi Öko Közösség vállalkozása, a Rizoszféra könyvműhely kivitelezte a Hurrikán Press közreműködésével.

A kiadvány az Emberi Erőforrások Minisztériuma, az Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet és az Emberi Erőforrás Támogatáskezelő támogatásával a Nemzeti Tehetség Program keretében valósult meg.